ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 57

1–4

IANUARIE-DECEMBRIE

2006

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

Prezentul tom însumează nr. 1–4 ale revistei pe anul 2006. Rugăm pe abonaţi, pe partenerii de schimb şi colaboratorii revistei să manifeste înţelegere pentru nedoritele întârzieri de apariţie şi să ne acorde, în continuare, încrederea lor.

În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro;

RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03, Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România;

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpres.ro

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62. E-mail: mirceababes@yahoo.com. şi redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4. p. 343-370.

www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 57 (Nr. 1–4) **2006**

SUMAR

Recenzii

Note bibliografice

In memoriam

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 57 (Nr. 1–4) **2006**

SOMMAIRE

Comptes rendus

Notes bibliographiques

In memoriam

Profesorul ALEXANDRU VULPE

PROFESORUL ALEXANDRU VULPE LA A 75-A ANIVERSARE

La 16 iunie 2006 obştea arheologilor din România a avut fericita ocazie de a-l sărbători pe Alexandru Vulpe, unul dintre reprezentanţii ei de frunte, cu prilejul împlinirii frumoasei vârste de 75 de ani. O vârstă la care cercetătorul şi profesorul Alexandru Vulpe, prietenul, colegul şi îndrumătorul ştiinţific al multora dintre membrii acestei obşti, are dreptul să-şi privească retrospectiv cu satisfacţie activitatea şi opera ştiinţifică şi să primească omagiul nostru de recunoaştere şi de recunoştinţă. În urmă cu zece ani, activitatea sa prodigioasa dobândea acea recunoaştere pe care şi-o doreşte orice om de ştiinţă şi cultură din ţara noastră: primirea în Academia Română, ca membru corespondent. Cu puţin timp înainte, în 1994, el fusese titularizat ca profesor la Catedra de istorie antică şi arheologie a Universităţii din Bucureşti, completând un *curriculum* ştiinţific, bogat în realizări, cu onoruri publice ce i se cuveneau deja de demult. Nu cred că mai este nevoie să explicăm azi, aici, de ce, totuşi, aceste recunoaşteri oficiale i-au fost hărăzite atât de târziu. Să ne amintim, în schimb, că altor membri ai elitei arheologiei româneşti asemenea recunoaşteri le-au rămas definitiv interzise sub regimul comunist. A trebuit să suporte o asemenea discriminare, între alţii, marele istoric şi arheolog Radu Vulpe, care primea, în urmă cu zece ani, prin fiul său, o binemeritată, dar din păcate prea târzie compensaţie.

Alexandru Vulpe s-a născut la 16 iunie 1931 în Bucureşti. Părinţii săi, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe şi Radu Vulpe, au fost printre primii şi cei mai preţuiţi elevi ai lui Vasile Pârvan. Într-un asemenea mediu drumul său ar fi putut cu greu lua alt curs, decât acela spre ştiinţele antichităţii. La început, a manifestat o înclinare particulară spre istoria, literatura şi filosofia greacă. În 1954 el îşi încheia studiile la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti, cu o teză de licenţă despre *Ideile politice în stoicismul grec* sub îndrumarea profesorului Dionisie M. Pippidi. Interesele sale ştiinţifice au luat însă curând o altă direcţie şi, în consecinţă, adevăratele sale performanţe profesionale aveau să se plaseze în domeniul arheologiei pre- şi protoistorice. Aici, experienţa timpurie şi temeinică dobândită pe şantierele conduse de părinţii săi (Poieneşti, Poiana, Popeşti) a jucat desigur un rol important, dar cel puţin tot atât de importantă a fost, probabil, influenţa copleşitoare exercitată de Ion Nestor asupra studenţilor şi colaboratorilor săi. Angajat în 1955 la Muzeul Naţional de Antichităţi (devenit în iunie 1956 Institutul de Arheologie), Alexandru Vulpe s-a bucurat de aprecierea deosebită a profesorului Nestor, pe atunci şef al Secţiei de arheologie preistorică, care i-a încredinţat răspunderea săpăturilor de la Ferigile şi care, peste ani, avea să-l îndrume la realizarea tezei sale de doctorat *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, prezentată în 1968 la Universitatea din Bucureşti.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 5–8

În cele cinci decenii de activitate desfăşurată în Institutul de Arheologie, Alexandru Vulpe a parcurs toate treptele profesionale, de la colaborator extern la cercetător principal I, purtând cu începere din 1990 şi responsabilitatea de şef al Secţiei de arheologie preistorică, iar din 1999 şi pe aceea, de maximă importanţă, de director al Institutului. În plus, de-a lungul multor ani, el a fost un membru activ al Consiliului ştiinţific şi al Colegiului de redacţie (mai nou, redactor şef) al revistei *Dacia.* Transferat în 1995 în funcţia de profesor la Universitatea din Bucureşti, Alexandru Vulpe a reprezentat şi reprezintă acolo în continuare (ca profesor consultant), cu erudiţie şi pasiune, domeniul Preistoriei, fără a neglija totuşi Protoistoria, pe care înţelege să o abordeze, cu egală competenţă, şi prin analiza critică a izvoarelor literare.

Pe linia celor mai bune tradiţii ale şcolii româneşti de arheologie, profesorul Alexandru Vulpe este în egală măsură un arheolog de teren şi unul de cabinet. Alături de săpătura exhaustivă a staţiunii eponime a culturii Ferigile, se cuvine a menţiona aici şi săpăturile de la Costişa, Tigveni, Susani, Rotbav, Davideşti, Conţeşti, Cepari şi Rudeni, cele mai multe valorificate prin rapoarte de săpături şi studii. În chip special trebuie însă amintite amplele campanii de săpături desfăşurate la Popeşti, începând din 1976, în continuarea celor întreprinse de-a lungul unui întreg secol, pe rând, de D. Butculescu, D.V. Rosetti, Ecaterina şi Radu Vulpe. Nu demult, odată cu cei 170 de ani de la întemeierea Muzeului Naţional de Antichităţi, Academia Română şi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" au sărbătorit o jumătate de secol de săpături sistematice în situl pre- şi protoistoric de la Popeşti, iar revista *Dacia* (58-59, 2004-2005) a publicat un grupaj de contribuţii izvorâte din aceste cercetări.

Lăsând de o parte publicarea propriilor săpături, care constituie prima obligaţie a unui arheolog, opera ştiinţifică a lui Alexandru Vulpe cuprinde numeroase studii dedicate unor descoperiri relevante pentru cunoaşterea epocii bronzului şi a primei epoci a fierului, în special pentru metalurgia bronzului, orfevrerie, ceramică, fenomenul religios etc. Colegului nostru îi datorăm însă, înainte de toate, lucrările de sinteză care au definit conţinutul, răspândirea, relaţiile şi cronologia culturilor Basarabi şi Ferigile, precum şi acele indispensabile instrumente de lucru care sunt volumele despre topoare şi securi (1970-1975) şi despre săbiile scurte, pumnalele şi cuţitele de luptă hallstattiene (1990), realizate în cadrul prestigioasei serii *Prähistorische Bronzefunde*. În sfârşit, să nu uităm contribuţiile aduse la lucrările de sinteză istorică semnate împreună cu Vladimir Dumitrescu (1988), pe cele pregătite pentru tratatul de *Istoria României* din anii 1979-1980, căzut victimă cenzurii de partid, şi mai ales aportul considerabil adus recent, ca autor şi coordonator al volumului I, la realizarea noului tratat de *Istoria românilor* (2001).

Nu poate fi vorba, în acest cadru, de a face o evaluare detaliată şi nuanţată a operei celui sărbătorit. Este însă obligatoriu locul aici de a sublinia impactul crescând al acestei opere în arheologia românească şi internaţională. Pe de o parte, trebuie să reamintim faptul că multe studii, articole, rapoarte de săpături au fost

realizate împreună cu colaboratorii săi mai vechi sau mai noi, precum Eugenia Popescu, Marieta Gheorghiţă, M. Zamoşteanu, V. Căpitanu, V. Mihailescu-Bîrliba, I. Stratan sau Gh. I. Petre-Govora. Pentru toţi, cred, această colaborare a fost o ocazie fericită de a-şi însuşi din vastele cunoştinţe şi din metoda lui Alexandru Vulpe. De mai bine de zece ani, de această şansă beneficiază, în chip organizat, sistematic, studenţii săi de la Facultatea de Istorie, precum şi tinerii specialişti pe care i-a îndrumat şi încă îi îndrumă în cadrul doctoratului la aceeaşi facultate sau în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". A vorbi de o „şcoală" marcată de personalitatea profesorului Alexandru Vulpe nu este, deci, o figură de stil, ci reflexul unei realităţi şi, mai ales, exprimarea unei speranţe pentru viitorul arheologiei preistorice româneşti.

Pe de altă parte, trebuie subliniat nivelul ridicat la care, prin activitatea şi opera sa, Alexandru Vulpe reuşeşte să reprezinte arheologia românească pe plan internaţional. Multe din lucrările sale au fost publicate în limbi străine, adesea în reviste de mare prestigiu, precum *Prähistorische Zeitschrift, Germania, Starinar, Slovenská Archeológia, The Journal of Indo-European Studies*, în volumele dedicate unor mari personalităţi ale arheologiei europene, precum W.A. von Brunn, H. Müller-Karpe, M. Primas, B. Hänsel şi H. Hauptmann sau în actele unor congrese şi colocvii internaţionale (Praga, Nisa, Roma, Berlin, Frankfurt/Main, Mainz, Tutzing, Novi Sad). Invitaţia de a publica în aceste reviste şi volume omagiale sau de a participa la importante reuniuni de specialitate, repetatele turnee de conferinţe la cele mai reputate universităţi germane (Frankfurt, München, Kiel, Berlin, Heidelberg), ca şi invitaţia de a susţine cursuri timp de un semestru la Universitatea din Saarbrücken (1982) – toate acestea reflectă prestigiul solid de care profesorul Alexandru Vulpe se bucură în ştiinţa internaţională, în primul rând în cea germană. Cooptarea sa în Consiliul Permanent al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice (1976) şi apoi alegerea sa în gremiul suprem al acestei Uniuni, Comitetul Executiv (1991), reprezintă urmarea firescă şi dovada cea mai grăitoare a acestui prestigiu. Să mai amintim că Institutul Arheologic German l-a ales încă din anul 1976 printre membrii săi străini – o distincţie de care s-au bucurat până acum doar cei mai importanţi arheologi români.

Recunoscut în străinătate, Alexandru Vulpe a fost onorat cu oarecare „parcimonie" şi cu obişnuita întârziere în propria sa ţară. A devenit profesor universitar (1994), apoi membru corespondent al Academiei (1996) şi, în sfârşit, director al Institutului de Arheologie (1999) la vârsta sau chiar dincolo de vârsta legală a pensiei. În acest an (2006) Universitatea de Vest din Timişoara i-a decernat titlul de *Doctor honoris causa*, iar Institutul de Arheologie din Iaşi l-a proclamat *cercetător onorific*. În 2000, *Preşedintele Emil Constantinescu* l-a decorat cu înalta distincţie *Steaua României* în grad de *comandor*.

La împlinirea unei frumoase vârste, la care cei mai mulţi oameni se retrag din activitate, Alexandru Vulpe ne oferă imaginea încurajatoare a unui cercetător mereu preocupat de îndatoririle sale ştiinţifice şi a unui profesor care se dedică cu

neostenit interes îndrumării elevilor şi colaboratorilor săi. Personalitate complexă, ştiind să-şi împartă timpul, tot mai preţios, între arheologie, lecturile filosofice, audiţiile din Wagner şi drumeţiile în munţi, Alexandru Vulpe este un exemplu demn de urmat pentru cei tineri şi o prezenţă reconfortantă pentru cei ce au privilegiul de a-i fi colegi şi prieteni.

În numele tuturor acestora, Colegiul de redacţie al revistei noastre îi adresează cele mai călduroase felicitări, precum şi urări de viaţă lungă şi de spor în tot ceea ce întreprinde, spre mulţumirea personală şi spre mai binele arheologiei româneşti.

LA MULŢI ANI !

Mircea Babeş

LOCUIREA CELTICĂ DIN TRANSILVANIA, BANAT ŞI CRIŞANA (STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRII)

LAURA DIETRICH şi OLIVER DIETRICH

Articolul prezintă repertoriul actualizat al descoperirilor de materiale celtice din Transilvania, Banat şi Crişana, dintre secolele IV-II (repertoriul cuprinde 278 de situri şi descoperiri). Se prezintă cartările cu fiecare categorie de descoperiri. De asemenea, sunt comentate teoriile referitoare la împărţirea pe grupe regionale şi principalele discuţii legate de cronologie. La aceasta se adaugă un scurt capitol despre descoperirile monetare.

INTRODUCERE

Ne despart mai mult de 30 de ani de ultimele încercări de alcătuire a unui catalog al descoperirilor celtice din Transilvania, Banat şi Crişana, de periodizare şi interpretare a acestora[1]. Deşi începând cu anii 70, descoperirile de tip celtic din acest spaţiu s-au înmulţit considerabil, nu există, din păcate, până în momentul de faţă, un studiu monografic asupra locuirii celtice din Transilvania, Banat şi Crişana. Lipsa unui catalog cuprinzător este poate motivul pentru care lucrările apărute în ultimii ani nu prezintă o privire de sinteză, ci urmăresc mai degrabă diferite problematici sau reinterpretări ale unor descoperiri mai importante.

Scopul autorilor în articolul de faţă este de a prezenta istoricul comentat al cercetărilor şi cele mai importante teorii în domeniu, stadiul actual al cercetărilor ilustrat cu un catalog cuprinzând 278 de descoperiri de caracter celtic din Transilvania, Banat şi Crişana, unele probleme legate de cronologia internă, precum şi câteva observaţii referitoare la monetăria secolelor IV-II a. Chr. din spaţiul sus menţionat[2].

Al doilea pas, şi anume încadrarea tipologică şi cronologică şi reinterpretarea teoriilor vechi şi noi depăşeşte cadrul acestui articol, mai ales că numărul descoperirilor de acest tip s-a dovedit a fi surprinzător de mare.

---

[1] V. Zirra 1971; Crişan 1973b.

[2] Pentru catalogul descoperirilor s-a folosit literatura de specialitate de până în 2001. Este posibil ca numărul descoperirilor ulterioare să modifice lista alcătuită în lucrarea de faţă.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 9–56

ISTORICUL CERCETĂRILOR

Antichităţile celtice din Transilvania au atras încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea atenţia specialiştilor. Astfel, P. Reinecke a folosit şi descoperiri celtice din aceast• regiune în alc•tuirea lucr•rii sale despre cronologia epocii Latène[3]. Încă înaintea lui Reinecke apăruse studiul lui F. Pulszky despre antichităţile celtice din Ungaria (în care sunt cuprinse şi cele cunoscute la acea dată din Transilvania), ulterior şi cel al lui L. Márton despre epoca fierului pe teritoriul Ungariei, cu toate că până la acea dată nici un sit nu fusese cercetat în mod sistematic[4]. Odata cu cercetarea sistematică şi publicarea necropolei celtice de la Apahida de către I. Kovács a început o perioadă de cercetări mai intense dedicate descoperirilor celtice[5].

Astăzi este acceptat, în general, faptul că discursul istoric este influenţat de diferite evenimente istorice, politice sau sociale, care-şi pun amprenta asupra activităţii cercetătorilor şi teoriilor emise de aceştia. În cercetarea pre- şi protoistoriei schimbarea discursului istoric se referă, mai ales, la epocile unde sunt căutate originile poporului modern. În România, una dintre aceste epoci este Latène, când apar primele izvoare scrise referitoare la prezenţa nu numai a celţilor, ci şi a tracilor, geţilor, şi, mai târziu, a dacilor pe acest teritoriu. Se pot observa mai multe faze în transformarea discursului istoric, a relaţiilor dintre arheologi-istorici şi trecut[6]. O primă fază este marcată de lucrările lui V. Pârvan, I. Nestor şi M. Roska.

V. Pârvan alcătuia, în 1926, în lucrarea sa *Getica,* o sinteză asupra locuirii celtice din Transilvania, folosind materialele şi descoperirile arheologice publicate până la acea dată[7]. Spre deosebire de Reinecke, Pârvan nu impărtăşeşte teoria că celţii ar fi fost prezenţi în Transilvania încă din LTA (500 a. Chr). Pentru această perioadă descoperirile ar fi fost prea puţine şi nesemnificative pentru a se putea vorbi de o locuire efectivă celtică; dimpotrivă, acestea ar reprezenta importuri. O migraţie celtică ar fi avut loc cel mai devreme în jurul anului 300 a Chr., şi începând cu această dată celţii ar fi avut rolul determinant în formarea culturii dacice.

Odată cu publicarea mormintelor cu inventar celtic de la Mediaş, I. Nestor încerca o descriere mai detaliată a migraţiei celtice[8]. Pe baza răspândirii geografice şi a poziţiei cronologice a descoperirilor celtice, Nestor diferenţia o grupă databilă în LTB, care ar fi venit pe valea Mureşului şi s-ar fi stabilit în regiunea Mureş-Târnava-Olt şi o altă grupă care ar fi migrat în LTC pe valea Someşului şi s-ar fi stabilit în regiunea Clujului. În comparaţie cu Pârvan, Nestor „împarte" rolul în dezvoltarea culturii dacice între celţii din Transilvania şi traco-geţii din teritoriul

[3] Reinecke 1898, p. 306; Reinecke 1902, p. 61.

[4] F. Pulszky 1897, în special p. 208-224 ; L. Márton 1906.

[5] Kovács 1911.

[6] O privire mai detaliată asupra dezvoltării relaţiilor dintre ideologie şi istorie oferă lucrările lui L. Boia: Boia 1995, Boia 1997.

[7] În continuare după Pârvan 1926, p. 459-469.

[8] În continuare după Nestor 1937-1940, p. 179-182.

extracarpatic[9]. Aceştia ar fi avut o influenţă cel puţin tot atât de puternică cât cea celtică în dezvoltarea civilizaţiei dacice.

Pârvan şi Nestor au fixat astfel în lucrările lor setul de întrebări referitoare la prezenţa celtică în Transilvania, şi anume momentul şi direcţia migraţiei, împărţirea regională şi cronologică pe grupe, precum şi relaţia între noii veniţi şi populaţiile autohtone, cu toate că centrul de greutate al cercetării se va plasa mai mult pe aceasta din urmă.

Nu trebuie lăsată deoparte nici importanta contribuţie a lui M. Roska[10]. Catalogul său din 1944 numără 147 de descoperiri, şi rămâne prin aceasta prima încercare valabilă de a aduna toate informaţiile referitoare la celţii din Transilvania, deşi multe dintre materialele date sub numele de celtice aparţin în realitate altor epoci[11].

După cel de-al doilea război mondial numărul siturilor cu material celtic cercetate s-a înmulţit considerabil. Amintim în acest sens importantele contribuţii ale lui K. Horedt, care prin săpăturile sale de la Moreşti dintre anii 1951-1965 a cercetat şi publicat primele informaţii despre o aşezare celtică. La acestea se adaugă publicaţiile sale dedicate materialelor de la Toarcla şi Dipşa[12].

În 1961 s-a descoperit întâmplător bogatul mormânt „princiar" de la Ciumeşti[13].

În acelaşi timp, noile cercetări au arătat că, pe lângă ceramica lucrată la roată, de tip celtic, cu analogii evidente în Europa centrală şi de vest, a apărut, foarte des în aceleaşi complexe, şi un alt tip de ceramică, lucrată cu mâna, cu analogii mai mult sau mai puţin clare în ceramica aşa numită hallstattiană, de tradiţie locală.[14] Încercarea de a ordona acest tip de ceramică, de a-l atribui etnic şi în acelaşi timp problema stabilirii raporturilor inter-etnice, plecând de la premiza că fiecare tip de descoperiri are o relevanţă etnică, marchează cea de-a doua etapă a cercetărilor. În lucrarea sa despre aşezările din perioada Latène mijlocie din Transilvania, Horedt observase deja că ar exista o continuitate de forme în ceramica de tradiţie hallstattiană, mergând până în perioada dacică clasică (secolele II-I a. Chr, ceramica „dacică"), fără să susţină neapărat şi o continuitate etnică[15].

În perioada imediat următoare se observă în literatura de specialitate o pregnantă influenţă ideologică, centrul de greutate fiind transferat pe cercetarea „geto-dacilor", de multe ori problematica celtică având un loc secundar. Aşa apare teoria asimilării „populaţiei străine" de către „populaţia geto-dacă", cu tradiţie în Hallstatt.

---

[9] Nestor 1932, p. 151-155.

[10] Şi în lucrarea sa din 1942 publicase 138 de descoperiri celtice.

[11] Roska 1944. La inventarierea descoperirilor pentru catalogul său Roska s-a bazat şi pe informaţii neverificate sau piese din colecţii particulare, astfel că o parte dintre „descoperirile celtice" aparţin în realitate altor epoci;pentru critica repertoriului lui Roska vezi şi Zirra 1971, p. 172 şi urm.

[12] Horedt 1979; Horedt 1965, p. 56-59.

[13] Rusu 1969; Rusu, Bandula 1970.

[14] Horedt 1965, p. 54.

[15] *Ibidem*, p. 73.

Un promotor al acestei teorii este I. H. Crişan, care scria că, încă de la sosirea celţilor în Transilvania, s-a început asimilarea lor de către daci aşa încât în secolul II a.Chr. ei nu mai puteau fi depistaţi arheologic[16]. Plecând de la descoperirile de înmormântări „dacice” în necropolele celtice, Crişan dezvolta ipoteza că „după ce animozităţile, inerente instalării prin forţa armelor, s-au liniştit, între cuceritori şi cuceriţi s-au instalat relaţii de bună vecinătate, au avut loc împrumuturi şi influenţări reciproce. Celţii s-au amestecat cu autohtonii daci încă de la venirea lor. Ei şi-au exercitat, după cum se pare, dominaţia politică doar asupra acelor zone pe care le-au cucerit efectiv, fără să şi-o fi extins asupra întregii Transilvanii”[17].

În studiul său din 1973, în care analiza critic inventarul aşa-numitului mormânt de la Silivaş, Crişan avea în vedere şi problematica celtică din Transilvania, în general, realizând atât un repertoriu al descoperirilor (cu 83 de descoperiri şi alte 4 nesigure), cât şi o cartare generală. Pe baza acestora, el distingea trei grupe de celţi: una în nord-vestul Transilvaniei, făcând parte din grupa mai mare a celţilor din Câmpia Tisei, ca şi ce-a de-a doua, mai mică, din jurul Aradului, şi una mare localizată în centrul Transilvaniei. Între cele trei grupe nu ar exista deosebiri relevante, cronologice (materialele din toate cele trei grupe se datează în LTB2-C) sau în ritul funerar (necroplolele plane birituale sunt, de asemenea, reprezentate în toate regiunile)[18].

În studiul monografic al necropolei de la Ciumeşti, V. Zirra a avut în vedere şi problema raporturilor dintre celţii şi „autohtonii” din Transilvania[19]. Între 1962 şi 1965 cercetase, pe lângă necropola cu 35 morminte atribuite celţilor şi trei dacilor, şi aşezările din apropiere, de la Ciumeşti şi Berea. Pe baza distribuţiei procentuale a materialelor, respectiv a ceramicii lucrate la roată şi de mână, în cele două aşezări, V. Zirra ajungea la concluzia că aşezarea contemporană cimitirului de la Ciumeşti este celtică, în timp ce aceea de la Berea ar fi dacică. Pe baza acestor cercetări şi spre deosebire de Crişan, Zirra nu împărtăşeşte teoria asimilării celţilor de către daci. Teoriile sale cunosc totuşi o anumită fluctuaţie: dacă în 1967 scria de „raporturi relativ egale între cele două populaţii”, în 1972 este de părerea că, la venirea celţilor dacii se găseau într-un stadiu „hallstattian” inferior noilor veniţi şi că „în aceste condiţii este greu de crezut că cuceritorii celţi vor fi fost atât de idilic umani încât să-şi împartă bunurile materiale şi spirituale şi să accepte o vieţuire în comun pe picior de egalitate cu autohtonii”[20]. Sfârşitul „convieţuirii” daco-celtice e imaginat de acelaşi autor în mai multe scenarii: retragerea paşnică a celţilor în faţa

[16] Crişan 1971, p. 149-164.

[17] Crişan 1973b, p. 69.

[18] Catalogul descoperirilor: Crişan 1973b, p. 50-65; împărţirea regională, idem, p. 68 şi urm. Încă în 1969 M. Rusu realizase în articolul său despre mormântul princiar de la Ciumeşti un catalog al descoperirilor celtice (cu 65 puncte), care nu conţine complexe mixte cu ceramică în cea mai mare parte dacică, ci „nur die Friedhöfe, Gräber und Einzelfunde, die ausschließlich den Kelten zugeschrieben werden können“; cf. Rusu 1969, p. 298-300 (citat p. 298).

[19] Zirra 1967, p. 107.

[20] Zirra 1972, p. 191; aceeaşi teorie şi în studiul său din 1971, p. 216.

dacilor „besonders die Kelten Siebenbürgens [konnten] der Entstehungskraft der Daker aus dem Bergland und der Gebirgsgegend nicht mehr standhalten” sau pe cale războinică „die Daker [hätten] im Schaffungsaufbrausen ihrer neuen Zivilisation sämtliche Probleme mit den Kelten, [...] kriegerisch gelöst”[21].

V. Zirra publică în 1971 singura mare sinteză asupra locuirii celtice din Transilvania, Crişana, Banat şi alte regiuni ale României. Autorul diferenţiază 6 grupe regionale şi cronologice („Untergruppen”) în interiorul arcului carpatic, datate în perioada LTB-C2. Materialele datate în LTA sau LTD sunt interpretate ca importuri înaintea, respectiv după migraţia celtică[22]. În 1976, Zirra măreşte lista descoperirilor de materiale celtice la 150 (deşi cartarea sa cuprinde numai 132 de puncte)[23].

Zona cea mai intens cercetată se află în nord-vestul României, mai ales în regiunea oraşului Carei. În urma numeroaselelor cercetări din această zonă prin săpături arheologice sau periegheze I. Németi definea în 1975 un aşa-numit „facies Laténien” în nord-vestul României, cu propriile forme ceramice (împărţirea tipologică este publicată în 1988)[24]. O descoperire foarte importantă din această regiune este marea necropolă celtică de la Pişcolt (cu 185 de morminte), cercetată prin săpături sistematice între 1970 şi 1977 şi publicată de acelaşi autor între 1988-1993[25]. Pe baza materialului publicat de Németi au apărut în aceasta perioadă primele studii mai cuprinzătoare despre cronologia internă a descoperirilor cu materiale celtice din Transilvania, cu toate că alte două mari necropole celtice recent cercetate (Fântânele şi Remetea Mare) au rămas nepublicate[26]. Unul dintre studiile cronologice bazate pe materialele de la Pişcolt cunoscute până în 1975 este cel al lui Bujna din 1982[27]. În 1993 apare studiul lui Németi asupra cronologiei interne a cimitirului de la Pişcolt, iar în 1997 studiul critic a lui V.V Zirra, pe baza analizei combinatorii a inventarelor mormintelor din aceeaşi necropolă[28].

Discuţia asupra cronologiei marchează a treia etapă a cercetării problematicii celtice. Mai ales după 1990, studiile apărute sunt doar prezentări de descoperiri din periegheze sau săpături sistematice, lipsite de alte interpretări.

Ultima privire generală asupra locuirii celtice se găseşte la Németi în 2002, unde autorul se distanţează de teoria asimilării celţilor de către daci şi de atribuirea etnică a ceramicii lucrate cu mâna[29].

[21] *Ibidem*, p. 214-216.
[22] *Ibidem*, p. 179-206.
[23] Zirra 1976c, p. 5, harta 4.
[24] Németi 1975; Németi 1988b.
[25] Németi 1988, p. 49-75; idem 1989, p. 75-115; idem 1992, p. 59-112; idem 1993, p. 117-129.
[26] Vezi în catalog nr. 114 şi 196.
[27] Bujna 1982, p. 318.
[28] Németi 1993; V. V. Zirra 1997, cu deoseb. p. 128-134 şi tabelul 1.
[29] Németi 2002, p. 68 şi urm.; vezi, de asemenea, M. Babeş 2001, în special p. 514-516, care citează date statistice din lucrarea de licenţă realizată de Laura Voinescu (Dietrich) la Universitatea din Bucureşti.

STADIUL CERCETĂRILOR ŞI CHOROLOGIA DESCOPERIRILOR CELTICE ÎN SPAŢIUL INTRACARPATIC

Am amintit deja în istoricul cercetărilor că numărul descoperirilor celtice din Transilvania variază la diferiţi autori, deşi tendinţa generală este de creştere prin adăugarea noilor descoperiri; de asemenea, diferenţa dintre numărul mare de descoperiri întâlnit la Roska în 1944, şi numărul mic din catalogul lui Rusu din 1969 e surprinzătoare (fig. 1).

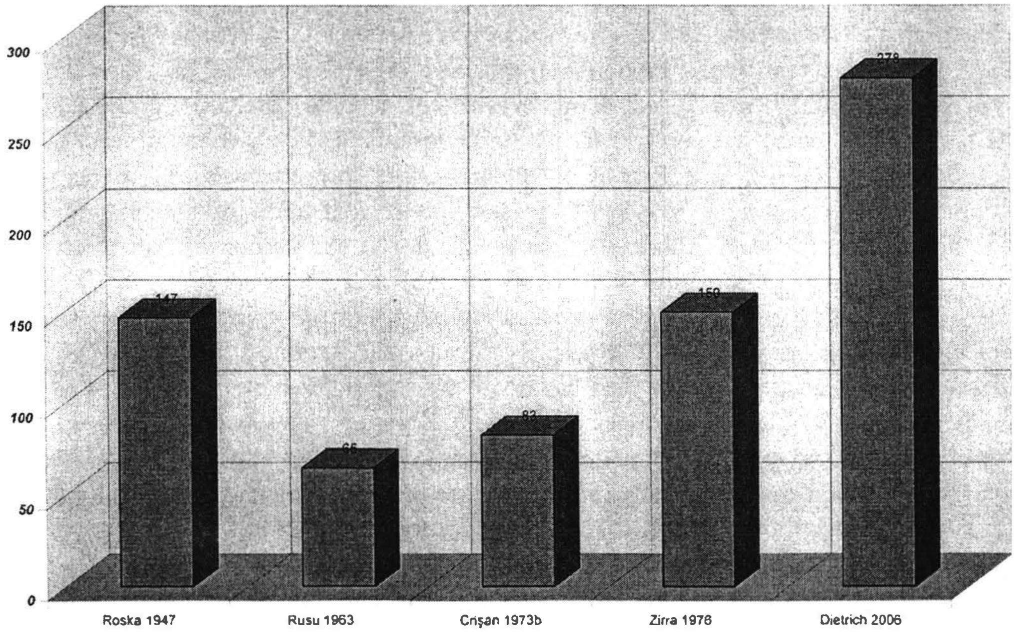

Fig. 1. Numărul descoperirilor celtice în partea românească a Bazinului Carpatic, după diferiţi autori.

La cele 150 de puncte publicate de Vlad Zirra în 1976 am adăugat în lucrarea de faţă şi altele mai noi, publicate sau doar semnalate în literatura de specialitate, ajungându-se la un număr de 278 descoperiri cu materiale celtice sau cu caracter mixt.

În anii 70, disputa dintre V. Zirra şi I. H. Crişan era legată mai ales de răspândirea regională a „grupelor de celţi". Deşi cartările celor doi autori sunt surprinzător de asemănătoare, interpretările sunt diferite, Crişan postulând existenţa a 3 grupe, nediferenţiate cronologic, iar Zirra a 6 grupe de celţi: pe valea centrală a Mureşului, în Podişul Transilvaniei, în regiunea Nir-Carei, în jurul oraşului Oradea, în Câmpia Transilvană (Dezmir, Jucu de Sus, Apahida) şi în Bistriţa-Năsăud[30]. Cele 6 grupe s-ar diferenţia atât regional, cât şi cronologic sau prin conţinut „Diese

[30] A se compara harta descoperirilor la Crişan 1971, fig. 1 şi la Zirra 1976 c, fig. 4; pentru împărţirea pe grupe v. şi Zirra 1971, p. 178 şi passim.

Untergruppen werden chronologisch oder durch die geographische Lage der Funde oder durch ihren kulturellen Inhalt gesondert"[31].

Deşi autorul comentează poziţia geografică şi cronologică a fiecărei grupe în parte, la o privire mai atentă se poate observa că, de fapt, nu aduce nici un argument, cronologic sau geografic pentru a-şi justifica împărţirea. În fig. 2 am rezumat sub forma unui tabel, pentru comparaţie, argumentele lui V. Zirra.

O privire pe tabel reflectă clar datarea unitară a grupelor între LTB-C2. Singura excepţie este grupa Oradea/Giriş/Diosig al cărei sfârşit poate fi fixat în mare în LTC.

Nu sunt descrise tipurile directoare (*die Leittypen)* specifice fiecărei grupe. De exemplu, în cazul grupei din Podişul Transilvaniei sunt facute analogii cu ceramica lucrată la roată din vest, fară ca acestea sa fie specificate. Din analiza tabelului reiese ca nu diferenţele cronologice sau tipologice sunt principalele criterii pentru clasificarea lui V. Zirra. Deosebiri de rit funerar se observă numai în două cazuri, şi anume: la prima grupă lipsesc mormintele în urnă, iar grupa a cincea cuprinde numai morminte de incineraţie în groapă. Nici pe harta descoperirilor nu se pot observa şase grupe regionale, ci două sau cel mult trei dacă se iau în considerare descoperirile din jurul Aradului[32].

Grupa	**Locul descoperirilor**	**Încadrarea cronologică**	**Rit funerar**	**Criterii tipologice**	**p.**
1. „Untergruppe Pecica-Arad"	Pecica, Pecica-Semlac, Vârşand, Aradul Nou, Arad-Ceala, Arad-Gai	LT B-C2	înhumaţie şi incineraţie în groapă	- „Gemisch von keltischen scheibengedrehten Gefäßen und handgearbeiteten kegelstumpfförmigen Töpfen und Schüsseln. Einige der Gefäße scheinen einheimisch zu sein; andere finden Ähnlichkeiten in den Szentes-Vekerzug-Gräbern. Ziemlich zahlreich sind auch die Flaschengefäße mit älteren Profilen, Situlagefäße mit Graphit, Schüsseln und linsenförmige und doppelkonische Terrinnen."	179-182

[31] *Ibidem.*
[32] V. Zirra 1976 c, fig. 4.

2. „Untergruppe aus der Hochebene Siebenbürgens“	LT timpuriu: Mediaş, Dupuş, Haţeg, Sibiu, Vorumloc, Murgeni, Braşov, Râşnov, Silivaş, Toarcla, Vurpăr, Rupea, Heria, Ocna Sibiului, Valea Haţegului, Peţelca LT mijlociu: Aiud, Cristurul Secuiesc, Săndulești, Cetea, Blaj, Bandul de Câmpie, Uroiu, Micăsasa, Aţel, Bratei-Aţel, Veţel, Moşna, Piatra Roşie	LT B-sec. al II-lea (LT C2, vezi Zirra 1971,fig.3)	înhumaţie, incineraţie în urnă, incineraţie în groapă (în text sunt amintite numai mormântele de incineraţie în groapă, cf. fig. 7 şi 14 cu lista descoperirilor	-în afară de obiectele din metal nu se descriu celelalte tipuri, cf. fig. 3 -spaţiul de răspândire acelaşi cu al „agathyrsilor“: Aiud -akinakes în mormânt celtic de sec. al III-lea; Gâmbaş o lance celtică în mormânt scitic	182-189
3. „Untergruppe Carei/Nir“	Ciumeşti, Sanislău, Foeni, Dindeşti, Valea lui Mihai, Curtuişeni,	LT B2-C2	înhumaţie, incineraţie în groapă, mai rar incineraţie în urnă, toate necropolele birituale	„Die scheibengedrehte keltische Keramik ist von doppelkegelförmigen Gefäßen mit mehr oder weniger gebogenen Wänden, Linsenflaschen mit fortgeschrittenen Profilen, kegelstumpfförmigen Terrinnen oder mit Absatz, Schüsseln mit eingezogenem Rand oder s-profiliert. [...] Ziemlich häufig sind die doppelkegelförmigen schlanken oder niedrigen Kannen mit etwas hochgezogenen Henkeln, diese Henkel sind manchmal verdoppelt. Die niedrige, tassenähnliche Kannenform stellt wahrscheinlich eine Annahme der	189-195

				scheibengedrehten Tasse thrakischen Ursprungs dar, die im Vekerzug-Tápioszle Milieu erscheint.“ (191) -în spaţiul dintre Câmpia Nirului şi a Tisei apar ceşti şi căni cu toartă (numai în LTC); acestea ar proveni din spaţiul thraco-grecesc şi ar fi preluate în Vekerzug (195) -ceramica care nu este celtică din aşezări şi morminte nu este neapărat dacică, ar putea fi şi de tradiţie hallstattiană (194 urm.)	
4. „Untergruppe Oradea/Giriş/Diosig”	Oradea-Salca, Oradea, Secuieni, Giriş-Tărian, Sânion, Sântandrei, Sălacea, Otomani, Diosig	LT B-C	înhumaţie, incineraţie în groapă, posibil şi incineraţie în urnă	- Giriş: Mormintele 12 şi 18 cu vase biconice lucrate cu mâna, cu aspect „hallstattian“ → în mormântul 18 o „handgearbeitete Tasse mit gewölbten Wänden und einem bandförmigen, etwas erhöhten Henkel“ cu analogii cu o piesă „de aspect scitic“ de la Sanislău (Carei/Nir) (198)	195-198

Fig. 2. Gruparea teritorială a descoperirilor celtice din Transilvania după Vlad Zirra (1971).

Având în vedere critica adusă se pune întrebarea: pe ce criterii au fost diferenţiate cele 6 grupe regionale? Pe lângă împărţirea strict geografică a descoperirilor în trei grupe, Zirra atrage de mai multe ori atenţia în studiul său asupra analogiilor şi a unei aşa-numite continuităţi în ceramica lucrată cu mâna din perioada hallstattiană. Plecând de la comparaţia între tipurile directoare aşa-numite hallstattiene şi răspândirea lor regională, autorul stabileşte pe aceleaşi criterii împarţirea grupelor cu descoperiri celtice (vezi şi ultima coloană „Criterii tipologice” în tabelul fig. 2)[33]. Acestea par a fi cele mai importante argumente pentru diferenţierea pe

[33] Tendinţa ar fi, după V. Zirra, foarte evidentă în cazul grupei din Câmpia Înaltă a Transilvaniei, al cărei spaţiu de răspândire ar coincide cu cel al agatyrsilor (grupul Ciumbrud); pentru grupa Oradea/Giriş/Diosig s-ar găsi analogii în ceramica scitică iar pentru grupa Pecica-Arad în cultura Szentes-Vekerzug. Pentru grupa Carei/Nir se fac trimiteri în mediul cultural Vekerzug-Tápiószele.

grupe, regăsite sub formularea „kultureller Inhalt". Din punct de vedere metodologic, este problematică şi alegerea criteriilor diferite pentru fiecare grupă, în parte tipologice, în parte cronologice sau geografice, nu însă unitare.

Dificultatea de a demonstra continuitatea tipurilor directoare din perioada hallstattiană şi influenţa lor asupra ceramicii celtice este evidentă şi va fi discutată pe scurt mai jos.

Un alt argument decisiv împotriva grupării regionale a lui V. Zirra îl constituie cartarea actualizată (278 puncte) a descoperirilor celtice din Transilvania, Banat şi Crişana (fig. 3). Pe hartă nu se pot recunoaşte cele şase grupe regionale (fapt datorat poate şi stadiului cercetării din anii 70). Se pot observa doar două mari grupe: prima în nord-vestul României, în spaţiul dintre Someş şi Criş, aparţinând marii grupări celtice din Câmpia Pannoniei, şi a doua în Câmpia Înaltă a Transilvaniei. Descoperirile de pe valea Mureşului, interpretate de Zirra ca „*Untergruppe*" reprezintă probabil o a doua rută în migraţia celtică în Transilvania, mai ales că descoperirile din jurul Aradului sunt datate mai timpuriu decât cele din centrul Transilvaniei.

Se pot observa clar cele două spaţii de locuire; singura excepţie o fac descoperirile de la Dăbâca (o necropolă şi descoperiri izolate, Cat. nr 96-97), situate între cele două mari grupe. O explicaţie a acestui gol pe harta descoperirilor ar fi legată de stadiul cercetărilor, o alta de factorii (geografici sau de altă natură) care ar fi împiedicat aşezarea celţilor si pe acest teritoriu. De asemenea, densitatea locuirii din zona Careiului (zona fiind mai intens cercetată de către I. Németi), în comparaţie cu celelalte regiuni, ar putea fi doar o imagine a stadiului actual al cercetărilor.

Pe harta actualizată am cartat aşa-numitele faze cronologice, cu datările fiecărui complex, după indicaţiile din literatura de specialitate. Pe hartă nu se pot observa preferinţe regionale în diferitele faze Latène. Descoperiri datate în LTB se găsesc în toate regiunile, fără excepţie, şi continuă în LTC. Este greu de stabilit o direcţie a migraţiei celtice în sensul unei concentrări a descoperirilor de caracter mai timpuriu de-a lungul râurilor sau pasurilor montane. Doar în regiunea Aradului sunt concentrate descoperiri mai timpurii, ceea ce ar fi un indiciu pentru direcţia migraţiei celtice. În acelaşi timp, materialele din împrejurimile Braşovului, datate în LTB, sau cele din regiunea pasurilor din Carpaţii meridionali, nu indică neapărat direcţia de venire (datorită şi lipsei descoperirilor de materiale cu caracter asemănător din Muntenia şi Oltenia), ci sunt probabil urme lăsate în cursul migraţiei[34]. Nu se poate vorbi totuşi de o stabilire a celţilor in zona de sud-est a Transilvaniei, descoperirile fiind sporadice. Cea mai mare parte a complexelor cu material celtic se datează în LTC, sau mai general, în secolele III-II a. Chr; cele mai timpurii, datate în LTB sunt rare, iar în LTA nesigure (poate cu excepţia fibulei de la Pecica)[35]. Există, de asemenea, doar două complexe cu material databil în LTC-LTD, iar în LTD lipsesc cu desăvârşire[36].

---

[34] Toarcla (jud. Braşov) este cea mai sudică descoperire de caracter celtic (un mormânt cu car de luptă), probabil rezultatul unor posibile conflicte. Pentru literatură v. catalogul descoperirilor.

[35] Vezi catalog.

[36] Nu sunt publicate încă marile necropole de la Remetea Mare şi Fântânele, care ar putea modifica eventual aceste datări.

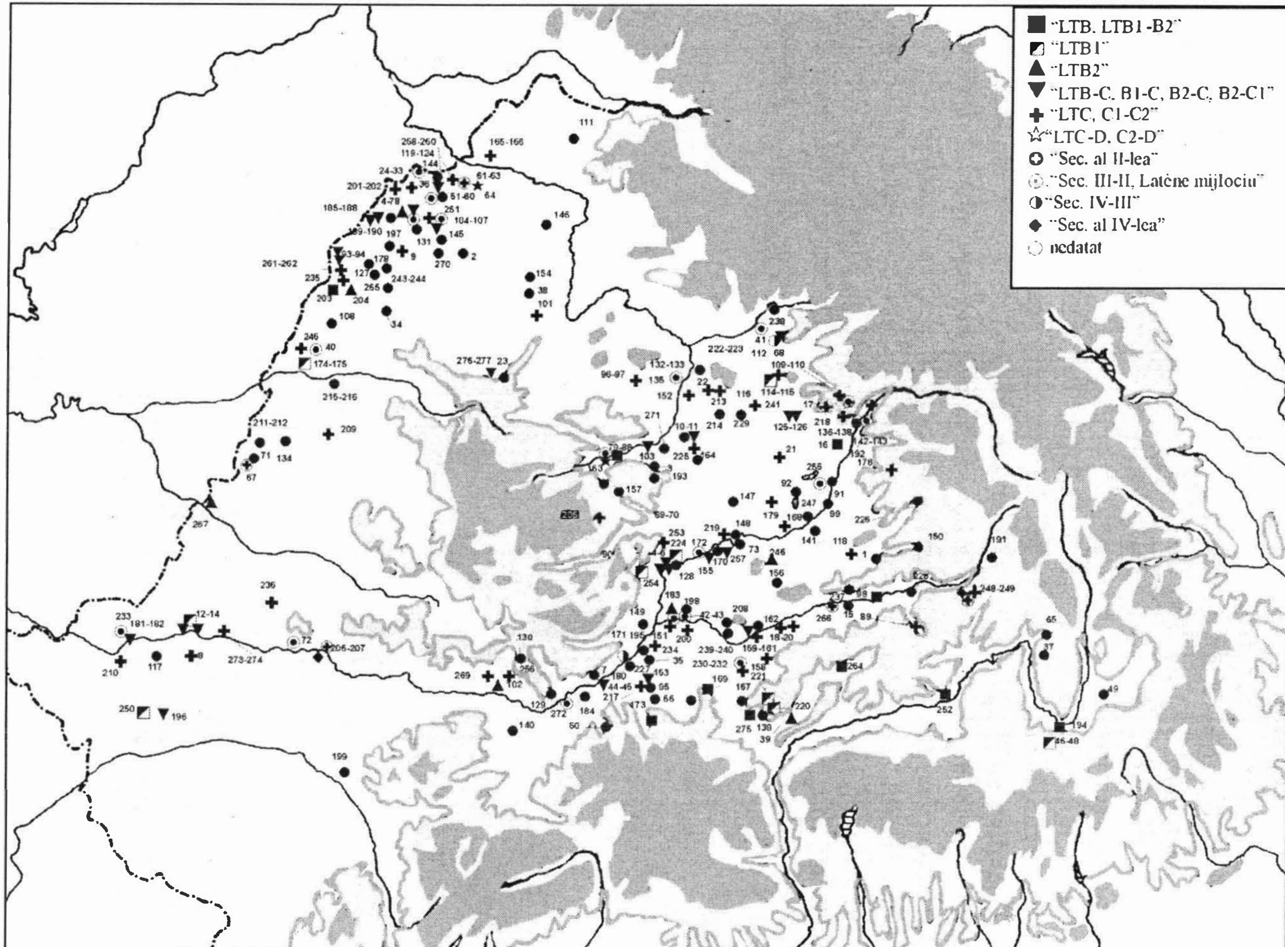

Fig. 3. Cartarea pe faze a descoperirilor celtice din Transilvania, Banat şi Crişana.

OBSERVAŢII ASUPRA SITUAŢIEI STATISTICE ŞI A CRONOLOGIEI

Din totalul de 278 de puncte cu descoperiri de caracter celtic, 107 sunt aşezări, dintre care 87 au fost evidenţiate în urma sondajelor şi săpăturilor sistematice şi 20 prin cercetări de suprafaţă (fig. 4-5). Aşezările sunt dispuse mai ales pe cursul râurilor, unde condiţiile pentru aprovizionarea cu apă şi pentru practicarea agriculturii erau mai prielnice. De asemenea, râurile erau importante căi de comunicaţie şi transport[37].

Numai în 50 de cazuri există în literatura de specialitate informaţii mai exacte asupra dispunerii geomorfologice a aşezărilor (acestea au fost ilustrate sub forma diagramei din fig. 6). După cât se pare, în foarte multe cazuri aşezările sunt situate pe terasele râurilor sau în imediata apropiere a acestora, de altfel locuri preferate în întreaga preistorie. Dispunerea pe terasele înalte oferea nu numai un sistem natural de apărare, ci şi premise avantajoase desfăşurării unor variate activităţi economice. În mod surprinzător, în 7 cazuri aşezările sunt dispuse în ţinuturi mlăştinoase. Este posibil ca mlaştinile actuale să fi fost în vechime văi inundabile, transformate ulterior în urma acţiunii factorilor climatici şi geografici.

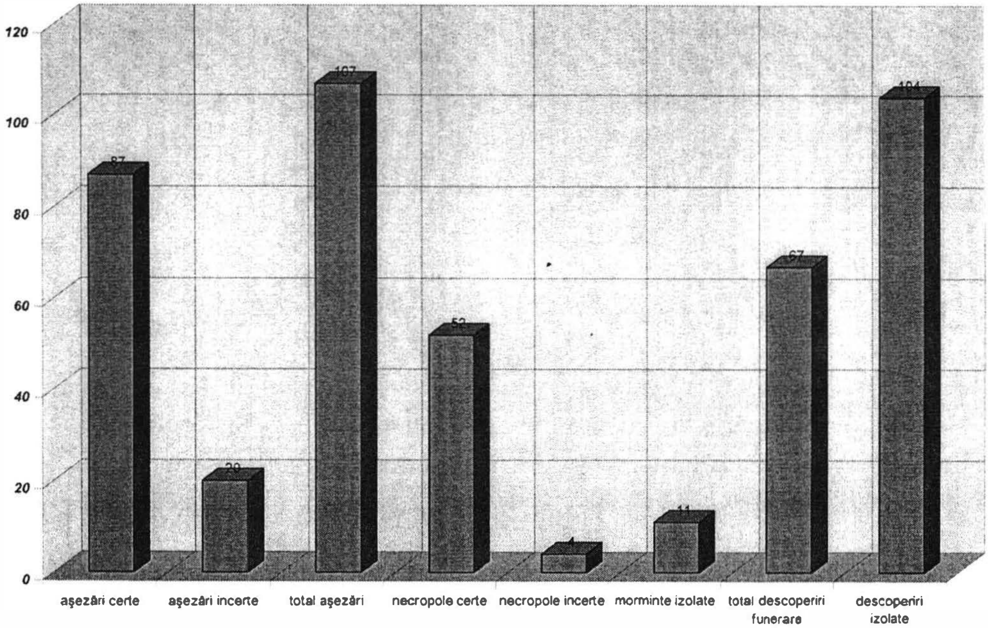

Fig. 4. Distribuţia siturilor pe categorii de descoperiri.

[37] Această tendinţă ar fi mult mai bine de observat pe o cartare regională mai amănunţită, cu reţeaua hidrografică completă.

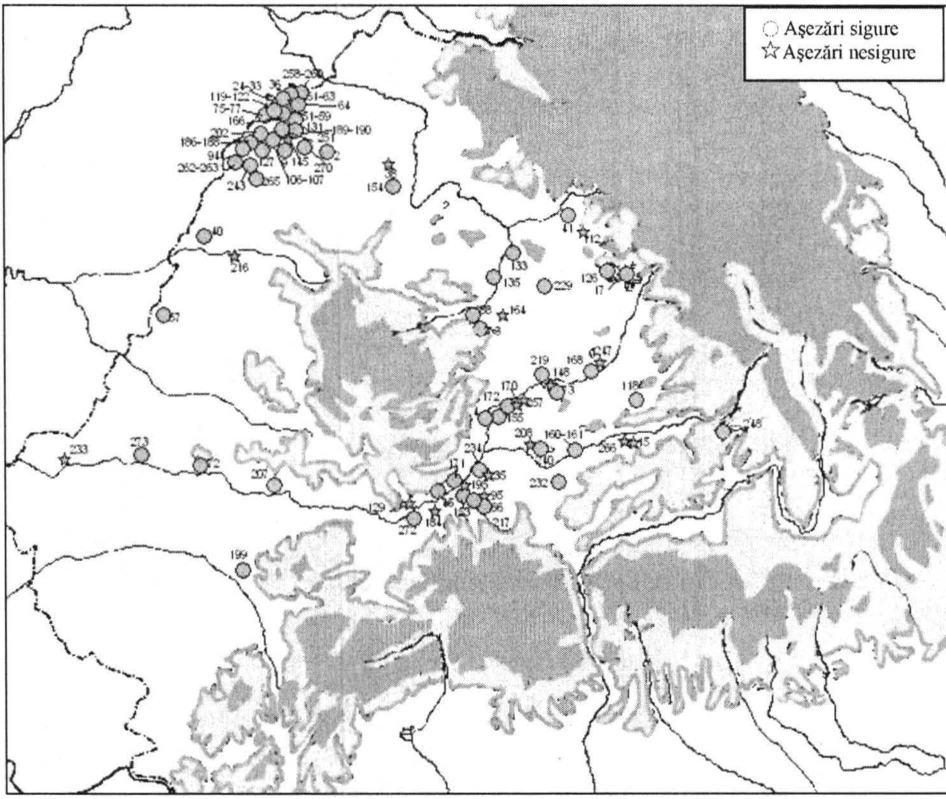

Fig. 5. Cartarea aşezărilor celtice din Transilvania, Banat şi Crişana.

Cele 13 aşezări din zona Careiului, dispuse pe dune de nisip, reprezintă probabil adaptări la condiţiile geomorfologice ale regiunii; şi necropolele sunt dispuse în aceasta regiune pe dune de nisip (de exemplu Pişcolt).

Lipsesc cu desăvârşire aşezările fortificate, deşi o cercetare mai intensă ar putea scoate la suprafaţă unele elemente de fortificaţie, mai greu de observat (de exemplu palisade sau/şi şanţuri de apărare). O posibilă excepţie ar putea fi aşezarea de la Ciumeşti, unde în cadrul cercetarilor din 1965 s-a observat prezenţa unui şanţ, lat de 1,00-1,25 si adânc de 0,50 cm, pe direcţia nord-sud, cu traseu arcuit, care împrejmuia probabil teritoriul aşezării. Nu este sigur dacă şanţul a folosit la fortificarea aşezării sau dacă este contemporan cu aceasta[38].

Numărul mic al aşezărilor cercetate în suprafaţă mai mare (Ciumeşti, Moreşti, Lancrăm, Şeuşa, Vladimirescu) nu permite alte observaţii privitoare la structura internă, funcţionalitate, la relaţiile din interiorul concentrării microregionale de aşezări (*Siedlungskammer*) sau relaţia între aşezări mai mari şi ferme izolate (*Einzelgehöfte*)[39].

---

[38] Zirra 1980, p. 61.
[39] Cf. Rustoiu 2002.

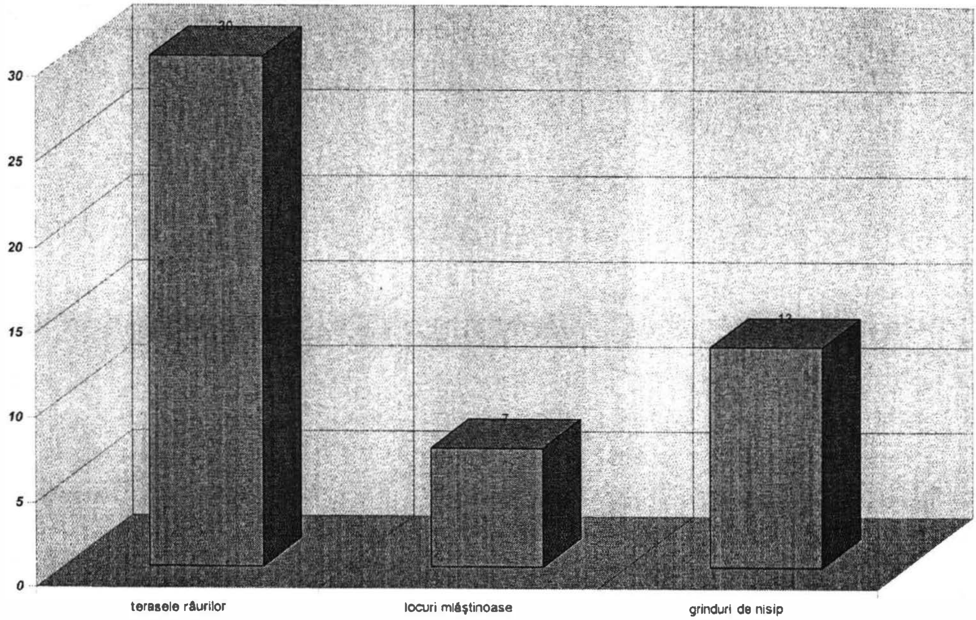

Fig. 6. Distribuţia aşezărilor după poziţia topografică.

În comparaţie cu 107 aşezări, există un număr mai mic (67) de descoperiri cu caracter funerar (fig. 4). Dintre acestea, în 52 de cazuri se poate vorbi de necropole, unele foarte mari (Pişcolt, 185 morminte; Fântânele, peste 100 morminte). În 4 cazuri caracterul funerar este nesigur. 11 sunt descoperiri funerare izolate (probabil provenind din necropole mai mari distruse sau necercetate). Trei rituri funerare sunt prezente în toate regiunile, relativ nediferenţiate cronologic: incineraţia în urnă, incineraţia în groapă şi înhumaţia, aşa încât o împărţire pe grupe ca cea a lui V. Zirra nu este posibilă (fig. 7).

PROBLEME DE CRONOLOGIE

Primele lucrări stiinţifice asupra cronologiei epocii Latène, de la sfârşitul sec. XIX şi începutul sec. XX-lea (Tischler şi Reinecke), au avut ca punct de plecare materialul arheologic din vestul şi centrul Europei, mai ales din Germania de sud, pe baza căruia Reinecke a alcătuit binecunoscutul său sistem cronologic.

În lipsa unui sistem cronologic propriu sau a unei cercetări mai extinse, în cercetarea românească s-au folosit o lungă perioadă de timp atât analogiile, cât şi încadrările cronologice ale lui Reinecke, relaţionate cu materialul celtic din Transilvania[40]. Pe lângă sistemul cronologic propus de Reinecke, în România s-au

[40] Vezi nota 1.

folosit şi variantele propuse de Krämer şi Polenz[41]. Folosirea relativ necritică a acestor sisteme cronologice a cauzat mai multe probleme. Una dintre ele este rezultată din contradicţiile dintre cronologiile lui Krämer şi Polenz. Împărţirea lui Krämer a fazei LTB în subfazele B1 şi B2, şi cea a lui Polenz a fazei LTC în C1 şi C2 sunt făcute pe baze diferite, aşa încât tipurile directoare tipice pentru faza B2 la Krämer sunt aceleaşi sau foarte asemănătoare cu cele din faza C1 la Polenz. Mai ales datarea exactă a brăţărilor cu ove (*Hohlbuckelringe*), care sunt frecvente şi în România, este problematică, părerile fiind împărţite. La Krämer, acestea sunt tipuri directoare specifice fazei B2, în timp ce la Polenz sunt datate general în LTC[42].

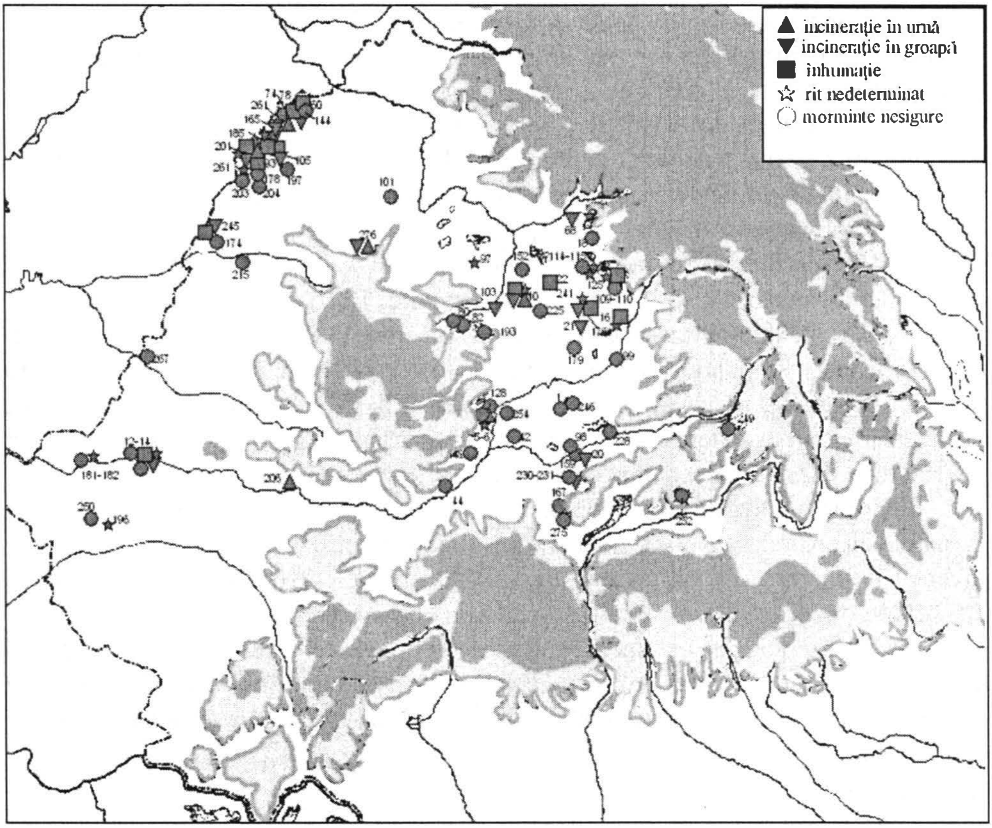

Fig. 7. Cartarea descoperirilor funerare celtice din Transilvania, Banat şi Crişana.

Diferenţele evidente dintre cele două sisteme cronologice sunt cauzate de metodele diferite utilizate în alcătuirea lor. La Polenz, principalul indicator cronologic este linia de evoluţie a fibulelor din perioada mijlocie a epocii Latène,

[41] De exemplu la Zirra 1971.
[42] Vezi Krämer 1962, fig. 1.

punctul de plecare fiind combinaţia statistică a fibulelor din necropola de la Dietzenbach (Hessen). Criteriul tipologic principal este piciorul fibulei, care îşi reduce lungimea (devine mai scurt) din LTC 1 în LTC2 aşa încât *„aus dem vorher eher rechteckig trapezförmigen Fusausschnitt nur ein spitzwinklig-dreieckiger wird"*[43]. La această linie de evoluţie sunt raportate şi datate şi celalte tipuri de obiecte. Spre deosebire de Polenz, Krämer considera că nu fibulele din perioada mijlocie a Latène-ului sunt indicatoare cronologice, ci brăţările (*Ringschmuck*)[44]. În urma analizei necropolelor plane din Bavaria de sud, Krämer construieşte un sistem cronologic pe baza evoluţiei brăţărilor (ca principal indicator cronologic) şi, observând asocierea lor cu materiale mai timpurii sau mai târzii în LTB după Reinecke, subdivide faza în LT B1 (mai timpurie) şi B2 (mai târzie)[45].

Aşa cum însuşi Kramer sublinia, cele două sisteme cronologice nu se pot folosi simultan în alcătuirea unei cronologii şi, în această formă, nu se poate vorbi de o trecere de la faza LTB2 (Krämer) la LTC1 (Polenz), pentru că aceste faze aparţin unor sisteme cronologice diferite, realizate prin metode diferite[46]. Cu toate aceste dificultăţi, în cercetarea românească s-au folosit simultan, fără o atitudine critică, cronologiile lui Krämer şi Polenz.

O altă problemă în racordarea cronologiei spaţiului intracarpatic la cea central europeană o constituie materialul ceramic. Dacă pentru o mare parte din obiectele din metal s-au putut găsi analogii în forme şi datare în Europa Centrală, nu acelaşi lucru se poate spune despre tipurile ceramice, cu analogii mai evidente în Ungaria sau fosta Cehoslovacie[47]. Din această parte au venit primele impulsuri în realizarea unui sistem cronologic separat de cel central european, luate în consideraţie în parte de cercetarea românească[48].

J. Bujna analiza în 1982 necropolele cu material celtic din interiorul arcului carpatic, încercând să obţină rezultate privitoare la structura socială reflectată în inventarul funerar[49]. Pentru aceasta a luat în consideraţie 910 complexe arheologice cu caracter funerar, dintre care 502 încadrabile cronologic[50]. Şi în acest caz, Bujna a întâmpinat probleme în sincronizarea tuturor sistemelor cronologice existente: *„Schwierigkeiten, die bisher ausgearbeitete relativ-chronologische Periodisierung auf den untersuchten archäologischen Raum zu applizieren und verschiedene Systeme zu synchronisieren"*[51].

---

[43] Polenz 1978, p. 188.

[44] Krämer 1985, p. 24, 27, 29.

[45] Krämer a definit în 1962, p. 305, faza B2 mai amănunţit, iar în 1985, p. 19-21 şi faza B1.

[46] Vezi tabelul cronologic la Krämer 1985, p. 17, fig. 3, unde faza LTC 1 nu există.

[47] De exemplu Zirra 1971, p. 13-16, în special p. 25; Horedt 1964, p. 73 urm.

[48] Németi 2000a, p. 64, în parte V.V. Zirra 1997, p. 136 (cu discuţia mai jos în articol), cu privire la cronologia necropolei de la Pişcolt.

[49] Bujna 1982, p. 312-315.

[50] *Ibidem*, p. 315 urm.

[51] *Ibidem*, p. 319.

Pentru a depăşi aceste dificultăţi, Bujna a încercat alcătuirea unui sistem cronologic propriu pentru întreg spaţiul intracarpatic, plecând de la studiul său iniţial. Folosind metoda statistică combinatorie, el a analizat 124 complexe închise, fiecare cu cel puţin trei indicatori cronologici relevanţi, împărţite pe categorii (morminte cu arme şi morminte fără arme)[52].

Rezultatul demersului a fost concretizat în două tabele combinatorii, interpretate în sensul unei împărţiri foarte detaliate pe faze a cronologiei tradiţionale a epocii Latène[53]. În mod asemănător cu Krämer, şi Bujna a acordat fibulelor ca indicatori cronologici o importanţă foarte mare: *„Die übrigen Formen bilden mit den signifikanten Fibeltypen bestimmte Typen-Stilhorizonte, jedoch manche dieser Typen kommen auch im nachfolgenden Horizont vor"*[54]. Bujna postulează, pe lângă o împărţire a fazei LTB2 în B2a şi B2b, respectiv a fazei LTC1 în C1a şi C1b, şi existenţa unui orizont de trecere B2/C1; dintre acestea, faza LTC2 nu ar fi reprezentată în spaţiul intracarpatic. Nici încercarea lui Bujna de alcătuire a unei cronologii detaliate nu este lipsită de probleme. Tabelele sale combinatorii nu conţin grupări clar conturate de obiecte, complexele analizate conţin în majoritate material grupat deja pe faze; există şi obiecte cu o mai mare perioadă de folosire (*Durchläufer*)[55]. În afară de aceasta, Bujna îşi construieşte premisele pe faze cronologice care cuprind foarte puţine tipuri directoare (materialul din cele 910 complexe luate în consideraţie nu este folosit decât în parte şi mai ales, ceea ce ne interesează cel mai mult, descoperiri din spaţiul românesc nu sunt cuprinse în analiză)[56]. Nu în ultimul rând, remarcăm şi faptul că unele dintre fazele cronologice sunt limitate regional[57]. Poate din aceste motive, cronologia propusă de Bujna a fost folosită doar sporadic în literatura de specialitate, deşi este prima încercare de realizare a unui sistem cronologic valabil pentru spaţiul celtic de est[58].

Un alt sistem cronologic a reuşit să se impună mai mult în literatura de specialitate românească, şi anume cronologia propusă de J. Waldhauser, pe baza analizei necropolei de la Jenišuv Újezd[59]. Prin observaţii stratigrafice şi analize combinatorii-statistice, Waldhauser împarte epoca Latène din Boemia în 6 faze cronologice (LTB1a, B1b-c, B2a, B2b, C1a şi C1b)[60] . Tipurile directoare sunt şi la el obiectele de port şi podoabă feminine, mai ales fibulele[61]. În cronologia propusă, Waldhauser este puternic influenţat de serierea fibulelor din Hessen a lui Polenz,

[52] *Ibidem*, p. 319 urm.

[53] *Ibidem*, fig. 2 şi 3 (tabele combinatorii) şi fig. 4 şi 5 (planşe cu tipurile directoare).

[54] *Ibidem*, p. 321.

[55] *Ibidem*, fig. 2 şi 3.

[56] *Ibidem*, în tabelul 3 se găseşte numărul exact al complexelor folosite pentru analiză.

[57] *Ibidem*, p. 321.

[58] Doar Németi 2000a, p. 64 face trimiteri la cronologia lui Bujna, fără însă a discuta valabilitatea acesteia pentru materialul celtic din spaţiul intracarpatic.

[59] Cf. Waldhauser 1987, p. 33-38 şi Waldhauser 1978.

[60] Faza C1b nu se regaseşte în materialul de la Jenišuv Újezd, ci în alte necropole din Boemia.

[61] Waldhauser 1987, fig. 3 şi 4.

pe care le foloseşte ca analogii pentru fibulele din Boemia. De altfel, şi în lucrări mai timpurii folosise provizoriu serierea lui Polenz, în lipsa unei stratigrafii mai complete în Boemia[62].

Nu este în intenţia noastră să discutăm amănunţit sistemul cronologic al lui Waldhauser în cadrul restrâns al articolului de faţă, mai ales că, spre deosebire de Bujna, autorul analizează numai descoperirile din Boemia. De altfel, dificultăţile demersului sunt indicate chiar de autor (printre altele, statistica combinatorie a materialelor din complexe a fost îngreunată de datarea pe două sau trei faze cronologice succesive). Discuţia asupra demersului lui Waldhauser este legată aici mai ales de impactul sistemului său cronologic în literatura de specialitate românească, prin folosirea lui de către Németi şi V.V Zirra, în încercarea acestora de a ordona cronologic descoperirile de caracter funerar din spaţiul intracarpatic, şi de a le încadra supraregional[63].

În cercetarea românească punctul mai nou de plecare al studiilor cronologice a fost descoperirea şi publicarea marii necropole (185 morminte) de la Pişcolt, în nord-vestul Transilvaniei. Cercetată între anii 1970-1977, necropola a fost ulterior analizată şi publicată succesiv, după orizonturi cronologice stabilite în prealabil, de către I. Németi, între anii 1988-1993, în 4 numere din revista Thraco-Dacica[64]. În primele trei părţi din lucrare, deşi prezintă materialul pe orizonturi, Németi nu explică decât vag metoda utilizată din care a rezultat împărţirea cronologică (şi anume combinarea obiectelor de port şi podoabă, mai ales fibulele şi brăţările, la care sunt „adăugate" mormintele cu spade, umbo de scut, cuţite/pumnale şi alte tipuri de inventar): „Pentru stabilirea cronologiei interne a necropolei a fost folosită metoda combinaţiei, considerând fiecare mormânt ca un complex închis. Datorită faptului că elementele cele mai sensibile ale inventarului funerar le constituiau obiectele vestimentare şi podoabele, combinaţia tipurilor s-a bazat, în primul rând, pe fibule şi pe brăţări la care am adăugat spadele, „umbo" de scut, cuţite şi altele"[65]. Nici în ultima parte a studiului metoda nu este explicată detaliat, cu toate că rezultatele sunt prezentate grafic sub forma unui tabel combinatoriu-statistic şi a planşelor cu tipurile directoare (*Typentafeln*). La acestea se adaugă o descriere a conţinutului orizonturilor cronologice[66].

Deja la o comparaţie superficială a numărului formelor tipice pentru o fază cu tabelul analizei statistice combinatorii se observă o discrepanţă[67]. Nu toate tipurile directoare de pe planşe sunt introduse în analiza statistică[68]. De fapt, Németi îşi bazează împărţirea pe orizonturi cronologice pe 27 de tipuri de fibule, 19 tipuri de

[62] Waldhauser 1979, p. 136-141.
[63] Németi 1993, p. 128; V.V.Zirra 1997, p. 128.
[64] Németi 1988°; Németi 1989; Németi 1992; Németi 1993.
[65] Németi 1988a, p. 50.
[66] Németi 1993, p. 122-128, cu fig. 7 şi 8.
[67] *Ibidem*, fig. 7 şi 8.
[68] Această discrepanţă a fost observată deja de V.V.Zirra 1997, p. 91.

brăţări şi câteva alte tipuri de obiecte, la care sunt asociate toate celelalte obiecte, toate fiind „tipice" fazei respective. Având în vedere bogăţia necropolei de la Pişcolt, la prima vedere metoda de analiză a lui Németi nu este optimală. Totuşi nu trebuie uitat faptul c• majoritatea lucr•rilor despre cronologia epocii Latène se bazează pe obiectele de port si podoabă feminine, acestea fiind din punct de vedere cronologic cele mai „sensibile". De exemplu, Krämer, în analiza cronologică a necropolelor din Bavaria, nu a putut să dateze aproape nici un mormânt de bărbat în faza LTB1, pentru ca acestea nu conţineau nici un obiect de port sau podoabă[69]. Principala critică la adresa lucrării lui Németi este dificultatea de a o verifica, pentru că lipsesc explicaţiile în alegerea criteriilor de încadrare cronologică a obiectelor care sunt ilustrate în planşe şi sunt atribuite orizonturilor cronologice, dar care nu apar în tabelele combinatorii. Se poate vorbi de forme tipice pentru o fază/orizont atunci când acestea se asociază cu regularitate cu tipurile directoare specifice acelei faze/orizont. Ori, tocmai formele ceramice, foarte numeroase, „tipice pentru un orizont sau altul", nu au caracterul de tipuri directoare şi nu apar în analiza combinatorie.

De asemenea, tipurile directoare specifice unei anumite faze, după Németi, apar in realitate pe parcursul mai multora (*Durchläufer*). De exemplu, brăţările de tip B3b, cu interiorul gol (*die hohlgegossenen bronzenen röhrenförmigen Armringe*), care după tabelul combinatoriu apar în trei orizonturi/faze, sunt declarate ca tipuri directoare pentru orizontul în care apar în număr mai mare[70]. Forma de brăţară B3a, încadrată de Németi ca tip director al fazei întâi, apare şi în faza a patra într-un complex, iar în total doar în două complexe (M. 34 şi M. 189). Lista cu formele care apar în mai multe faze, mai ales între fazele 1 şi 2 şi între fazele 3 şi 4 ar putea continua, Németi însuşi indicând acest lucru[71]. Imaginea generală a cronologiei de la Pişcolt nu este deci clară.

Cum am spus şi mai sus, Németi foloseşte sistemele cronologice propuse de Krämer şi Waldhauser pentru sincronizarea orizonturilor de la Pişcolt cu cronologia epocii Latène:

Pişcolt I: Krämer B1, Waldhauser B1b
Pişcolt II: Krämer B2, Waldhauser B2a
Pişcolt III: Krämer B2/C1, Waldhauser B2b[72]
Pişcolt IV: Waldhauser C1a[73]

Sincronizarea primului orizont (Pişcolt I) cu faza B1b după Waldhauser este puţin surprinzătoare, în condiţiile în care Waldhauser defineşte prin aceasta o

[69] Krämer 1985, p. 19 şi 21.
[70] Vezi Németi 1993, fig. 8.
[71] *Ibidem*, p. 122 şi 128.
[72] Probabil Krämer B2/Polenz C1, întrucât Krämer nu are faza B2/C1.
[73] Németi 1993, p. 129.

secvenţă mai târzie (de fapt B1b-c) din cadrul fazei LTB, Németi însă remarcă două forme cu caracter tendenţial LTA pe care le consideră caracteristice primului orizont: catarame simple pătrate din placă de fier, de tip E1 (*Gürtelschließe*), ca şi „cuţite de lovit (*Hiebmesser*) de tradiţie hallstattiană", de tip L1[74]. Şi vasele de tip *Linsenflasche*, care apar în acest orizont, ar pleda pentru o datare mai timpurie[75].

Comparând formele tipice, după Németi, ale orizontului Pişcolt I, şi cele definite de Waldhauser pe baza necropolei de la Jenišuv Újezd, se pot face următoarele observaţii: cataramele (*Gürtelschnallen*) şi cuţitele (*Hiebmesser*) cu forma asemănătoare celor de la Pişcolt se datează în Boemia în faza de trecere de la LTA la LTB; de asemenea, brăţările cu *Stempelenden* sau cu *Steckverschluss* sunt ordonate de Waldhauser în LTB1a; singurul argument pentru datarea mai târzie a primului orizont sunt fibulele de tip A2a şi A 2 (după Németi), încadrate si de Waldhauser în LTB1b-c[76].

Comparaţiile supraregionale indică astfel, după părerea noastră, o datare mai timpurie pentru începutul necropolei de la Pişcolt (într-o etapă mai timpurie a fazei LTB, poate chiar la sfârşitul fazei LTA), în nici un caz în faza de trecere la LTB2.

Există însă la Pişcolt unele complexe închise, care conţin forme/obiecte databile fără excepţie în faza LTB1. Un exemplu este M.34, care conţine, pe lângă o cataramă datată de Németi mai timpuriu, două fibule puternic corodate de schem• Latène timpurie şi patru brăţări cu *Steckverschluss*[77]. Acestea din urmă sunt datate de Waldhauser în LTB1a[78].

Dacă necropola de la Pişcolt începe într-adevăr în LTB 1 timpuriu, ar fi vorba de cea mai importantă dovadă pentru o datare atât de timpurie a începutului locuirii celtice din spaţiul românesc. Celelalte materiale din spaţiul României, databile în LTB, provin din descoperiri fără context (Nr. 14, 46, 175, 220, 250, 254 în catalog) şi sunt nepublicate sau publicate doar parţial (Timişoara, Fântânele, Archiud, Turdaş, Arad-Ceala, Pecica)[79].

Nu există o părere unitară nici în ceea ce priveşte datarea celor mai târzii complexe cu materiale de factură celtică. În 1971, pe baza brăţărilor tubulare şi a unor forme de fibule mai târzii, V. Zirra fixa sfârşitul locuirii celtice din Transilvania în LTC2. El remarca faptul că unele fibule din aşezarea şi necropola de la Ciumeşti, precum şi de la Dindeşti şi Curtuişeni „typologisch schon während der Latènestufe D1 sich entwickelnden Formen voraussagen"[80]. Şi în 1974 el propunea

---

[74] *Ibidem*, p. 122.

[75] *Ibidem*, fig. 7 sus.

[76] Compară Waldhauser 1987, fig. 4/8, 15 (*Hiebmesser*, *Gürtelschnallen*); 4/22, 23 (brăţări cu *Stempelenden*), 4/41 (fibule tip A2 după Németi). La fibulele de tip A2a (după Németi 1993, fig. 2 sus) nu este sigur, datorită calităţii proaste a imaginii, dacă au analogii la Waldhauser 1987, fig. 4/20 (faza LTB1a) sau fig. 4/42 (între LTB1b-c şi LTB2a).

[77] Németi 1988a, p. 54, fig. 3.

[78] Waldhauser 1987, fig. 4.

[79] Crişan 1973b, p. 68, cu literatura completă în catalog.

[80] Zirra 1971, p. 212.

aceeaşi încadrare cronologică, fără a mai face referire la faza LTD1: „Brooches belonging to La Tène C2 are more rare and come from the later cemeteries of Curtuişeni, Ciumeşti, Fântânele, Cepari and Bratei-Aţel”[81].

În continuare, vom comenta datarea fibulelor de către V. Zirra, relevând dificultăţile în legătură cu datarea complexelor cu materiale târzii în LTC2. Pentru comparaţie vom folosi sistemul cronologic propus de Polenz. Waldhauser, în lucrarea sa apărută în 1978, a ilustrat în tabele cronologice tipurile de fibule relevante şi pentru spaţiul celtic de est şi sud-est[82].

Cele mai multe dintre fibulele din Transilvania datate de V. Zirra în Latène târziu aparţin tipului S4 *„durch glatte kugelige Wülste gegliederte Fibel mit umgeschlagenem und am Bügel befestigten Fuß”* după Waldhauser (fig. 8/1-4). La fibulele din fig. 8/2-3 este neclară configuraţia piciorului şi a arcului, ceea ce îngreunează încadrarea cronologică exactă. La Waldhauser, acest tip de fibulă din necropolele din Boemia este datat în faza definită de el LTC1a[83]. Fibula de la Bratei-Aţel (fig. 8/5) are analogii foarte bune în tipul S5 *„Fibel mit umgeschlagenem und an dem glatten Bügel befestigten Fuß”* după Waldhauser, datată tot în LTC1.

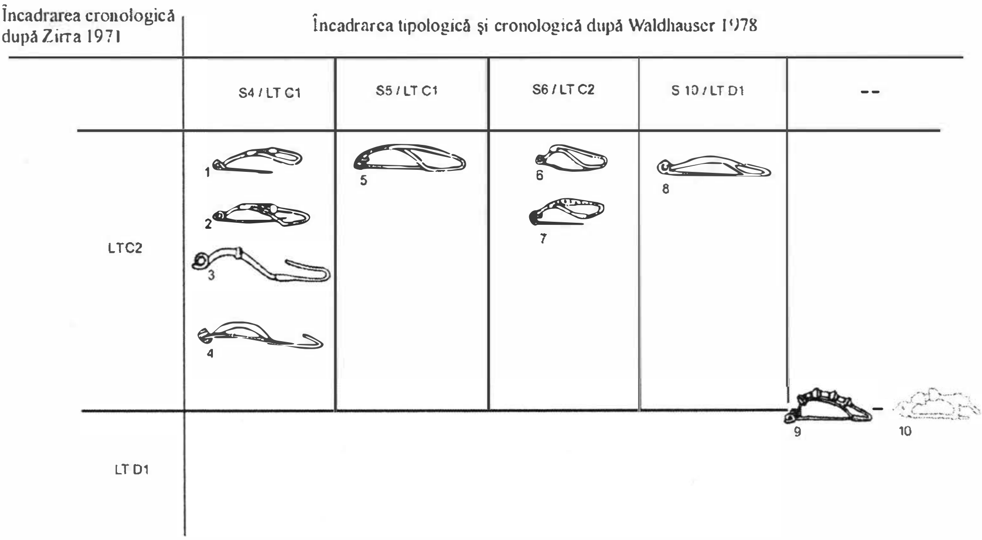

Fig. 8. Fibule de tip LT C2 şi LT D după Zirra (1971-1976c) şi încadrarea lor după Waldhauser (1978): 1, 2, 7 Ciumeşti; 3 Cepari; 4 Fântânele; 5 Bratei-Aţel; 6 Dindeşti; 8 Apahida; 9 Mediaş; 10 Curtuişeni.

De la Dindeşti şi Ciumeşti (fig. 8/6-7) provin două tipuri de fibule, datate după Waldhauser la trecerea spre LTC2, aparţinând tipului S6 *„Fibel mit verdicktem Bügel und umgeschlagenem, am Bügel befestigtem Fuß”*. Fibula dintr-un

[81] Zirra 1976c, p. 28.
[82] Waldhauser 1979, p. 140 şi urm., fig. 22, cu observaţiile privitoare la Polenz.
[83] Waldhauser 1987, fig. 4.

complex de la Apahida (fig. 8/8) are analogii în tipurile S11 sau S12 *„Fibeln mit nahtlos in den Bügel übergehenden Fuß”*, datate în LTD1 de Waldhauser, nu însă şi de V. Zirra[84]. Acesta datează în schimb fibulele de la Mediaş (fig. 8/9) *„mit vielfach gegliederten Bügel”* şi de la Curtuişeni (fig. 8/10) în perioada de trecere la LTD1, fără a oferi analogii.

În concluzie, unele dintre fibulele considerate de Zirra ca aparţinând fazei LTC2 se datează mai timpuriu, cum am arătat mai sus, sau, în cazul fibulei de la Apahida (fig. 8/8), probabil mai târziu. Există însă şi fibule clar datate în LTC2. Descoperirile databile cu certitudine în LTC2 sau LTD sunt foarte rare, iar o datare a sfârşitului locuirii celtice din spaţiul intracarpatic în această perioadă rămâne ipotetică, până la apariţia sau publicarea altor descoperiri care să o ateste.

Nici necropola de la Pişcolt nu contribuie la rezolvarea acestei probleme, întrucât faza cea mai târzie (orizontul IV după Németi) este paralelizată cu LTC1 sau LTC1b după Waldhauser şi nu există materiale databile în LTD. Fără a detalia discuţia despre conţinutul orizontului IV stabilit de Németi , dorim să facem doar câteva observaţii. Câteva dintre tipurile de fibule specifice, atribuite de Németi ultimului orizont, sunt paralelizate cu faza Waldhauser LTC1b. Este vorba de fibulele publicate în 1993 (fig. 7/83 şi 90), care au analogii clare cu tipurile 111 şi 112 de la Waldhauser[85]. O altă fibulă (fig. 7/88 după Németi) aparţine mai degrabă tipului S 10, care se datează în LTC2 în Europa Centrală[86].

O încercare de a critica şi corecta propunerile lui Németi a fost întreprinsă de V.V Zirra în 1997[87]. El observă şi critică folosirea prea puţinor forme în analiza cronologică: doar 45 obiecte de metal din 95 de morminte, ceea ce ar însemna doar jumătate[88]. De asemenea, el atrage atenţia asupra discrepanţei dintre numărul tipurilor directoare stabilite pe fază şi numărul tipurilor folosite în seriaţie. Alte critici aduse sunt lipsa tipurilor directoare ceramice în analiză şi faptul că tipul A de fibulă (de tip Certosa după Németi) apare în tabelul combinatoriu deşi nu se combină cu alte tipuri. În aceste puncte suntem de acord cu critica lui V.V. Zirra.

Spre deosebire de Németi, V.V. Zirra încearcă o statistică combinatorie pe baza necropolei de la Pişcolt, printr-un program special de analiză computerizată[89]. Încercarea de a cuprinde într-un tabel toate formele reprezentate nu a dat un rezultat clar[90]. Mai departe, el cartează toate formele în cadrul necropolei şi foloseşte pentru seriaţie numai acele forme care nu arată „o răspândire generală”[91]. În acest mod, aduce de fapt un element nou şi anume folosirea în analiză a

84 Zirra 1971, p. 212.
85 Németi 1993, fig. 7/83, 90; Waldhauser 1987, fig. 4/111 şi 112.
86 Németi 1993, fig. 7/88; Waldhauser 1978, fig. 22, S10.
87 V.V. Zirra 1997.
88 *Ibidem*, p. 91.
89 *Ibidem*, p. 110.
90 *Ibidem*.
91 *Ibidem* p. 111, fig. 3-18.

stratigrafiei orizontale. Rezultatele sunt prezentate, ca şi la Németi, sub forma tabelelor combinatorii şi a planşelor cu tipuri directoare, care însă nu sunt ordonate pe faze[92]. Tabelele combinatorii conţin 129 de morminte, împărţite în patru grupe pe baza a 53 de forme. Din acestea, ar fi fost folosite pentru analiza primară numai complexele cu cel puţin doua tipuri relevante cronologic; 39 de complexe, care conţin numai câte un tip relevant cronologic, ar fi fost introduse mai târziu în tabel, pentru a întări imaginea prezentată[93]. În total, V.V. Zirra îşi bazează analiza pe 90 de morminte, cu 5 mai puţin decât Németi, prin urmare nu se justifică critica adusă în acest punct lui Németi. Mai departe, dintre cele 53 de tipuri directoare folosite în analiza statistică combinatorie, 16 nu sunt ordonate nici uneia dintre faze (şi în acest caz numărul formelor folosite este mai mic ca la Németi)[94]. V.V. Zirra însuşi observă că în tabelul său apar tipuri situate în faze cronologic îndepărtate (tipurile 41 şi 46) şi, cu tot controlul stratigrafiei orizonale, apar tipuri comune mai multor faze (tipul 39). Cartarea celor patru faze pe planul necropolei arată o delimitare categorică numai în cazul celei de-a patra[95].

După cum se observă, sistemele cronologice pentru datarea internă a necropolei de la Pişcolt propuse de Németi şi V.V. Zirra se confruntă cu aceleaşi probleme. Rezultatul obţinut de V.V. Zirra se deosebeşte de cel al lui Németi numai în măsura în care se redatează unele morminte dintr-o fază în alta[96]. Care ar fi atunci cauzele dificultăţilor în datarea necropolei?

O explicaţie este inventarul mormintelor/complexe închise, cu materiale din faze diferite. De exemplu, M. 106 conţine două brăţări care ar aparţine grupei II la Németi, o brăţară cu ove care ar trebui datată în grupa III şi un lanţ de centură cu 8-uri, care ar trebui să aparţină grupei a IV-a[97]. Mormântul 144 conţine o fibulă de schem• Latène mijlociu cu arc *„mit stark gegliedertem Bügel"*, care aparţine evident orizontului IV, brăţări cu *Steckverschluss* care aparţin în cea mai mare parte orizontului I şi un torques cu *Stempelenden*, încadrabil în orizontul II[98].

Problema principală a încercărilor de periodizare internă a necropolei de la Pişcolt constă, prin urmare, în folosirea ca indicator cronologic principal a obiectelor de port şi podoabă feminine, care rămân mai mult timp în folosinţă (sunt probabil moştenite pe parcursul mai multor generaţii). Acest fenomen este cunoscut şi în alte regiuni ocupate de celţi, deşi nu în aceeaşi măsură ca în spaţiul celtic de est[99]. Este greu de spus care ar fi metoda propice în rezolvarea problemelor

---

[92] *Ibidem*, fig. 19, 23, 24, 25 a şi b.

[93] *Ibidem* p. 114, 116.

[94] *Ibidem* p. 116 şi urm. Este vorba de numerele 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 33, 34, 36, 39, 42, 45, 47, 48.

[95] *Ibidem* p. 117-119, fig. 26-29.

[96] *Ibidem* p. 128 şi urm., tabelul 1.

[97] Németi 1992, p. 82, fig. 16 M. 106.

[98] *Ibidem*, p. 94, fig. 25, M. 144.

[99] Cf. Krämer 1985, p. 20-21; Waldhauser 1987, p. 34 urm.

cronologiei interne de la Pişcolt; totuşi recomandăm folosirea cu prudenţă a sistemelor cronologice actuale.

OBSERVAŢII ASUPRA MONETĂRIEI CELTICE DIN TRANSILVANIA

În istoricul cercetărilor am prezentat diversele puncte de vedere privind relaţiile dintre „migratorii celţi" şi „populaţia autohtonă" (în cea mai mare parte identificată cu populaţia dacă) şi atribuirea ceramicii lucrate cu mâna din complexele cu materiale celtice populaţiei dacice. Pe lângă complexele aşa numite mixte, un alt factor a avut o influenţă hotărâtoare asupra interpretării arheologice, şi anume problematica monetăriei timpurii din spaţiul intracarpatic.

În istoricul cercetărilor principala problemă pusă în discuţie este legată de apartenenţa etnică a producătorilor imitaţiilor după tetradrahmele lui Filip al II-lea, care apar în număr foarte mare în tezaure şi ca descoperiri izolate în Transilvania.

Din literatură se cunoaşte un număr de 2319 monede (fig. 9), care provin în majoritate din tezaure. În foarte multe cazuri nu se cunoaşte numărul exact al acestora (vezi lista cu descoperirile în anexă), aşa încât nu este exclusă existenţa unui număr mult mai mare de monede. Catalogul descoperirilor monetare a fost făcut în cea mai mare parte după lucrările lui C. Preda, la care au fost adăugate câteva descoperiri mai importante din ultimii ani. De altfel, nu avem pretenţia de prezentare a unui catalog numismatic exhaustiv, ci a teoriilor legate de prezenţa acestor monede în spaţiul intracarpatic în secolele IV-II.

Există două teorii principale în atribuirea etnică a imitaţiilor după tetradrahmele lui Filip al II-lea: cercetarea mai veche, de la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX le-a atribuit celţilor, iar cercetarea românească de la mijlocul secolului XX a atribuit unele tipuri monetare, sau monetăria „barbară" în totalitate, geto-dacilor[100].

Pe baza simbolurilor animaliere şi a aspectelor stilistice, Pink şi Forrer au atribuit producţiei monetare celtice o mare parte a tetradrahmelor. Această teorie a fost acceptată numai în parte în cercetarea românească postbelică. Deşi şi-a intitulat sugestiv principala sa lucrare din 1973 „Monedele geto-dacilor", C. Preda vorbeşte în cadrul primei faze a monetăriei „geto-dacice" şi de o influenţă celtică asupra unor tipuri monetare, mai ales în simbolistică (de exemplu folosirea simbolurilor celtice animaliere: porci, câini, păsări, fără însă a le atribui explicit celţilor[101]. În 1998 Preda constată din nou influenţa celtică în monetăria timpurie din Transilvania, însă ajunge la concluzia că „integrată multă vreme în cadrul manifestărilor de caracter barbar şi în rândul emisiunilor celtice cu care s-a confundat adesea, prin unele trăsături comune ale lor, monedele geto-dacilor ni se prezintă azi ca un capitol bine

[100] Pentru prima teorie de ex. Tocilescu 1880, p. 501 urm.; Forrer 1908, p. 143-153, fig. 285, 290; Pink 1939; pentru a doua teorie vezi Preda 1973, Preda 1998, Winkler 1974, etc.

[101] Este vorba de tipurile Tulghieş-Mireşu-Mare, Crişeni-Berchieş, Şilindia, Sighet.

definit şi la fel de bine conturat şi deosebit de interesant al numismaticii antice"[102]. În 1974, constatând neconcordanţa spaţială a descoperirilor de monede cu descoperirile de aşezări şi necropole celtice, Iudita Winkler argumenta în aceeaşi direcţie: „în aceste zone dacii au fost bine organizaţi şi au reuşit să respingă atacurile cetelor de războinici celţi"[103]. Comparând harta actuală a descoperirilor de monede (fig. 10) cu cartarea generală a descoperirilor de caracter celtic (fig. 3) se observă însă contrariul, astfel încât acest argument nu mai este viabil.

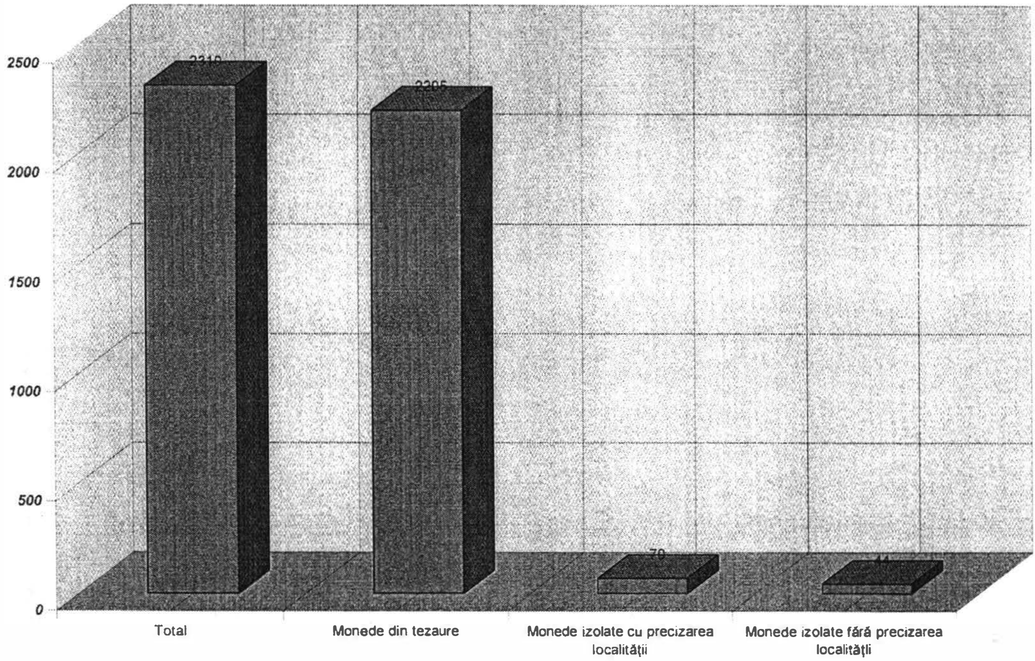

Fig. 9. Distribuţia monedelor celtice după condiţiile de descoperire (cf. fig. 10).

După cum se observă pe hartă, există două mari concentrări ale descoperirilor monetare, care coincid cu răspândirea celor două grupe celtice mai sus prezentate.

Descoperirile de aşezări şi necropole din Banat apar, la o primă vedere, mai puţin numeroase decât cele monetare. O explicaţie ar fi stadiul precar al cercetărilor şi publicării materialelor (de exemplu, nepublicarea până în prezent a necropolei de la Remetea Mare, care ar constitui un argument pentru o prezenţă celtică mai numeroasă în regiune).

---

[102] Preda 1998, p. 130.

[103] Winkler 1974, p. 171. Trebuie însă observat că V. Zirra pleda convingător în 1971 pentru atribuirea monetăriei celţilor; argumentele sale nu au fost luate în considerare. Vezi totuşi, mai nou, Babeş 2001, p. 517.

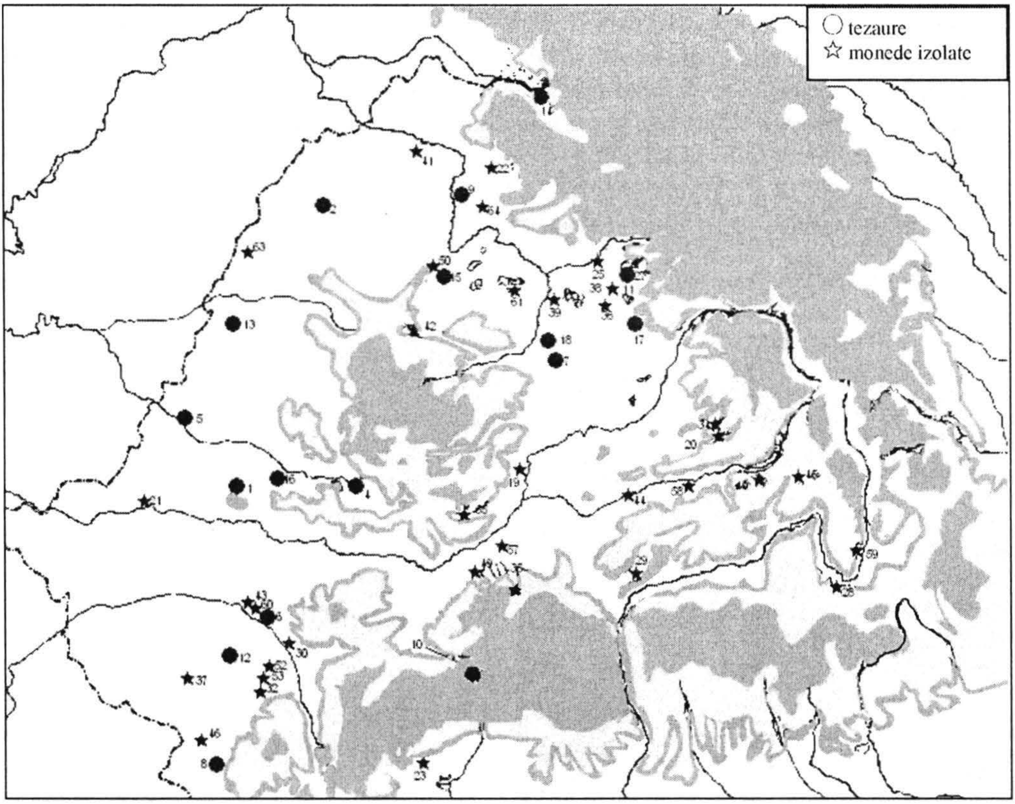

Fig. 10. Cartarea descoperirilor de monede celtice din Transilvania, Banat şi Crişana.

Ţinând cont de densitatea foarte mare a descoperirilor de caracter celtic, respingem argumentul existenţei organizaţiilor politico-militare autohtone cu rol de producător monetar. Acolo unde lipsesc descoperirile celtice, lipsesc şi monedele. Un alt argument al Iuditei Winkler, privind lipsa monedelor din morminte şi aşezări, poate fi respins prin comparaţia cu spaţiile învecinate. Este cunoscut faptul că celţii nu depuneau monede în morminte (în spaţiul celtic de vest sunt cazuri foarte rare). Raritatea descoperirilor de monede în aşezări (2 cazuri în Transilvania, catalog. nr. 111 şi 161) poate fi explicată mai degrabă prin existenţa în această regiune a unei forme speciale de depunere, în tezaure cuprinzând un mare număr de monede.

Cercetarea numismatică a fost, în acest fel, strâns legată de cercetarea arheologică şi, la fel ca aceasta din urmă, influenţată politic[104]. Spre deosebire însă de arheologi, care au pledat pentru o locuire celtică efectivă, chiar în condiţiile unei dezbateri aprinse asupra relaţiilor celţi – autohtoni geto-daci, numismaţii (cu excepţia lucrărilor timpurii) au impus ideea unei producţii monetare autohtone/geto-dacice, fără

[104] Pentru discuţia asupra datării, dar şi ca exemplu pentru folosirea necritică a atribuirii etnice: Alföldi 1978, p. 139-141.

a lua în considerare în suficientă măsură puternica prezenţă celtică în spaţiul intracarpatic în secolele IV-II a. Chr. sau situaţia din regiunile învecinate. Denumirea de „celţi", ca şi denumirile de „daci", „geto-daci", trebuie văzută în acest caz ca un nume generic şi nu ca o atribuire etnică. Deşi situaţia din spaţiul intracarpatic unde în secolele IV-II a. Chr. apar materiale cu analogii în Europa Centrală şi de Vest, dar şi materiale „străine" de lumea celtică (în special ceramica lucrată cu mâna), ar putea fi denumit• mai neutru „orizont de tip Latène", aceast• denumire nu s-a impus în literatura de specialitate.

CATALOG SUMAR AL DESCOPERIRILOR CELTICE DIN TRANSILVANIA, BANAT ŞI CRIŞANA

Descoperirile sunt prezentate după următoarea schemă:

Nr., loc de descoperire, judeţ, punct, categorie de descoperiri, cercetările întreprinse, datare, bibliografie.

Numerotarea corespunde cu cea de pe hărţi. Numele româneşti al localităţilor sunt date după standardele actuale. În unele cazuri au fost consemnate şi denumirile vechi maghiare sau germane necesare identificării în literatura mai veche de specialitate. Bibliografia vocilor din catalog nu este exhaustivă, având în vedere cadrul restrâns al acestui articol.

1. Adămuş, jud. Mureş, descoperiri izolate (necropolă?); Crişan 1977, p. 82, pl. XXXV/1.
2. Ady Endre, jud. Satu Mare, „Izvoarele termale", aşezare, periegheză I. Németi 1974; Németi 1999, p. 17, nr. 4b.2.
3. Aiton, jud. Cluj, "Deasupra Morii", aşezare; Crişan (coord.) 1992, p. 21 urm.
4. Aiud, jud. Alba, „Microraion III", aşezare, săpătură de salvare?, LTB2- LTC; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 20, nr. 1.
5. Aiud, jud. Alba, „nord-nord-est de oraş" („Parc", „Levelszin", „Orhegy", „Viile Straub", „Ungar", „Herepey", „Winkler"), necropolă, descoperiri întâmplătoare şi sondaj K. Herepey înainte de 1901, LTB2-LTC; Crişan 1973b, p. 50, nr. 1a, b, c, d, Crişan 1974a, p. 73-82, pl. I-III, Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 21-22, nr. 4.
6. Aiud, jud. Alba, „sud de oraş" („Şcoala de Viticultura"), necropolă, LTB- LTC; Crişan 1973b, p. 51, nr. 1e, Crişan 1974a, p. 82-84, pl. IV.
7. Alba Iulia, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC?; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 30, nr. 10.
8. Aluniş, com. Fântânele, or. Arad, jud. Arad, „între Frumuşeni şi Aluniş", descoperiri întâmplătoare, periegheză E. Pădureanu 1972, LTC?; Pădureanu 1985, p. 30, nr. V.B, pl. VIII/2a.
9. Andrid, jud. Satu Mare, „Sf. Ion", aşezare, săpătură de salvare I. Németi 1970, LTC; Németi 1974.
10. Apahida, jud. Cluj, "Râtul Ziceiilor", necropolă, săpături I. Kovács 1900; sondaj V. Zirra 1975, LTB2- LTC; Kovács 1911, Zirra 1976a.
11. Apahida, jud. Cluj, "Locul Expoziţiei", descoperiri întâmplătoare; Zirra 1980, p. 39, nota 1a.
12. Arad, jud. Arad, „Arad- Gai", necropolă, periegheză E. Dörner şi N. Kiss 1973, LTB2-LTC; Crişan 1973b, p. 52, Nr.4a, Crişan 1974b, p. 39 urm., fig. 5-6.

13. Arad, jud. Arad, „Aradul Nou", necropolă, descoperiri întâmplătoare şi săpătură de salvare E. Dörner 1967, LTB2-C; Crişan 1973b, p. 52, nr.4b, Crişan 1974b, p. 40-44, fig. 7-13, Barbu et al. 1999, p. 37, nr. 9a.

14. Arad, jud. Arad, „Arad-Ceala", descoperiri întâmplătoare (mormânt izolat?/necropolă?), LB1; Crişan 1973b, p. 52 urm, nr.4c, Crişan 1974b, p. 38 urm., fig. 1-4, Barbu et al. 1999, p. 38, nr. 11e.

15. Archita, com. Vânători, jud. Mureş, „hotarul dintre Archita şi Mujna", descoperiri întâmplătoare (aşezare?); Lazăr 1995, p. 274, nr. XCII.2.d.

16. Archiud, com. Teaca, jud. Bistriţa-Năsăud, „Hânsuri", necropolă, descoperiri întâmplătoare şi sondaj Şt. Dănilă 1964, săpături Şt. Dănilă, V. Zirra, G. Marinescu, C. Gaiu 1977-1980, LTB1-B2; Crişan 1973b, p. 53, nr. 5, Marinescu şi Gaiu 1983.

17. Ardan, jud. Bistriţa-Năsăud, „La fortăreaţa feudală", aşezare, sondaj 1966, LT mijlociu; Popescu 1967, p. 371, nr. 92.

18. Aţel-Bratei, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare; Crişan 1973b, p. 53, nr. 6a.

19. Aţel-Bratei, jud. Sibiu, „între Aţel şi Bratei", descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 53, nr. 6b, fig. 5, Zirra 1975a, p. 52, pl. IB.

20. Aţel-Bratei, jud. Sibiu, „Rădaie", necropolă, descoperiri întâmplătoare şi sondaj I. Nestor 1964/67, LTC; Crişan 1973b, p. 53, nr. 6c, Morintz 1973, p. 364, nr. 12, Zirra 1971, p. 184 urm.

21. Band, jud. Mureş, „Cetatea Surpăturii" („La Clopotniţă", „Dulasvár"), mormânt, săpătură I. Kovács 1906/07, LTC; Roska 1944, p. 64, nr. 80, fig. 30-31, Lazăr 1995, p. 57, nr. VIII.1B.b.

22. Băiţa, com. Lunca, jud. Mureş, „Vatra Satului", mormânt descoperit în mod întâmplător; Lazăr 1995, p. 178, Nr. L.2B.

23. Bănlaca, jud. Bihor, „Peştera Napiştilei", descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 54, nr. 9.

24. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Cetatea Iepurelui" („Nyulvár"), aşezare, descoperiri întâmplătoare, periegheză şi săpături I. Németi 1990/92, LTC; Németi 1994/5, p. 34-39, fig. 1/2, pl. I. Németi 1999, p. 58, nr. 37.XIII.C.

25. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Colina Cocoşată" („Pupos hegy"), aşezare, periegheză I. Németi ; Németi 1999, p. 54, nr. 37.III.C.

26. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Râtul Ţiganului" („Csigány-Rét"), aşezare, periegheză I. Németi ; Németi 1999, p. 55, Nr. 37.VII.C.

27. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul lui Sultész" („Sultész tag"), aşezare, periegheză I. Németi 1992; Németi 1999, p. 55, nr. 37.IX.a6.

28. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Dolarului" („Dolláros"), aşezare, Periegheză I. Németi ; Németi 1999, p. 56, nr. 37.IX.b6.

29. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Lăpuşul Acastăului" („Akasztofa lapos"), aşezare, periegheză I. Németi; Németi 1999, p. 57, nr. 37.XI.E.

30. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Viile Berei", („Berei Szőlő"), aşezare, periegheză I. Németi 1995; Németi 1999, p. 57, nr. 37.XII.b4.

31. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Cantorului", aşezare, periegheză I. Németi 1990-95; Németi 1999, p. 58, nr. 37.XV.C.

32. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Grădina Florilor" („Virág kert"), aşezare, sondaj I. Németi 1963; Németi 1999, p. 58, nr. 37.XVI.D.

33. Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare, „Togul Evreului" („Zsidó tag"), aşezare, periegheză I. Németi ; Németi 1999, p. 59., nr. 37.XX.E.

34. Bereteu, jud. Satu Mare,descoperire întâmplătoare; Zirra 1971, fig. 15/25.

35. Berghin, jud. Alba, „Vatra Satului", aşezare?; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 54 urm., nr. 19.

36. Berveni, jud. Satu Mare, „Râtul Caprei", aşezare, sondaje I. Németi 1981-83, LTC; Németi 1986, p. 72-74, nr. 1, fig. 1-5.

37. Biborţeni, or. Baraolt, jud. Covasna, descoperiri întâmplătoare; Cavruc (coord.) 1998, p. 38, nr. IIb.

38. Bicaz, com. Bicaz, jud. Maramureş, „Oarză", aşezare?, perieghezā I. Stanciu 1990; Stanciu 1992, p. 173, nr. 5A, pl. IV/6-10.

39. Biertan, jud. Sibiu, „Fertea", descoperiri întâmplătoare, LTB2; Blăjan şi Togan 1978, p. 46, nr. II, pl. I/3, II/3.

40. Biharea, jud. Bihor, „Grădina - C. A. P. Baraj", aşezare, săpături S. Dumitraşcu 1977-78, 1980, sec. III-II a. Chr.; Dumitraşcu 1979b, p. 297-307, fig. 4, Dumitraşcu 1982, p. 157-166.

41. Bistriţa, jud. Bistriţa-Năsăud, „Poderei", aşezare, săpături Şt. Dănilă 1962, sec. III-II a. Chr.; Dănilă şi Marinescu 1976, p. 24.

42. Blaj, jud. Alba, „ Str. 13 Decembrie", necropolă, descoperiri întîmplătoare, sec. III a. Chr.; Crişan 1964, p. 87-90, nr. 1, fig. 1-2, Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 59, nr. 23.6.

43. Blaj, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, sec. III-II. a. Chr.; Crişan 1964, p. 89-90, Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 59, nr. 23.7.

44. Blandiana, jud. Alba, „Malul stâng al Mureşului", necropolă, LTB2-C; Aldea şi Ciugudean 1985, p. 37-43, fig. 1-5, Rustoiu şi Rustoiu 2000, p. 188, nr. 6.

45. Blandiana, jud. Alba, aşezare (corespunzătoare necropolei nr. 44); Rustoiu şi Rustoiu 2000, p. 188, nr. 7.

46. Braşov, jud. Braşov, „Schei", descoperiri întâmplătoare, LTB1; Roska 1942a, p. 49 urm., nr. 201, Crişan 1973b, p. 54, nr. 11.

47. Braşov, jud. Braşov, „Valea Răcădău" („Rakodóvölgy"), descoperiri întâmplătoare, Roska 1942a, p. 49 urm., nr. 201a.

48. Braşov, jud. Braşov, „Pietrele lui Solomon" („Salomonsfelsen"), descoperiri întâmplătoare; Roska 1942 a, p. 49 urm., nr. 201d.

49. Brateş, com. Brateş, jud. Covasna, descoperire întâmplătoare; Cavruc 1998, p. 59, nr. IXa.

50. Cacova, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942a, p. 262, nr. 106.

51. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald I", aşezare, perieghezā I. Németi 1966, 1986; Iercoşan 1986-1987, p. 139 urm., nr.1, Németi 1999, p. 64, nr. 43.I.1c.

52. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald I", aşezare; Németi 1999, p. 64, nr. 43.I.2b.

53. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald IX", aşezare, descoperiri întâmplătoare 1987; Németi 1999, p. 66, nr. 43.IX.b.

54. Carei, jud. Satu Mare, „Bobald IV", aşezare, descoperiri întâmplătoare 1958, 1982, sondaj I. Németi 1968, sec. III-II a. Chr.; Iercoşan 1986-1987, 141 urm., nr.3, Németi 1999, p. 65, nr. 43.IV.a.

55. Carei, jud. Satu Mare, „Kozárd", aşezare, descoperiri întâmplătoare 1986; Németi 1999, p. 67, nr. 43.XV.d.3.

56. Carei, jud. Satu Mare, „Cimitirul reformat", aşezare, cercetări I. Németi ; Németi 1999, p. 69, nr. 43.XXVI.a.

57. Carei, jud. Satu Mare, „Pârâul Poştei" („Posta pataka"), aşezare, descoperiri întâmplătoare; Németi 1999, p. 68, nr. 43.XX

58. Carei, jud. Satu Mare, „Pustă" („Puszta"), aşezare, perieghezā I. Németi 1976-1977, sec. III-II a. Chr. ; Németi 1999, p. 68, nr. 43.XIX.

59. Carei, jud. Satu Mare, „Valea Mare" („Nagy vőlgy") aşezare, perieghezā I. Németi 1980; Németi 1999, p. 69, nr. 43.XXXI.

60. Carei, jud. Satu Mare, „Drumul Căminului", necropolă, săpături I. Németi 1992; Németi 1999, p. 69, nr. 43.XXI.b.

61. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Păşunea Porcilor" („Disznó legelő"), aşezare, săpătură de salvare I. Németi 1981; Németi 1999, p. 75, nr. 51.a.2.

62. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Malul Crasnei", aşezare, săpături I. Németi 1998-1999, sec. II a. Chr.; Németi 1999, p. 76, nr. 51.d.2c[105].

[105] Németi 1999, p. 78, nr. 52.i. 3: în apropiere de acest punct s-au făcut în 1985 şi 1998 şi alte descoperiri care aparţin probabil unei alte aşezări celtice.

63. Cămin, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Drumul Carei – Cămin", aşezare; Németi 1999, p. 76, nr. 51.d.2f.

64. Căpleni, com. Căpleni, jud. Satu Mare, „Cimitirul reformat", aşezare, periegheză I. Németi 2000, LTC-D; Németi 2000b, p. 169, pl. III/3b.

65. Căpeni, or. Baraolt, jud. Covasna, descoperiri întâmplătoare; Cavruc (coord.) 1998, p. 39, nr. IId.

66. Câlnic, jud. Alba, aşezare; Ferencz 1997a, p. 81.

67. Cefa, jud. Bihor, aşezare, sec. II a. Chr.; Popa şi Totoianu 2000, p. 75.

68. Cepari, com. Dumitra, jud. Bistriţa-Năsăud, „Hohe Plesch", necropolă, săpături M. Roska 1941, Vl. Zirra 1969, LTB2-C; Crişan 1966, p. 57-62

69. Cheile Turzii, jud. Cluj, „Peştera Morarilor", descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 104, nr. 14.

70. Cheile Turzii, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 105, nr. 28k.

71. Cheresig, com. Girişu de Criş, jud. Bihor: „descoperiri celtice"; Dumitraşcu 1986a, p. 104 urm.

72. Cicir, com. Mândruloc, jud. Arad, „La Gropi", aşezare, săpături I. H. Crişan 1965, sec. III-II a. Chr.; Barbu et al. (coord.) 1999, p. 53, nr. 5.

73. Cipău, com. Iernut, jud. Mureş, „Pe Şes", aşezare, săpături K. Horedt 1954, III-II a. Chr.; Horedt 1955, p. 661, nr. 2a, Lazăr 1995, p. 155, nr. XLVII[106].

74. Ciumeşti, jud. Satu Mare, „Moara" („Malomháta"), necropolă, descoperiri întîmplătoare, săpături V. Zirra şi M. Rusu 1962, V. Zirra, I. H. Crişan şi I. Németi 1964-1965, LTB2-C; Zirra 1967, Rusu şi Bandula 1970, Németi 1999, p. 50, nr. 36.I.a1.

75. Ciumeşti, jud. Satu Mare, „Bostănărie" („Tőkős"), aşezare, săpături M. Rusu 1962, I. Crişan şi V. Zirra 1964-1965, sec. III-II a. Chr.; Zirra 1980, p. 41-65, pl. V-XLII, Németi 1999, p. 51, nr. 36.II.b1.

76. Ciumeşti, jud. Satu Mare, „Lăpuşu Mare" („Nagylapos"), aşezare; Németi 1999, p. 53, nr. 36.VI.f.

77. Ciumeşti, jud. Satu Mare, „Lutărie (Cărămidărie)" („Vályogvető"), aşezare, periegheză 1964; Németi 1999, p. 53, nr. 36.VII.b.

78. Ciumeşti, jud. Satu Mare, „între Foeni şi Ciumeşti", mormânt găsit in mod întîmplător, LTB2; Németi 1999, p. 53, nr. 36.VIII.a-b.

79. Cluj-Napoca, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 122, nr. 2c.

80. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Institutul Agronomic", necropolă, descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 122, nr. 3.

81. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Valea Plecica", descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 122, nr. 4.

82. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Râtul Bivolilor", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1940; Crişan (coord.) 1992, p. 138, nr. 57.

83. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Confluenţa Pâraielor de pe Buaş", descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 138, nr. 63.

84. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „fosta închisoare militară", descoperiri întâmplătoare, în parte LTB; Crişan (coord.) 1992, p. 138, nr. 66.

85. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „în împrejurimile oraşului", descoperiri întîmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 145, nr. 82.

86. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „în împrejurimile oraşului", descoperiri întâmplătoare, LTC2-D; Crişan (coord.) 1992, p. 145, nr. 83.

87. Cluj-Napoca, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 145, nr. 83.

88. Cluj-Napoca, jud. Cluj, „Cluj-Someşeni", aşezare, săpături I. Mitrofan 1962-63, III-II a. Chr.; Crişan (coord.) 1992, p. 360 urm., nr. 4.

---

[106] Lazăr 1995, p. 155, nr. XLVII.2B mentionează un alt punct de descoperire, „Dâlmă", ca şi un alt colectiv de cercetare.

89. Cohalm (Rupea), jud. Braşov, descoperire întâmplătoare, LTC; Horedt 1941-44b, p. 196, fig. 4/6.

90. Craiva, com. Cricău, jud. Alba, „Piatra Caprii", descoperiri întâmplătoare, LTC; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 83, nr. 53.

91. Crăciuneşti, jud. Mureş, descoperire întâmplătoare, celtic?; Lazăr 1995, p. 97, nr. XXIII.1A.c.

92. Cristeşti, jud. Mureş, descoperiri întâmplătoare, celtic?; Lazăr 1995, p. 100, nr. XXV.1A.j.

93. Curtuişeni, jud. Bihor, „Livada" („Dealul Cărămidăriei", „Dâmbul Ars", „Ligetdomb", „Egetohegy"), necropolă, săpături N. Chidioşan 1967-68, I. Németi 1976, LTB2-C; Nanasi 1973, p. 29-38, pl. I-VII, Nanasi 1975, p. 47-49, Németi 1999, p. 41, nr. 30.a2.

94. Curtuişeni, jud. Bihor, „Canalul Ganas", aşezare, periegheză I. Németi 1982, LTB2-C; Németi 1999, p. 41, nr. 30.e2.

95. Cut, com. Câlnic, jud. Alba, „Pârâul spre fântâna Dârgului", aşezare?; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 89, nr. 60.

96. Dăbâca, jud. Cluj, „Cetate", descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 174, nr. 1.

97. Dăbâca, jud. Cluj, „Cătun – Dăbâca", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături, LTC; Crişan (coord.) 1992, p. 178, nr. 6.

98. Dârlos, jud. Sibiu, „Grădina lui Ţuţu Mihai", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1973, LTB2; Blăjan şi Togan 1978, p. 46 urm., nr. III, pl. II/4-6, XVI.

99. Delenii, com. Băgaciu, jud. Mureş, descoperiri întâmplătoare dintr-un mormânt; Lazăr 1995, p. 72, Nr. X.2A.c.

100. Delureni, com. Urmeniş, jud. Bistriţa-Năsăud, „Curmătura Şopteriului", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1969, sondaj V. Lazăr 1972, LTC1-C2; Lazăr 1975a, p. 69-74, fig. 1-3. Mormântul de la Delureni aparţine probabil necropolei de la Şopteriu (nr. 241).[107]

101. Derşida, jud. Sălaj, „Dealul Temeteului", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături E. Lako 1980, LTC; Németi şi Lako 1993, p. 77-79, nr. 1, fig. 1-5.

102. Deva, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTB2; Crişan 1973b, p. 56, nr. 21.

103. Dezmir, jud. Cluj, „Cariera cu pietriş", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1938, sondaj Al. Ferenczi, Şt. Kovács, C. Daicoviciu 1938, LTB2-C1; Crişan 1964, p. 91-100, fig. 3-5, pl. I-II, Crişan 1973a, p. 49-51, fig. 2-5, pl. II-III.

104. Dindeşti, jud. Satu Mare, „Curtea lui G. Negreanu", descoperiri întâmplătoare, săpături V. Zirra 1965, LTB2-C; Zirra 1972a, p. 171 urm., fig. 10, Németi 1999, p. 25, nr. 12b.2.

105. Dindeşti, jud. Satu Mare, „Păşună", necropolă, descoperiri întâmplătoare, LTC; Németi 1989, p. 112, nota. 28, fig. 23/5-7.

106. Dindeşti, jud. Satu Mare, „Observator", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 26, nr. 12e.2.

107. Dindeşti, jud. Satu Mare, „Ograda lui Donca Aurel", aşezare, periegheză 1979; Németi 1999, p. 26, nr. 12h.2.

108. Diosig, jud. Bihor, descoperiri întâmplătoare, necropolă, LTC; Crişan 1973b, p. 56, nr. 24, Mureşan 1990.

109. Dipşa, com. Galaţii Bistriţei, jud. Bistriţa-Năsăud, „Totenberg", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături 1969 şi 1972, LTC; Horedt 1941-1944b, p. 196-200, fig. 5-7, Zirra 1974, p. 138-141, fig. 1/1-4.

110. Dipşa, com. Galaţii Bistriţei, jud. Bistriţa-Năsăud, „Belitoarea", mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Zirra 1974, p. 141-153, fig. 2/1-4.

111. Dobra, com. Supur, jud. Satu Mare, „Tatardomb", descoperire întâmplătoare, Németi 2000b, p. 167.

112. Dumitriţa, com. Cetate, jud. Bistriţa-Năsăud, „Cetate", aşezare?, săpături G. Marinescu şi C. Gaiu 1966, 1978, sec. IV-III a. Chr.; Dănilă 1972, p. 78-80, fig. 12.

[107] Din descrieri se pare că cele două puncte coincid, fiind publicate sub nume diferite. Compară Lazăr 1975a, p. 69-74, cu Dănilă şi Marinescu 1976, p. 33-38.

113. Dupuşul, jud. Sibiu, „Hennenpeck", descoperiri întâmplătoare; Nestor, 1937-40, p. 166, fig. 4, Crişan 1973b, p. 57, nr. 26.

114. Fântânele, com. Matei, jud. Bistriţa-Năsăud, „Dâmbul Popii", necropolă, descoperiri întâmplătoare, periegheză şi săpături Şt. Dănilă 1965 şi 1967, săpături I. Crişan, G. Marinescu, T. Soroceanu, Şt. Dănilă, Fl. Medeleţ 1969-1976, LTB1-C1; Dănilă 1971, p. 59-61, fig. 1-2, Crişan 1973b, p. 57, nr. 27, Crişan 1977, p. 75-77.

115. Fântânele, com. Matei, jud. Bistriţa-Năsăud, „Livadă", mormânt descoperit in mod întâmplător, LTC; Crişan 1975a, p. 41-56, fig. 1-4.

* Fântânele, com. Matei, jud. Bistriţa-Năsăud, „La Gâţă", necropolă, săpături L. Vaida, informaţie M. Babeş.

116. Feldioara, com. Cătină, jud. Cluj, „La Ciurgău", descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan (coord.) 1992, p. 196.

117. Felnac, jud. Arad, descoperiri întâmplătoare; Barbu et al. 1999, p. 67, nr. 1c.

118. Firtuşu, jud. Mureş, „Cetate", („Vârful de şus") aşezare, săpături 1959, LTC; Horedt 1962, p. 639, fig. 5/24-25.

119. Foeni, jud. Satu Mare, „Cărămidărie", aşezare, LTC?; Németi 1999, p. 61, nr. 40e.

120. Foeni, jud. Satu Mare, „podul spre Viişoara", aşezare, periegheză I. Németi, LTC?; Németi 1999, p. 61, nr. 40h.3.

121. Foeni, jud. Satu Mare, „Moara Nouă", aşezare, săpătură de salvare I. Németi 1968, LTC?; Németi 1999, p. 60, nr. 40a.3.

122. Foeni, jud. Satu Mare, „Livadă", aşezare, periegheză I. Németi , LTC?; Németi 1999, p. 62, nr. 40k.

123. Foeni, jud. Satu Mare, „Károlyi", descoperiri întâmplătoare, LTC?; Németi 1999, p. 62, nr. 40l.3.

124. Foeni, jud. Satu Mare, „Livadă spre Urziceni", descoperire întâmplătoare?, LTC?; Németi 1999, p. 62, nr. 40k.

125. Galaţii Bistriţei, jud. Bistriţa-Năsăud, „La Hrube", necropolă, sondaj Şt. Dănilă 1953, săpături V. Zirra 1972-1976?, LTB2-C; Zirra şi Harhoiu 1996, p. 164 urm.

126. Galaţii Bistriţei, jud. Bistriţa-Năsăud, aşezare (corespunzătoare necropolei nr. 125), sondaj, LTB2-C; Zirra 1974, p. 153, fig. 7/4, Zirra 1980, p. 39, nota. 1.

127. Galoşpetreu, jud. Bihor, „malul drept al Ganaşului lângă baraj", aşezare, periegheză 1991; Németi 1999, p. 33, nr. 20k.2.

128. Gâmbaş (Marogomas), or Aiud, jud. Alba, mormânt; Roska 1942a, p. 161, nr. 92, Zirra 1971, p. 186.

129. Geoagiu, jud. Alba, aşezare?; Ferencz 1997a, p. 81.

130. Gârbova, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 102 urm., nr. 81.

131. Ghenci, com. Căuaş, jud. Satu Mare, „Drumul Ghenci – Sântmiclaus", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 72, nr. 48g.

132. Gherla, jud. Cluj, „Digul Morii", descoperire întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 215, nr. 10.

133. Gherla, jud. Cluj, „Luncă", aşezare, Crişan (coord.) 1992, p. 212, nr. 6.

134. Girişu de Criş, jud. Bihor, e menţionată o descoperire celtică fară alte precizări; Dumitraşcu 1986a, p. 699, nr. I.2.

135. Gligoreşti, com. Luna, jud. Cluj, „Holoame", aşezare, săpături I. Aldea, Fl. Gogâltan, A. Ursuţu 1995, 1997, sec. III-II a. Chr.; Aldea et al. 1996, Aldea et al. 1998.

136. Gorneşti, jud. Mureş, „Şura Hârburilor", descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1j.

137. Gorneşti, jud. Mureş, „Dealul Marta", descoperiri întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1.D.

138. Gorneşti, jud. Mureş, „Cimitir", descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 138, nr. XXXIX.1.E.

139. Guşteriţa, or. Sibiu, jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare, LT B1; Crişan 1973b, p. 61, nr. 56.

140. Haţeg, jud. Hunedoara, descoperiri întâmplătoare; Rusu şi Bandula 1970, p. 39, fig. 10.

141. Heria, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 107, nr. 89.1c.

142. Herina, jud. Bistriţa-Năsăud, descoperire întâmplătoare, LTC; Dănilă 1971, p. 64-66, fig. 4.

143. Herina, jud. Bistriţa-Năsăud, „Dealul Morii", descoperiri întâmplătoare, sondaje Şt. Dănilă 1957, L. Vaida 1997; Vaida 1999, p. 239-243, pl. III.

144. Horea, jud. Satu Mare, „Ograda lui Gh. Mateş", necropolă, descoperiri întâmplătoare; Németi 1999, p. 60, nr. 39b.

145. Hotoan, com. Căuaş, jud. Satu Mare, „Grădina fermei zootehnice", aşezare, periegheză, LT mijlociu; Németi 1999, p. 20, nr. 7b.3.

146. Homorodu de Sus, com. Homoroade, jud. Satu Mare, „Dealul Mocoaiei", descoperiri întâmplătoare; Lazin 1981-1982, p. 74, nr. 7a.

147. Iernut, jud. Mureş, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 151, nr. XLVII1.B, pl. XCIII/18.

148. Iernut, jud. Mureş, „Vechiul cimitir al comunei Iernut", aşezare?; Vlassa 1965, p. 32, nr. 15h.

149. Ighiu, jud. Alba, „Măgură", necropolă; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 110, nr. 93.

150. Inlăceni, com. Atid, jud. Harghita, „Firtuş", descoperiri întâmplătoare; Cavruc (coord.) 2000, p. 64-66., nr. Id.1.

151. Jidvei, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 58, nr. 33a, b, fig. 6.

152. Jucul de Sus, com. Jucu, jud. Cluj, „Pietriş", mormânt descoperit în mod întâmplător în 1911, LTC; Crişan (coord.) 1992, p. 250, nr. 9.

153. Lancrăm, or. Sebeş, jud. Alba, „Glod", aşezare, periegheză şi săpătură de salvare R. Totoianu şi O. Ghenescu 1999, LT B-C, LT D; Popa şi Totoianu 2000.

154. Lelei, jud. Satu Mare, „Viile Baglyos", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 89 urm., nr. 80e.

155. Lopadea Veche, com. Mirăslău, jud. Alba, „La Jidovină", aşezare, cercetări V. Lazăr 1967-68, LTB2-C; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 119, nr. 105.

156. Lunca Târnavei, com. Şona, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 121, nr. 108.

157. Luncani – Grind, com. Luna, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Roska 1942a, p. 97, nr. 26, fig. 120, Crişan 1973b, p. 58, nr. 35.

158. Măgărei (act. Pelişor), jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare; Roska 1937, p. 195, B.6a (vezi şi B. 11a), Roska 1942a, p. 148, nr. 5, Zirra 1976c, p. 15, nr. 101.

159. Mediaş, jud. Sibiu, „Podei", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1880, 1938, 1958, LTB1-C; Nestor 1937-1940, Crişan 1973b, p. 58, nr. 36.

160. Mediaş, jud. Sibiu, „Baia de Nisip - Cânepi", aşezare, sondaj I. Crişan 1953; Blăjan şi Togan 1978, p. 42-44, pl. VIII/1-3, 6, 11, IX/1, 3, 4, X- XII, XIII/1-8, XIV/1, 7, XV/1, 5, 7.

161. Mediaş, jud. Sibiu, „Teba", aşezare, sondaj K. Horedt 1961, LTC; Blăjan şi Togan 1978, p. 40-42, Taf. III, IV/1-3, V/1-5, 7, 11, 12, VI/1-10, VII, VIII/4, 8.

162. Micăsasa, jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 58-59, nr. 37.

163. Miceşti, com. Tureni, jud. Sibiu, „Dealul Turzii", descoperiri întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 275, nr. 19.

164. Mociu, jud. Cluj, „Ocoliş", aşezare?; Crişan (coord.) 1992, p. 280, nr. 3.

165. Moftinu Mic, jud. Satu Mare, „Pescărie A", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături I. Németi 1982, LTC; Németi 1999, p. 80, nr. 54b.3.

166. Moftinu Mic, jud. Satu Mare, „Drumul de ţară spre Moftinu Mic", aşezare (corespunzătoare necropolei nr. 165), periegheză?; Németi 1999, p. 81, nr.54k.2.

167. Mojna, jud. Sibiu, „Burgweg", mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Crişan, 1973b, p. 59, nr.38.

168. Moreşti, com. Ungheni, jud. Sibiu, „Podei", aşezare, săpături K. Horedt 1951-1955, LTC; Horedt 1979, p. 35-52, fig. 13-22.

169. Mureni, com. Vânatori, jud. Mureş, „Albia pârâului Sedriaş", descoperiri întâmplătoare, LTB; V. Lazăr 1995, p. 275, nr. XCII.4A.c.

170. Noşlac, jud. Alba, „Livadă", aşezare?; Ferencz 1997a, p. 81.

171. Oarda, or. Alba Iulia, jud. Alba, „Cutină", aşezare, sondaj, sec. IV-III a. Chr.; Rustoiu şi Rustoiu 2000, p. 177-180, fig. 2/5-12, 3.

172. Ocna Mureş, jud. Alba, „Vatra oraşului", aşezare,sec. III-II a. Chr.; Ferencz 1997a, p. 79.

173. Ocna Sibiului, jud. Sibiu, mormânt descoperit în mod întâmplător 1884, LTB; Rusu şi Bandula 1970, p. 37-39, pl. XVIII/a-b.

174. Oradea, jud. Bihor, necropolă, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942, p. 198, nr. 88, Zirra 1971, p. 171, nota. 8.

175. Oradea, jud. Bihor, „Salca", descoperiri întâmplătoare, LTB1; Crişan 1973b, p. 59, nr. 42, Zirra 1971, p. 195, nota. 100.

176. Orosfaia, com. Milaş, jud. Bistriţa-Năsăud, „Dealul Viilor", necropolă, descoperiri întîmplătoare, săpături 1998 - 1999 C. Gaiu, L. Vaida, LTC; Vaida 2000.

177. Orşova, jud. Mehedinţi, descoperiri întâmplătoare; Roska 1942a, p. 214 urm., nr. 68, Zirra 1976c, p. 15, nr. 100.

178. Otomani, jud. Bihor, „Dealul Cetăţii", necropolă, descoperiri întâmplătoare; Crişan 1973b, p. 59, nr. 43.

179. Papiu Ilarian, jud. Mureş, „Stăunie", necropolă, descoperiri întâmplătoare, cercetări N. Vlassa, K. Horedt, D. Protase 1955, LTC; Crişan şi Milea 1970.

180. Partoş, or. Alba Iulia, jud. Alba, descoperire întîmplătoare; Zirra 1971, p. 185.

181. Pecica, jud. Arad, necropolă, descoperiri întâmplătoare, LTB1-C; Crişan 1974b, p. 44-47, fig. 14-19.

182. Pecica, jud. Arad, necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpaturi (?) Domotor Laszlo 1901 sau J. Ferencz 1911, LTB1-C; Crişan 1974b, p. 44-47, fig. 14-19, Măndescu 2000, p. 7.

183. Peţelca, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTB2; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 143, nr. 138.

184. Pianu de Sus, jud. Alba, aşezare?; Ferencz 1997a, p. 81.

185. Pişcolt, jud. Satu Mare, „Nisipărie", necropolă, săpături I. Németi 1970-1977, 1995, LTB1-C1; Németi 1988a, Németi 1989, Németi 1992, Németi 1993, Zirra 1997.

186. Pişcolt, jud. Satu Mare, „Lutărie", aşezare, săpătură de salvare şi cercetări sistematice 1998, 1999 I. Németi 1970, LTB-C; Németi 1999, p. 45, nr. 33f.2.

187. Pişcolt, jud. Satu Mare, „Parcul nr. 1", aşezare, descoperiri întâmplătoare; Németi 1999, p. 45, nr. 33i.

188. Pişcolt, jud. Satu Mare, „Gardonany", aşezare, periegheză I. Németi 1981; Németi 1999, p. 45, nr. 33m2.

189. Portiţa, jud. Satu Mare, „La Cruce", aşezare, periegheză 1988, 1996; Németi 1999, p. 24, nr. 10a.2.

190. Portiţa, jud. Satu Mare, „Horgoş", aşezare, periegheză?; Németi 1999, p. 24, nr. 10b.2.

191. Porumbenii Mici, com. Mugeni, jud. Harghita, descoperire întâmplătoare; Cavruc (coord.) 2000, p. 164, nr. XXVIII.h.9.

192. Prundul Bârgăului, jud. Bistriţa-Năsăud, „Vatra localităţii", descoperire întâmplătoare 1966, sec. III-II a. Chr.; Vasiliev 1969.[108]

193. Pruniş, com. Ciurila, jud. Cluj, necropolă; Crişan et al. 1995.

194. Râşnov, jud. Braşov, descoperire întâmplătoare, LTB; Crişan 1973b, p. 60, nr. 49.

195. Rădeşti, jud. Alba, aşezare?; Ferencz 1997a, p. 81.

196. Remetea Mare, jud. Timiş, necropolă, săpături F. Medeleţ, LTB2-C; Zirra 1974, p. 149, fig. 8, Németi 2000a, p. 65.

[108] Numai pe baza analogiilor s-a presupus că o reprezentare figurală antropomorfă din tuf vulcanic găsită la Prundul Bârgăului în 1966 este de factură celtică.

197. Resighea, jud. Satu Mare, „Parcul nr.2 Romgaz", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1968; Németi 1999, p. 46, nr. 34c.

198. Rimetea, jud. Alba, „Dealul Cetăţii", descoperiri întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 155 urm., nr. 151.2.

199. Româneşti, com. Tomeşti, jud. Timiş, „Peştera cu apă", aşezare?, săpături M. Moga 1948, F. Mogoşanu, I. Stratan 1960, F. Draşovean, F. Gogâltan, I. Rogozea 1991; Mogoşanu et al. 1997.

200. Ruşi (Rüsz), jud. Sibiu, descoperire întâmplătoare; Roska 1942a, p. 240, nr. 74, Zirra 1976b, p. 15, nr. 109.

201. Sanislău, jud. Satu Mare, „Lutărie", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături V. Zirra, I. Németi , I. Georgescu 1964-1967, LTB2-C; Zirra 1972a, p. 151-197, pl. XLIII-LVI.

202. Sanislău, jud. Satu Mare, „Gara C.F.R", aşezare, periegheză I. Németi; Németi 1999, p. 46, nr. 35b.

203. Săcuieni, jud. Bihor, „Cărămidărie", necropolă, descoperiri întâmplătoare 1928-1935, LTB; Constantiniu 1968.

204. Sălacea, jud. Bihor, „Cărămidărie", mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB2; Crişan 1973b, p. 61, nr. 53.

205. Sănduleşti, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 61, nr.54.

206. Săvârsin, jud. Arad, „Cetăţuia", „Czukorhegy- Dealul de Zahăr", necropolă, săpături M. Barbu, P. Hügel, P. Hurezan 1985-1986, 4. sec. a. Chr.; Barbu et al. 1999, p. 108 urm., nr. 1.

207. Săvârsin, jud. Arad, „în apropiera necropolei", aşezare, săpături, sec. IV-II a. Chr.; Barbu et al. 1999, p. 106-108, nr. 1.

208. Sâncel, jud. Alba, „Fundătura", aşezare?; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 174, nr. 169.2.

209. Sâniob, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare, LTC; Roska 1942a, p. 266, nr. 143, Zirra 1976b, p. 15, nr. 120.

210. Sânpetru German, com. Secusigiu, jud. Arad, descoperire întâmplătoare 1897, LTC; Crişan 1973b, p. 62, nr.60.

211. Sântandrei, jud. Bihor, „La Criş", descoperiri întâmplătoare; Crişan 1973b, p. 62, nr. 61.

212. Sântandrei, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare; Crişan 1973b, p. 62, nr. 61.

213. Sântioana, com. Ţaga, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 62, nr. 62.

214. Sântioana, com. Ţaga, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, celtic?; Crişan (coord.) 1992, p. 358 urm.

215. Sântion, com. Borş, jud. Bihor, necropolă; Crişan 1973b, p. 62, nr.63.

216. Sântion, com. Borş, jud. Bihor, „Dealul Mănăstirii", („Klastromdomb"), aşezare?, sondaj 1955; Alexandrescu 1955, p. 489.

217. Sebeş, jud. Alba, „Podul Pripocului", aşezare, periegheză M. Macrea 1951 şi săpături K. Horedt, I. Aldea 1960, 1966, 1967, LTC; Horedt et al. 1967, p. 19-25, fig. 10, Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 167, nr. 4.

218. Sebiş, jud. Bistriţa-Năsăud, „Nord est de căminul cultural", descoperire întâmplătoare, LTC; Dănilă 1971, p. 64, fig. 4/1, 5/1.

219. Sfântul Gheorghe, com. Iernut, jud. Mureş, „Pe şes", aşezare, sondaj 1960, 3-2 sec. a. Chr.; Crişan 1966, p. 74, Lazăr 1995, p. 170, nr. XLVII.9.A.

220. Sibiu, jud. Sibiu, „Guşteriţa", descoperire întâmplătoare, LTB1; Crişan 1973b, p. 61, nr. 56.

221. Sibiu, jud. Sibiu „în împrejurimile oraşului", descoperiri întâmplătoare, LTB; Crişan 1973b, p. 61, nr. 57.

222. Sic, jud. Cluj, „Lacul Cerbu"., descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan (coord.) 1992, p. 350., nr.28.

223. Sic, jud. Cluj, descoperire întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 351, nr. 40d.

224. Silivaş, com. Hopârta, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTB?; Crişan 1973b, p. 45-48, 61, nr. 59, fig. 3-4.

225. Soporu de Câmpie, com. Frata, jud. Cluj, „Răzoare", mormânt descoperit în mod întâmplător, LTC; Crişan, 1973b, p. 62, nr. 64.

226. Sovata, jud. Mureş, descoperire întâmplătoare; Lazăr 1995, p. 240, nr. LXXIX.1A.h.

227. Şard, com. Ighiu, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 179, nr. 177.3c.

228. Şaroş, or. Dumbrăveni, jud. Sibiu, necropolă; Crişan 1973b, p. 62, nr. 65.

229. Şăulia, jud. Mureş, „Deversorul lacului Vesa", aşezare, sec. II a. Chr.; Lazăr 1995, p. 249, nr. LXXXIII.C.

230. Şeica Mică, jud. Sibiu, „La Troci", („Progadie"), mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB2; Crişan 1973a, p. 52-54, nr. III, pl. IV-V, Crişan 1973b, p. 62-63, nr.66a.

231. Şeica Mică, jud. Sibiu, „Dealul Galbrich" („Goldenberg"), necropolă, săpături V. Zirra, G. Togan 1971, LTC; Crişan 1973b, p. 63, nr. 66b.

232. Şeica Mică, jud. Sibiu, „Huesen", aşezare, săpături, LTC; Zirra 1974, p. 138, Zirra 1975, p. 55, nota. 83, fig. I.B.1a-3, Zirra 1980, p. 39 urm. nota 1.

233. Şeitin, jud. Arad, „Malul drept al Mureşului", („Şălancă"), aşezare?, sec. III-II a. Chr.; Blăjan 1975, p. 69 urm., fig. 2-3.

234. Şeuşa, com. Ciugud, jud. Alba, „La Cărarea Morii", aşezare, descoperiri întâmplătoare, săpături M. Ciută, I. Ferencz 1994-1999, LTC.; Ferencz şi Cuită 2000.

235. Şilindru, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 63, nr. 67.

236. Şimand, jud. Arad, descoperire întâmplătoare 1983, LTC; Barbu et al. 1999, p. 122, nr. 1b.

237. Şimoneşti, com. Şimoneşti, jud. Harghita, „Vatra Satului, Nr. 208-209", descoperiri întâmplătoare, periegheză B. Elek 1985; Cavruc (coord.) 2000, p. 233, nr. XLVI.1.11.

238. Şintereag, jud. Bistriţa Năsaud, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 63, nr. 69.

239. Şona, jud. Alba, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 63, nr. 70a-c.

240. Şona, jud. Alba, „sud vest de gară", aşezare, 3-2 sec. a. Chr.; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 182 urm., nr. 182.8.

241. Şopteriu, com. Urmeniş, jud. Bistriţa-Năsăud, „La Curmătură", necropolă, descoperiri întâmplătoare, săpături Ş. Dănilă 1968, G. Marinescu 1973, 1974, LTC; Dănilă şi Marinescu 1976, p. 33-38, pl. XII (vezi şi nr. 100, Delureni).

242. Şpălnaca, com. Hopârta, jud. Alba, descoperire întâmplătoare; Moga şi Ciugudean (coord.) 1995, p. 184, nr. 183.8.

243. Tarcea, jud. Bihor, „Togul Mic",(„Kis tag"), aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 36, nr. 24g.l.

244. Tarcea, jud. Bihor, descoperire întâmplătoare; Crişan 1973b, p. 63, nr. 71.

245. Tărian, com. Girişu de Criş, jud. Bihor, „Dâmbul lui Ciordaş", necropolă, săpături N. Chidioşan, D. Ignat 1967, 1968, LTC; Chidioşan şi Ignat 1972.

246. Târnăveni, jud. Mureş, „Dealul Viilor", necropolă, LTB2; Crişan 1973b, p. 64, nr. 74[109].

247. Târgu Mureş, jud. Mureş, „Fabrica veche de cărămizi", aşezare?; Vlassa 1965, p. 22, nr.6a.

248. Timafalva, or. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita, „Poala Bradului", „Fenyő-alja", aşezare, săpături Z. Szekely, I. Molnár 1964- 1966, 1975, 4.-2. sec. a. Chr.; Cavruc (coord.) 2000, p. 118, nr. XI.d.5, 17.

249. Timafalva, or. Cristuru Secuiesc, jud. Harghita, „Belső- Cserepcsur", mormânt descoperit în mod întâmplător 1902, LTC; Roska 1927-1932, p. 359-361, Roska 1942a, p. 269, nr. 178, fig. 322, Ferencz 1997b, p. 5-10, Cavruc (coord.) 2000, p. 116 urm., nr. XI d 5, 12.

250. Timişoara, jud. Timiş, mormânt descoperit în mod întâmplător 1981, LTB1; Medeleţ şi Bejan 1983.

251. Tiream, jud. Satu Mare, „Viile Tireamului", aşezare, periegheză, LTC; Németi 1999, p. 22, nr. 8k.2.

252. Toarcla (Tartlau), jud. Braşov, mormânt izolat descoperit în mod întâmplător, LTB; Horedt 1941-1944b, p. 189-200, Paul 1988.

253. Turda, jud. Cluj, descoperiri întâmplătoare, LTC; Crişan 1973b, p. 64, nr. 75.

254. Turdaş, com. Hopârta, jud. Alba, „Coasta Viilor", mormânt descoperit în mod întâmplător 1962, LTB1; Crişan 1973b, p. 46-48, 64, nr. 76, fig. 1-2.

[109] Lazăr 1995, p. 261, nr. LXXXVII.1.A.e: *„probabil vestigii celtice"*.

255. Ţiptelnic, com. Band, jud. Mureş, „necropola prefeudală", descoperiri întîmplătoare; Lazăr 1995, p. 62, nr. VIII.1.1B, pl. XCIII/6.

256. Uroi, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTC; Popescu 1941-1944.

257. Uioara de Jos, or. Ocna Mureş, jud. Alba, „Via lui Bogdan", aşezare?; Ferencz 1997a, p. 79.

258. Urziceni, jud. Satu Mare, „La păşune", aşezare; Németi 1999, p. 63, nr. 41e.2.

259. Urziceni, jud. Satu Mare, „Râtul Vada" („Vada rét"), aşezare; Németi 1999, p. 63, nr. 41h3.

260. Urziceni, jud. Satu Mare, „Pârâul Papirgyár" („Papirgyár pataka"), aşezare, periegheză 1983; Németi 1999, p. 63, nr. 411.3.

261. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare. „Gorove", necropolă, săpături M. Roska, LTC; Németi 1999, p. 40, nr. 29k.

262. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare, „Groapa nouă cu lut", aşezare; Németi 1999, p. 40, nr. 29h.

263. Valea lui Mihai, jud. Satu Mare, „Valea lui Krizsár", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 40, nr. 291.1.

264. Valea Viilor, jud. Sibiu, descoperiri întâmplătoare, LTB; Zirra 1975, p. 53, pl. IIA/5-6.

265. Văşad, jud. Bihor, „Lacul format din Ierul Morii", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 43, nr. 321.1.

266. Vânători, jud. Mureş, „Dealul Rotund", aşezare?, sec. III-II a. Chr.; Zirra 1980, p. 39, nr. 1[110].

267. Vârşand (Varzafa), com. Pilu, jud. Arad, mormânt descoperit în mod întîmplător 1910, LTB2; Crişan 1973b, p. 64, nr. 79

268. Vermeş, com. Lechinţa, jud. Bistriţa-Năsăud, descoperiri întîmplătoare, periegheză 1963; Horedt 1965, p. 63, nr. 16.

269. Veţel, jud. Hunedoara, descoperire întâmplătoare, LTC; Roska 1942a, p. 302, nr. 53, fig. 366, Crişan 1973b, p. 64, nr. 80.

270. Vezediu, jud. Satu Mare, „Malul Ieriului", aşezare, periegheză; Németi 1999, p. 23, nr. 9a.4.

271. Viştea, com. Gârbău, jud. Cluj, „Cărbunari", descoperire întâmplătoare; Crişan (coord.) 1992, p. 426, nr. 4.

272. Vinţu de Jos, jud. Alba, „Terasa spre Sibişeni", aşezare, săpături?, sec. III-II a. Chr.; Ferencz 1997a, p. 79.

273. Vladimirescu, or. Arad, jud. Arad, „vest de comună", aşezare, săpături de salvare, III-II a. Chr.; Pădureanu 1985, p. 42, nr. E.b.

274. Vladimirescu, or. Arad, jud. Arad, „est de comună", descoperiri întâmplătoare, III-II a. Chr.; Pădureanu 1985, p. 41, nr. C.b.

275. Vurpăr (Vurpod), jud. Sibiu, mormânt descoperit în mod întâmplător, LTB1; Horedt 1941-1944b, p. 195, fig. 4/1, 4/5.

276. Zăuan, jud. Sălaj, „Dîlmei cimitirului", necropolă, săpături M. V. Alexandru 1975-1977, 1980, LTB2-C; Matei 1978.

277. Zăuan, jud. Sălaj, „Albia râului din apropiere", descoperire întâmplătoare; Matei 1978, p. 33. fig. X/4.

278. Zoreni, com. Sântmihaiu de Câmpie, jud. Bistriţa-Năsăud, „Butuci", descoperire întâmplătoare 1969, LTC; Dănilă 1971, p. 66, fig. 4/3, 5/3.

CATALOG AL DESCOPERIRILOR MONETARE CELTICE DIN TRANSILVANIA, BANAT ŞI CRIŞANA (FIG. 10)

A. Tezaure

1. Agrişu-Mare, jud. Arad, „Valea Pârâului Bot", 132 monede, Preda 1973, p. 66-69, pl. IX/5.

2. Andrid, jud. Satu Mare, s-a păstrat numai o monedă (numărul de monede găsite în total este incert), Németi 1999, p. 29, nr. 13.

[110] Lazăr 1995, p. 273, nr. XCII.1.A.c: descoperire izolate.

3. Banat, locul descoperirii incert, s-au păstrat 38 monede (numărul de monede găsite în total este incert), Preda 1973, p. 56.
4. Buteni, jud. Arad, numărul de monede găsite este incert, Preda 1998, p. 244.
5. Chişineu-Criş, jud. Arad, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 88.
6. Criciova, jud. Timiş, 80-100 monede, Preda 1973, p. 59-62, pl. VIII, fig. 3.
7. Crişeni, com. Mociu, jud. Cluj, „Ţucleiul Dracului", 82 monede, Preda 1973, p. 97-104.
8. Ilidia, jud. Caraş-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.
9. Mireşu Mare, jud. Satu Mare, cca. 1000 monede, Preda 1973, p. 75-97.
10. Petroşeni, jud. Hunedoara, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 57.
11. Prundu Bârgăului, jud. Bistriţa-Năsăud, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 156.
12. Ramna, jud..Caraş-Severin, din 144 monede s-au păstrat 12, Preda 1973, p. 62-66, pl. VIII.
13. Sânnicolau Român, com. Cefa, jud. Bihor, din 400 monede s-au păstrat 200, Mitrea 1975, p. 321, nr. 30.
14. Sighetul Marmaţiei, jud. Maramureş, „Moara Juncad", numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 108-110, pl. XX.
15. Stâna, jud. Sălaj, „Pe deal", numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 105.
16. Şilindia, jud. Arad, „Frăgărie", 800 monede, Chirilă 1972.
17. Tonciu, jud. Bistriţa Năsăud, din 160 monede s-au păstrat 20, Preda 1973, p. 105.
18. Vişea, jud. Cluj, 158 monede, Preda 1973, p. 105.

B. Descoperiri izolate

19. Aiud, jud. Alba, o monedă, Takács, Bogdan 1999, p. 93-95.
20. Atit, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 61, nr. Ia2.
21. Arad, jud. Arad, o monedă, Preda 1998, p. 146.
22. Baia Mare, jud. Maramureş, o monedă, Stanciu 1992, p. 172, nr. 2.
23. Baia de Aramă, jud. Mehedinţi, o monedă, Preda 1973, p. 56.
24. Băia Herculane, jud. Mehedinţi, o monedă, Preda 1998, p. 144.
25. Beclean, jud. Bistriţa Năsăud, o monedă, Preda 1998, p. 173.
26. Banat, 4 monede din locuri neprecizate, Preda 1998, p. 150, 154, 155, 174.
27. Bistriţa, Bistriţa Năsăud, o monedă, Preda 1973, p. 101.
28. Braşov, jud. Braşov, o monedă, Preda 1973, p. 105.
29. Buia, jud. Sibiu, 3 monede, Preda 1973, p. 38.
30. Caransebeş, jud. Caraş-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.
31. Jud. Caraş-Severin, 5 monede din locuri neprecizate, Preda 1973, p. 56, 78, 88, 89, Preda 1998, p. 155.
32. Caraşova, jud. Caraş-Severin, 3 monede, Preda 1973, p. 56, 89.
33. Ciobanca, jud. Cluj, o monedă, Lupu 1957, p. 411-12, fig. 1.
34. Cuşmed, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 64, nr. Ic3.
35. Cugir, jud. Alba, o monedă, Preda 1973, p. 35.
36. Feleac, jud. Cluj, o monedă, Preda 1973, p. 100.
37. Gătaia, jud. Timiş, o monedă, Poenaru-Bordea şi Mitrea 1996-98, p. 435, nr. 17.
38. Dumitriţa, jud. Bistriţa Năsăud, o monedă, Poenaru-Bordea und Mitrea 1996-98, 434, Nr. 15.
39. Gherla, jud. Cluj, 2 monede, Preda 1973, 106.
40. Lutiţa, jud. Harghita, o monedă, Cavruc (coord.) 2000, p. 156, nr. XXVIII.e1.
41. Homorodul de Jos, jud. Satu Mare, o monedă, Lazin şi Ardevan 1998-1999, p. 71-74.
42. Huedin, jud. Cluj, o monedă, Preda 1998, p. 157.
43. Lugoj, jud. Timiş, 6 monede, Preda 1973, p. 66, 88.
44. Mediaş, jud. Sibiu, 2 descoperiri izolate, Preda 1973, p. 35, nr. 13, p. 156, nr. 6.
45. Mărtiniş, jud. Harghita, numărul de monede găsite este incert, Cavruc (coord.) 2000, p. 130, nr. XXIV.f4.
46. Oraviţa, jud. Caraş-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 56.

47. Orşova, jud. Mehedinţi, 2 monede, Preda 1973, p. 156.
48. Potoc, jud. Caraş-Severin, numărul de monede găsite este incert, Preda 1973, p. 57.
49. Pişchinţi, jud. Hunedoara, o monedă, Preda 1998, p. 159.
50. Porolissum, jud. Sălaj, o monedă, Preda 1973, p. 100.
51. Reen, jud. Mureş, o monedă, Preda 1973, p. 36, pl. III/1.
52. Rugi, jud. Caraş-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 57.
53. Reşiţa, jud. Caraş-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 100.
54. Jud. Sălaj, 4 monede din locuri neprecizate, Preda 1973, p. 105.
55. Săcelu de Pădure, jud. Mureş, o monedă, Preda 1998, p. 159.
56. Sângeorgiu Mare, jud. Bistriţa Năsăud, o monedă, Preda 1998, p. 158.
57. Sebeş, jud. Alba, o monedă, Lupu 1969, p. 285.
58. Sighişoara, jud. Mureş, o monedă, Preda 1973, p. 39.
59. Sf. Gheorghe, jud. Covasna, 5 monede, Székely 1960, p. 557-559.
60. Tapia, jud. Timiş, o monedă, Preda 1973, p. 60.
61. Tiocu de Sus, jud. Cluj, 3 monede, Preda 1998, p. 173.
62. Turnu Severin, jud. Caraş-Severin, o monedă, Preda 1973, p. 57.
63. Vaida, jud. Bihor, o monedă, Preda 1998, p. 157.
64. Valea Chioarului, jud. Maramureş, o monedă, Stanciu 1992, p. 182, nr. 34.
65. Zlatna, jud. Alba, o monedă, Rustoiu şi Rustoiu 2000, p. 185.

BIBLIOGRAFIE

Aldea et al. 1996: I. Al. Aldea, Fl. Gogâltan, A. Ursuţiu, *Gligoreşti, com. Luna, jud. Cluj*, CCA 1995 (Brăila 1996), p. 51 urm., nr. 63.

Aldea et al. 1998: I. Al. Aldea, Fl. Gogâltan, A. Ursuţiu, *Gligoreşti, com. Luna, jud. Cluj*, CCA 1997 (Călăraşi 1998), p. 22 urm., nr. 30.

Aldea şi Ciugudean 1985: I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri celtice la Blandiana*, Apulum 22, 1985, p. 37-43.

Alexandrescu 1955: A. D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, SCIV 6, 1955, 3-4, p. 487-497.

Alföldi 1978: M. R.-Alföldi, *Antike Numismatik. Teil I Theorie und Praxis*, Mainz, 1978.

Babeş 2001: M. Babeş, *Celţii în spaţiul carpato-dunărean*, în: *Istoria românilor* I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate* , Bucureşti, 2001, p. 511-521.

Barbu et. al. 1999: M. Barbu, G. P. Hurezan, P. Hügel, E. D. Pădureanu, *Repertoriul arheologic al Mureşului Inferior, Judeţul Arad*, Timişoara, 1999.

Blăjan 1975: M. Blăjan, *Descoperiri dacice şi sarmatice la Şeitin (jud. Arad)*, Crisia 5, 1975, p. 69-85.

Blăjan şi Togan 1978: M. Blăjan, G. Togan, *Descoperiri celtice şi dacice la Mediaş şi în împrejurimi*, ActaMP 2, 1978, p. 39-51.

Boia 1995: L. Boia, *Miturile comunismului românesc*, Bucureşti, 1995.

Boia 1997: L. Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti, 1997.

Bujna 1982: J. Bujna, *Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken*, PamArh LXXIII, 1982, p. 312-431.

Cavruc (coord.) 1998: V. Cavruc (coord.), *Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sf. Gheorghe, 1998.

Cavruc (coord.) 2000: V. Cavruc (coord.), *Repertoriul arheologic al judeţului Harghita*, Miercurea Ciuc, 2000.

Chidioşan şi Ignat 1972: N. Chidioşan, D. Ignat, *Cimitirul celtic de la Tărian*, SCIV 23, 1972, 4, p. 553-574.

Chirilă 1972: E. Chirilă, *Der Münzhort von Şilindia*, Oradea, 1972.

Constantiniu 1968: M. Constantiniu, *Spadă celtică din Transilvania*, MuzIst 6, 1968, p. 214-222.

Costea 1996: Fl. Costea, *Repertoriul arheologic al judeţului Braşov*, Braşov I 1995, II 1996.

Crişan 1964: I. H. Crişan, *Morminte inedite din secolul III în Transilvania*, ActaMN 1, 1964, p. 87-110.
Crişan 1966: I. H.Crişan, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Bucureşti, 1966.
Crişan 1971: I. H. Crişan, *Contribuţii la problema celţilor din Transilvania*, SCIV 22, 1971, 2, p. 149-169.
Crişan 1973a: I. H. Crişan, *Descoperiri celtice de la Cluj, Peţelca şi Şeica Mică*, ActaMN 10, 1973, p. 39-64.
Crişan 1973b: I. H. Crişan, *Aşa numitul mormânt de la Silivaş şi problema celui mai vechi mormânt celtic în Transilvania*, Sargetia 10, 1973, p. 45-78.
Crişan 1974a: I. H. Crişan, *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, StComSibiu 18, 1974, p. 71-93.
Crişan 1974b: I.H. Crişan, *Descoperiri celtice păstrate în Muzeul Judeţean Arad*, Ziridava 3-4, 1974, p. 37-89.
Crişan 1975a: I. H. Crişan, *Mormântul celtic de la Fântânele-Livadă*, SCIVA 26, 1975, 1, p. 41-56.
Crişan 1977: I. H. Crişan, *Începutul La Tène-ului la daco-geţi*, Marisia 8, 1977, p. 67-85.
Crişan (coord.) 1992: I. H. Crişan (coord.), *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.
Crişan şi Milea 1970: I. H. Crişan, Z. Milea, *Descoperiri celtice la Papiu Ilarian (jud. Mureş)*, ActaMN 7, p. 65-78.
Crişan et al. 1995: I. H. Crişan, A. Rustoiu, A. Palko, *Descoperirile celtice de la Pruniş, jud. Cluj*, EphemNap 5, 1995, p. 27-46.
Dănilă 1971: Şt. Dănilă, *Noi descoperiri arheologice privind problema celţilor din zona Bistriţei*, FileIst 1, 1971, p. 59-71.
Dănilă 1972: Şt. Dănilă, *Contribuţii la cunoaşterea unor cetăţi din nord-estul Transsilvaniei*, FileIst 2, 1972, p. 67-108.
Dănilă 1974: Şt. Dănilă, *Cronica săpăturilor şi sondajelor arheologice efectuate pe teritoriul judeţului Bistriţa-Năsăud între anii 1953-1973*, FileIst 3, 1974, p. 65-87.
Dănilă şi Marinescu 1976: Şt. Dănilă, G. Marinescu, *Cercetări şi descoperiri arheologice în judeţul Bistriţa-Năsăud*, FileIst 4, 1976, p. 24-56.
Dumitraşcu 1979b: S. Dumitraşcu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1978 de la Biharea*, Materiale 13, 1979, p. 297-307.
Dumitraşcu 1982: S. Dumitraşcu, *Les fours de poterie découverts à Biharea*, Dacia N.S. 26, 1982, p. 157-166.
Dumitraşcu 1986a: S. Dumitraşcu, *Repertoriul descoperirilor arheologice de pe Crişul Repede*, Crisia 16, 1986, p. 687-715.
Dumitraşcu 1988a: S. Dumitraşcu, *Cuptoare de ars oale de la Sânnicolau Român, jud. Bihor*, Crisia 18, 1988, p. 41-121.
Dumitraşcu şi Nanasi 1972: S. Dumitraşcu, Z. Nanasi, *Ceramica descoperită la Ghenebea, jud. Bihor*, StComSatuMare, 1972, p. 227-236.
Duval şi Kruta (coord.) 1979: P.-M. Duval, V. Kruta, *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Paris, 1979.
Ferencz 1997a: I.V. Ferencz, *Aşezările La Tène-ului timpuriu şi mijlociu în bazinul central al Mureşului*, Apulum 34, 1997, p. 79-82.
Ferencz 1997b: I.V. Ferencz, *Nouvelles considérations sur la tombe celtique à char de Cristurul Secuiesc*, EphemNap 7, 1997, p. 5-10.
Ferencz şi Ciută 2000: I. V. Ferencz, M. Ciută, *Finds from Şeuşa (Alba county) belonging to middle La Tène*, în Gaiu şi Rustoiu (coord.) 2000, p. 22-50.
Forrer 1908: R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Straßbourg, 1908.
Gaiu şi Rustoiu (coord.) 2000: C. Gaiu, A. Rustoiu, *Les Celts et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000.
Horedt 1941-1944b: K. Horedt, *Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen*, Dacia 9-10, 1941-1944, p. 196-200.
Horedt 1955: K. Horedt, *Şantierul arheologic Moreşti*, SCIV 6, 1955, 3-4, p. 643-687.
Horedt 1962: K. Horedt, *Şantierul arheologic Moreşti*, Materiale 8, 1962, p. 633-643.

Horedt 1965: K. Horedt, *Mittellatènezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în R. v. Uslar (coord.), *Studien aus Alteuropa* II. *Festschrift K. Tackenberg*, Köln – Graz, 1965, p. 54-75.

Horedt et al. 1967: K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, *Săpăturile arheologice de la Răhău şi Sebeş*, Apulum 6, 1967, p. 11-27.

Horedt 1979: K. Horedt, *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1979.

Iercoşan 1986-1987: N. Iercoşan, *Noi descoperiri arheologice în zona Carei*, StCom Satu Mare 7-8, 1986-1987, p. 139-146.

Ignat 1970: M. Ignat, *Necropola de la Zvorîştea*, SCIV 21, 1970, 4, p. 675-682.

Kovács 1911: I. Kovács, *La station préhistorique et le cimetière de l'époque La-Tène d'Apahida* (Rezumat), DolgCluj 2, 1911, p. 57-69.

Krämer 1962: W. Krämer, *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, Germania 40, 1962, p. 293-317.

Krämer 1985: W. Krämer, *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*, Die Ausgrabungen in Manching 9, Stuttgart, 1985.

Lazăr 1975a: N. Lazăr, *Mormântul celtic de la Delureni*, ActaMN 12, 1975, p. 69-74.

Lazăr 1995: V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*, Tg. Mureş, 1995.

Lazin 1981-1982: Gh. Lazin, *Descoperiri dacice din sec. III î.e.n. – I. e.n. în judeţul Satu Mare – catalog*, StCom Satu Mare 5-6, 1981-1982, p. 69-81.

Lazin und Ardevan 1998-1999: Gh. Lazin, R. Ardevan, *Monede antice din judeţul Satu M*are, StCom Satu Mare, 15-16, 1998-1999, p. 71-74.

Lupu 1957: N. Lupu, *O monedă dacică din sudul Transilvaniei*, SCN 1, 1957, p. 411 urm.

Lupu 1969: N. Lupu, *Descoperiri de monede antice în jurul Sibiului*, StCom Sibiu 14, 1964, p. 285-289.

Măndescu 2000: D. Măndescu, *Influenţe artistice în perpetuarea unui motiv zoomorf în epoca La Tène*, Ziridava 22, 2000, p. 7-10.

Marinescu und Gaiu 1983: G. Marinescu, C. Gaiu, *Săpăturile de la Archiud „Hânsuri", com. Teaca, jud. Bistriţa-Năsăud*, Materiale 15, 1983, p. 131-134.

Marton 1906: L. de Marton, *La répartition locale des monuments de l'âge de fer en Hongrie*, în *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques, compte rendus de la treizième session Monaco 1906*, tome II, Monaco, 1908, 64-71.

Matei 1978: Al. V. Matei, *Trei morminte din sec. III î.e.n. descoperite la Zăuan (jud. Sălaj)*, ActaMP 2, 1978, p. 29-37.

Medeleţ und Bejan 1983: Fl. Medeleţ, A. Bejan, *Un mormânt de incineraţie de la începutul celei de-a doua vârste a fierului descoperit la Timişoara*, SympThrac 1, 1983, p. 37.

Mitrea 1975: B. Mitrea, *Decouvertes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 380-412.

Moga und Ciugudean (coord.) 1995: V. Moga, H. Ciugudean (coord.), *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1995.

Mogoşanu u. a. 1997: Fl. Mogoşanu u. a., *Româneşti „Peştera cu apă", com. Tomeşti, jud. Timiş*, CCA 1983-1992, p. 96-97, nr. 224.

Morintz 1973: S. Morintz, *Les fouilles archeologiques en Roumanie (1973)*, Dacia N.S. 17, 1973, p. 361-391.

Mureşan 1990: O. Mureşan, *Trei piese celtice de bronz. Conservare şi restaurare*, Crisia 20, 1990, p. 725-729.

Nanasi 1973: Z. Nanasi, *Descoperiri în necropola celtică de la Curtuişeni*, Crisia 3, 1973, p. 29-45.

Nanasi 1975: Z. Nanasi, *Un mormânt celtic de incineraţie cu inventar deosebit descoperit la Curtuişeni*, StCom Satu Mare 3, 1975, p. 47-50.

Németi 1974: I. Németi, *Cuptoare de ars ceramică din epoca Latène de la Andrid (jud. Satu Mare)*, SCIVA 25, 1974, 4, p. 579-584.

Németi 1975: I. Németi, *Contribution concernant le facies latènien du nord- ouest de la Roumanie à la lumiere des decouvertes celtiques de Pişcolt*, Alba Regia 14, 1975, p. 187-197.

Németi 1981-1982: I. Németi, *Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Carei*, StCom Satu Mare 5-6, 1981-1982, p. 167-182.

Németi 1986: I. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei La Tène-ului din nord vestul României*, ActaMP 10, 1986, p. 71-82.
Németi 1986-1987: I. Németi , *Descoperiri arheologice din teritoriul comunei Moftinu Mic, jud. Satu Mare*, StCom Satu Mare 7-8, 1986-1987, p. 101-139.
Németi 1988a: I. Németi, *Necropola La Tène de la Pişcolt, judeţul Satu Mare*, Thraco - Dacica 9, 1988, p. 49-73.
Németi 1988b: I. Németi, *Unele aspecte al evoluţiei ceramicii din a doua epocă a fierului în nord - vestul R. S. România (Latène B - C)*, SCIVA 39, 1988, 2, p. 87-111.
Németi 1989: I. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacica 10, 1989, p. 75-114.
Németi 1992: I. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacica 13, 1992, p. 59-112.
Németi 1993: I. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare*, Thraco-Dacica 14, 1993, p. 117-124.
Németi 1994-1995: I. Németi, *Vas-chiup descoperit la Berea, com. Sanislău, jud. Satu Mare*, StCom Satu Mare 11-12, 1994-1995, p. 33-39.
Németi 1999: I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, Bibliotheca Thracologica 28, Bucureşti, 1999.
Németi 2000a: I. Németi, *Thraker und Kelten*, în M. Rotea, T. Bader (coord.), *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten*, Ausstellung Hochdorf 2000-2001, Eberdingen, 2000, p. 59-95.
Németi 2000b: I. Németi, *Celtic glass bracelets and pearls discovered in the North-West of Romania*, în Gaiu und Rustoiu (coord.) 2000, p. 166-178.
Németi und Lako 1993: I. Németi, E. Lako, *Noi descoperiri celtice din judeţul Sălaj*, ActaMP 17, 1993, p. 77-90.
Nestor 1932: I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 11-181.
Nestor 1937-1940: I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaş, Ein Beitrag zur Frage der frühen keltischen Funde in Siebenbürgen*, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 154-182.
Pădureanu 1985: E. D. Pădureanu, *Contribuţii la repertoriul arheologic de pe valea Mureşului Inferior şi a Crişului Alb*, Crisia 15, 1985, p. 27-55.
Pârvan 1926: V. Pârvan, *Getica. O protoistoire a Daciei*, Bucureşti 1926.
Paul 1988: D. Paul, *Restaurara unor piese metalice din mormántul celtic de la Toarcla, jud. Braşov*, Apulum 20, 1988, p. 384-401.
Pink 1939: K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, DissPann S II, 15, 1939.
Poenaru-Bordea şi Mitrea 1996-1997: Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, *Decouvertes monetaires en Roumanie 1984*, Dacia N.S. 40-42, 1996-1997, p. 425-467.
Polenz 1978: H. Polenz, *Gedanken zu einer Fibel vom Mittellatèneschema aus Káyseri in Anatolien*, BJ 178, 1978, p. 181-216.
Polenz 1982: H. Polenz, *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. Geburt*, BayerVbl 47, 1982, p. 27-222.
Popa şi Totoianu 2000: C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeş) „Glod", jud. Alba*, în Gaiu, Rustoiu (coord.) 2000, p. 51-134.
Popescu 1941-1944: D. Popescu, *Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroiu (dép. de Hunedeoara, Transylvanie)*, Dacia 9-10, 1941-1944, p. 183-188.
Popescu 1967: D. Popescu, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1966)*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 357-377.
Preda 1973: C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973.
Preda 1998: C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.
Pulszky 1897: F. Pulszky, *Magyarország archaeologiája*, Budapesta, 1897.
Reinecke 1898: P. Reinecke, *Magyarhoni emlékek a La Tène kor kezdetéröl*, ArchÉrt 18, 1898, p. 306-316.

Reinecke 1902: P. Reinecke, *Zur Kenntnis der La Tène -Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*. în *Festschrift z. Feier des 50 jährigen Bestehens des RGZM*, Mainz, 1902, p. 53-108.
Reinecke 1906a: P. Reinecke, *Grabfunde der ersten La Tènestufe aus Nordostbayern*, AuhV 5, 1906, p. 281-287.
Reinecke 1906b: P. Reinecke, *Grabfunde der dritten La Tènestufe aus dem bayrischen Donautal*, AuhV 5, 1906, p. 288-294.
Roska 1927-1932: M. Roska, *Tombeau celtique de Cristurul Secuiesc*, Dacia 3-4, 1927-1932, p. 354-361.
Roska 1937: M. Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, ESA 11, 1937, p. 167-203.
Roska 1942a: M. Roska, *Erdely regeszeti repertoriuma*, Koloszvar, 1942.
Roska 1942b: M. Roska, *Az erkertvelyesi kelta szeklertemetkezes*, KözlCluj 2, 1942, p. 81-84.
Roska 1944: M. Roska 1944, *A keltak Erdelyben*, KözlCluj 4, 1944, 1-2, p. 53-80.
Rustoiu 2002: A. Rustoiu, *Habitat und Gesellschaft im 4.-2. Jh. v. Chr*, în Aurel Rustoiu et al. (coord.), *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumäniens vom Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. zum Anfang des 1. Jahrtausends n. Chr.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 49-90.
Rustoiu şi Rustoiu 2000: A. Rustoiu, G.T. Rustoiu, *Aşezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul oraşului Alba Iulia*, Apulum 37.1, 2000, p. 177-191.
Rusu 1969: M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti in Rumänien*, BerRGK 50, 1969, p. 267-300.
Rusu şi Bandula 1970: M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti*, Baia Mare, 1970.
Stanciu 1992: I. Stanciu, *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î. Hr. şi mileniul I d. Hr. în judeţul Maramureş*, EphemNap 2, 1992, p. 169-191.
Székely 1960: Z. Székely, *Noi descoperiri monetare de pe teritoriul Regiunii Autonome Maghiare*, SCN 3, 1960, p. 555-558.
Takács und Bogdan 1999: M. Tacacs, M. Bogdan, *O nouă tetradrahmă de argint de la Aiud*, Apulum 36, 1999, p. 93-99.
Tocilescu 1880: G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880.
Vaida 1999: L. Vaida, *Sondajul arheologic de la Herina, com. Galaţii Bistriţei, jud. Bistriţa-Năsăud*, RevBistriţei 12-13, 1999, p. 239-243.
Vaida 2000: L. Vaida, *The celtic cemetery from Orosfaia Bistriţa-Năsăud County*, în Gaiu, Rustoiu (coord.) 2000, p. 135-144.
Vasiliev 1969: V. Vasiliev, *O piesă sculpturală de factură celtică*, ActaMN 6, 1964, p. 451-457.
Vlassa 1965: N. Vlassa, *Cercetări arheologice în Regiunile Mureş-Autonomă Maghiară şi Cluj*, ActaMN 2, 1965, p. 19-38.
Waldhauser 1978: J. Waldhauser, *Zusammenfassende Auswertung des keltischen Gräberfeldes von Jenišuv Újezd*, în Jiri Waldhauser (coord.), *Das keltische Gräberfeld von Jenišuv Újezd in Böhmen*, 2 Auswertung, Teplice, 1978, p. 116-213.
Waldhauser 1979: J. Waldhauser, *Beitrag zum Studium der keltischen Siedlungen, Oppida und Gräberfelder in Böhmen*, în Duval şi Kruta (coord.) 1979, p. 117-156.
Waldhauser 1987: J. Waldhauser, *Keltische Gräberfelder in Böhmen*, BerRGK 68, 1987, p. 25-179.
Winkler 1974: I. Winkler, *Aspecte ale problematicii monedelor emise între ±250 ±150 î.e.n. în arcul intracarpatic*, FileIst 3, 1974, p. 165-177.
Zirra 1967: V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967.
Zirra 1971: V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 171-238.
Zirra 1972a: V. Zirra, *Noi necropole celtice în nord-vestul României (cimitirele birituale de la Sanislău şi Dindeşti)*, StCom Satu Mare 2, 1972, p. 151-206.
Zirra 1974: V. Zirra, *Descoperiri celtice în depresiunea Bistriţei*, FileIst 3, 1974, p. 138-164.
Zirra 1975: V. Zirra, *Influences des geto-daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transilvanie*, în F. Jenö (coord.), *The Celts in Central Europe*, Szekesfehervar, 1975, p. 47-64.
Zirra 1976a: V. Zirra, *La nécropole La Tène d'Apahida. Nouvelles considérations*, Dacia N.S. 20, 1976, p. 129-165.

Zirra 1976b: V. Zirra, *Über die Henkelgefässe im ostkeltischen* Raum, în H. Mitscha-Märheim, H. Friesinger, H. Kerchler, *Festschrift für Richard Pittoni*, I. *Urgeschichte*. ArchAustr Beiheft 13, Wien, 1976, p. 777-818.
Zirra 1976c: V. Zirra, *The Eastern Celts of Romania*, JIES 4, 1976, p. 1-41.
Zirra 1978: V. Zirra, *The decorated celtic pottery of Transylvania*, Dacia NS 22, 1978, p. 125-141.
Zirra 1980: V. Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României (Aşezarea contemporan• cimitirului La Tène de la Ciumeşti şi habitatul indigen de la Berea, jud. Satu Mare)*, StCom Satu Mare 4, 1980, p. 39-84.
Zirra 1981: V. Zirra, *Latènezeitliche Trensen in Rumänien*, HBArch 8, 1981, p. 115-171.
combinatorie şi stratigrafie orizontală, SCIVA 48, 1997, 2, p. 87-137.
Zirra şi Harhoiu 1996: V. Zirra, R. Harhoiu, *Galaţii Bistriţei*, în EAIVR II, Bucureşti, 1996, p. 164 urm.
Zirra 1997: V.V. Zirra, *Contribuţii la cronologia relativă a cimitirului de la Pişcolt, Analiză*

NEUE BESTANDAUFNAHME DER KELTISCHEN BESIEDLUNG IN SIEBENBÜRGEN, BANAT UND KREISCHLAND

ZUSAMMENFASSUNG

Über 30 Jahre nach den letzten Versuchen einer Zusammenschau und Interpretation des keltischen Fundmaterials im innerkarpatischen Raum Rumäniens unternehmen die Verfasser der vorliegenden Arbeit den Versuch, das quantitativ stark angewachsene Fundmaterial in Form eines kurzen Kataloges vorzulegen und die wichtigsten hiermit verbundenen Forschungsfragen darzustellen[111].

Zu diesem Zweck wird zunächst die Forschungsgeschichte in ihren Grundzügen knapp umrissen. Nach einer ersten Phase der Beschäftigung mit den Kelten, die verbunden ist mit den Namen I. Kovács (Vorlage des Gräberfeldes von Apahida 1911), V. Pârvans und I. Nestors, die in ihren Arbeiten mit Fragen nach dem Zeitpunkt und der Richtung der Einwanderung, innerer Gruppenteilung und Chronologie sowie dem Verhältnis der Kelten zu anderen archäologischen Gruppen in Siebenbürgen, namentlich den Dakern, schon recht genau den Fragenkatalog festlegten, der auch spätere Forscher beschäftigte, sowie M. Roskas, der erste katalogmäßige Fundstellenverzeichnisse erstellte, folgte insbesondere nach dem Zweiten Weltkrieg eine Politisierung der Frage nach dem Verhältnis von einwandernden Kelten und autochthoner Vorbevölkerung[112]. Letztere glaubte man als Urheber handgemachter Keramik in „hallstättischer" Tradition ausmachen und mit den eigentlich erst wesentlich später quellenmäßig belegten Dakern identifizieren zu können, die Kelten hingegen als Hersteller von westeuropäisch beeinflusster Drehscheibenkeramik (beide Warenarten kommen auf den gleichen Fundstellen,

[111] Zirra 1971; Crişan 1973b.
Für den Katalog ist die bis zum Jahr 2001 erschienene Literatur möglichst vollständig berücksichtigt worden. Später Erschienenes konnte nur noch in Einzelfällen eingearbeitet werden.
[112] Vergl. Kovács 1911; Pârvan 1926; Nestor 1932; p. 151-155; Nestor 1937-40; Roska 1942, 1944.

oft sogar in geschlossenen Befunden gemischt vor)[113]. Nach der politischen Wende von 1989 spielten chronologische Fragen, aufgebracht vor allem im Zusammenhang mit dem von I. Németi ergrabenen großen Gräberfeld von Pişcolt eine wesentliche Rolle in der wissenschaftlichen Diskussion um die Kelten[114].

Die Verfasser konnten insgesamt 278 keltische Fundstellen in der Literatur ausfindig machen, ein nicht unwesentlicher Zuwachs im Vergleich zu früheren Arbeiten (vergl. Abb. 1). Eine Kartierung dieser Fundstellen (Abb. 3) macht deutlich, dass die von Zirra 1971 vorgelegte Gliederung der innerkarpatischen Kelten in sechs Regionalgruppen sich vom Kartenbild her kaum aufrecht erhalten lässt.[115] Es sind vielmehr zwei große Gruppen erkennbar, von denen eine im Nordwesten Rumäniens, etwa zwischen Someş und Criş, wohl einen Ausläufer der keltischen Besiedlung innerhalb der Pannonischen Tiefebene darstellt. Die Funde entlang des Mureş, von Zirra als eine seiner Untergruppen behandelt, laufen in gerader Linie entlang des Flusses auf die zweite Fundstellenballung südlich und östlich der Apuseni-Berge zu und könnten möglicherweise eine zweite Einfallroute der Kelten ins Karpatenbecken anzeigen.

Bei einer Überprüfung von Zirras Kriterien zur Gruppengliederung wird deutlich, dass die vermuteten Untergruppen einheitlich in die Zeit von LT B-C2 datiert werden (vergl. zum Folgenden Abb. 2). Eine Ausnahme macht nur die Untergruppe Oradea/Giriş/Diosig, die allgemein in LTC enden soll. Leittypen werden nur knapp, z.T. gar nicht angegeben. Offenbar waren chronologische und typologische Gründe nicht primär ursächlich für die Gruppengliederung. Unterschiede in den Grabsitten lassen sich nur insofern feststellen, als dass Urnengräber in Zirras Gruppe 1 fehlen und Gruppe 5 lediglich Brandgrubengräber aufweist. Ein entscheidendes Unterscheidungskriterium scheint für Zirra hingegen die hallstattzeitliche Vorbesiedlung der unterschiedlichen Regionen gebildet zu haben[116].

Die Aufgliederung der 278 Fundstellen nach Fundkategorien sowie die Lagekriterien der Siedlungen und Gräberfelder im Gelände werden, soweit möglich, aufgezeigt, Siedlungen und Gräberfelder kartiert (Abb. 4-7).

Als weiterer wichtiger Themenkomplex wird die chronologische Ordnung des keltischen Fundmaterials im Innerkarpatenraum angesprochen. Obwohl grundsätzliche Probleme schon früh erkannt wurden, ist lange die mitteleuropäische

[113] So vertrat z. B. V. Zirra aufgrund des prozentualen Verhältnisses handgemachter zu scheibengedrehter Keramik in den beiden von ihm ausgegrabenen Siedlungen von Ciumeşti und Berea die Ansicht, das erstere keltisch, letztere dakisch gewesen sei: Zirra 1967, p. 107.

[114] Vergl. Németi 1993; Zirra 1997.

[115] Vergl. zur Gruppengliederung Zirra 1971, p. 178 und passim, sowie die Verbreitungskarten bei Zirra 1976, Abb. IV und Crişan 1971, Abb. 1, der wie die Verf. von zwei Regionalgruppen ausging.

[116] Besonders deutlich wird dies bei der „Untergruppe aus der Hochebene Siebenbürgens", deren Verbreitungsgebiet dem agathyrsischen Siedlungsraum entsprechen soll; für die „Untergruppe Oradea/Giriş/Diosig" werden skythische Gefäßanalogien aufgezählt, für die „Untergruppe Pecica-Arad" Parallelen in der Szentes-Vekerzug-Kultur. Für die Untergruppe „Carei/Nir" wird auf das Vekerzug-Tápiószele-Milieu verwiesen. Literaturzitate in der Tabelle Abb. 2.

Latènechronologie unkritisch auch auf das rumänische Fundmaterial übertragen worden. Ein erster Versuch J. Bujnas anhand einer Kombinationsanalyse von Grabfunden aus dem Karpatenbecken ein eigenständiges Chronologiesystem für diesen Raum zu erstellen, ist in der Forschung weitgehend unbeachtet geblieben und stellt sich bei näherer Untersuchung auch als wenig tauglich zur Ordnung des Fundmaterials heraus[117].

Im Gegenzug werden zur überregionalen Einhängung der rumänischen Funde von verschiedenen Forschern die chronologischen Untersuchungen J. Waldhausers für Gräberfelder im böhmischen Raum herangezogen[118]. Die neuere Forschung benutzt dabei das einzige umfassend ausgegrabene und publizierte Gräberfeld von Pişcolt als Ausgangspunkt[119]. Die 185 Bestattungen dieses Fundortes wurden sowohl vom Ausgräber I. Németi als auch mit einigen Korrekturen von V. V. Zirra 1997 aufgrund kombinationsstatistischer Untersuchungen in vier Horizonte (I-IV) geteilt, die wie folgt mit Waldhausers Stufen korrespondieren sollen:[120]

Pişcolt I: Krämer B1, Waldhauser B1b
Pişcolt II: Krämer B2, Waldhauser B2a
Pişcolt III: Krämer B2/C1, Waldhauser B2b
Pişcolt IV: Waldhauser C1a

Die Untersuchungen beider Forscher sind mit verschiedenen Schwierigkeiten behaftet, die von Németi und V. V. Zirra teilweise auch selbst erkannt worden sind. Ein wesentliches Problem besteht beispielsweise in dem Umstand, dass in Pişcolt, wie überhaupt im ostkeltischen Raum, Gegenstände in Grabkomplexen vergesellschaftet vorkommen, die zwei oder sogar mehreren chronologischen Stufen angehören und damit Kombinationstabellen verunklaren[121].

Die Verfasser melden zudem Bedenken an der Parallelisierung der Horizonte von Pişcolt mit Waldhausers Chronologiesystem an. Die Korrelation von Pişcolt I

---

[117] Vergl. Bujna 1982, 315-321, Abb. 2 und 3; die wesentlichen Kritikpunkte sind eine größere Zahl an Durchläufern in seinen Kombinationstabellen, viele geschlossene Komplexe mit Leittypen mehrerer von Bujna herausgestellter Unterstufen, dem weitgehenden Fehlen von rumänischen Funden und der Umstand, dass einige der Unterstufen nur regional begrenzt nachweisbar sind.

[118] Waldhauser 1987, seine Stufengliederung beruht ganz wesentlich auf dem Gräberfeld von Jenišuv Újezd.

[119] Vorlagen des Fundmaterials: Németi 1988a; Németi 1989; Németi 1992; Németi 1993.

[120] Anmerkungen zum Modus der Erstellung seiner chronologischen Gliederung Pişcolts brachte Németi mit der letzten Fundvorlage: Németi 1993. Die Kritik von Zirra 1997 mündet vor allem in der Zuweisung einiger Befunde zu anderen Belegungsphasen von Pişcolt, nicht jedoch an der grundsätzlichen Einteilung Németis. Die Korrelation mit Waldhausers Phasen ist hier nach Németi 1993, p. 129 angegeben; Zirra 1997, p. 128 verzichtete auf die Korrelation von Pişcolt I mit Waldhauser B1b (eigentlich B1b-c, da Waldhauser keine Phase Bib kennt). Möglicherweise waren Zirra die im folgenden geschilderten Schwierigkeiten aufgefallen, ausdrücklich darauf hingewiesen hat er nicht.

[121] Németi 1993, 128, Zirra 1997, 128. Beispiele solcher Komplexe: Grab 106 (Németi 1992, p. 82, Abb. 16, M. 106); Grab 144 (Németi 1992, p. 94, Abb. 25, M. 144).

mit der Phase B1b nach Waldhauser ist in der bisher vorgelegten Form nicht möglich, da Waldhauser die Phase eigentlich als B1b-c, also einen späten Abschnitt von LTB verstanden hat, Németi jedoch ausdrücklich anmerkt, dass mit einfachen, aus einer Eisenplatte gefertigten Gürtelhaken (Typ E1) sowie „Hiebmessern in Hallstattradition" (Typ L1) gerade auch Funde mit tendenziellem LT A-Charakter für diese Phase charakteristisch seien[122]. Zudem würden auch die von ihm diesem Horizont zugeordneten Linsenflaschen eher für eine frühere Einordnung sprechen[123]. Vergleicht man Németis Fibel- und Ringschmuckleitformen mit den Leittypen von Waldhausers Stufengliederung für Jenišuv Újezd, so wird deutlich, dass Hiebmesser und Gürtelschnallen der angegebenen Form auch in Böhmen in die Übergangszeit von LT A nach B fallen und Ringe mit Stempelenden oder mit Steckverschluss in Waldhausers Tafeln in LT B1a eingeordnet werden und somit lediglich Fibeln von Németis Typ A2a und A2 tatsächlich ein Argument für den propagierten Parallelismus von Pişcolt I mit LTB1b-c darstellen würden[124].

Somit sprächen die überregionalen Vergleiche also eigentlich dafür, dass das Gräberfeld von Pişcolt schon in einem frühen Abschnitt von LTB1 eingesetzt haben könnte, wenn nicht gar am Ende von LT A, keinesfalls jedoch erst am Übergang zu LT B2. Es lassen sich in Pişcolt auch durchaus geschlossene Grabfunde ausmachen, die nach ihrem kompletten Inventar ohne weiteres nach LT B1 datiert werden können. Ein Beispiel hierfür stellt Grab 34 dar, dass neben einer der von Németi selbst früh datierten Gürtelschließen als weitere datierende Beigaben zwei stark korrodierte Fibeln vom Frühlatèneschema sowie vier glatte Ringe mit Steckverschluss enthielt[125]. Gerade letztere datierte Waldhauser in LT B1a[126].

Auch die Gleichsetzung des Endes von Pişcolt mit Waldhauser LT C1a ist nicht ganz unproblematisch. Einige der von Németi als typisch für Pişcolt IV abgebildeten Fibeltypen stellen Leitformen für LT C1b nach Waldhauser dar[127]. Mit der 1993 von Németi als Abb. 7.88 vorgestellten Fibel liegen zudem im letzten Horizont von Pişcolt auch Fibeln vor, die dem Typ S10 nach Waldhauser recht genau entsprechen, der in Mitteleuropa nach LT C2 datieren würde[128].

---

122 Németi 1993, 122

123 Németi 1993, Abb. 7, oben.

124 Vergl. Waldhauser 1987, Abb. 4.8, 15 (Hiebmesser, Gürtelschnallen), Abb. 4.22, 23 (Ringe mit Stempelenden), 4.41 (Fibeln Typ A2 nach Németi). Bei den Fibeln vom Typ A2a (nach Németi 1993, Abb. 2, oben) ist jedoch aufgrund der schlechten Abbildung nicht sicher auszumachen, ob sie eher Waldhauser 1987, Abb. 4.20 (Stufe LT B1a) oder Waldhauser 1987, Abb. 4.42 (an der Grenze von LT B1b-c und LT B2a) entsprechen. Vergl. auch Waldhauser 1978, p. 131f.

125 Németi 1988a, 54, Abb. 3

126 Vergl. Waldhauser 1987, Abb. 4.

127 Es handelt sich um die 1993 von Németi in Abb. 7 unter den Nr. 83 und 90 dargestellten Typen, die Waldhausers Typen 111 und 112 entsprechen. Németi 1993, Abb. 7.83, 90, Waldhauser 1987, Abb. 4.111 und 112.

128 Németi 1993, Abb. 7.88, Waldhauser 1978, Abb. 22, Typ S10.

Zuletzt gehen die Verfasser noch kurz auf das Problem einer keltischen Münzprägung in Siebenbürgen ein. Die Zuweisung bestimmter Nachprägungen von Tetradrachmen Philipps II. an die Kelten wurde von einem Teil der Forschung mit Hinweis auf die Daker als Urheber abgestritten[129]. Dem wichtigsten Argument hierfür, einem unterschiedlichen Verbreitungsbild der Münzen und keltischer Fundstellen, kann mit einer neuen Kartierung der Münzfunde (Abb. 10) und einem Vergleich mit der neuen Gesamtverbreitungskarte (Abb. 3) begegnet werden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

[129] Winkler 1974, 171. Man beachte jedoch, dass schon Zirra 1971, p. 216-219 ein überzeugendes Plädoyer für den keltischen Ursprung der Tetradrachmen brachte. Seiner Argumentation wurde jedoch lange nicht gefolgt. Siehe jedoch Babeş 2001, 517.

DRUMURI ROMANE DIN TERITORIUL ORAŞULUI TROPAEUM TRAIANI[1]

ADRIANA PANAITE

Articolul analizează problema drumurilor romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani. Pe baza informaţiilor existente în sursele scrise şi arheologice am încercat să stabilim mai exact traseul urmat de acestea, precum şi categoriile în care pot fi încadrate, atât din punctul de vedere al caracterului public sau privat, cât şi din perspectiva caracteristicilor constructive. În finalul studiului analizăm un fragment de stâlp miliar, descoperit în condiţii necunoscute şi aflat în depozitul Muzeului din Adamclisi.

Moesia Inferior este una din puţinele provincii ale Imperiului Roman pentru care nu există, nici până în prezent, o monografie sau cel puţin un studiu mai amplu dedicat drumurilor romane. Cercetarea acestora a cunoscut o dezvoltare deosebită în ultimele decenii, în multe state europene, constituindu-se într-o direcţie de cercetare aparte. Lucrul acesta nu este valabil însă pentru cercetarea arheologică românească sau bulgărescă de specialitate. Dificultatea majoră rezidă, în opinia noastră, în primul rând, în aceea că teritoriul ocupat în antichitate de Moesia Inferior acoperă, în zilele noastre, zone din două state, România şi Bulgaria, iar în ultimii cincizeci de ani cercetarea s-a desfăşurat, cu precădere, în interiorul graniţelor politice. Studiile care au atins această problemă au fost regionale, imaginea fiind, în majoritatea cazurilor, una parţială. Mai mult, nu avem încă o lucrare monografică privind istoria provinciei Moesia Inferior în epoca romană.

Drumurile romane din provincia Moesia Inferior (fig. 1) au făcut obiectul mai multor studii, articole şi capitole din lucrări de sinteză[2]. Pe baza acestora prezentăm în continuare reţeaua de drumuri a provinciei, cu menţiunea că pentru Dobrogea principalele trasee sunt cele stabilite de Vasile Pârvan [3].

---

[1] Prezentul studiu face parte dintr-o cercetare mai amplă (teza de doctorat are ca subiect drumurile romane din Moesia Inferior) şi a fost prezentat într-o variantă restrânsă la sesiunea de comunicării ştiinţifice Pontica, organizată de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa în octombrie 2005.

[2] V. Pârvan, AARMSI, II, 34, 1912, p. 576-599; A. Aricescu, Pontica 5, 1972, p. 329-249; *Idem*, Pontica 8, 1975, p. 315-331, Idem, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 134-177; AL. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 252-257; V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977, p. 195-197; R. Vulpe, I. Barnea, DID II, Bucureşti, 1968, *passim*; Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 111, 114, 115, 119, 120, 123, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146.

[3] Vezi, Pârvan, *op.cit.*, care este în continuare studiul de bază privind drumurile romane din Dobrogea.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 57–70

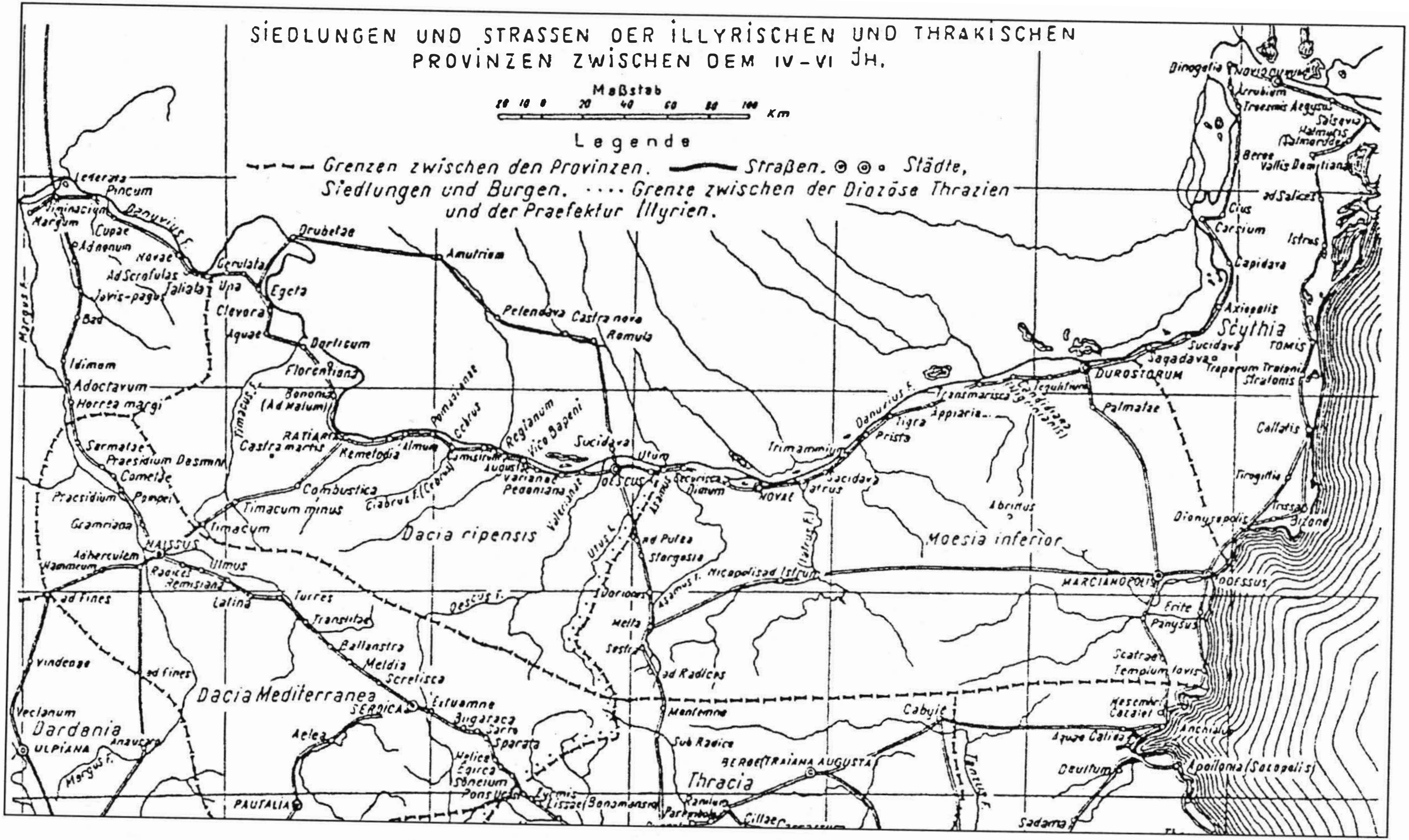

Fig. 1. Drumuri romane pe teritoriul Dunării de Jos (după V. Velkov).

Înainte de venirea romanilor existau câteva căi naturale, folosite şi de grecii din colonii, mai puţin însă căci pentru ei mai importante erau căile navale. Rutele terestre vor fi preluate şi amenajate odată cu venirea romanilor. Se pare că cea mai uzitată cale era cea de-a lungul Siretului[4].

De-a lungul Dunării a fost construit drumul de graniţă (*limes*), care unea toate fortificaţiile şi aşezările civile construite în lungul fluviului: Singidunum, Ratiaria, Oescus, Novae, Durostorum[5] etc. Construcţia acestui drum a început în timpul dinastiei Flavienilor şi a înaintat de-a lungul Dunării o dată cu consolidarea controlului roman asupra acestor zone[6].

În dezvoltarea reţelei de drumuri în zona Dunării de Jos un rol deosebit îl are Traian. În vederea cuceririi Daciei şi apoi pentru o cât mai bună organizare a teritoriilor nou cucerite acesta amplifică reţeaua de drumuri, prin construcţia de noi căi de cumunicaţie către Dacia[7] şi către sud, de la Viminacium, pe valea Moravei până la Naissus[8]; de altfel, în timpul lui Traian construcţia şi repararea drumurilor este deosebit de intensă în întreg imperiul.

Drumul de *limes* reprezintă, fără îndoială, calea de comunicaţie cea mai importantă din zonă. Traseul acesteia se poate reconstitui pe baza informaţiilor din sursele scrise, cartografice şi epigrafice.

Prelungirea către sud a acestui drum era reprezentată de calea de circulaţie care mergea de-a lungul ţărmului Mării Negre, de la vărsarea Dunării în mare până la Bizantium. Ca şi drumul de *limes,* această cale unea toate porturile şi aşezările civile de pe ţărmul mării[9].

O a treia cale de comunicaţie este cea care venea de la Marcianopolis până la Ibida, de unde se despărţea apoi în trei drumuri care mergeau la Troesmis, Noviodunum şi Aegyssus. Este un drum mai nou decât celelalte două, un miliar descoperit lângă Zaldapa, datat în 118, vorbeşte despre refacerea unui drum mai vechi şi prelungirea lui[10]. Acest drum nu apare figurat nici în *Tabula Peutingeriana*, nici în *Itinerarium Antonini*, iar traseul lui a fost refăcut pe baza surselor scrise şi arheologice[11]. Acest drum se intersecta cu cele care traversau Dobrogea de la vest la est, şi care uneau localităţile Tomis-Capidava şi Axiopolis-Tomis. Legătura între "drumul central" şi ţărmul mării era realizată de drumul Zaldapa-Tomis.

---

[4] Pârvan, AARMSI, II, 36, 1913, p. 93-130.

[5] J. Wielowiejski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław, 1984, p. 150.

[6] M. Mirković, *The Iron Gates (Đerdap) and the Roman policy on the Moesian limes AD 33-117,* în Petar Petrović (ed.), *The Roman limes on the Middle and Lower Danube,* Belgrade, 1996, p. 27-40.

[7] Pentru drumurile romane din Dacia vezi recenta publicare a excelentei lucrări: Florin Fodoran, *Drumurile din Dacia Romană,* Cluj-Napoca, 2006.

[8] Mirković, *op .cit.,* p. 27.

[9] A. Rosset, *Starożytne drogi i mosty,* Warszawa, 1970, p. 107.

[10] DID II, p. 136 şi notele 77 şi 78.

[11] *Ibidem.*, p. 254.

Provincia era traversată aproximativ pe la mijloc, pe axa est-vest, de un drum paralel cu cel de *limes*, care unea localităţile: Naissus, Montana, Čomakovci, Nicopolis ad Istrum şi Abritus, mergând apoi până la ţărmul Mării Negre[12]. Acest drum apare în *Tabula Peutingeriana*[13]. Prin aceste localităţi treceau drumurile orientate nord-sud, care asigurau legătura cu Tracia la sud şi cu teritoriile de la nordul Mării Negre.

O categorie aparte este reprezentată de drumurile regionale sau locale.

Cele care mergeau către sud asigurau comunicaţiile cu provincia Tracia. Între acestea unul dintre cele mai importante era drumul de la Oescus, care prin trecătoarea Şipka (în antichitate numită a lui Traian), ajungea până la Philippopolis[14]. Din aşezările Sexaginta Prista şi Durostorum porneau alte drumuri care mergeau direct către mare şi care se intersectau cu calea ce străbătea Dobrogea de la nord la sud. Un alt drum care pornea de la Durostorum se îndrepta către nord, ajungând până la Angustia (azi Breţcu), în Dacia[15].

Ulmetum se găseşte la jumătatea distanţei între Carsium şi Histria. Existenţa unui drum aici este dovedită, pe de o parte, de amplasarea castrului de la Ulmetum exact în acel punct, distanţa faţă de cele două fiind echivalentă cu cea a unei zile de marş pentru armata romană şi, pe de altă parte, de condiţiile geomorfologice, deoarece piatra cu care s-a construit castrul nu este locală, ceea ce presupune existenţa unui drum pentru transportul pietrei[16].

Drumul care făcea legătura între Dunăre şi mare era cel care mergea de la Rasova la Callatis prin Tropaeum Traiani. Existenţa acestuia este dovedită de construcţia în secolul al II-lea a unui castru nu departe de Rasova, ca şi de construcţia unui fortificaţii devenită apoi *civitas* şi *municipium* la Tropaeum Traiani[17]. Configuraţia naturală a terenului ne arată că fortificaţiile erau situate pe linia de comunicaţie cea mai comodă, care unea marea de drumul de-a lungul Dunării; o dovadă în plus este un stâlp miliar ce a fost descoperit la Mircea Vodă[18].

Din fortificaţia de la Novae porneau două drumuri: unul prin Melta care ajungea la Philippopolis, şi un altul care prin Nicopolis ad Istrum ducea la Augusta Traiana[19].

În continuare, ne vom referi mai în amănunt la drumurile romane cunoscute din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani. Prin coroborarea informaţiilor din izvorele scrise cu cele arheologice vom încerca să precizăm mai nuanţat traseul lor, dar şi categoria în care acestea se încadrează.

---

[12] M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)*, Amsterdam, 1997, p. 43.

[13] *Tabula Peutingeriana*, seg. VIII.

[14] V. Avramov, Izvestija na Bălgărski Arheologičeski Institut, 1915, p. 226-240; M. Madzarov, *Rimskiat pat Eskus – Filipopol*, Plovdiv, 2004.

[15] H. Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobroudja*, Warszawa, 1974, p. 27-35.

[16] Pârvan, *op. cit.*, p. 575, 587, 660; Gajewska, *op. cit.*, p. 73.

[17] CIL III 12461.

[18] CIL III 13755.

[19] Velkov, *op. cit.*, p. 195.

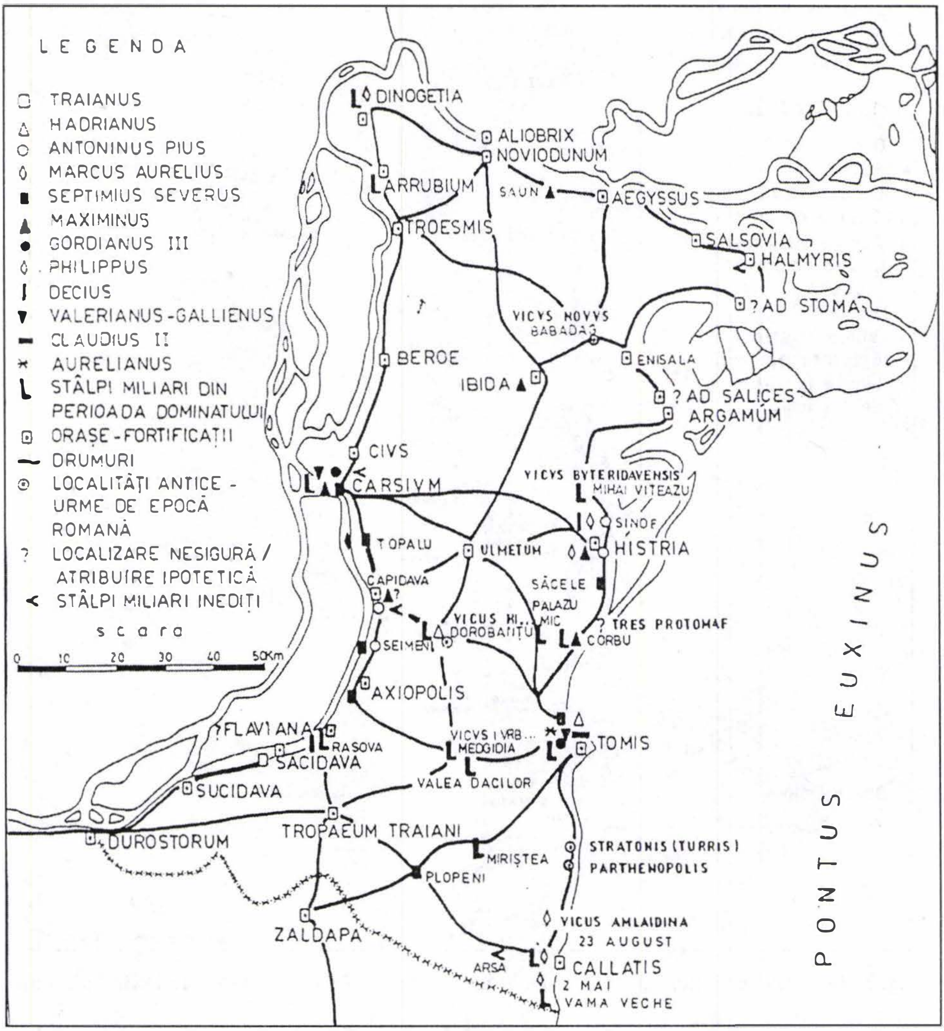

Fig. 2. Drumuri romane în Dobrogea (după Maria Bărbulescu).

Oraşul Tropaeum Traiani se afla, aşadar, la întretăierea unor drumuri militare şi comerciale (fig. 2), care legau Dunărea de litoral sau străbăteau provincia de la sud spre nord, ceea ce a dus la dezvoltarea sa rapidă, precum şi la apariţia, în imediata sa apropiere a unor *vici* sau *villae rusticae*. Teritoriul din jurul oraşului depindea de acesta, dar nu ştim nici ce întindere avea, nici cum era organizat (fig. 3).

Urme de drum roman identificate în *territorium* sunt foarte puţine; practic se cunoaşte cel care leagă cetatea de monument[20], iar la Petroşani[21] au mai fost identificate alte urme de drum roman.

[20] A. Rădulescu, Pontica 5, 1972, p. 194 şi urm.
[21] Pârvan, *op. cit.*, p. 579, nota 5; TIR L 35, p. 57.

Fig. 3. *Territoria* cetăților romane din Dobrogea – limitele ipotetice (după Maria Bărbulescu).

Lista punctelor cu descoperiri arheologice (fig. 4) din teritoriul orașului se prezintă astfel:

- așezări rurale, unele sigure altele doar presupuse: Urluia[22], Băneasa[23], Abrud[24], Fântâna Mare[25], Zorile[26], Negureni[27], Dobromiru[28], Lespezi[29],

[22] IGR I 596 = AEM, 17, 1894, p. 113, nr. 59.

[23] M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța 2001, nota 985, p. 124; Lista monumentelor 2004, Monitorul Oficial, 172 (XVI) 646 bis, partea I, vol. II, Județul Constanța 16 iulie 2004 (mai departe Lista Monumentelor), nr. 86.

[24] Barnea, SCIVA 47, 1996, 4, P. 421, NR. 1; *Idem*, SCIVA 49, 1998, 3-4, p. 292.

[25] Z. Covacef, Pontica 6, 1973, p. 111-116; Bărbulescu, *op.cit.*, nota 966, p. 122.

[26] M. Munteanu, R. Ocheșanu, Pontica 8, 1975, p. 203; Bărbulescu, *op.cit.*, nota 972, p. 123.

[27] Bărbulescu, *op.cit.*, nota 978, p. 123; Lista monumentelor, nr. 345.

[28] Bărbulescu, *op.cit.*, nota 981, p. 123.

[29] Munteanu, Ocheșanu, *op.cit.*, p. 188, nr. 24; TIR L 35, p. 77 (Valea Rea).

Haţeg[30], o aşezare între Băneasa şi Dobromiru[31], Pietreni[32], Conacu[33], Independenţa[34], Floriile[35], Cetatea (în punctul numit La Cişmea)[36], Cetatea[37], Petroşani[38].

- Proprietăţi funciare sau *villae rusticae*: în imediata apropiere a cetăţii[39] şi la Pădureni[40], Negureni[41] şi Pietreni[42].
- Fortificaţii: Ion Corvin[43], Cetatea[44], Plopeni[45].
- Edificii de cult: lângă cetate[46].
- Cariere de piatră: Deleni[47], la NV de Şipote[48], Dobromiru din Deal[49], Abrud[50].
- Necropole: Pietreni[51], Fântâna Mare[52], Băneasa[53].
- Tumuli: Băneasa[54], Independenţa[55], Deleni[56], Negureni[57], Dobromiru[58].
- Apeducte: Şipote, Zorile, Abrud[59].

---

[30] Lista monumentelor, nr. 263.

[31] Vezi notele 22 şi 26.

[32] T. Papasima, Pontica 20, 1987, p. 345-352; Lista monumentelor, nr. 332.

[33] CIL III 7530.

[34] Bărbulescu, *op.cit.*, p. 122.

[35] CIL III 7481; Lista monumentelor, nr. 231.

[36] Bărbulescu, *op.cit.*, nota 994, p. 125.

[37] Lista monumentelor, nr. 146.

[38] Lista monumentelor, nr. 380.

[39] CIL III 12463 ; Suceveanu, VEDR, p. 188, nota 347.

[40] CIL III12466; TIR L 35, p. 57;

[41] CIL III 7842.

[42] CIL III 7483; Lista monumentelor, nr. 384.

[43] Pârvan, Ulmetum I, p. 580; TIR L 35, p. 47; Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1998, p. 153, nota 191; Lista monumentelor, nr. 275.

[44] DID II, p. 164-165; Vezi şi Al. Suceveanu, care presupune, pe baza coordonatelor date de Ptolemeu, III, 10, 6, că cetatea (*Civitas Ausdecensium = ? Dausdava*) poate fi localizată spre sud-vest de Cetatea.

[45] Lista monumentelor, nr. 389.

[46] Barnea, SCIV 20, 1969, 4, p. 595-608, nr. 2.

[47] Rădulescu, Pontica 5, 1972, p. 194; Lista monumentelor, nr. 198.

[48] I. Barnea (red.), *Tropaeum Traiani. I. Cetatea,* Bucureşti, 1979, p. 23.

[49] Rădulescu, Pontica 5, 1972, p. 195.

[50] G. Murnu, AARMSI 36, 1913, p. 421; TIR L 35, p. 21.

[51] E. Bujor, SCIV, 4, 1953, 1-4, p. 781-782; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 152; Munteanu, Ocheşanu, *op. cit.*, p. 200-201.

[52] Z. Covacef, Pontica 6, 1973, p. 111-116; Bărbulescu, *op. cit.*, nota 966, p. 122.

[53] Lista monumentelor, nr. 87.

[54] Bărbulescu, *op. cit.*, nota 951, p. 121; Lista monumentelor, nr. 88.

[55] Lista monumentelor, nr. 227.

[56] Lista monumentelor, nr. 199.

[57] Bărbulescu, *op. cit.*, nota 978, p. 123.

[58] Bărbulescu, *op. cit.*, nota 981, p. 123.

[59] Pârvan, *op. cit.*, nota 4, p. 579; Al. S. Ştefan, BMI 41, 1972, 43-53.

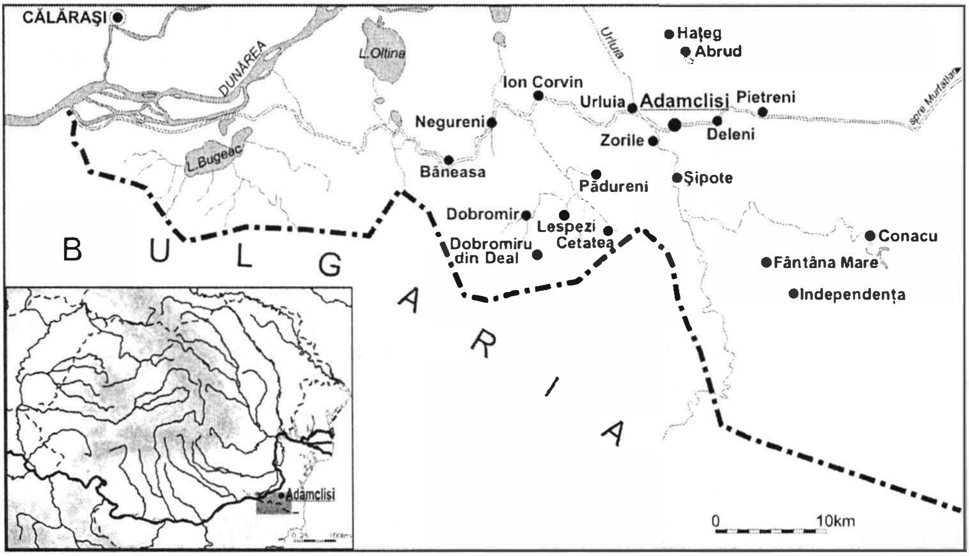

Fig. 4. Siturile arheologice de la Tropaeum Traiani,
hartă realizată de Iuliana Barnea.

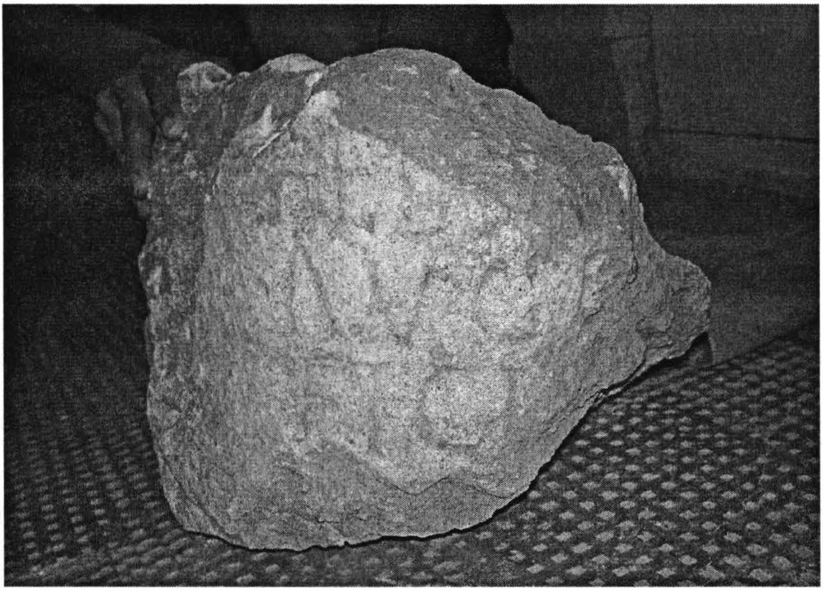

Fig. 5. Stâlpul miliar fragmentar inedit de la Tropaeum Traiani (fotografie de Adriana Panaite).

Satul de la Urluia şi fortificaţia de la Ion Corvin[60] se aflau pe drumul care mergea spre vest la Durostorum. Foarte aproape de oraş, pe drumul spre Zaldapa se

[60] Semnalat în secolul trecut şi rămas necercetat, TIR L 35, p. 47.

dezvoltă aşezarea de la Zorile. Abrudul, situat nu departe de nordul oraşului, se afla pe drumul cel mai scurt de legătură între Tropaeum Traiani şi Dunăre (Rasova).

Din punct de vedere juridic există mai mulţi termeni care pot defini un drum după cum urmează:

- *via* reprezintă un drum suficient de larg pentru a permite trecerea unui vehicol[61]. O *via* trebuie să măsoare 8 picioare lăţime pe secţiunile drepte şi 16 la cotitură[62].
- *actus* este un drum suficient de lat pentru a permite trecerea unui animal de povară. Un *actus* are lăţimea de 4 picioare[63].
- *semita*, *iter* reprezintă căile de circulaţie cele mai inguste; orice drum cu lăţimea mai mică de 4 picioare reprezintă o cărare[64].

Diferenţa dintre un *actus* şi o *via* este determinată de suprafaţa drumului, dacă acesta este pietruită sau nu. O *via* era un drum pietruit care permitea desfăşurarea şi a traficului greu, în vreme ce un *actus* nu era pavat şi, deci, nu îndeplinea condiţiile tehnice ce permiteau circulaţia vehicolelor grele[65].

În prima categorie putem include "drumul central" amintit mai sus care traversează teritoriul oraşului de la sud spre nord prin localităţile Cetatea, Tropaeum, Zorile, Abrud; un al doilea drum care intră în această categorie este cel care face legătura între Dunăre şi litoralul Mării Negre: de la Rasova, prin Ion Corvin, Tropaeum, Zorile, Petroşani, Plopeni, Arsa (aici a fost descoperit un miliar, încă inedit) până la Callatis (Mangalia). În celalte două categorii includem drumurile locale care leagă Tropaeum de comunităţile rurale. Credem că *villae*-le *rusticae* din teritoriu: Pietreni, Pădureni şi Negureni se aflau în afara traseului drumurilor mai sus menţionate, legătura lor cu capitala realizându-se prin ramificaţii locale desprinse din arterele principale menţionate.

Din punct de vedere al caracterului public sau privat drumurile romane se clasifică în publice, locale şi private. O prima clasificare a căilor de comunicaţie, din acest punct de vedere, aparţine lui Siculus Flaccus[66], gromatic din secolul I p. Chr. Conform acestuia existau *viae publicae, viae vicinales* şi *viae privatae.*

- *viae publicae* sunt drumurile construite pe cheltuiala statului, poartă numele constructorului şi sunt apoi în sarcina unor *curatores viarum.*
- *viae vicinales* sunt tot drumuri publice dar sub jurisdicţia comunităţilor locale. Conform unui pasaj din *Digestae*[67] sunt drumuri publice dar întreţinute cu surse financiare private, provenite de la proprietarii locali de pământ.
- *viae privatae* sunt drumurile care traversează proprietăţi private, pe parcursul lor fiind strict interzis accesul oricărui străin.

---

[61] Dig. 8.1.13

[62] Dig. 8.3.8; Dig. 8.23.

[63] Dig. 8.3.7.

[64] Dig. 8.1.3.

[65] Dig. 8.3.7.

[66] Sic. Flac., De Cond. Agr. 109.19 (Thulin; Lachmann 145.19); Sic. Flac., De Cond. Agr. 110.21 (Thulin, Lachmann 146.21).

[67] Dig. 43.8.22.

Clasificarea făcută de Ulpian, jurist din secolul al III-lea p. Chr., distinge doar două categorii de drumuri: publice şi private. Primele, construite de stat (adesea prin expropieri de terenuri), sunt cele pe care grecii le numesc *basilikai*, şi pe care romanii le denumesc *pretoriae* sau consulare (în epoca Republicii), iar *vicinales* (care intră tot în categoria drumurilor publice) sunt cele care sunt în sau duc către sate.

Chiar dacă la prima vedere clasificarea lui Ulpian pare mai simplă şi mai funcţională decât cea a gromaticilor, în realitate, gromaticii se apropie mult mai mult de situaţia reală (aşa cum apare ea şi din alte surse), în vreme ce schema aplicată de juristul roman este una mult simplificată şi chiar reducţionistă[68].

Din punctul de vedere al caracterului public sau privat credem că în prima categorie, a drumurilor publice putem include segmentul de drum central mai sus menţionat, în timp ce cele locale pot fi incluse în categoria *viae vicinales*. Dar, cu excepţia celor care fac legătura între *villae*-le *rusticae* şi drumul principal pe care le considerăm ca aparţinând, măcar parţial, celor private.

În funcţie de sistemele tehnice, Ulpianus[69] deosebeşte trei categorii de drumuri: *viae terrenae* lucrate din pământ nivelat; *viae glarea stratae*, adică cele acoperite cu un strat de pietriş presat, şi *viae silicae stratae*, căile pavate cu blocuri de piatră. Romanii au excelat în construcţia ultimelor două tipuri, lucrate în straturi suprapuse, tehnică numită azi a şoselelor "elastice" şi "dure". Puţinele informaţii de natură arheologică nu ne permit încadrarea drumurilor romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani în vreuna din categoriile mai sus menţionate. Menţiunea din TIR (Tabula Imperii Romani, L35) privind urmele de drum de la Petroşani "urme de drum tăiat în piatră" dă totuşi un indiciu care ar încadra drumul care trecea pe aici în categoria *viae silicae stratae.*

În ceea ce priveşte traseul lor, singurele informaţii arheologice care ne stau la dispoziţie sunt cele furnizate de stâlpii miliari, pe care le includem în categoria informaţiilor directe; într-o categorie de informaţii indirecte le includem pe cele provenind din localizarea descoperirilor de necropole, de regulă aşezate în vecinătatea căilor de comunicaţie şi pe cele legate de carierele de piatră.

Marile cetăţi dobrogene s-au dezvoltat în imediata apropiere a unui zăcământ de piatră, iar dezvoltarea ulterioară a drumurilor romane a fost determinată, pe lângă factorii de interes comercial şi militar, de legătura cu aceste zăcăminte pe care, în majoritatea lor le traversează. Excepţie fac Histria şi Tomis al căror amplasament se datorează altor considerente; până la perioada ridicării monumentului triumfal, care a necesitat un mare volum de piatră, se pare că a fost exploatată o carieră din zona Lespezi – Văleni, situată la 10-12 km în afara traseului drumului roman, apoi valea Ienige – Deleni este abandonată după terminarea monumentului. Analiza calcarului folosit în cetate arată că acesta este de provenintă locală: de la Zorile, Lespezi şi Deleni.

---

[68] A. Palma, *Le strade romane nelle dottrine giuridiche e gromatiche dell'età del principato*, ANRW 2, 14, 1982, p. 850-880.

[69] Dig. 43.11.12.

Deschiderea carierei de la Albeşti s-a produs în condiţiile stabilirii drumului roman spre Tropaeum Traiani, deoarece întregul material litic utilizat în construcţiile callatiene este de natură sarmatică şi a fost adus fie din malul mării, cât timp le-a permis nivelul apei, fie din cariera Mangalia aflată la 1 km de cetate, fie de la Tuzla, unde avem un material litic de calitate mai bună. Necropolele identificate la Pietreni, Independenţa şi Fântâna Mare se afla în imediata vecinătate a drumului deja amintit Rasova – Callatis.

Există trei miliari menţionaţi în literatura de specialitate, deja publicaţi: Miriştea[70], Rasova[71], Plopeni[72] şi unul inedit la Ion Corvin[73]. Dacă despre cel de la Miriştea s-a spus că foarte probabil a fost adus acolo la o dată necunoscută de pe drumul de litoral, ceilalţi doi, furnizează informaţii privind traseul şi data construcţiei sau refacerii unor drumuri din zonă.

Miliarul descoperit la Plopeni, la fel ca cel din timpul lui Valens de la Miriştea, dovedeşte că pe lîngă drumurile imperiale, de pe litoral, de pe malul Dunării sau cel care străbate Dobrogea prin centru, intrau în atenţie pentru reparaţii şi *semitae*-le mai importante. La Plopeni era un însemnat nod rutier, acolo se întîlneau drumurile care plecau din Tomis şi respectiv Callatis spre Tropaeum Traiani şi Durostorum spre centrele de pe drumul imperial interior (Zaldapa etc.); în anul 200 se reface deci una dintre aceste căi de acces secundare, fără să putem preciza care dintre ele. Miliarul de la Rasova conţine două inscripţii, prima se datează în timpul lui Diocletian, cea de-a doua în timpul lui Valens şi fusese pus foarte probabil pe drumul care lega Rasova de Tropaeum Traiani.

Adăugăm acestor miliari unul nou, fragmentar (fig. 5), descoperit în condiţii necunoscute, aflat de mai mult timp în depozitul din Casa Cetăţii[74], care se găseşte în imediata vecinătate a porţii de est. Miliarul este din calcar, rupt sus şi jos; din inscripţie se păstrază numai trei rânduri:

....REL (?)..
...AVGG...
...FICI....

Inscripţia cuprinde prea puţine indicii în ceea ce priveşte datarea. Rândul al doilea unde citim clar Avgg indică foarte probabil perioada tetrarhiei. Alţi miliari pe care mai apare această prescurtare sunt cei de la Vama Veche[75] şi Hârşova[76].

---

[70] ISM II 114 (80) = IGLR 81 = CIL III 12518.

[71] IGLR 190 = CIL III 13755.

[72] M. Bărbulescu, Pontica 13, 1980, p. 140-157, nr. 3.

[73] Descoperit în satul Crângu, fost Caraiman, comuna Ion Corvin, TIR L 35, p. 30.

[74] Presupunem că de vreme ce se afla depozitat aici – ulterior a fost adus în Muzeul Adamclisi – trebuie să fi fost găsit undeva în apropierea cetăţii sau într-una din localităţile învecinate.

[75] CIL III 14215^2 = IGLR 108, inscripţia se datează între 307-323, în timpul împăraţilor Constantin şi Liciniu.

[76] ISM V 98 = CIL III 7606 = IGLR 231 b, inscripţia se datează în timpul împăraţilor Diocletian şi Maximianus Galerius, cu observaţia că doar reproducerea textului inscripţiei din CIL cuprinde prescurtarea augg.

Dacă lectura primului rând păstrat este corectă atunci putem presupune că acesta cuprindea măcar parţial (nu pare a fi loc suficient pe câmpul inscripţiei pentru ca numele întreg să fie scris) numele împăratului Diocletian: Caius Aurelius Valerius Diocletianus. Este interesant să observăm că alte inscripţii din Dobrogea unde numele împăratului Diocletian este scris folosindu-se aceeaşi prescurtare, care nu este una tipică pentru Aurelius – de cele mai multe ori prescurtat pe inscripţii Aur(elius) – aparţin, cu o singură excepţie[77], stâlpilor miliari[78]. Este deci foarte probabil ca acest fragment de stâlp miliar să se dateze în timpul împăraţilor Diocletian şi Maximianus Galerius. Chiar dacă acest miliar nu modifică ceea ce deja cunoaştem despre construcţia drumurilor în această parte a provinciei, el se adaugă numărului relativ redus de miliari de pe drumurile de interior din Dobrogea.

În concluzie putem spune că drumurile principale care traversau teritoriul[79] oraşului Tropaeum Traiani erau: (1) Zaldapa – Cetatea – Zorile – Tropaeum Traiani, şi de aici mai departe către nordul provinciei (acest drum reprezintă practic segmentul din "drumul central"); (2 – 3) Callatis, prin Plopeni, Petroşani, Tropaeum Traiani şi de aici mai departe, prin Abrud şi Haţeg la Rasova, pe Dunăre, şi prin Urluia şi Ion Corvin, la Durostorum. Celelalte aşezări rurale ca şi legăturile cu carierele de piatră sau *villae*-le *rusticae* erau asigurate de drumurile secundare.

ROMAN ROADS IN THE TERRITOTY OF THE TOWN *TROPAEUM TRAIANI*

ABSTRACT

This study is a part of a extended research concerning the roman roads from Moesia Inferior. On the basis of written, archaeological and epigraphical sources we tried no only to follow the most acurate trace of the roads but also to establish to which category they belong to from the juridical and construction point of view.

In the territory of the roman town Tropaeum Traiani archaeological discoveries dated in roman period were made in the following places: Conacu, Fântâna Mare, Independenţa, Şipote, Deleni, Pietreni, Abrud, Haţeg, Petroşani, Urluia, Zorile, Pădureni, Lespezi, Cetatea, Ion Corvin, Negureni, Băneasa, Dobromiru şi Dobromiru din Deal. Based on them we can establish the lines of the roman roads in area we are interested in. The main roads from the territory of Tropaeum Traiani were: (1) Zaldapa – Cetatea – Zorile – Tropaeum Traiani, and from here to the north of the province (this represents a a part of the so-called „central - road" which cross the province from south to the north); (2 - 3) Callatis, Plopeni, Petroşani, Tropaeum Traiani, from here, through Abrud and Haţeg to Rasova, on the Danube, and

[77] IGLR 175, placă votivă cu loc de provenienţă necunoscut, posibil Adamclisi!

[78] IGLR 83 – Dorobanţu; IGLR 167 – Mihai Viteazu; IGLR 190 – Rasova.

[79] În urma cercetării noastre limitele ipotetice ale teritoriului oraşului rămân aceleaşi propuse de Maria Bărbulescu, vezi fig. 3.

through Urluia and Ion Corvin, to Durostorum. The others rural settlements and also the connections with quarries and *villae rusticae* were realised through the local or secondary roads.

Classification of the roads: if we take into consideration the dimensions of the roads there are the next categories: *via* is a road wide enough for passing of a vehicle; a *via* must be 8ft wide on straight sections and 16 on bends; *actus* must be wide enough to permit the passing of a pack-animal. An *actus* is 4 ft wide; *semita, iter* are the narrowest roads; any other road wide less than 4 ft is a path. The difference between an *actus* and a *via* it is given by their structure; a *via* was a metalled road and permitted the heavy traffic and an *actus* was not metalled.

To the first category belong the "central road", a second one is to the road connecting the Danube with the Black Sea coast, from Rasova, through Ion Corvin, Tropaeum Traiani, Zorile, Petroşani, Plopeni, Arsa to callatis. To the others categories belong the local roads connecting the rural communities with Tropaeum Traiani. It is our opinion that the *villae rusticae* from Pietreni, Pădureni şi Negureni were not situated along those roads, their connections with Tropaeum Traiani were assured by the branches of the main roads already mentioned.

From the juridical point of view roads are public, locals and private. A first classification of the roads was made by Siculus Flaccus, a surveyor from the Ist century AD. According to it there are: *viae publicae, viae vicinales and viae privatae. Viae publicae* are the roads constructed by the state with the monies from the *aerarium;* they were named after the magistrates building them, and after that its maintaining and repairing was assured by the *curatores viarum. Viae vicinales* are also public roads, constructed and maintained by the local communities, that is to say by the landowners who provide the work force and money. *Viae privatae* are the roads crossing the private properties and along them the access is forbidden. Ulpian's classification has only two categories: public and private roads. The first ones, constructed by the state, were those named by the Greeks *basilikai*, and by the Romans *praetoriae* or *consulares*. In the category of the private roads were included the roads bordering the agrarian properties. According to his classification *viae vicinales* were included in the category of the public ones and were designated as those leading to the villages. The classification made by Ulpian seems to be a functional one, but that made by the surveyors is closer to the reality, and confirmed by other historical and archaeological evidence.

The "central road" can be included in the category of the public roads, while the local ones belong to the category of *viae vicinales*, with the exception of those connecting the *villae rusticae* with the „central road", about we think that are at least partially private.

Taking into account the methods of construction Ulpian make a distinction between *viae terrenae, viae glarea stratae* and *viae silice stratae. Viae terrenae* were mere surface roads and *viae glarea stratae* and *viae silicae stratae* were properly metalled roads. Because the archaeological information is scarce it is difficult to us to include our roads in one of the categories mentioned by Ulpian.

But, taking into account what was written about the road preserved at Petrosani – the road was cut in the stone – we have information which permits to us to include it in the category of *viae silicae stratae.*

To the already known milestones from this territory discovered at Rasova, Plopeni, Miristea and Ion Corvin we add a new one from the Museum of Adamclisi. Of unknown provenience and fragmentary this milestone has the fallowing inscription:

....REL (?)..
...AVGG...
...FICI....

On the evidence of others inscriptions on the milestones from Dobrogea we think that this one can be dated during the time of Diocletian and Maximianus Galerius.

LIST OF ILLUSTRATIONS

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE
LA MONUMENTE DIN CÂMPULUNG

GHEORGHE I. CANTACUZINO

Săpăturile arheologice întreprinse de-a lungul anilor în cuprinsul Câmpulungului n-au avut amploarea impusă de interesul pe care îl prezintă pentru studierea începuturilor oraşului şi au rămas în mare parte inedite. În afara cercetărilor din zona ansamblului fostei reşedinţe voievodale, au fost întreprinse săpături la mai multe edificii de cult: Bărăţia, „Cloaşterul", biserica Fundeni precum şi în necropolele din jurul bisericilor Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul. În aceste din urmă cazuri au fost publicate unele informaţii privind ritualul funerar, elementele de inventar, precum şi datarea monumentelor, fără a se păstra planuri ale săpăturilor sau profiluri stratigrafice. Raritatea descoperirilor de materiale din secolul al XIII-lea şi de la începutul secolului al XIV-lea poate indica o locuire de caracter dispersat, fără un strat de cultură continuu. Vestigiile cunoscute marchează evoluţia oraşului. Cercetările viitoare vor trebui să clarifice caracterul raportului între coloniştii saşi şi obştea moşnenilor câmpulungeni, care a locuit aici din timpurile cele mai îndepărtate.

Cunoaşterea perioadei de început a Câmpulungului este dificilă datorită numărului mic al izvoarelor. Singura mărturie scrisă cu dată certă din secolul al XIII-lea este inscripţia, din ultimul an al veacului, de pe piatra tombală a comitelui Laurencius de Longo Campo. Acesteia i s-ar putea adăuga sigiliul oraşului[1], a cărui vechime exactă este însă greu de precizat. Sunt foarte puţine şi izvoarele epigrafice din primele şapte decenii ale secolului al XIV-lea: grafitul descoperit la biserica domnească din Curtea de Argeş – „în anul 6860 (1351 – 1352) la Câmpulung a răposat marele Basarab voievod"[2] – şi lespedea pusă în 1364 pe mormântul fiului acestuia, Nicolae Alexandru[3].

Cele mai vechi date documentare sunt legate de ctitoria voievodală[4], de privilegiile acordate negustorilor braşoveni, de comunitatea săsească din oraş sau

[1] Em. Vârtosu, *Din sigilografia Moldovei şi Ţării Româneşti*, în DIR *Introducere* II, Bucureşti, 1954, p. 482, 492.

[2] Vezi D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediţie critică îngrijită de A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968 I, p. 640, nota 89; vol. II, p. 326 – 329 şi fig. 12.

[3] Se poate adăuga lespedea funerară purtând data 1373, văzută în biserica Bărăţiei la începutul secolului al XVIII-lea de Anton Maria del Chiaro.

[4] Trebuie amintită menţiunea unui act din 1351–1352 prin care Nicolae Alexandru voievod dăruie bisericii din Câmpulung satul Bădeştii de pe râul Doamnei (DRH *B*, I, nr.2) păstrat în transumpt în hrisovul dat de Gavril Movilă la 13 noiembrie 1618 (DIR *B*, veac XVII, III, nr. 236, p. 265). Data 1215 (6873), menţionată ca an al zidirii bisericii în pisaniile puse în timpul lui Matei Basarab, se află în contradicţie cu toate datele documentare sigure şi este cu certitudine infirmată de cercetările arheologice. Ea trebuie considerată eronată, după cum s-a dovedit de mai bine de un secol, neputând fi nicidecum socotită ca indicând ridicarea lăcaşului.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 71–89

de evenimente desfăşurate la Câmpulung sau în apropiere. Prima atestare documentară explicită a oraşului este cuprinsă în actul privilegial dat de Vladislav I negustorilor braşovenilor la 5 ianuarie 1368[5]. Trebuie luat în considerare cu toată atenţia un document din 1382 privitor la lăcaşurile catolice[6]. Regele Ungariei Sigismund de Luxemburg se afla la 6 iulie 1395 în tabăra de „lângă satul numit Câmpulung"[7]. În Câmpulung au fost emise documentele prin care Mircea cel Bătrân a înnoit privilegiile braşovenilor la 6 şi 25 august 1413[8], iar după ce Radu Prasnaglava renunţa la vama de aici,[9] în 1431 Dan II menţiona, între târgurile şi vămile ţării, pe câmpulungeni precum şi cetatea de la Câmpulung[10]. Mai multe documente au fost date în Câmpulung în luna aprilie 1427 de Sigismund de Luxemburg[11]. Diferite menţiuni documentare privesc pe locuitorii din Câmpulung[12], în 1431, 1439, 1449, 1451, 1453, sau în <1482–1495> şi <1495–1508>.

Câmpulungul era menţionat în 1385 în relatarea pelerinilor Peter Sparnau şi Ulrich von Tennstädt[13].

Cele enumerate mai sus reprezintă aproape toate mărturiile scrise privind Câmpulungul care s-au păstrat din secolele XIV şi XV.

Numărul mic al izvoarelor scrise privind perioada de început a Câmpulungului amplifică interesul dovezilor arheologice. Între aceste mărturii pot fi menţionate, cu rezervele de rigoare, rare şi nesigure descoperiri întâmplătoare. În rândul puţinelor vestigii dintr-o perioadă mai îndepărtată a Evului Mediu a fost menţionată o cruce pectorală de factură bizantină, găsită întâmplător cu decenii în urmă, căreia i s-au

[5] *Hurmuzaki*, I/2, p. 114 – 115; DRH D, I, Bucureşti, 1977, nr. 46.

[6] Un document din 1 martie 1382 (*Hurmuzaki*, I/2, p. 276, DRH, D, I, nr. 68), menţionează că în mânăstirea închinată sfintei Fecioare (*in claustro Beatae Virginis in Longo Campo*), episcopul catolic al Severinului şi Ţării Româneşti ridica la rangul de subdiacon pe Ioan fiul lui Valentin din Valea Crişului, recomandat de „gardianul" din Câmpulung (*per discretum virum, dominum gardianum in Longo Campo litteratorie nobis presentatum)*.

[7] DRH D, I, nr. 94 (*Datum campestri nostro in descensu, prope villam Hozyvmezeu vocatam*).

[8] *Ibidem*, nr. 120, 121.

[9] *Ibidem*, nr. 145 (scrisoare din <1425–1427> a domnului către braşoveni).

[10] DRH, B, I, nr. 69.

[11] Documente date la 2, 4 şi 6 aprilie 1427 – DRH D, I, nr. 155 (*in Hozzywmezev, dictarum partium nostrarum Transalpinarum*), nr. 156 (*in Hezywmezew partium nostrarum Transalpinarum*), nr. 157. Un act de la acelaşi suveran, din 27 aprilie 1427, se referă la daunele provocate de o năvălire otomană unor clădiri ale mânăstirii dominicane din Câmpulung (N. Iorga, *Acte şi fragmente privitoare la istoria românilor*...III, Bucureşti, 1897, p. 81–82.

[12] Locuitori ai oraşului – Petermann, Gaspar din Câmpulung, orăşean din Sibiu (*Gaspar de Longocampo, civis civitatis Cybiniensis*), fraţii Iacob şi Petermann, Johannes fiul lui Gaspar – sunt menţionaţi în documente din 14 iunie 1431, 1439 ianuarie 29, 1449 noiembrie 12, 1451 iulie 22, 1453 septembrie 24 (*Ibidem*, nr. 180, 256, 298, 303, 320). Rădilă din Câmpulung este menţionat în două scrisori ale lui Radu cel Mare către judeţul şi pârgarii din Braşov, în <1482–1495> şi <1495–1508> (Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346–1601*..., Viena, 1905–1906, Bucureşti, 1931, nr. 155, p.148–149, nr. 192, p. 183–184).

[13] „De la Şiştov am mers la Ruşii de Vede (*Russenart*); după aceea la Nuwestad, după aceea la Argeş (*Nerx*), după aceea la Câmpulung (*Langrowe*). Acolo este piciorul sfântului Andrei însuşi (*Leyphafftig*)" (*Călători străini despre ţările române* I, Bucureşti, 1968, p. 19 – 20).

remarcat asemănări cu unele piese din secolele XI – XII[14]. Trebuie privită cu toată rezerva citarea unei monede de la Bela IV (1235–1270), cu proveniența neprecizată[15], între materialele din secolul al XIII-lea. Formularea imprecisă prin care aceasta este amintită poate să provoace confuzii, nefiind clar dacă denarul emis de Bela IV provine de la Câmpulung sau de la Cetățeni[16].

Cercetările arheologice în Câmpulung nu au avut amploarea pe care ar fi impus-o interesul prezentat. Puținele săpături întreprinse au rămas în mare parte inedite. Săpăturile s-au efectuat la ansamblul vechii reşedințe voievodale şi la mai multe edificii de cult: Bărăţia, „Cloaşterul", bisericile Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul.

Cele mai numeroase săpături s-au efectuat în decursul timpului la **ansamblul fostei reşedințe domneşti**. În 1924 au fost întreprinse săpături în interiorul bisericii voievodale, sub conducerea lui Virgil Drăghiceanu, publicate sumar, cu patru decenii mai târziu[17]. Ele au adus date privind refacerea lăcaşului pe vechile fundații în timpul lui Matei Basarab şi apoi în secolul al XIX-lea. Au fost atunci săpate şi mormintele, şase din timpul primei biserici (între care două atribuite lui Basarab I şi lui Nicolae Alexandru), patru din vremea bisericii refăcute în secolul al XVII-lea şi trei din cea din secolul al XIX-lea[18]. Planul întocmit în urma săpăturilor din 1924 a fost publicat în 1927[19]. Problematica poate fi reluată printr-o analiză a vechilor săpături, ținând seama şi de rezultatele cercetărilor mai noi[20]. S-a considerat că exactitatea releveului a fost verificată[21], dar rămân unele semne de întrebare datorită impreciziilor cercetării şi publicării rezultatelor. În cursul săpăturilor din 1924 nu a fost epuizată cercetarea interiorului bisericii şi nu a fost realizată o diferențiere între zidăriile edificiului inițial, din secolul al XIV-lea, şi cele ale lăcaşului refăcut de Matei Basarab.

---

[14] Găsită întâmplător prin 1945 într-o curte din strada care se numea Fierari, în apropierea mânăstirii „Negru Vodă" (O. Mărculescu, BOR 93, 1975, 3 – 4, p. 356 – 360).

[15] Er. Oberländer-Târnoveanu, *Relațiile daco-romanilor şi populației româneşti cu lumea sud-est europeană în perioada secolelor IV – XIV*, Teză de doctorat, Bucureşti, 1998, secțiunea III, cap. 18, p. 752, citat şi de A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, Bucureşti, 2005, p. 121.

[16] Descoperirile de la Câmpulung sunt menționate împreună cu cele de la Cetățeni sau Lereşti: „...avem descoperite chiar emisii monetare începând cu sec. XII, denarii numiți slavoni (notă: În Muzeul Câmpulung Muscel), emişi de regele Ungariei Bela IV (1235 – 1270), denarii emişi de Carol Robert de Anjou (1308 – 1342) aflați în zona economică a oraşului, la Cetățeni pe Dâmbovița, complex medieval de cultură medievală cu evidente legături cu Câmpulungul, datorită în parte şi unei funcționalități economice similare, potrivit privilegiului comercial dat de Vlaicu-Vladislav I, în 1368, braşovenilor..." (Fl. Mîrtzu, în Gh. Pârnuță (coord), *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, Câmpulung, 1974 p. 34 – 36).

[17] V. Drăghiceanu, BOR 82, 1964, 3 – 4, p. 284 – 322.

[18] *Ibidem.*, p. 284 şi urm.

[19] Planul întocmit de serviciul tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice a fost publicat de N. Ghika Budeşti, *Evoluția arhitecturii în Muntenia* I, BCMI 20, 1927, f. 53 – 54, p. 122, pl. I, fig. 1.

[20] O recentă punere în discuție a problemei la Cr. Moisescu, RMI 67, 1998, 1 – 2, p. 49 – 61; idem, *Arhitectura românească veche* I, Bucureşti, 2001, p. 62 – 70.

[21] P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 206, nota 1.

În 1963 un sondaj de dimensiuni restrânse a fost efectuat de D. V. Rosetti şi Flaminiu Mîrtzu lângă casa de la SV de biserica voievodală, rezultatele fiind prezentate astfel: "S-a confirmat că această construcţie a fost ridicată în vremea lui Matei Basarab (fundaţiile taie morminte dintr-un vast cimitir laic datat prin monede ungare şi turceşti la mijlocul secolului al XVI-lea). S-au găsit şi vestigiile altei construcţii mai vechi, cu paviment de cărămizi, databilă în secolele XIV – XV"[22].

Unele observaţii, rămase inedite, s-au făcut după 1960, cu prilejul unor lucrări de construcţie din incinta liceului „Dinicu Golescu" care au provocat distrugerea a numeroase vestigii. Între urmele apărute sunt menţionate şi unele atribuite unor construcţii ale hanului mânăstirii Câmpulung, care a funcţionat până la jumătatea secolului al XVIII-lea[23]. Un raport de informare a fost întocmit asupra unui sondaj întreprins de muzeul local în noiembrie 1969 într-o zonă mai îndepărtată, în afara vechii incinte a ansamblului, spre NE, pentru verificarea eventualităţii existenţei unor vestigii într-un loc în care urma să fie ridicată o clădire nouă[24].

Alte observaţii arheologice s-au făcut în partea de sud-est a incintei. Sunt menţionate sondaje efectuate în 1968 şi 1969, care "au surprins, în poziţie stratigrafică, în incinta mânăstirii „Negru Vodă" ceramică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, într-un nivel arheologic cuprinzând şi un pavaj de amploare din bolovani de râu". Într-o notă a articolului se precizează că săpăturile, inedite, au fost efectuate de Muzeul Câmpulung Muscel cu ocazia săpării gropii pentru depozitarea varului stins, necesar reparaţiilor zidului de incintă[25]; locul gropii, care se mai vedea în 1975 – 1977, era la circa 7 m N de bisericuţa bolniţei. „Pavajul" este probabil partea superioară a unui strat de pământ cu bolovani descoperit în zonă în 1977, 1981 – 1984, 2001 – 2005.

Cercetări ample în zona fostei curţi domneşti au fost începute la Câmpulung în 1975, odată cu începerea restaurării ansamblului arhitectural, fiind continuate în 1976 şi 1977[26] şi plănuite a se desfăşura pe durata mai multor campanii, acoperind

[22] SCIV 15, 1964, 4, p. 566; vezi şi Dacia N.S. 8, 1964, p. 402. Despre acest sondaj, Mîrtzu, BOR 83, 1965, 11 – 12, p. 1032 – 1043.

[23] Mîrtzu, *op. cit.*, p. 1040; idem, în *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 30.

[24] Raportul succint, însoţit de un profil, întocmit de Fl. Mîrtzu, aflat în Arhiva INMI, fond DMI, dosar nr. 3283. Amplasamentul recomandat de DMI pentru internatul liceului nu a fost luat în considerare, clădirea ridicându-se pe locul unor vestigii din partea de NE a ansamblului. Alte grave distrugeri au urmat în 1984, prin construcţia unei săli de sport.

[25] Mîrtzu, StComPiteşti 3, 1971, p. 180 şi nota 17. În 1974, în *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 21, acelaşi autor amintea de materialele respective, cu precizarea că locul sondajelor era „în vecinătatea bisericuţei zise a „Bolniţii" din partea de SE a incintei", descoperirea fiind inclusă în rândul „temeiurilor ce dau ascendenţă existenţei oraşului cel mai târziu la jumătatea sec. XIII", vezi şi *ibidem*, p. 65.

[26] Cercetările au fost începute în 1975 prin colaborarea DPCN cu Muzeul judeţean Argeş şi Muzeul orăşenesc Câmpulung, de un colectiv alcătuit din Gh. I. Cantacuzino (responsabil), Sp. Cristocea, T. Mavrodin, Fl. Mîrtzu şi Şt. Trâmbaciu, fiind continuate în 1976 şi 1977: Gh. I. Cantacuzino, Sp. Cristocea, T. Mavrodin, Şt. Trâmbaciu, StComCâmpulung 1, 1981, p. 23 – 29; Gh. I. Cantacuzino, SCIVA 22, 1981, 1, p. 131 – 139.

printr-o rețea de secțiuni întreaga suprafață a ansamblului. Ele au fost întrerupte, fiind reluate între 1981–1984 şi 2000–2005[27], fără a putea epuiza aria de investigare. Unele probleme legate de cronologia şi planul celor mai vechi construcții rămân în mare parte în stadiul de ipoteze. Au fost obținute informații despre cele mai vechi urme de locuire şi precizări privind vestigiile bisericii voievodale din secolul al XIV-lea, refăcută în două rânduri. S-a descoperit un zid care împrejmuia biserica şi urmele unui val cu şanț pe latura de sud a întregului ansamblu. Importante vestigii s-au descoperit în zona de la E de biserică, între care o construcție de piatră cu pardoseală de cărămidă care poate fi ipotetic datată în secolul al XIV-lea. Începând din secolele XV – XVI în jurul bisericii au fost înmormântați numeroşi locuitori ai oraşului. După întemeierea în 1635 a mânăstirii, noile construcții au fost ridicate pe alte amplasamente, configurația ansamblului fiind schimbată.

Din toate cercetările întreprinse în zona menționată se desprinde concluzia că biserica voievodală a fost ridicată către mijlocul secolului al XIV-lea, fiind, împreună cu resturile de construcție care se pot atribui ipotetic vechii reşedințe domneşti, primele clădiri de zid importante într-un spațiu cu urme de locuire din perioade precedente, între care urme databile în ultima parte a secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea sau aparținând unor amenajări (inclusiv zidării de proporții reduse) care s-ar putea datora activității constructorilor viitoarei reşedințe.

Cercetările arheologice la ansamblul **Bărăției** au fost întreprinse în anii 1963–1965, în legătură cu restaurarea ansamblului, cu cele trei edificii importante: biserica închinată Sf. Iacob cel Mare, turnul clopotniță şi casa parohială. Desfăşurarea procesului de restaurare a influențat şi amplasarea săpăturilor. Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice conduse de Dinu V. Rosetti[28], rămase inedite, au fost prezentate, împreună cu cercetarea arhitecturii, în articolul arhitectului Ştefan Balş[29] privind restaurarea ansamblului, iar rapoarte amănunțite se află în dosarul de restaurare[30].

Cercetările au dovedit că biserica existentă reprezintă corul, ridicat în secolul al XV-lea, în locul fundațiilor corului unui edificiu din a doua jumătate a secolului

---

[27] Cantacuzino, Cristocea, Trâmbaciu, Materiale, 1982, p. 287 – 290; idem, Materiale, 1983, 2, p. 517–524; Cantacuzino, Argessis StComPiteşti/Seria istorie 9, 2000, p. 107–115; Cantacuzino, Trâmbaciu, StComCâmpulung 6, 2001, p. 43–61; Gh. I. Cantacuzino, Maria Venera Rădulescu, Şt. Trâmbaciu, StComCâmpulung 7, 2003, p. 25–37; Gh. I. Cantacuzino, RMI 72, 2001–2003, p. 41–58.

[28] Săpăturile din anul 1963 au fost efectuate împreună cu N. N. Puşcaşu.

[29] Şt. Balş, Studii şi lucrări de restaurare 3, 1969, p. 7–26. Enunțarea rezultatelor în cronicile săpăturilor arheologice din anii 1963 (SCIV 15, 1964, 3, p. 566), 1964 (SCIV 16, 1965, 3, p. 602) şi 1965 (SCIV 17, 1966, 4, p. 722 – 723).

[30] Arhiva Institutului Național al Monumentelor Istorice, fond DMI, dosar 3283. Dosarul cuprinde, în afara memoriilor şi avizelor oficiale, însemnările arh. Şt. Balş privind cercetarea arhitecturii monumentelor (38 pag.), textele rapoartelor asupra cercetărilor arheologice întreprinse între 25 martie – 14 noiembrie 1963, în iunie – noiembrie 1964 şi începând din 15 februarie 1965 (25 pag., 11 pag. şi 8 pag.), semnate de D. V. Rosetti, cu un plan de ansamblu al săpăturilor, însemnări zilnice privind descoperirile, de N. N. Puşcaşu (14 pag.), note de şantier de D. V. Rosetti (16 pag.), date istorice despre Bărăția din Câmpulung Muscel, de P. Ş. Năsturel (8 pag.), jurnalul de restaurare, consemnând starea monumentului la începerea lucrărilor şi lucrările executate (30 pag., întocmit de şeful de lot Gustav Vollrath).

al XIII-lea, în prelungirea navei acestuia, care a fost mai târziu dărâmată. Lespedea tombală din anul 1300 a comitelui Laurentius provenea din edificiul inițial, suferind în construcția ulterioară trei mutări succesive; s-a descoperit o criptă cu oseminte reînhumate, pe care a stat, într-o fază intermediară, piatra de mormânt. Săpăturile au scos la lumină fundațiile corului inițial şi cele ale navei, puse în valoare prin restaurare. Au fost descoperite temeliile turnului de lemn, cu aceeaşi orientare ca a bisericii, pe locul căruia a fost ridicat în 1730 turnul clopotniță. S-au obținut date privind casa parohială, datând din secolul al XVII-lea, mult modificată de transformări ulterioare. S-au găsit numeroase pietre sculptate – nervuri şi chei de boltă de factură gotică, ancadramente, capiteluri, colonete, precum şi lespezi funerare, un fragment refolosit părând a avea o mare vechime. Fragmente ceramice din secolele XIII – XIV au fost descoperite în număr destul de mic; cea mai veche monedă este una de la Vlad Dracul, cele mai multe materiale numismatice fiind moderne. Cercetările au putut da răspunsuri, în cea mai mare măsură, problemelor privind biserica şi celelalte componente ale ansamblului.

Cu totul insuficiente au fost săpăturile de la **„Cloaşter"**, denumire dată mânăstirii catolice dărâmată după 1646, a cărei distrugere a continuat în veacurile următoare[31]. Săpăturile lui Virgil Drăghiceanu, efectuate între 4 şi 10 noiembrie 1924, au constat în "câteva şanțuri transversale", care au căutat, pe locul care arăta "ca un fel de movilă presărată de bolovani şi de gunoaie", urmele temeliilor bisericii, în mare parte distruse[32]. În foarte succinta prezentare a săpăturii se arată că biserica avea trei nave, lungimea de 38,50 m în nava centrală şi 37 m în cele laterale, lățimea de 15 m, din care navele laterale măsurau câte 3 m. În absida mare se afla un postament pentru sanctuar şi un altul pentru un jeț, iar în mijlocul bisericii, spre vest, în fața unei lespezi mari, urmele a cinci morminte zidite, distruse. Din păcate, nici un plan nu a fost publicat, ilustrațiile prezentate de autorul săpăturilor reprezentând mai ales piese de piatră scoase din săpătură. Noi sondaje au fost întreprinse în 1958 de Ion Barnea şi Emil Lăzărescu, având o întindere redusă, în zona din afara bisericii, şi ajungând numai pe mici porțiuni la cele mai vechi depuneri[33]. S-au descoperit resturi ale construcțiilor complexului monastic, precum şi cinci morminte fără inventar, anterioare acestora. Au fost distinse două faze de construcție, construcțiile din prima fază fiind dărâmate înainte de începerea celor din etapa a doua. Pentru datarea celor două faze, s-a presupus fie că cea mai nouă ar putea data cel mai târziu din prima jumătate a secolului al XVI-lea şi prima din secolul precedent, fie că faza mai recentă ar corespunde refacerilor la care se poate referi un document din 1427, iar prima celei de a doua jumătăți a secolului

[31] În 1718 ruinele bisericii şi clopotniței erau văzute de Antonio Maria del Chiaro (*Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*..., ed. N. Iorga. Vălenii de Munte, 1915, p. 31), iar în 1897 Gr. Tocilescu menționa ruinele "în grădina lui Căprăruş din str. Matei Vodă", şi existența în zidurile clădirilor învecinate a unor pietre cu inscripții latine (*Marele dicționar geografic al României* II, Bucureşti, 1899, p. 487).

[32] Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 328.

[33] I. Barnea şi Em. Lăzărescu, Materiale 8, 1962, p. 65 – 72.

al XIV-lea. S-au descoperit fragmente de nervuri de factură gotică atribuite bisericii. Săpăturile nu au mai putut continua, datorită faptului că în parcelarea din zonă au fost ridicate clădiri moderne. Monumentele care compuneau acest important ansamblu medieval, dispărut, au rămas mult prea puţin cunoscute, numai din descrieri sumare sau parţiale.

La alte biserici din oraş – Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Schei, Sf. Ilie, Valea, Bradul, Sf. Marina – au fost efectuate săpături şi sondaje arheologice[34], având în atenţie în cele mai multe cazuri, cimitirele organizate în jurul edificiilor de cult. Au fost obţinute informaţii privind elemente de ritual funerar şi un bogat material care ilustrează cultura materială din acest centru urban. Săpăturile au rămas în bună parte inedite. Dintre toate, numai cercetările din 1988 de la biserica Fundeni fac obiectul unui articol recent apărut[35]. Un articol privind cronologia bisericii Sf. Marina[36], cu referiri şi la săpăturile de la biserica Valea din apropiere, despre care se mai relatează într-o notă privind un inel sigilar descoperit acolo[37], un altul în legătură cu biserica Sf. Gheorghe[38], diferite referiri în alte articole şi în volumul privind Câmpulungul apărut în 1974[39], precum şi notele cuprinse în cronicile săpăturilor arheologice întreprinse în anii 1963 şi 1967, ne oferă informaţii despre aceste săpături[40]. Nu a fost publicat însă şi nu este cunoscut nici un plan al săpăturilor şi nici un profil care să prezinte stratigrafia. Informaţiile care au fost publicate despre fiecare din aceste săpături vor fi prezentate în cele ce urmează.

Biserica Adormirea Maicii Domnului – Fundeni, are ancadramentele a două ferestre lucrate din pietre funerare refolosite, din 7066 (1558) şi 7130 (1622); din timpul lăcaşului anterior s-a mai păstrat şi o lespede funerară din 7084 (1576)[41].

---

[34] Săpături executate de Fl. Mîrtzu (în *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 34 – 36); la biserica Sf. Marina în 1964 sub coordonarea lui D. V. Roseti, care a efectuat săpăturile de la Bărăţie. Cele de la biserica Fundeni din anul 1988, au fost executate de Sp. Cristocea împreună cu Fl. Mîrtzu şi Adrian Băjan. În *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 19 şi nota 11, Fl. Mîrtzu nota că săpăturile efectuate între 1967–1972 în 7 din cele 12 „micronecropole" ale cartierelor medievale ale oraşului, din jurul bisericilor, au pus în evidenţă, în morminte, elemente de costum, inventar şi cultură materială semnificative. La aproape 3/4 din schelete autorul a constatat „absenţa completă a nasturilor sau bumbilor metalici, sau a copcilor, situaţii confirmând costumaţii populare săteşti, la care uzual se folosea, se ştie, cu această funcţionalitate, baierele, şiretul textil, perisabile prin excelenţă", podoabele fiind „la nivelul improvizaţiilor: cercei din simplă mărgea, pe un suport de sârmă, absenţa inelelor etc. Erau scheletele orăşenilor cu viaţă semiagrară, din cartierele periferice, cu locuinţele în ocolul din jurul oraşului, dar chiar meşteşugarii păstrându-şi tradiţional felul de viaţă prin străvechea obşte sătească a aşezării". Este posibil ca hazardului descoperirilor să i se datoreze lipsa unor descoperiri monetare mai vechi.

[35] Sp. Cristocea, Fl. Mîrtzu, A. Băjan, Argessis Seria Istorie 14, 2005, p. 225 – 229.

[36] Mîrtzu, StComCâmpulung 3, 1984, p. 19 şi urm.

[37] Idem, RevMuz 7, 1970, 5, p. 436 – 437.

[38] Idem, RevMuz 5, 1968, 5, p. 449 – 450.

[39] Monografia *Câmpulung Muscel ieri şi azi* cuprinde, în capitolele redactate de Fl. Mîrtzu (p. 9–44, 49–76, 86–95, 107–117) numeroase referiri la săpăturile arheologice efectuate în oraş de Muzeul Câmpulung Muscel.

[40] De exemplu precizarea constatării privind intensitatea mare a înmormântărilor, descoperite pe mai multe niveluri (Mîrtzu, StComCâmpulung 3, 1984, p. 20).

[41] I. Răuţescu, *Câmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Câmpulung, 1943, p. 238 – 239.

Pietrele funerare refolosite, în cazul în care nu reprezintă intervenţii ulterioare, indică o dată mult mai târzie decât ultima inscripţie.

După sondajele din deceniul al şaptelea, în cursul cărora au fost săpate 23 morminte, cercetările arheologice efectuate în 1988 în interiorul lăcaşului au dus la descoperirea fundaţiilor vechii biserici, cu plan dreptunghiular, alcătuită numai din altar şi naos, cu absida decroşată, care a fost datată, după materialul descoperit, în al treilea sfert al secolului al XV-lea. În săpătură s-au descoperit 10 morminte, inventarul găsit fiind reprezentat de monede, inele, cercei, mărgele, vase de sticlă, ceramică, datând din secolele XV–XVIII[42]. Actuala biserică s-a presupus, după săpăturile arheologice, că datează din ultima parte a secolului al XVII-lea.

Biserica Sf. Gheorghe, numită şi biserica **Olari**, era menţionată de Paul din Alep, care o remarcase cu prilejul procesiunii efectuate aici în ziua hramului, în 1647, ca o biserică veche, aflată în colţul oraşului[43]. Naosul ei îşi poate găsi analogii cu planul unor edificii gotice târzii din Transilvania, ca şi ancadramentele intrării în naos şi ale ferestrelor. În legătură cu datarea bisericii au fost formulate păreri divergente[44]. Poate fi admisă opinia, bazată pe observaţii făcute cu peste opt decenii în urmă, că portalul a fost lucrat odată cu zidirea naosului bisericii[45], care datează din secolul al XV-lea[46].

În octombrie 1967 au fost efectuate sondaje în incinta bisericii Sf. Gheorghe – Olari. Despre rezultatele lor, în afara datelor succinte din cronica săpăturilor acelui an[47], care menţionează datarea bisericii în secolul al XV-lea şi descoperirea unui număr de 31 morminte, dispuse pe patru niveluri, informaţii mai multe sunt cuprinse într-o notă publicată despre unul dintre morminte. În acesta s-a găsit un inel pentru a cărui placă a fost folosită o monedă romană, de la Octavian Augustus,

---

[42] Cristocea, Mîrtzu, Băjan, *op. cit.*, p. 225 – 229.

[43] *Călători străini despre ţările române* VI, Bucureşti, 1976, p. 261.

[44] S-a considerat fie că ancadramentele au fost aduse de la „Cloaşterul” dărâmat (la începutul secolului XX – E. Fischer, *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*, Sibiu, 1911, p. 233, iar după săpăturile din 1958 – Barnea şi Lăzărescu, *op.cit.*, p. 70), fie că ancadramentele au aparţinut de la început edificiului (Al. M. Zagoritz, BCMI 8, 1916, 33, p. 44–46), fie că elementele gotice îşi au origina în arhitectura moldovenească, după modelul bisericii Stelea din Târgovişte (N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi Oltenia*, III: *Veacul al XVII-lea*, BCMI 25, 1932, 71 – 74, p. 80 – 81).

[45] Zagoritz, *op. cit.*, p. 46, remarca legătura „organică între baza bisericii şi ciubucăria uşii”. Nu se observă urme de adaptare a clădirii pentru încastrarea ancadramentelor, cum s-ar fi întâmplat dacă ele ar fi fost aduse aici ulterior ridicării bisericii, de la „Cloaşter”, în secolul al XVII-lea.

[46] Chihaia, *op. cit.*, p. 316 – 318, a considerat că biserica Sf. Gheorghe ar fi fost distrusă şi refăcută integral după mijlocul secolului al XVII-lea, când au fost folosite ancadramente luate din ruinele Cloaşterului, modelul bisericilor catolice influenţând elementele de plan şi forma soclului. Lipsa pronaosului a fost explicată prin considerarea bisericii drept capelă funerară a curţii domneşti. Dar în jurul bisericii voievodale s-au efectuat înmormântări numeroase încă la pragul dintre secolele XIV şi XV.

[47] SCIV 19, 1968, 4, p. 694 („S-au efectuat săpături de salvare la biserica Sf. Gheorghe-Olari, datându-se monumentul în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Cu această ocazie s-au dezvelit şi cercetat 31 de morminte, care dovedesc apartenenţa la ritul răsăritean, deşi construcţia are elemente gotice”). Pentru săpăturile menţionate, vezi şi Mârtzu, în *Din istoria luptei antiepidemice din România*, Bucureşti, 1972, p. 39–44; idem, BOR 90, 1972, 3–4, p. 362.

precum şi resturi textile împreună cu un număr de 40 de nasturi din fir textil, 20 înşiraţi de la gât în jos şi câte 10 de la cot pe partea inferioară a antebraţului, care s-a presupus că încheiau o tunică scurtă, cu mânecile încheiate în spatele antebraţului. Ţinând seama de monedele emise de Matia Corvin (1458-1490) aflate în morminte din acelaşi nivel, mormântul a fost datat în al patrulea sfert al secolului al XV-lea şi considerat ca atestând „unul dintre cele mai vechi reflexe ale Renaşterii şi umanismului orăşenesc exprimate prima oară la Câmpulung”[48].

Biserica Sf. Ilie, una dintre bisericile vechi din Câmpulung, era situată în apropierea locului târgului anual (*zbor*) care se ţinea de Sf. Ilie, loc în care se află şi astăzi piaţa oraşului. Târgul a fost mutat de Matei Basarab lângă mânăstirea pe care o ctitorise. Actuala biserică datează din prima jumătate a secolului a XVII-lea[49]. Prin săpăturile arheologice efectuate în 1972[50] au fost descoperite urmele unei biserici de lemn datând din a doua jumătate a secolului al XV-lea[51]. Din acea perioadă datează cele mai vechi monede descoperite; emisiunile monetare cărora le aparţin descoperirile sunt ungare, raguzane, poloneze, germane, baltice şi otomane[52].

Biserica Sf. Muceniţă Marina a cunoscut numeroase transformări şi adaosuri succesive. Cercetările arhitecţilor[53], săpăturile arheologice, analiza documentelor şi inscripţiilor, lasă încă loc discuţiilor în problema vechimii sale, pe care tradiţia o consideră foarte mare[54]. În urma analizei arhitecturii edificiului, pe baza analogiilor cu biserici din Transilvania, s-a presupus o datare în secolul al XV-lea, fără a exclude posibilitatea celei consemnată de tradiţie, în secolul al XIII-lea[55]. Săpătura arheologică efectuată aici, în afara bisericii, în 1963[56], a dus la descoperirea unor morminte din secolele XVI–XVII şi a unor consistente urme de locuire, cele mai vechi din secolul al XV-lea. Unul dintre autorii acestor săpături atribuia bisericii o datare în secolul al XVI-lea, considerând drept dovezi faptul că

---

[48] Mîrtzu, RevMuz 5, 1968, 5, p. 449 – 450.

[49] Textul pisaniei, dispărute, cunoscut dintr-o transcriere făcută în 1831, arăta că biserica a fost zidită în timpul domniei lui Alexandru Coconul, de jupan Ghinea Mustachi cu truda preotului Iane eclesiarhul şi terminată la 1 martie 7134 (1626). A fost reparată, cu unele transformări, în 1771 (N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României* II, p. 102; Răuţescu, *op. cit.*, p. 255).

[50] Săpături efectuate de Fl. Mîrtzu, inedite (vezi *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 38).

[51] Existenţa acesteia este menţionată în textul de prezentare a monumentului, afişat în faţa intrării.

[52] *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 38.

[53] H. Teodoru, BCMI 1943, p. 85 – 94; E. Greceanu, Al. Mulţescu, M. Mulţescu, StComCâmpulung 2, 1982, p. 25 – 40.

[54] La mijlocul secolului al XIX-lea, C. D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului* II, Bucureşti, 1856, p. 157) socotea începuturile bisericii Muceniţa Marina între 1100 şi 1200, opinie fantezistă, generată de patriotismul local al autorului şi de tradiţie. I. Răuţescu, *op. cit.*, p. 284, considera lăcaşul ridicat în secolul al XV-lea, remarcând că urmele vechii picturi din altar erau mult îngropate în pământ.

[55] Greceanu, Mulţescu, Mulţescu, *op. cit.*, p. 39 – 40, menţionând analogiile cu biserici din Transilvania, în special din Ţara Haţegului şi Zarand (planul asemănător, folosirea blocurilor de piatră făţuită la muchiile zidurilor sau ancadramentul uşii de pe latura sudică, cu muchia teşită).

[56] SCIV 15, 1964, 4, p. 566 („...s-a făcut un sondaj în grădina din jurul bisericii. S-au găsit morminte din secolele XVI – XVII şi bogate urme de locuire începând din secolul al XV-lea”). Săpături efectuate de Fl. Mîrtzu şi D. V. Rosetti (care conducea în acel an şantierul de la Bărăţie).

mormintele găsite în jurul lăcaşului nu erau mai vechi de secolul al XVI-lea (monede de la Soliman II Magnificul, 1520 – 1566), existenţa urmelor de locuire din secolul al XV-lea care exclud existenţa în acea vreme a unui edificiu de cult, şi faptul că în imediata apropiere se găsea, încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, biserica Valea[57]. Săpăturile, nu îndeajuns de extinse şi incomplet publicate, nu îngăduie totuşi concluzii tranşante. Datele lor dovedesc existenţa bisericii în prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar ea ar putea avea o vechime mai mare, cu atât mai mult cu cât pisania pusă în 1697 o arăta ca „aflându-se din zile vechi părăsită".

Biserica Valea (Vovidenia), una dintre cele mai vechi din Câmpulung[58], demolată în 1902, se afla foarte aproape de biserica Sf. Marina. Prin sondajele arheologice efectuate aici în 1969[59] au fost descoperite în morminte podoabe – cercei, mărgele – şi monede emise de ţarul bulgar de la Vidin Sraţimir (1360–1396), care au permis datarea primei faze de construcţie a bisericii în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În pronaosul bisericii a fost descoperit mormântul „judeţului" Iorga, mort după 1830, găsindu-se şi inelul său sigilar, cu stema oraşului, din 1810.

Biserica Bradul, dărâmată la rândul ei în anul 1903, era situată în partea de V a oraşului[60]. În sondajele arheologice efectuate aici au fost descoperite morminte cu monede din a doua jumătate a secolului al XV-lea[61], iar în interior s-a găsit cu multă vreme în urmă o piatră funerară din 1718.

Despre sondajele de la **biserica Schei**, situată în partea de N a oraşului, a fost publicată numai precizarea descoperirii unui număr de 26 de morminte, dintre care unul cu scheletul având antebraţele îndoite spre umeri[62].

Principalul obiectiv care a fost urmărit prin toate aceste săpături, efectuate în necropolele din jurul celor mai vechi biserici din Câmpulung, a fost scoaterea la lumină a inventarului mormintelor, obiectele rezultate îmbogăţind patrimoniul muzeului din oraş. În articole publicate au fost tratate diferite aspecte legate de ritualul funerar[63] şi de unele piese de inventar, monede sau obiecte de podoabă.

---

[57] Mîrtzu, StComCâmpulung 3, 1984, p. 19 – 27.

[58] În 1831 era menţionată vechea inscripţie slavonă din 7070 (1561-1562) iar în catagrafia din 1840 se precizează că biserica, având hramul Intrarea în Biserică a Maicii Domnului, a fost prefăcută şi preînnoită de Iorga judeţul sin diacon Gheorghe „şi s-au săvârşit la leat 1803 aug(ust) 24" – vezi Răuţescu, *op. cit.*, p. 326.

[59] Săpături efectuate în 1969, vezi Mîrtzu, RevMuz 7, 1970, 5, p. 436 – 437; idem, StComCâmpulung 3, 1984, p. 20–24.

[60] În catagrafia din 1840 se arăta că lăcaşul a fost refăcut în anul 1766 de clucerul Apostol şi soţia sa Safta şi îngrijit mai târziu de urmaşii acestora, serdarii Pavlache şi Grigore Apostolescu (Răuţescu, *op. cit.*, p. 323).

[61] Săpături inedite efectuate de Fl. Mîrtzu, vezi StComCâmpulung 3, 1984, p. 21; acelaşi autor, într-o intervenţie publicată în volumul *La numismatique – source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées. Travaux de la Commission Internationale de Numismatique présentés au XVe Congres International des Sciences Historiques, Bucarest, 1980*, Bucureşti, 1982, p. 30 – 34, discută despre o monedă otomană, de formă pătrată, emisiune de la Ahmed I (1603 – 1617), descoperită prin săpături arheologice, într-un mormânt, la Câmpulung (fără precizarea locului).

[62] Mîrtzu, StComPiteşti 2, 1969, p. 222 şi fig. 5, p. 221.

[63] *Ibidem*, p. 219 – 229.

În atenția autorului săpăturilor s-au aflat diferite categorii de materiale descoperite în săpăturile din Câmpulung (bisericile Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Bradul, Valea) şi din zona apropiată (Lereşti) care ilustrează dezvoltarea orfevreriei în atelierele meşterilor locali: cercei, ace de cap, nasturi – bumbi, de variate forme, lucrate în diverse tehnici (filigranare, cizelare, gravare, ciocănire la cald, repoussage, cloisonnage) [64], cu variate teme decorative (reprezentarea florii de crin, a pomului vieţii[65], cruci, motive heraldice, animaliere etc). De asemeni, au constituit obiectul unui studiu vasele funerare de sticlă, provenite din import[66].

Monedele descoperite în aceste săpături au fost menţionate, alături de altele găsite întâmplător, în Câmpulung precum şi în zona limitrofă (Cetăţeni, Lereşti), în cadrul prezentării circulaţiei monetare, în volumul privind istoria oraşului apărut în 1974[67]. Monede româneşti provenite din aria oraşului sunt cele din tezaurul de peste 100 ducaţi de argint de la Vladislav I (1364 – 1377) şi Radu I (1377 – 1385) găsit în 1875 în incinta mănăstirii „Negru Vodă"[68], iar din zona înconjurătoare monede anepigrafice de la Alexandru cel Bun, descoperite la Cetăţeni, în 1962, şi un ducat emis în 1443 de Basarab II găsit la Lereşti[69]. Din secolul al XIV-lea, pe teritoriul oraşului s-au găsit: o monedă tătărească, aspru de argint emis în 1351 la Azak (Azov) de hanul Bird-i-Bek[70], monede de la ţarul bulgar Ivan Sracimir (1371 – 1390) aflate în morminte la biserica Valea şi de la ţarii de la Târnovo Mihail III Şişman (1321 – 1330) şi Alexandru (1331 – 1335). Începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea s-a remarcat circulaţia unei diversităţi de monede străine din secolele XV – XVIII, descoperite în necropolele din jurul bisericilor Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Schei, Valea, Bradul: aspri, parale, dirhemi şi piaştri otomani, groşi polonezi sau din ţările baltice, grosetto şi taleri din Ragusa, Pfennig emis la Halle, monede ale regilor maghiari, în special ale lui Matia Corvin (1458 – 1490)[71]. Se adaugă două tezaure din secolul al XVII-lea descoperite în raza oraşului[72].

---

[64] *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p. 116 – 117.

[65] Mîrtzu, SCIA 16, 1969, 1, p. 123 – 129; idem, SCIA, seria Artă Plastică 17, 1970, 2, p. 297 – 301.

[66] Mîrtzu, Argessis, Seria istorie 7, 1995, p. 45 – 52. Sunt examinate vasele descoperite în numeroase locuri, inclusiv la Câmpulung, în "rezervaţiile funerare afectate monumentelor medievale de cult, păstrate încă sau dispărute: Valea, Bradul, Schei, Sf. Gheorghe, Fundeni, Sf. Ilie, inclusiv sondajul efectuat în 1964 în incinta M-rii Negru Vodă, în zona Casei Domneşti, inclusiv Lereşti (în nordul oraşului, ca hinterland medieval al acestuia) (nota 1). În săpăturile din zonă, „3/4 din vasele funerare din sticlă interceptate (fragmente, întregibile sau întregi) din 361 morminte medievale cercetate, s-au aflat aşezate...între partea interioară a cotului drept şi torace" (p. 47), mai rar alăturat, în partea dreaptă a capului (p. 45).

[67] *Câmpulung-Muscel ieri şi azi*, p.33 – 36.

[68] C. Moisil, *Monetele lui Radu I Basarab*, în *Curtea domnească de la Argeş*, BCMI 10 – 16, 1917 – 1923, p. 123.

[69] Mîrtzu, RevMuz 4, 1967, 3, p. 272 – 273.

[70] Mîrtzu, StComPiteşti 3, 1971, p. 182; *Câmpulung Muscel ieri şi azi*, p. 34 – 35, menţionând identificarea făcută de Octavian Iliescu.

[71] *Câmpulung Muscel ieri şi azi*, p. 34 – 35.

[72] Tezaur aflat în punctul Creţişoara (florini ai Imperiului Romano-German, din perioada războiului de 30 de ani) şi în altul (taleri şi groşi polonezi, transilvani şi germani) găsit în zona Schei (*ibidem*, p. 36).

Informaţiile obţinute prin săpăturile arheologice efectuate între 1963 şi 1972, faptul că mormintele cele mai vechi descoperite în săpăturile din jurul bisericilor din Câmpulung datează în cele mai multe cazuri din secolul al XV-lea, iar în cazul bisericii dispărute Valea din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, au permis autorului lor presupuneri[73] privind încadrarea cronologică a bisericilor din Câmpulung. S-au considerat ca date ale construcţiilor următoarele: biserica Fundeni, sec. XV, Sf. Gheorghe – Olari, sec. XV, Şubeşti, sec. XVI, Sf. Ilie sec. XV, Sf. Marina sec. XVI, Schei sec. XV, Valea (dispărută) sec. XV, Sf. Nicolae – Târg sec. XVII, Sf. Nicolae Domnesc sec. XVI, Bradul (dispărută) sec. XV. Urme ale unor lăcaşuri anterioare au fost descoperite la bisericile Sf. Ilie şi Fundeni.

În urma săpăturilor arheologice efectuate la cele mai importante edificii medievale din Câmpulung rămân încă multe probleme nerezolvate. Monumentele s-au aflat în centrul atenţiei la Bărăţie, „Cloaşter” şi la ansamblul fostei reşedinţe domneşti; în cazul celorlalte biserici principala preocupare a fost concentrată asupra necropolelor cu inventarul lor. Una dintre cele mai importante probleme este cea a încadrării cronologice a principalelor biserici. Datările propuse pentru diferitele edificii se bazează pe data celor mai vechi monede găsite în morminte. Acestea constituie un reper cronologic, dar reprezintă totuşi numai un *terminus ante quem.* Semnele de întrebare care rămân se datorează în primul rând modului în care au fost publicate cele mai multe din săpăturile mai vechi. Planuri exacte ale săpăturilor există numai la Bărăţie şi pentru cercetările din 1958 de la „Cloaşter”. Pentru celelalte cazuri nu cunoaştem amplasarea sondajelor, dacă şi unde au fost făcute săpături în interiorul edificiilor şi în ce măsură s-a putut verifica peste tot eventualitatea existenţei unor lăcaşuri anterioare, care în unele cazuri nu trebuie exclusă. Aşa cum ne sunt cunoscute rezultatele săpăturilor, vechea biserică voievodală poate fi datată în ultima parte a primei jumătăţi a secolului al XIV-lea, biserica Valea în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, iar celelalte biserici ortodoxe în secolul al XV-lea (bisericile Olari, Fundeni, Schei, Sf. Ilie, Bradul), în secolul al XVI-lea (bisericile Sf. Marina, poate mai veche, Şubeşti şi Sf. Nicolae-

[73] În capitolul pe care l-a redactat în monografia privind istoria Câmpulungului, Fl. Mîrtzu scria: „Cercetarea arheologică, la verticală, a marii majorităţi a rezervaţiilor funerare (în notă: campanii arheologice efectuate în perioada 1967 – 1972 de către Muzeul Câmpulung–Muscel), cărora monumentele de cult le-au preexistat, la foarte mică distanţă în timp, deservind şi fiind afectate, ca însăşi raţiune a existenţei lor, micronecropolelor din fiecare cartier al vechiului oraş, au permis datarea, cu suficientă exactitate, a bisericilor în cauză, respectiv a primei lor faze de funcţionalitate (notă: cărora le corespunde nivelul celor mai vechi morminte, aflate pe pământul viu, datate prin inventarul funerar interceptat: monete, podoabe etc.). Astfel: Fundeni, sec. XV, Sf. Gheorghe-Olari, a breslei olarilor, sec. XV, Şubeşti, a breslei şubarilor, sec. XVI, Sf. Ilie sec. XV, Marina sec. XVI, Schei sec. XV, Valea (astăzi dispărută) sec. XV, Sf. Nicolae-Târg sec. XVII, Sf. Nicolae Domnesc sec. XVI, Bradul (astăzi dispărută) sec. XV, biserica Negru Vodă (ulterior Mănăstire) sec. XIII” (*Câmpulung Muscel ieri şi azi,* p. 111). Trebuie remarcat că despre săpături la bisericile Şubeşti, Sf. Nicolae-Târg, Sf. Nicolae Domnesc şi Bradul nu mai există alte menţiuni. iar pentru datarea bisericii „Negru Vodă” în sec. XIII nu există dovezi arheologice.

Domnească) sau al XVII-lea (Sf. Nicolae – Târg şi altele). Ne putem întreba dacă la începutul secolului al XIV-lea, înaintea ridicării bisericii voievodale a lui Basarab I, nu exista în Câmpulung nici o biserică ortodoxă? Se poate presupune fie o vechime mai mare a unuia sau altuia din lăcaşurile menţionate, fie existenţa cel puţin a unei sau a unor biserici, probabil de lemn, încă nedescoperite, aparţinând obştii câmpulungenilor la care documente mai târzii fac aluzie ca fiind existentă aici din timpuri foarte îndepărtate[74]. Între materialele descoperite în cercetările de la ansamblurile Bărăţiei, Cloaşter sau „Negru Vodă", cele din secolul al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea nu sunt totuşi prea numeroase, depunerile cele mai consistente fiind din veacuri mai târzii. Monede din secolul al XIII-lea nu au fost descoperite, cele mai vechi fiind din ultima parte a secolului al XIV-lea sau din cel următor. La Bărăţie, unde o datare anterioară sfârşitului secolul al XIII-lea este sigură, cea mai veche monedă este din secolul al XV-lea. Raritatea descoperirii unor urme din secolul al XIII-lea şi din prima parte a secolului al XIV-lea poate indica pentru această perioadă o locuire cu un caracter dispersat, în care nu se observă un strat mai gros pe întreaga arie a aşezării.

Un interes aparte ar prezenta cercetarea arheologică efectuată în diferite puncte ale oraşului, care să permită obţinerea de informaţii privind structura urbană precum şi caracteristicile locuinţelor. Cu excepţia unui sondaj de proporţii reduse[75], astfel de lucrări nu s-au efectuat. Nu a existat nici preocuparea de a urmări, în decursul timpului, săpăturile efectuate pentru fundaţiile unor construcţii sau pentru diferite lucrări edilitare, putându-se astfel verifica eventualitatea existenţei unor vestigii arheologice în acele puncte. Prea puţinele descoperiri întâmplătoare, cu totul izolate, amintite mai sus, arată cât de importante ar fi putut fi astfel de observaţii. Dar până în prezent, datele cunoscute din săpăturile de la Bărăţie, „Cloaşter" şi din zona reşedinţe domneşti, precum şi de la alte şapte biserici reprezintă aproape în întregime informaţia arheologică privind perioada de formare şi de început a oraşului Câmpulung. În stadiul actual al cercetării arheologice urmele şi edificiile de zid care se cunosc în ultima parte a secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea sunt cele de la Bărăţie şi, cu câteva sute de metri mai spre S, urme de locuire în zona viitoarei reşedinţe domneşti precum şi vestigiile de la „Cloaşter". Din a doua parte a secolului al XIV-lea se cunosc, mult mai la nord, mormintele de la biserica Valea şi urme de locuire în zona bisericii Sf. Marina. În secolul al XV-lea, existenţei acestora li se adăugau bisericile Schei, situată încă mai la N, Sf. Ilie, cam la mijlocul distanţei între Bărăţie şi vechea biserică voievodală, precum şi biserica Bradul, iar la S faţă de biserica voievodală, bisericile Sf. Gheorghe şi Fundeni. Toate acestea configurau întinderea oraşului, în care probabila creştere

[74] Hrisovul din 7 mai 1615 în care orăşenii sunt numiţi „moşteni în oraş", – vezi Gh. Pârnuţă, Şt. Trâmbaciu, *Documente şi inscripţii privind istoria oraşului Câmpulung Muşcel* I, Bucureşti, 1999, p. 160–162; Şt. Olteanu, RevIst 16, 1963, 6, p. 1277.

[75] În str. Negru Vodă nr. 76 (Cantacuzino, Rădulescu, Trâmbaciu, StComCâmpulung 7, 2003, p. 28–30, 35–36).

a populației în secolele următoare avea să ducă la ridicarea altor lăcașuri de cult: biserica Șubești, biserica domnească Sf. Nicolae în secolul al XVI-lea; bisericile Sf. Nicolae din Târg și Sfânta Troiță, în veacul al XVII-lea. Tabloul descoperirilor arheologice, astfel cum se înfățișează în actualul stadiu al cercetării, pare să arate necesitatea unor nuanțări în privința modului de înțelegere a începuturilor Câmpulungului. Prezența la Câmpulung a unui «comes», conducător politic și militar al sașilor de aici, a cărui importanță este vădită de calitatea lespezii funerare, proporțiile edificiului în care aceasta se afla, precum și construcția unui al doilea edificiu de cult, dovedesc importanța așezării la sfârșitul secolului al XIII-lea, considerată de Emil Lăzărescu, în rigurosul studiu ale cărui concluzii rămân demne de toată atenția[76], „fie oraș liber săsesc, fie, mai probabil, oraș autonom sub suzeranitatea regatului ungar". Rămâne încă în sarcina unor viitoare cercetări obținerea datelor arheologice pe baza cărora să se poată preciza raportul între coloniștii sași, ocupând probabil o zonă situată în jurul Bărăției, față de care „Cloașterul" se poate presupune că avea o poziție excentrică, și comunitatea sătească românească care trebuie să se fi aflat aici din timpuri imemoriale, stăpânind munții, pădurile, prundurile râurilor, izlazul, pășunile, locurile de casă, pe un spațiu de o mare întindere, a cărui lungime a dat și numele localității. Cuprinderea Câmpulungului între hotarele Țării Românești în timpul lui Basarab I, care avea să-și afirme autoritatea tocmai prin ridicarea măreței sale ctitorii și prin stabilirea aici a unei reședințe voievodale, putea avea ca urmare accentuarea trăsăturilor urbane ale așezării, evoluția obștii sătești spre o obște a moșnenilor orășeni. Repere în această evoluție sunt bisericile de zid, centre ale viitoarelor cartiere. Informația arheologică existentă permite deocamdată numai ipoteze în schițarea aspectelor urbanistice legate de etapele inițiale ale evoluției orașului.

DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES ENTREPRISES AUX MONUMENTS DE CÂMPULUNG

RÉSUMÉ

L'étude des commencements de la ville de Câmpulung est difficile, tenant compte du nombre réduit des sources historiques. Le seul témoignage écrit du XIIIe siècle est l'inscription de 1300 de la pierre tombale de «Laurencius comes de Longo Campo». On peut y ajouter l'inscription latine du sceau de la ville, dont la date exacte n'est quand même pas connue. Le nombre des sources épigraphiques du XIVe siècle est, lui aussi, très réduit: l'inscription de Curtea de Argeș sur la mort du grand Basarab voïvode à Câmpulung en 1351/1352 et la pierre tombale de son fils, le grand voïvode Nicolae Alexandru, enterré en 1364 à Câmpulung. En tout petit nombre sont aussi les mentions des documents, en commençant avec le privilège accorde par Vladislav Ier aux marchands de Brașov le 5 janvier 1368.

[76] E. Lăzărescu, SCIA 4, 1957, 2, p. 109 – 126.

Le nombre très réduit des sources écrites concernant la période initiale de l'histoire de Câmpulung augmente l'intérêt des vestiges archéologiques. Les fouilles entrepris dans cette ville au fil des années n'ont pas eu l'ampleur imposée par leur intérêt, et sont restées pour la plupart inédites. Des fouilles ont été entreprises, hors de l'ensemble de l'ancienne résidence des voïvodes, aux plusieurs édifices de culte, deux catholiques (celle nommées «Bărăţia» et «Cloaşter»), et sept orthodoxes: celles connues sous le nom de Fundeni, Sf. Gheorghe – Olari, Sf. Ilie, Sf. Marina, Schei, Valea, Bradul.

Les fouilles de l'ensemble **Bărăţia** (l'église St Jacques, la tour du clocher et la maison paroissiale) ont été entrepris en 1963–1965 en vue de la restauration conduite par l'architecte Ştefan Balş. Les rapports détaillés et le plan des fouilles, signés par Dinu V. Rosetti, se trouvent dans le dossier de restauration. Les recherches ont prouvé que, dans sa forme actuelle, l'église représente le chœur érigé au XVe siècle sur les restes du chœur d'un édifice du XIIIe siècle, duquel provenait la pierre tombale de 1300. On a découvert de nombreux fragments de pierre sculptée, des tessons céramiques des XIII–XIVes siècles et des monnaies, dont la plus ancienne date de la première moitié du XVe siècle.

Aussi insuffisantes ont été les fouilles de «**Cloaşter**», le monastère bénédictin démoli après 1646. Concernant les sondages exécutés au début de novembre 1924, Virgil Dr•ghiceanu a publié, très tard, seulement des dates sommaires regardant l'église à trois nefs, sans laisser un plan. Les recherches, d'une étendue réduite, effectuées en 1958 par Ion Barnea et Emil Lăzărescu en dehors de l'église n'ont pas été continués, sur l'emplacement étant érigées des constructions modernes.

Les fouilles les plus nombreuses de Câmpulung ont été effectuées à l'ancienne résidence princière. Virgil Dr•ghiceanu a entrepris en 1924 des fouilles à l'intérieur de l'église voïvodale, qui ont apporté les premières informations sur la reconstruction de l'église sur les anciens fondements au temps de Matei Basarab et puis au XIXe siècle. Un sondage de dimensions réduites a été effectué en 1963 par Dinu V. Rosetti et Flaminiu Mîrtzu. On doit mentionner la destruction des nombreux murs à l'occasion de certains travaux effectués vers le nord de l'ancienne enceinte, en 1968–1969, puis en 1984. Des fouilles amples ont été commencées en 1975–1977, en vue de la restauration. Interrompues, elles ont été reprises en 1981–1984 et 2000–2005. De toutes ces recherches on peut conclure que l'église voïvodale a été bâtie vers le milieu du XIVe siècle, en étant – ainsi que des restes de construction qu'on peut hypothétiquement attribuer à l'ancienne résidence – érigée sur un terrain avec des traces d'habitation des périodes précédentes, y compris de la fin du XIIIe et du début du XIVe siècle ou appartenant aux certains aménagements dus aux bâtisseurs de la future résidence.

Le musée de la ville et son ancien directeur Flaminiu Mîrtzu ont effectué des fouilles ou des sondages archéologiques, la plupart entre 1963 et 1972, aux sept des églises de Câmpulung, concentrées sur les nécropoles organisées autour des édifices de culte. Le principal objectif a été la découverte du mobilier funéraire.

Divers aspects tenant du rituel funéraire et des pièces découvertes – monnaies ou objets de parure – ont été traités dans des articles publiés. En même temps on a obtenu des importants indices concernant la datation des monuments. Malheureusement, beaucoup d'aspects sont restés inédits Les notes contenues dans les chroniques des fouilles archéologiques de 1963 et 1967, un article sur la chronologie de l'église «Sf. Marina», avec quelques informations sur les fouilles de l'église Valea, située dans la proximité (dont un anneau sigillaire est présenté dans une autre note), un article sur une tombe de l'église «Sf. Gheorghe», des mentions dans autres articles et des références dans un volume sur l'histoire de la ville paru en 1974, voila toutes les informations sur ces fouilles. Aucun plan des fouilles et aucune coupe stratigraphique n'ont pas été publiées. Seulement les résultats des fouilles de l'église Fundeni, entreprises en 1988 par Spiridon Cristocea avec Fl. Mîrtzu, aidés par Adrian Băjan, sont présentées dans un article récemment publié.

A l'église **«Fundeni»**, en dehors des 23 tombes trouvées dans les sondages plus anciens, en 1988, dans l'intérieur de l'église ont été découvertes les traces de l'ancien édifice, daté dans le troisième quart du XVe siècle, ainsi que 10 tombes. A l'église **«Sf. Gheorghe»**, monument avec des éléments architecturaux de facture gothique, les fouilles ont abouti à la découverte de 31 tombes, dont les plus anciennes contenaient des monnaies de la deuxième moitie du XVe siècle. Dans une tombe on a trouvé quelques restes textiles provenant d'une tunique courte et un anneau portant une monnaie romaine. L'église **«Sf. Ilie»** était érigée près de la place de la foire annuelle. Sous l'actuel édifice du XVIIe siècle on a trouvé les traces d'une église en bois datant, tenant compte des émissions monétaires découvertes, de la deuxième moitié du XVe siècle. L'église **«Sf. Marina»** a des caractéristiques architecturales qui – ainsi que la tradition locale – ont permis de supposer une datation qui pourait monter, sinon au XIIIe, au moins au XVe siècle. Un des auteurs des fouilles de 1965 – qui ont eu quand même une étendue assez réduite – a considéré que l'édifice ne peut pas être plus ancien que du XVIe siècle, date des plus anciennes monnaies trouvées dans les tombes. L'église disparue **«Valea»**, une des plus anciennes de la ville, se trouvait tout près de l'église «Sf. Marina». Les objets trouvés dans les tombes et les monnaies du tzar Sracimir de Vidin ont indiqué une date de construction dans la deuxième moitie du XIVe siècle. Sur la place de l'église disparue **«Bradul»** on a trouvé des tombes de la deuxième moitié du XVe siècle. Quant aux sondages de l'église **«Schei»**, on connaît seulement l'information concernant une particularité du rituel funéraire d'une des 26 tombes découvertes.

Beaucoup des problèmes concernant divers édifices de Câmpulung restent encore à résoudre. Un des plus importants est cellui de la chronologie. Les dates de construction présumées pour certaines églises ont pour base les plus anciennes monnaies trouvées dans les tombes. Celles-là représentent vraiment un repère chronologique, mais seulement un *terminus ante quem*. Certains doutes ne sont pourtant exclus en tenant compte du mode de publication des anciennes fouilles,

dont dans la plupart des cas on ne connaît même l'emplacement. On ne sait pas où et en quelle mesure a été vérifiée l'existence des traces des édifices de culte antérieurs, dont l'éventualité ne doit pas être exclue. On peut se demander, compte tenu des dates de construction supposées qui ont été mentionnées, si au début du XIVe siècle, avant l'église voïvodale de Basarab Ier, n'existait pas à Câmpulung aucune église de rite orthodoxe? On peut présumer soit que l'une ou l'autre des églises ait une date plus ancienne, soit l'existence d'une ou de plusieurs églises en bois, dont les traces n'ont pas encore été découvertes, appartenant a la communauté des habitants de Câmpulung, dont les documents plus tardives suggèrent une existence très ancienne. Parmi les matériaux découverts dans les fouilles de «Bărăţie», «Cloaşter» et «Negru Vodă» ceux pouvant être datés au XIIIe et au début du XIVe siècle sont peu nombreux, les couches plus consistantes étant des siècles suivants. On n'a pas trouvé des monnaies du XIIIe siècle, les plus anciennes étant de la fin du XIVe ou du XVe siècle, même a «B•r•ţie» ou une date antérieure à la fin du XIIIe siècle est indubitable. La rareté des découvertes du XIIIe et du début du XIVe siècle peut indiquer pour cette période un habitat d'un caractère dispersé, dont on ne peut pas observer une couche continue sur l'entière surface de la localité.

Un intérêt à part aurait présenté la recherche archéologique dans différents points de la ville, afin d'obtenir des informations concernant la structure urbaine et les caractéristiques des habitations. De pareilles recherches n'ont pas été effectuées, à l'exception d'un sondage de proportions très réduites, et on doit remarquer l'absence de la préoccupation pour les observations sur les travaux de construction ou édilitaires. Jusqu'au présent, l'information archéologique concernant la période des commencements de la ville de Câmpulung se résume aux résultats des fouilles mentionnées. Les vestiges connus dans le stade actuel de la recherche marquent l'accroissement de l'étendue de la ville. Au XIIIe siècle et au début du XIVe, les vestiges de «Bărăţie», les traces d'habitation de la zone de la future résidence princière et celles du «Cloaşter». Au XIVe siècle, l'église et les autres constructions de la résidence princière. Dans la deuxième moitie du XIVe siècle, l'église «Valea», au XVe siècle les églises «Olari», «Fundeni», «Schei», «Sf. Ilie», «Bradul», suivies au cours du XVIe siècle des églises «Sf. Marina», possiblement plus ancienne «Şubeşti» et l'église princière «Sf. Nicolae» et des autres églises au XVIIe siècle. Le tableau des découvertes archéologiques, dans le stade actuel de la recherche, peut montrer la nécessite d'une interprétation plus nuancée du processus de l'évolution urbaine de Câmpulung. L'importance de l'agglomération, considérée dans une ancienne étude d'Emil Lăzărescu «soit ville libre saxonne, soit, plus vraisemblablement, ville autonome sous la suzeraineté du royaume hongrois», est prouvée par la pierre tombale du «comes» qui y résidait, et par les proportions de l'église qui l'abritait, ainsi que par l'existence d'un deuxième édifice de culte. Les recherches futures devront obtenir des données archéologiques qui pourraient préciser le caractère du rapport entre les colons saxons, qui occupaient

probablement une zone autour de la «Bărăţie», le «Cloaşter» ayant une position excentrique, et la communauté villageoise roumaine qui dût habiter ici d'un temps immémorial, en possédant les montagnes, forets, vallées des rivières, pâturages, terrains des maisons, sur un espace très étendu, dont la longueur a donné le nom de la localité. L'inclusion de Câmpulung entre les frontières de la Valachie au temps de Basarab Ier, qui affirma son autorité par la construction de sa magnifique fondation et par l'établissement ici d'une de ses résidences, pourrait avoir eu comme résultat l'accentuation des caractéristiques urbaines de l'agglomération, la transformation de la communauté villageoise dans une communauté des citadins. Des repères dans cette évolution sont les églises, noyaux des futurs quartiers. Pour esquisser les aspects urbanistiques des étapes initiales de l'évolution de la ville de Câmpulung, l'information archéologique existante permet pour l'instant seulement des hypothèses.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. I. L'emplacement des édifices de culte dans la ville de Câmpulung. I. Le monastère «Negru Vodă». 2. L'ensemble «Bărăţia». 3. L'emplacement du monastère dominicain («Cloaşter»). 4. L'église «Sf. Gheorghe – Olari». 5. L'église «Fundeni». 6. L'église «Sf. Ilie». 7. L'église «Sf. Marina». 8. L'église «Schei». 9. L'église «Şubeşti». 10. L'église «Sf. Nicolae – Domnească». 11. L'église «Popa Savu». 12. L'église «Nicuţ». 13. L'église «Flămânda». 14. L'église «Vişoi». 15. L'emplacement de l'église «Valea». 16. L'emplacement de l'église «Bradul».

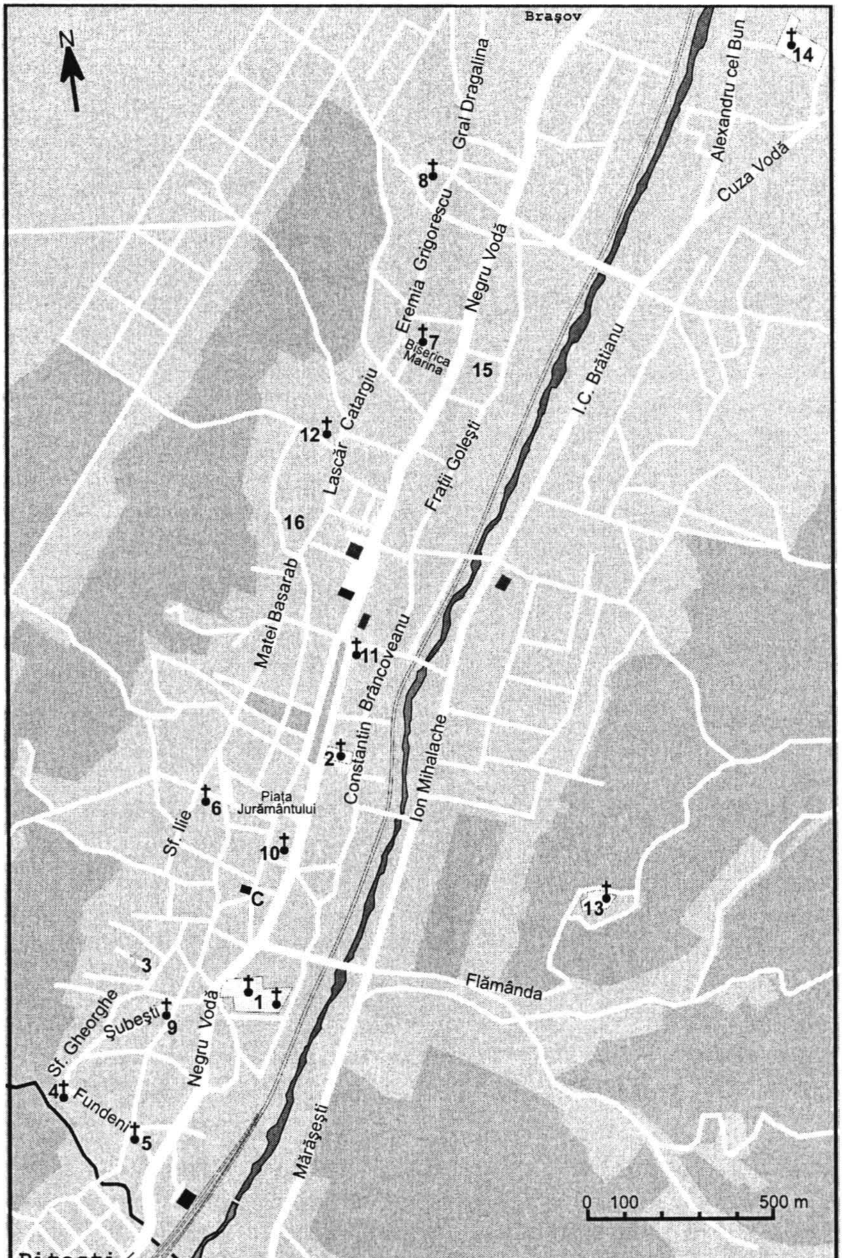

Fig. 1. Amplasarea edificiilor de cult pe planul oraşului Câmpulung. 1. Mânăstirea „Negru Vodă". 2. Ansamblul Bărăţie. 3. Locul „Cloaşterului". 4. Biserica Sf. Gheorghe – Olari. 5. Biserica Fundeni. 6. Biserica Sf. Ilie. 7. Biserica Sf. Marina. 8. Biserica Schei. 9. Biserica Şubeşti. 10. Biserica Sf. Nicolae „Domnească". 11. Biserica Popa Savu. 12. Biserica Nicuţ. 13. Biserica Flămânda. 14. Biserica Vişoi. 15. Locul bisericii dispărute Valea. 16. Locul bisericii dispărute Bradul.

LOCUINȚA DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIV DE LA TÂRGU NEAMȚ

ADRIAN BĂTRÂNA şi GHEORGHE SION

Memoriei regretatului nostru coleg şi prieten Ştefan Cucoş, datorită căruia această cercetare a fost posibilă.

Una dintre aşezările de tip urban cu un rol important în istoria statului feudal moldovenesc este cea de la Târgu Neamţ (jud. Neamţ). Referiri preţioase, deşi destul de sărace, privitoare la viaţa sa economică, populaţia şi monumentele sale, ca şi la unele evenimente ce i-au marcat existenţa, au atras atenţia cercetătorilor români interesaţi de procesul apariţiei şi evoluţiei oraşului medieval românesc de la răsărit de Carpaţi[1]. Pentru secolul al XIV-lea, însă, informaţiile scrise despre Târgu Neamţ, aflate la dispoziţia istoricilor, sunt foarte sărace, singura menţiune documentară scrisă referitoare la Târgu Neamţ regăsindu-se într-o listă rusească de oraşe, redactată între anii 1387-1392, în care printre oraşele „volohe" apare şi „Neamţul în munţi"[2]. Astfel stând lucrurile, orice mărturie arheologică referitoare la aşezarea şi epoca amintită devine extreme de importantă. Din păcate, în ultimele cinci decenii de când arheologia medievală românească reprezintă o preocupare constantă, nici această categorie de izvoare nu a contribuit în vreun fel la îmbogăţirea cunoştinţelor despre trecutul aşezării nemţene, întrucât arheologii medievişti au investigat cu precădere aşezări urbane precum Suceava, Siret, Baia, Iaşi, Bacău sau Târgu Trotuş. În mod inexplicabil Târgu Neamţ a fost dat uitării, deşi în vatra veche a aşezării, aflată la poalele cetăţii, se găseau cu trei decenii în urmă suficiente suprafeţe disponibile pentru a fi cercetate.

Dar, aşa după cum se întâmplă adeseori, lucrările de modernizare, ce afectează depunerile arheologice din vechile aşezări urbane sau rurale, au scos în evidenţă în luna mai a anului 1979 mărturii de cultură materială de o deosebită importanţă pentru trecutul oraşului Târgu Neamţ, în special, şi pentru istoria Moldovei, în general.

---

[1] Al. Andronic, Romanoslavica 11, 1965, p. 211-212; Idem, RRH 5, 1970, p. 847-848; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, Bucureşti, 1967, p. 298-305; D. Ciurea, AIIAI 7, 1970, p. 22-51.

[2] Andronic, Romanoslavica, loc. cit.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 91–111

Cercetările efectuate la solicitarea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ[3] în cartierul de la poalele Cetăţii Neamţului, într-o zonă în care se efectuau lucrări de construcţie şi de canalizare au scos la iveală limita superioară a unui strat de arsură datorat unui incendiu puternic. Continuând cercetarea am constatat că ne aflăm în faţa urmelor unei locuinţe medievale, distrusă de un incendiu. O primă secţiune (S1), în lungime de 10 m şi cu lăţimea de 1,5 m, pe direcţia E-V a surprins două din limitele unei locuinţe. Cea de a doua secţiune (S2) pe direcţia N-S şi o serie de casete la E şi la V de aceasta au permis dezvelirea aproape integrală a vestigiilor incendiate a unei locuinţe medievale aliniată la o veche uliţă – actualmente str. Cetăţii – ce duce pe sub munte spre bine-cunoscuta fortificaţie ridicată în vremea lui Petru I (fig. 1).

Locuinţa descoperită este de tipul celor semiîngropate[4], adâncită cu 1,10 m faţă de nivelul medieval de construcţie. Facem precizarea că toate cotele de nivel au fost raportate la nivelul actual de călcare (marcat prin ± 0,00 mW) din grădina familiei Buzatu.

S-a putut constata că locuinţa propriu-zisă a fost formată dintr-o singură încăpere („monocelulară”) de mari dimensiuni[5], accesul realizându-se prin intermediul unui gârlici plasat pe latura sa de nord.

Pentru realizarea atât a încăperii principale cât şi a gârliciului, constructorii medievali au săpat de la limita superioară a stratului corespunzător secolului al XIV-lea – şi anticipăm cu această ocazie datarea complexului descoperit – o groapă rectangulară cu suprafaţa de 7,25 m x 6,00 m. În profil, ea ne apare ca fiind mai largă la partea sa superioară, adică săpată în taluz oblic, fapt explicabil prin grija firească a constructorilor de a lasă un spaţiu gol, în spatele pereţilor îngropaţi, destinat a preveni alunecarea malurilor pe timpul construcţiei şi menit, apoi, a fi umplut cu pământ galben, bine bătătorit, în scopul de a opri infiltrarea apei şi de a o drena (fig. 2).

De asemenea, pentru amenajarea intrării în locuinţă, constructorii au săpat pe latura de nord, în jumătatea sa vestică, un gârlici lung sub forma unui plan înclinat, cu un traseu frânt realizat în forma literei “Z”. El debutează pe direcţia NS cu lăţimea de 1,20 m, adâncindu-se printr-o treaptă cu 0,20 m faţă de nivelul de construcţie (-0,41 mW), îşi schimbă direcţia după 2,20 m, care devine EV, se

---

[3] Deplasarea noastră s-a efectuat la solicitarea regretatului nostru coleg şi prieten Ştefan Cucoş, pe atunci director al Complexului Muzeal Judeţean Neamţ. Cu ajutorul său am putut efectua nu numai săpătura de salvare de la Târgu Neamţ ci şi cercetările din cuprinsul reşedinţelor feudale de la Netezi (com. Grumăzeşti, jud. Neamţ) şi Giuleşti (com. Boroaia, jud. Suceava), complexe feudale din a doua jumătate a secolului al XIV, deosebit de importante pentru istoria Moldovei.

[4] Acest gen de locuinţe, puţin adâncite în pământ, au fost denumite drept „locuinţe prevăzute cu prispă naturală continuă” (Cf. V. Neamţu, AIIAI 24, 1987, 1, p. 9-16).

[5] Locuinţele descoperite în aşezarea medievală de la Baia (jud. Suceava) au fost împărţite, în funcţie de suprafeţele interioare locuibile, în trei grupe: 1. mari (peste 30 m^2), 2. mijlocii (între 16 şi 30 m^2) şi mici (sub 16 m^2) (Cf. E. Neamţu, V. Neamţu, St. Cheptea, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII* II, Iaşi, 1984, p. 39-40).

lăţeşte la 1,60 m şi continuă pe o lungime de 2,20 m să coboare în plan înclinat, sub un unghi de 10°, pentru ca în final să revină din nou la direcţia NS şi la lăţimea de 1,20 m, atingând în dreptul pragului cota de -1,38 mW. Pe traseul gârliciului, în segmentul orientat EV, constructorii au cruţat un volum de pământ, cu suprafaţa de 2,10 m x 0,75 m şi lăţimea de 0,50 m acoperit cu scânduri, surprinse de noi în stare carbonizată.

Suprafaţa rezultată în urma săpării gropii locuinţei este de 43,5 m^2, la care se adaugă cea de 9,33 m^2 obţinută prin săparea gârliciului.

După efectuarea săpăturii de către constructori, s-a trecut la ridicarea construcţiei care, după cum am putut constata din detaliile de tehnică constructivă sesizate pe parcursul cercetărilor, aparţine tipului de locuinţă realizată cu stâlpi rotunzi din lemn de stejar, fixaţi în tălpi de lemn, tot din stejar cioplit „în patru dungi", aşezate în lăcaşuri speciale pe fundul săpăturii. Astfel, pe fundul gropii a fost montat un cadru din tălpi de stejar, cioplite îngrijit şi uşor îngropate, cu secţiunea de 0,30 x 0,25 m, delimitând un spaţiu interior de 7,25 x 6,00 m. Tălpile au fost îmbinate atât pe lungime, cât şi la colţuri în „cheotori drepte" (la jumătate de lemn). Pe acest cadru au fost montate, în sistemul „cap şi scobitură" elemente verticale constând din stâlpi de lemn rotund, cu diametrul de 0,25 – 0,30 m. Au putut fi descoperiţi opt stâlpi, dintre care doi erau amplasaţi în colţurile de NE şi NV ce au putut fi cercetate, câte trei pe laturile de V şi E şi doi ce flancau intrarea şi îndeplineau rolul de uşori. În suprafaţa ce nu a putut fi cercetată în mod firesc trebuie să mai fi existat alţi patru stâlpi, dintre care doi amplasaţi pe colţurile de SE şi SV, iar ceilalţi doi pe traseul laturii de sud. Ţinând seama de sistemul constructive al locuinţei, este, de asemenea, de presupus existenţa încă a unor stâlpi în zona de decroş a peretelui de nord, poziţionaţi pe tălpile surprinse în săpătură, chiar dacă urmele lor nu au fost sesizate în timpul cercetărilor. Fără aceştia este greu de imaginat cum ar fi fost asigurată stabilitatea construcţiei şi închiderea feţei pereţilor.

Pereţii au fost realizaţi din dulapi lucraţi din lemn de stejar, în grosime de 0,05-0,06 m şi cu lăţimea de 0,20-0,25 m, dispuşi orizontal în spatele tălpilor şi a stâlpilor. Ei s-au păstrat relative bine – deşi arşi – până la nivelul de călcare medieval. Apoi, spaţiul gol rămas între pereţi şi groapă a fost umplut cu pământ galben, bine bătătorit, menit să împiedice infiltrarea apei.

La rândul său gârliciul – cu un traseu frânt în forma literei „Z" din care rezultă trei tronsoane, soluţie nemaiîntâlnită, după ştiinţa noastră, în arhitectura medievală din Moldova – a fost mărginit pe laturile sale de V şi de S de două tălpi cioplite din stejar, în lungime de 2,90 m şi, respective, 2,40 m şi având lăţimea de 0,25 m. Pe aceste tălpi, în colţul de NV şi pe latura de S a gârliciului, au fost fixaţi trei stâlpi verticali cu diametrul de 0,25 m. Un al patrulea stâlp a fost plasat la exterior, în colţul de SV al primului tronson al gârliciului. În sfârşit, un ultim element descoperit este reprezentat de o talpă îngropată, cu lăţimea de 0,15 m, ce face legătura între laturile de E şi de V ale gârliciului la limita între cel de al doilea şi cel de al treilea tronson al acestuia. Şi în cazul gârliciului pereţii au fost căptuşiţi cu acelaşi tip de dulapi aşezaţi în spatele tălpilor şi al stâlpilor.

După cum am mai arătat, în segmentul EV al gârliciului a fost cruţat un volum de pământ în suprafaţă de 2,10 x 0,75 m perfect orizontală şi cu înălţimea cuprinsă între 0,40 – 0,60 m. Acest volum a fost căptuşit cu scânduri de stejar constituind un soi de „mobilier”, de felul unei laviţe, menită să permită depozitarea unor vase, alimente sau alt gen de obiecte într-un spaţiu exterior încăperii propriu-zise. O astfel de laviţă a fost descoperită şi în încăperea unei locuinţe ridicată la sfârşitul secolului al XIV-lea la Baia (jud. Suceava)[6], putând fi întâlnită însă, şi în zilele noastre în anumite localităţi din sudul ţării[7]. Nu dispunem de elemente pentru a stabili dacă a existat o uşă la intrarea în gârlici. Pe traseul său nu s-au găsit urme de trepte, podeaua sa fiind reprezentată de un strat de argilă bine bătătorit ce a cunoscut mai multe lipituri. El porneşte de la cota de nivel de -0,60 mW, adâncindu-se treptat până la -1,38 mW, ceea ce reprezintă cota de nivel a pragului intrării în locuinţă.

Cei doi stâlpi care delimitau intrarea aveau rolul de uşori.

O data trecut pragul, în dreptul intrării, la o distanţa de 1,25 m faţă de acesta, apare un zid cu lungimea de 3,00 m şi lăţimea de 0,30, dispus paralel cu uşa şi adosat la latura de vest a încăperii. Se păstrează pe o înălţime de circa 0,75 m şi a fost lucrat din piatră de râu legată cu argilă, tencuit pe faţa sa dinspre intrare cu un strat de argilă amestecată cu pleavă şi apoi văruit. Această zidărie aparţine unei instalaţii de încălzire, despre care vom vorbi în paginile următoare, dar totodată contribuie la crearea unui mic spaţiu de tranziţie, în suprafaţă de 2,30 x 1,25 m şi cu nivelul de călcare aflat la cota pragului (-1,38 mW), între gârlici şi încăperea de locuit. Intenţia constructorilor de a realiza un mic spaţiu de trecere este dovedită şi de faptul că latura de nord a locuinţei decroşează faţă de aliniament cu 0,50 m în zona intrării.

Apoi, pentru a se ajunge în încăperea propriu-zisă se urcă o treaptă de 0,16 m (pe o suprafaţă de 1,00 x 1,00 m), realizată dintr-un cadru de dulapi umplut cu pământ bătătorit, de unde se coboară din nou cu 0,15 m, pe o treaptă lucrată în aceeaşi tehnică a cadrului de dulapi umplut cu argilă, pentru ca în final să se ajungă pe nivelul interior de călcare al locuinţei, aflat mai jos, la adâncimea de -1,56 mW. Podeaua nu a cunoscut o altă amenajare în afară de câteva straturi succesive de lipitură de lut. În colţul de NE al încăperii se remarcă existenţa unei tălpi puţin îngropate, în lungime de 1,30 m şi cu lăţimea de 0,20 m, ce sugerează prezenţa unui perete realizat din dulapi şi doi montanţi, fixaţi la partea superioară sub grindă. Aceasta poate să delimiteze un spaţiu cu rol de cămară sau, mai degrabă, de acces spre pod.

În ceea ce priveşte finisajul interior şi exterior al pereţilor, cantitatea mare a fragmentelor de chirpici şi de lipitură arsă, purtând pe ele amprentele materialului lemnos folosit, probează faptul că pereţii au cunoscut straturi succesive de lipitură de lut amestecat cu pleavă.

---

[6] *Ibidem*, vol. I, p. 24.

[7] P. Petrescu, *Arhitectura ţărănească de lemn din România*, Bucureşti, 1974, p. 11-12.

La ridicarea construcţiei s-au folosit, în afară de elemente din lemn, o serie de piese din fier, de felul cuielor, ţâţânelor, scoabelor sau a belciugelor, o parte din acestea aflându-se pe podeaua sau în umplutura locuinţei dezafectate prin incendiu.

Cuiele au fost descoperite în mare cantitate şi sunt de trei tipuri. Cel dintâi cuprinde pe cele prevăzute cu o floare în formă de ciupercă, corpul dreptunghiular în secţiune, vârful ascuţit şi înălţimea de 5,7 - 5,8 m (fig. 4/19)[8]. În general acest tip era folosit pentru fixarea balamalelor. Piese asemănătoare s-au descoperit şi la Baia (jud. Suceava)[9].

Cel de al doilea tip face parte din categoria acelor cu capul mai lung (între 5,2 şi 10,2 cm), dreptunghiular în secţiune, vârful ascuţit şi capătul uşor lăţit tăiat drept[10]. În sfârşit, s-au descoperit numeroase cuie subţiri, în lungime de 3,5 - 7,0 cm, ce atestă folosirea draniţei din brad drept material de acoperire a locuinţei. Au fost identificate în numeroase aşezări medievale din Moldova între care şi în cea de la Baia (jud. Suceava)[11].

Ţâţânele sunt reprezentate de un exemplar lucrat din fier prin forjare, cu partea activă de secţiune circulară (diam. = 1,5 cm) şi înaltă de 5 cm. Restul corpului are o secţiune dreptunghiulară (1,5 x 1 cm), lungimea de 16,5 cm, este uşor arcuit şi cu vârful îndoit, dovadă a punerii sale în operă (fig. 4/18)[12]. Piese similare s-au descoperit în aşezări de felul celor de la Baia[13] şi foloseau la fixarea uşilor.

Scoabele descoperite sunt de două tipuri: 1. în formă de ac şi 2. în formă de U.

1. Scoaba în formă de ac, în lungime totală de 17,4 cm (fig. 4/15)[14], a fost lucrată prin forjare dintr-o bandă de fier dreptunghiulară în secţiune, îndoită din scurt la un capăt pentru a se obţine o buclă în formă de sâmbure de migdală. Extremitatea opusă a fost ascuţită. Dovada utilizării sale – fixarea în uşor – este reprezentată de aspectul său ascuţit. Piese asemănătoare s-au descoperit şi în aşezarea urbană medievală de la Baia[15], servind sistemului de închidere a uşilor şi ferestrelor.

2. Scoaba în formă de U, lucrată şi ea prin forjare dintr-o bandă de fier pătrată în secţiune (0,45 cm), are lungimea de 7,5 cm şi braţele inegale (2,7 cm şi 2 cm) ascuţite (fig. 4/20)[16]. Acest tip de scoabă, folosit în mod curent la îmbinarea diferitelor piese de lemn dar şi la sistemul de închidere a uşilor şi ferestrelor, în asociere cu alte piese, se întâlneşte şi la Baia[17].

---

[8] MNIR, inv. 169392-93.

[9] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.* II, p. 65-66 şi fig. 20/1-7.

[10] MNIR, inv. 169383-169391.

[11] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 21/21; II, fig. 20-8, 12-13.

[12] MNIR, inv. 163480.

[13] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 23/1-5, 7-8 şi 24/11-12, 15; II, fig. 21/1-2, 4-7, 9-11 şi 23/3.

[14] MNIR, inv. 163476.

[15] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 25/8, 9; II, fig. 24/1-3, 7-8.

[16] MNIR, inv. 163485.

[17] Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 24/3; II, fig. 22/12-16.

Belciugele sunt reprezentate de două exemplare aparţinând tipului de închizători cu două verigi şi scoabă în formă de ac[18]. Ambele sunt lucrate prin forjare. Cel dintâi este format din două verigi de fier de secţiune dreptunghiulară (0,55 x 0,30 cm) gâtuite la mijloc şi arcuite. Prin gâtuirea verigii mai mici (9 cm), cea legată de scoabă, s-au obţinut două deschideri în formă de pară iar prin gâtuirea verigii mai mari (14 cm) s-au realizat două deschideri diferite: una în formă de pară iar alta cu două laturi paralele dispuse perpendicular pe cea care-i marchează capătul. Această ultimă deschidere se agaţă pe bucla scoabei fixată în uşor sau în tocul ferestrei (fig. 4/16)[19]. Celui de al doilea exemplar, deşi îi lipseşte scoaba în formă de ac, aparţine aceluiaşi tip format tot din două verigi în lungime de 12,5 cm şi 13,5 cm (fig. 4/17)[20].

Şi aceste piese, aparţinând sistemului de închidere a uşilor şi ferestrelor, se întâlnesc frecvent în aşezările urbane medievale din Moldova, de felul celor de la Baia[21].

Deşi elementele de structură şi celelalte materiale păstrate în stare carbonizată nu sunt în măsură să ne ofere suficiente detalii în legătură cu structura şi aspectul locuinţei de la nivelul de călcare în sus, s-a încercat, totuşi, reconstituirea sa (fig. 3) pornindu-se de la elemente certe descoperite – tălpi, stâlpi, dulapi (cu sistemele lor de îmbinare), praguri, trepte, volume de pământ cruţat, cote de nivel, tipuri de cuie, scoabe, ţâţâne şi belciuge – şi bazându-ne pe soluţiile întâlnite în numeroase cazuri în arhitectura populară.

Având în vedere cantitatea mare de lemn carbonizat aflat în umplutură suntem convinşi că şi partea superioară a locuinţei a fost realizată din material lemnos. Astfel, stâlpii rotunzi, montaţi pe tălpi în sistemul „cap şi scobitură", erau legaţi la partea superioară prin cununi. În condiţiile unei deschideri de 6,00 m a locuinţei, credem că planşeul era rezolvat printr-o serie de grinzi ecarisate din lemn de stejar (cu o secţiune de cca. 0,15-0,20 m x 0,35 m înălţime), dispuse la 0,60 – 0,85 m în interax, având deasupra o podină realizată din dulapi şi, desigur, o lutuială a podului.

În ceea ce priveşte şarpanta, ţinând cont de condiţiile de climă din ţinutul Neamţ ca şi de volumul mare de precipitaţii existente pe parcursul unui an, credem că era destul de înaltă şi realizată în două ape, cu o pană de coamă prinsă în cleşte de căpriori – care se sprijineau de capătul grinzilor – şi, eventual, cu încă un cleşte dispus transversal la cca. 1,50 m sub coamă, aşa cum găsim şi astăzi în arhitectura populară românească. Şarpanta era acoperită cu draniţă, bătută pe leaţuri, aşa după cum ne indică numeroase cuie de draniţă descoperite.

În rezolvarea cu totul specială a gârliciului, dezvoltat „în şicană", s-a dorit a se obţine o pantă mai domoală şi totodată un spaţiu exterior (în suprafaţă de 2,20 x

[18] *Ibidem*, II, p. 73-74.
[19] MNIR, inv. 163475.
[20] MNIR, inv. 163474.
[21] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, I, fig. 22/15, 23/6, 24/2, 5 şi II. fig. 23/1-4.

1,60 m), între latura de N a locuinţei şi peretele de S al toboganului, destinat depozitării unor materiale sau desfăşurării unor activităţi cu caracter gospodăresc. Toată această zonă trebuie să fi fost acoperită tot în două ape, ca şi locuinţa, soluţie ce ar fi necesitat, însă, existenţa a încă unor stâlpi, aşezaţi pe o talpă, într-o poziţie simetrică faţă de axul N-S, cu aceea a tălpii ce mărgineşte gârliciul la V. Din păcate, săpătura nu a putut fi extinsă suficient spre E, din cauza prezenţei unor pomi fructiferi, pentru a putea confirma existenţa acestor stâlpi.

Continuând prezentarea materialelor descoperite în umplutura locuinţei dezafectate ne vom opri asupra categoriei reprezentate de **unelte**, cele ce ilustrează cel mai bine diferitele ocupaţii ale locuitorilor din aşezarea de la Târgu Neamţ.

Astfel, practicarea viticulturii sau, mai degrabă, a pomiculturii – dacă avem în vedere zona geografică în care se află plasat Târgu Neamţ – este probată de descoperirea unui **cosor** (fig. 5/4)[22] de vie sau, mai curând, destinat curăţirii pomilor. Piesa a fost lucrată prin forjare, având o lungime totală de 32 m. Mânerul său, rectangular în secţiune şi în lungime de 9,6 cm, se subţiază spre vârf şi dispune de o verigă circulară pentru fixarea părţii sale lemnoase. Lama, cu lăţimea maximă de 6,2 cm este puternic curbată, subţiată spre vârf şi dispune de o şănţuire mediană longitudinală bine pronunţată. Unealta se află într-o foarte bună stare de conservare şi reprezintă o raritate în contextul descoperirilor de acest gen aparţinând Moldovei medievale.

O altă unealtă agricolă este reprezentată de o **săpăligă cu două braţe**[23]. Lucrată prin forjare, piesa robustă dispune de un tub de înmănuşare cu diametrul de 5 cm, sudat de corpul propriu-zis. Acesta, în grosime maximă de 1 cm, a fost lucrat dintr-o plat-bandă cu lăţimea de 4 cm, îndoită în forma literei U şi ascuţită la cele două capete. Lăţimea părţii active este de 18 cm iar înălţimea, fără tubul de înmănuşare, de 19,5 cm (fig. 5/1).

În spaţiul românesc, după ştiinţa noastră, acest gen de unealtă a fost semnalat pentru prima dată de etnograful Ion Chelcea[24], ca urmare a unor cercetări de etnografie pastorală întreprinse în anul 1969 într-o serie de sate din zona Munţilor Sebeş. Mai precis, în satele Laz şi Căpâlna (jud. Alba) au fost identificare, de cercetătorul amintit, câte un exemplar de unealtă asemănător cu cel descoperit în locuinţa de la Târgu Neamţ. Locuitorii din Alba îl numesc „coaştă" şi afirmă că îl utilizează la săpat via şi „oriunde pământul se ţine-nchegat", adică înţelenit, la scos piatra de râu precum şi la dezgropatul cartofilor[25]. Mai târziu, în 1983, acelaşi etnograf – ca urmare a publicării de către Ioan Horaţiu Crişan a unei piese similare descoperită în aşezarea dacică de la Grădiştea Muncelului – revine cu precizări susţinând originea dacică a „coaştei", şi de aici, continuitatea ei neîntreruptă în spaţiul carpatic[26], chiar dacă nu putea dovedi, la acea dată, existenţa ei în cursul

[22] MNIR, inv. 169380.
[23] MNIR, inv. 169381.
[24] I. Chelcea, RevMuz 4, 1970, p. 359.
[25] *Ibidem*, loc.cit.
[26] Idem, RMM-M, 8, 1983, p. 77.

Evului mediu. Descoperirea „coaştei” de la Târgu Neamţ, care se adaugă uneia mai vechi, încă inedită, dintr-o locuinţă de la Baia (jud. Suceava)[27], vine să probeze existenţa şi la răsărit de Carpaţi, în secolele XIV-XV, a acestei unelte.

De meşteşugul prelucrării lemnului se leagă prezenţa a două topoare. Primul, păstrat în stare fragmentară, este reprezentat de lama unui **topor**[28] de formă trapezoidală, cu tăişul uşor oval (în lungime de 10 cm) şi înălţimea păstrată de 9,6 cm (fig. 5/3). Această piesă are întrebuinţări multiple în gospodărie. Cel de al doilea, este ilustrat de un **topor-bardă**[29] cu ceafa (muchia) rectangulară în secţiune, supraînălţată (de 4 cm) şi îngroşată, prevăzută cu „aripioare” laterale în dreptul găurii ovale de înmănuşare. Aceste „aripioare” au menirea de a facilita o mai bună aderenţă a piesei la coada de lemn. Lama sa este îngustă (2-3 cm) şi are lungimea de 10 cm (fig. 5/6). Din punct de vedere funcţional, piesa poate fi încadrată în categoria uneltelor de producţie – ne gândim la barda mică utilizată la şindrilit – dar, în egală măsură, poate constitui o armă uşoară de luptă, ofensivă, prin corpul său înalt, muchia prelungită şi lama alungită. În varianta sa cu coadă scurtă, acest tip de topor cu muchia netăioasă, care poate lua forma de ciocan, se purta la oblâncul şeii şi era folosită de cavalerie[30]. Aşa cum se prezintă, piesa este de veche tradiţie fiind semnalată încă din sec. X-XI la Baia Mare[31], Dinogeţia[32] şi Păcuiul lui Soare[33]. Autorii ultimei lucrări o socotesc drept o unealtă folosită la unele lucrări de dulgherie care azi se efectuează cu barda[34].

În sfârşit, o ultimă categorie de unelte ilustrează meşteşugul prelucrării pieilor şi blănurilor. Ne vom referi în primul rând la un **cuţit de pielărie**[35] cu mânerul torsionat prevăzut cu o verigă de agăţare şi o lamă arcuită terminată cu un vârf puternic curbat. Lungimea totală este de 22,6 cm iar lăţimea maximă a lamei de 2 cm (fig. 5/8). Acest tip de piesă a fost descoperit în numeroase aşezări medievale din Moldova dintre care ne vom mulţumi să le amintim pe cele de la Dăneşti[36], Băiceni[37], Giuleşti[38], Fântâna Mare[39], Spătăreşti[40] şi Negoeşti[41].

---

[27] Locuinţă din prima jumătate a secolului al XV-lea descoperită de Lia şi Adrian Bătrâna. Piesa se află în colecţiile Complexului Muzeal Bucovina.

[28] MNIR, inv. 163494.

[29] MNIR, inv. 163483.

[30] C. Vlădescu, SMMIM 1, 1968, p. 105.

[31] I. Em. Emandi, Studii şi comunicări de istorie a civilizaţiei populare din România 2, 1981, p. 33, fig 3/2.

[32] *Dinogeţia* I, Bucureşti, 1967, p. 82, fig. 42/11.

[33] P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare*, I, Bucureşti, 1972, p. 270, pl. XXXI/2 şi p. 168, fig. 67.

[34] *Ibidem*, p. 168.

[35] MNIR, inv. 163482.

[36] M. Petrescu-Dâmboviţa, Materiale 8, 1962, p. 52, fig. 15/1.

[37] R. Popovici-Baltă, ArhMold 8, 1975, p. 295, fig. 2/5.

[38] L. Bătrâna, O. Monovanu şi A. Bătrâna, CAMNIR 7, 1984, p. 155, fig. 3/3.

[39] *Ibidem*, p. 171, fig. 5/2.

[40] Iidem, CAMNIR 8, 1986, p. 94, fig. 6/1, 2.

[41] R. Popovici, MemAntiq 9-11, 1985, p. 279, fig. 5/9.

Mai nou, Vasile Mizgan repune în discuţie această categorie de piese considerându-le, fără nici o excepţie, ca fiind brice[42]. Abordarea trebuie făcută, însă, mai nuanţat şi, fără să excludem posibilitatea ca unele dintre ele să fi avut şi această funcţie – mai exact cele cu vârful ascuţit, având lama cu două tăişuri, precum piesa descoperită la Râşnov[43] – rămânem la convingerea că cele cu lama puternic arcuită spre vârf reprezintă cuţite de pielărie.

Tot de meşteşugul pielăriei se leagă prezenţa a două **suvace**[44], instrumente realizate din bare subţiri de fier, rectangulare în secţiune (cu latura de 0,5 cm sau 1,2 cm), cu lungimea totală de 27,7 cm şi, respectiv, 20,8 cm, subţiate şi ascuţite la ambele extremităţi (fig. 5/5,7). Erau folosite de meşterii care lucrau piese de harnaşament, opinci, dar erau prezente şi în fiecare gospodărie. Sunt întâlnite în mod frecvent în aşezări medievale precum cea de la Baia[45].

La cele de mai sus se adaugă o ultimă piesă de fier reprezentată de o **potcoavă de cal**[46] cu lungimea de 12,4 cm iar lăţimea de 11,4 cm, lucrată dintr-o bandă de fier, cu lăţimea maximă de 2,8 cm. De formă semicirculară, ea este perforată de şase orificii rectangulare pentru caiele (fig. 5/2). Dimensiunile sale ne arată că a aparţinut unor animale de talie mică, întâlnite în zonele de deal şi de munte.

O altă categorie de materiale aflate în umplutura complexului dezafectat este reprezentată de **ceramică** care, deşi cu o singura excepţie a fost descoperită în stare fragmentară, prezintă o deosebită importanţă pentru încadrarea cronologică a locuinţei.

Ceramica a fost lucrată dintr-o **pastă** de bună calitate, bine frământată, degresată cu nisip fin şi granule de calcar prezente în mod obişnuit în argila zonei Târgului Neamţ.

Arderea este în proporţie de 90% oxidantă şi în toate cazurile completă, rezultând o ceramică roşie cu aspect relativ neted. În foarte puţine cazuri întâlnim fragmente ceramice aparţinând unor vase arse în mediu reducător, rezultatul în acest caz fiind o pastă de culoare cenuşie.

În totalitatea lor vasele au fost lucrate la **roată rapidă**.

Ca **forme** întâlnim: oala-borcan, oala cu toartă, capacul, cana, ulciorul şi amfora[47].

Oala-borcan este forma predominantă, nelipsind, însă, nici cea cu toartă, deşi prezenţa acesteia este remarcată mai rar. Corpul lor este bombat, umerii înalţi şi gâtul scund. În cuprinsul acestor forme ceramice se pot observa trei tipuri, cu variantele lor, în raport cu profilatura buzelor:

- Tipul I cuprinde vasele cu buza scundă, uşor arcuită spre exterior şi îngroşată, prezentând o şănţuire, mai mult sau mai puţin evidentă, la interior (fig. 4/1-7). Din acesta se va dezvolta unul dintre tipurile caracteristice secolului al XV-lea.

---

[42] V. Mizgan, Arheologia medievală 4, 2002, p. 181-187.
[43] *Ibidem*, p. 186, fig. 2b.
[44] MNIR, inv. 163477 şi 163479.
[45] Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op.cit.*, I, p. 91 şi fig. 52/4-5, 8-9; Iidem, II, p. 136 şi fig. 50/1-8.
[46] MNIR, inv. 169382.
[47] MNIR, inv. 137727-137779.

- Tipul II este ilustrat de vasele înzestrate cu bine-cunoscuta buză înaltă, răsfrântă, cu muchia lăţită şi smălţuită. La exterior este marcată de o nervură proeminentă (fig. 4/8-12).

- Tipul III este reprezentat de vasele cu buza scundă, răsfrântă puternic, cu muchia lăţită şi trasă mult în jos, formând un adevărat guler (fig. 4/13-14).

Decorul este destul de rar întâlnit şi atunci apare sub forma unor caneluri sau incizii plasate pe umărul vaselor. Într-un singur caz decorul este mai elaborat fiind reprezentat de o suită de impresiuni alveolare realizate cu degetul pe exteriorul muchiei buzei şi de o bandă de caneluri plasate pe umăr şi corp. La partea superioară a registrului de caneluri apar supraimprimate două rânduri de impresiuni alveolare[48].

Capacele se întâlnesc şi ele în stare fragmentară. În două cazuri butonul capacelor prezintă o perforaţie centrală, cu diametrul de un cm, soluţie ingenioasă, menită să asigure evacuarea aburului în timpul fierberii[49]. Din câte ştim, exemplare cu rezolvări similare nu sunt cunoscute pentru secolul XIV în literatura de specialitate.

Cana este prezentată sub forma unui exemplar întreg cu gura circulară şi corpul bombat. Buza este dreaptă, uşor evazată şi se demarcă de gâtul înalt printr-o nervură. Tot printr-o nervură se demarcă corpul bombat de gât. La rândul său, fundul este arcuit şi marcat de trei rânduri de nervuri. Toarta este prinsă de partea inferioară a buzei şi de umăr (fig. 7/5)[50].

Tot unei căni aparţine un fragment ceramic, cu grosimea pereţilor de 0,4 cm, lucrat dintr-o pastă fină arsă oxidant şi decorat pe umăr cu o bandă de linii verticale imprimate cu rotiţa. Această specie ceramică – în varianta sa cenuşie, rezultată în urma unei arderi reducătoare – a fost atribuită unor grupuri de colonişti germani stabiliţi în Moldova şi a constituit obiectul unor studii speciale, în care aprecierile s-au făcut, îndeosebi, pe baza unor materiale descoperite la Suceava, Roman sau Siret[51] şi mai apoi la Baia[52].

Ulciorul este ilustrat de un fragment aparţinând tipului cu gura trilobată ce prezintă o nervură în partea inferioară a buzei[53].

În sfârşit, prezenţa **vaselor amforoidale** înalte, cu torţi plasate simetric pe umăr, de aspect roşiatic-gălbui, este atestată de mai multe fragmente[54]. Se acceptă că acest gen de vase au fost produse în centrele urbane dintre Prut şi Nistru, aflate până în deceniul şapte al secolului XIV sub autoritatea politică a Hoardei de Aur[55].

---

[48] MNIR, inv. 137742.

[49] Piesele se află în depozitul Complexului Muzeal Judeţean Neamţ.

[50] MNIR, inv. 169367.

[51] M. D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963, p. 131-160; L. Chiţescu, SCIV 15, 1964, 3; Al. Rădulescu, Dacia N.S. 16, 1972, p. 236; E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, 1975, p. 33-34.

[52] L. Bătrâna şi A. Bătrâna, SCIVA 31, 1980, 4, p. 609-610; Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, p. 110.

[53] MNIR, inv. 137774.

[54] Vezi nota 49.

[55] V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Bucureşti, 1982, p. 210, 229-232 şi 326.

Atât din punct de vedere al caracteristicilor tehnice cât şi din punct de vedere tipologic materialul ceramic surprins în umplutura locuinţei dezafectate de la Târgu Neamţ aparţine celei de a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea[56].

Calităţile tehnice dovedite de pasta bine aleasă şi preparată, de arderea completă aproape exclusiv oxidantă, de utilizarea fără excepţie a roţii rapide ca şi trăsăturile tipologice şi stilistice în cadrul cărora se diversifică formele şi se restrânge numărul tipurilor de profile, vorbesc despre existenţa la Târgu Neamţ, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a unei producţii ceramice orăşeneşti comparabilă cu cea din alte oraşe moldoveneşti sau din părţile centrale şi nordice ale Europei.

Pentru încadrarea cronologică a locuinţei descoperite la Târgu Neamţ, o importanţă aparte o are materialul ceramic mai-sus prezentat, care ne arată că ea a fost construită şi a funcţionat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea o perioadă destul de îndelungată, aşa după cum o probează şi numeroasele straturi succesive de lipitură de lut pe care le-au cunoscut podeaua şi pereţii. Şi poate că locuinţa ar fi putut funcţiona şi în prima jumătate a secolului al XV-lea, avându-se în vedere soliditatea sa şi calitatea bună a materialelor folosite, dacă un puternic incendiu nu ar fi distrus-o în totalitate. În mod firesc ne punem întrebarea dacă acest incendiu s-a produs datorită unui accident sau este rezultatul unor evenimente violente care au afectat de nenumărate ori unele aşezări medievale din Moldova, de felul celei de la Baia, unde s-a constatat că locuinţele de lemn nu se sfârşeau „de bătrâneţe” ci de „năprasnică moarte”[57]. Se pare că şi incendiul care a afectat locuinţa de la poalele Cetăţii Neamţ are cauze „istorice” şi vom vedea de ce. Pe podeaua locuinţei incendiate de la Târgu Neamţ s-a descoperit un gros de argint (cu diametrul de 19 mm şi greutatea de 0,77 g) emis în vremea domniei lui Ştefan I (1394-1399)[58], prezenţă ce sugerează dezafectarea complexului în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, exact într-o perioadă când dintr-un document din 3 februarie 1395, dat înaintea Cetăţii Neamţ („ante castrum Nempch”)[59], aflăm că Sigismund, regele Ungariei, iartă pe magistrul Ioan de pedeapsa cu moartea deoarece a participat la expediţia sa din Moldova, deşi amintita cetate fusese asediată fără a putea fi cucerită[60]. Coroborarea celor două categorii de izvoare ne permit să punem pe seama acestui eveniment – campania din Moldova şi asedierea Cetăţii Neamţ, de către Sigismund de Luxembrug – distrugerea violentă de la sfârşitul secolului al XIV-lea a cel puţin unei părţi din aşezarea nemţeană, în special cea aflată în apropierea cetăţii. Rămâne ca viitoarele cercetări, pe care le dorim mai extinse, să confirme amploarea acestor distrugeri.

---

[56] Busuioc, *op. cit.*, p. 33-48.

[57] Pe parcursul a 125 de ani aşezarea de la Baia este afectată de cinci ample incendii (Cf. E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, *op.cit.*, II, p. 40).

[58] Identificarea monedei se datorează d-nei Elena Isăcescu de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, iar piesa se află în colecţiile Complexului Muzeal Judeţean Neamţ.

[59] DRH, D I (1222-1456), Bucureşti, 1977, p. 130-131.

[60] R. Manolescu, AUB, Seria Ştiinţe sociale, istorie, 1966, p. 72-73.

Am lăsat la urmă prezentarea celei mai importante componente a locuinţei descoperite – instalaţia de încălzire – prin faptul că piesele recuperate în totalitate, chiar dacă unele în stare fragmentară, ne-au permis reconstituirea grafică a celei mai timpurii sobe – descoperită până acum la răsărit de Carpaţi.

Soba a fost amplasată în colţul de NV al încăperii, dispusă paralel şi la o distanţă de 1,20 m faţă de pragul intrării, şi reprezintă cel de al doilea element de „mobilier fix" a locuinţei, ce vine să se adauge acelei laviţe aflate pe traseul gârliciului. Vestigiile sobei sunt reprezentate de două componente distincte: pe de o parte, o zidărie lucrată din piatră de râu, iar pe de altă parte, totalitatea cahlelor păstrate întregi sau în stare fragmentară[61], alături de bucăţile din peretele de lut al instalaţiei.

S-a putut constata că elementele de zidărie au aparţinut **camerei de ardere** a sobei, lucrată din piatră de râu legată cu argilă şi tencuită la exterior cu acelaşi material amestecat cu pleavă. Pereţii săi, cu lăţimea de 0,30 m, acoperă pe trei laturi o suprafaţă de 2,30 x 1,25 m şi se păstrează pe o înălţime de 0,75 m. Latura sa estică este deschisă, aici fiind plasată gura de alimentare a sobei cu combustibil (fig. 1). Interiorul său este puternic ars, dovadă a folosirii îndelungate.

Tehnica de execuţie a cahlelor. Toate cahlele au fost lucrate dintr-o **pastă** ordinară, bine degresată şi frământată. **Arderea** s-a produs în cuptoare obişnuite, în mediu oxidant, obţinându-se o culoare roşie-cărămizie. Cele care prezintă, chiar şi parţial, un aspect cenuşiu-roşietic au ajuns astfel datorită arderii secundare petrecute în timpul incendiului.

Modelarea cahlelor s-a făcut în toate cazurile, într-o primă etapă, la roata rapidă, obţinându-se vase în formă de pahare, oale sau castroane tronconice, pentru ca într-o a doua etapă, înainte de uscare, unele dintre ele să fie remodelate manual („trase" la gură) pentru a se obţine deschideri dreptunghiulare sau triunghiulare. Tot înainte de uscare, la exteriorul unor piese au fost executate caneluri semirotunde în secţiune, succedate de inele uşor rotunjite, menite a permite o mai bună aderenţă a corpului cahlei la peretele de argilă al sobei.

Cahlele nu au fost smălţuite, singura modalitate de finisaj constând din acoperirea lor cu o angobă la nivelul buzei şi în interior.

Tipologia cahlelor. Trebuie să precizăm de la bun început că toate cahlele au îndeplinit un triplu rol: structural, funcţional dar şi decorativ, astfel încât criteriile utilizate în clasificarea lor se referă, pe de o parte, la forma şi dimensiunea piciorului de montare iar, pe de altă parte, la forma şi dimensiunea deschiderii (feţei)[62]. S-a putut constata că în totalitatea lor, cahlele descoperite au fost înzestrate cu

---

[61] Cu excepţia unui număr de 12 piese aflate în patrimoniul MNIR sub nr. de inv. 169368-169379, restul pieselor se află în depozitul sau în expunerea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ sub nr. de inv. 41F – 215F, iar unele sunt încă neinventariate. Piesele din această ultimă instituţie au fost restaurate de regretatul Aurel Buzilă.

[62] În stabilirea tipologiei cahlelor descoperite la Târgu Neamţ am adoptat schema de clasificare propusă de colega Paraschiva-Victoria Batariuc în a sa remarcabilă lucrare de dată recentă (*Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, p. 81-97), menţionând de fiecare dată în paranteză tipul corespunzător din clasificarea domniei sale.

un „picior” de montare tronconic şi aparţin tipului „cu faţa deschisă” – rotundă, dreptunghiulară sau triunghiulară – utilizat, în general, în cazul sobelor timpurii[63].

Soba a fost alcătuită din şase tipuri de cahle[64] după cum urmează:

1. Cahle-pahar cu deschidere circulară şi „picior” de montare tronconic[65]. (Tipul Ia, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 83). Gura circulară (diam. exterior = 20 cm iar cel interior = 15,2 cm) este marcată de o buză cu profilul lăţit (2,2 cm), spre exterior şi interior, prezentând o şănţuire la partea superioară. Înălţimea (adâncimea) totală a piesei este de 22 cm iar diametrul fundului de 10,5 cm. Imediat sub buză, pe o lăţime de 9 cm, apare un brâu realizat din şapte caneluri largi. Doar pe lăţimea acestui brâu cahla prezintă urme de chirpici, dovadă a faptului că peretele sobei avea o grosime de 10 cm în registrul ocupat de acest tip de piesă. Pe muchia buzei se remarcă urme de angobă, acoperită de un strat de var, dovadă a faptului că peretele sobei a cunoscut mai multe finisaje (fig. 7/4).

Au existat cu certitudine mai mult de 47 de piese de acest tip[66].

2. Cahle-castron cu deschidere circulară şi „picior” de montare tronconic[67]. (Acest tip, deşi inexistent la P.-V. Batariuc, îl vom adăuga clasificării sale denumindu-l „Tipul Vc”). Gura circulară (diam. exterior = 20 cm iar cel interior = 16,4 cm) este marcată de o buză lăţită doar spre exterior şi uşor şănţuită la partea superioară. Înălţimea (adâncimea) totală a piesei este de 9,5 cm. Imediat sub buză apare acelaşi brâu de caneluri, dar mai puţin profunde. În schimb, întreaga suprafaţă exterioară a corpului prezintă urme de chirpici, dovadă a faptului că piesa a fost complet înglobată în masa peretelui. Şi aici se pot observa pe buză urme ale finisării prin angobă şi apoi prin văruire (fig. 7/3).

Au existat cu certitudine mai mult de 30 de piese din acest tip.

3. Cahle-castron cu deschiderea dreptunghiulară şi „picior” de montare tronconic[68]. (Tipul Vba, după PVB, *op. cit.*, p. 86). Şi aceste piese au fost lucrate la roată, după care olarul a trecut la modelare, prin presare cu mâna sau în tipar, transformând gura circulară într-un rectangul cu colţurile rotunjite şi cu laturile de 20 x 17,5 cm. Buza este lăţită mai mult spre exterior şi prezintă o şănţuire la partea superioară. Înălţimea (adâncimea) corpului este de 10,5 cm şi prezintă, imediat sub buză, un brâu de caneluri şi urme de chirpici pe întreaga sa suprafaţă, dovadă a faptului că şi aceste piese au fost înglobate în întregime în peretele sobei. Şi în acest caz întâlnim urme de angobă şi de văruială pe muchia buzei (fig. 7/1).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 7 piese din acest tip.

---

[63] Analogiile ce se pot stabili cu piese similare descoperite în alte aşezări din Moldova se pot găsi la Batariuc, *op. cit.*, loc. cit.

[64] Desenele ce ilustrează fiecare tip de cahlă au fost executate de Adriana Mihai.

[65] MNIR, inv. 169368.

[66] Numărul pe care îl indică în catalog are o valoare de minimum existent.

[67] MNIR, inv. 169369.

[68] MNIR, inv. 169371.

4. Cahle-oală cu deschidere dreptunghiulară şi „picior” de montare tronconic[69] (Tipul II Ba, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 86). Şi în acest caz piesele au fost lucrate într-o primă fază la roată, după care s-a trecut la modelarea prin presare cu mâna sau în tipar a deschiderii circulare şi transformarea sa într-un rectangul cu colţurile rotunjite şi dimensiunile de 20 x 15,2 cm. Înălţimea (adâncimea) corpului este de 16 cm iar diametrul fundului de 12 cm. Buza gurii este lăţită (2,5 cm), răsfrântă mai mult în afară şi mai puţin spre interior, prezentând o şănţuire la partea superioară. Imediat sub buză, pe o lăţime de 6-9 cm se remarcă urme de chirpici rezultate din încastrarea pieselor în peretele sobei (fig. 7/2).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 15 piese.

5. Cahle-castron cu deschiderea triunghiulară şi „picior” de montare tronconic[70] (Tipul VII Ca, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 87). Într-o primă fază piesele au fost lucrate la roată obţinându-se un castron cu diametrul gurii de 18 cm, cel al bazei de 10,5 cm şi înălţimea de 9 cm. Apoi, prin presare cu mâna sau în tipar, gura circulară a fost transformată într-un triunghi cu laturile de 19,5 x 17,5 x 19 cm. Muchia buzei a fost teşită oblic spre interior, rotunjită la ambele capete şi şănţuită median. La exterior, piesele prezintă pe întregul corp urme de chirpici, dovadă a faptului că în totalitatea lor ele au fost încastrate în peretele sobei. Şi aici ne apar pe muchia buzei urme de angobă suprapuse de văruire (fig. 6/4).

Au existat cu certitudine ceva mai mult de 7 piese.

6. Cahle-oală cu deschidere triunghiulară şi „picior” de montare tronconic (Tipul VII A, după P.-V. Batariuc, *op.cit.*, p. 86).

Au fost lucrate la roată, în formă de oală, iar apoi modelate prin presare cu mâna şi în tipar pentru a se obţine o deschidere triunghiulară. Şi aceste piese au avut buzele şi interioarele acoperite cu angobă şi prezintă urme de văruire pe muchie. Sunt prezente în trei variante dimensionale:

a. **Mare** (I = 20 cm, laturile deschiderii triunghiulare = 17,5 x 19 x 19,5 cm, diametrul bazei = 9,8 cm)[71]. Imediat sub buză apare o bandă de caneluri, lată de 8 cm. Dar urmele de chirpici se intind pe o lăţime de 14 cm de la buză, dovadă a faptului că aceste piese erau încastrate într-un perete cu grosimea de 15 cm (fig. 6/1). Au existat cu certitudine ceva mai mult de 41 piese.
b. **Mijlocie** (I = 12,5 cm, laturile deschiderii triunghiulare = 14,5 x 14,5 x 12 cm, diametrul bazei = 6,5 cm)[72]. Urmele de chirpici acoperă în întregime corpul pieselor, dovedind că ele au fost în totalitate încastrate în peretele sobei. Au existat cu certitudine ceva mai mult de 22 de piese.

[69] MNIR, inv. 169370.
[70] MNIR, inv. 169373.
[71] MNIR, inv. 169372.
[72] MNIR, inv. 169374.

c. **Mică** (I = 6,3-7,2 cm, laturile triunghiurilor sunt prezente în mai multe variante dar apropiate ca mărime: 8,5 x 8,8 x 8,3 cm, 8,5 x 9,5 x 10 cm sau 10 x 10 x 10 cm, diametrul bazei = 3,7 – 4,2 cm)[73]. Au existat cu certitudine ceva mai mult de 76 piese.

Reconstituirea sobei

În reconstituirea pe cale grafică a structurii şi aspectului sobei am avut în vedere:

- condiţiile de descoperire;
- materialele folosite;
- individualizarea şi clasificarea cahlelor pe baza unor criterii precise;
- forma şi dimensiunile generale şi particulare ale fiecărui tip de piesă;
- stabilirea cât mai exactă a numărului de piese aparţinând fiecărui tip şi numărul lor total;
- analizele de detaliu întreprinse pe piese întregi sau fragmentare;
- profilatura şi structura unor bucăţi de lut din peretele sobei;
- modalităţile de asamblare şi de dispunere a pieselor;
- modul de ordonare şi de repartiţie a cahlelor;
- identificarea tuturor elementelor de ordin funcţional;
- soluţiile adoptate în alte cazuri cunoscute din literatura de specialitate.

Condiţiile de descoperire au fost cu totul deosebite pentru că am putut beneficia de recuperarea integrală a tuturor cahlelor de sobă, chiar dacă unele se aflau în strare fragmentară, şi a altor elemente din structura acesteia, împrejurare ce ne-a permis o restrângere considerabilă a soluţiilor posibile de asamblare şi reconstituire a construcţiei instalaţiei de încălzit.

Ca o primă constatare, de ordin general, trebuie observat că în realizarea sobei au fost folosite mai multe tipuri de materiale: piatra de râu de dimensiuni medii, lemnul, argila amestecată cu puţin nisip fin şi pleavă precum şi cahlele, produse rezultate din atelierul unui olar, care suntem convinşi că era unul şi acelaşi cu sobarul, cel mai în măsură să lucreze piesele potrivite pentru un anumit tip de sobă. Pentru că suntem convinşi că atelierul specializat în producerea cahlelor era acelaşi care le şi punea în operă[74].

Arătam în rândurile de mai sus că avem de-a face cu o sobă timpurie, ridicată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, mai simplă decât cele cunoscute şi reconstituite până acum[75] în spaţiul românesc de la răsărit de Carpaţi.

---

[73] MNIR, inv. 169375-169379.

[74] Împărtăşim întru totul opinia regretatului Radu Popa care într-o lucrare de referinţă (R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească*, Bucureşti, 1979, p. 138) considera că „piesele necesare sobelor înălţate în Moldova au ieşit din ateliere care au funcţionat pe teritoriul Moldovei". Adăugăm că acestea se aflau în centre urbane dezvoltate, de felul aşezării de la Târgu Neamţ, ce deserveau totodată şi comanditarii din zona imediat învecinată.

[75] *Ibidem*, p. 97-128; E. Busuioc, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Dacia NS 23, 1979, p. 280-306.

Ea a fost alcătuită din trei registre volumetrice: camera de ardere, camera de încălzire şi coronamentul. Se remarcă, de la bun început, absenţa soclului – nelipsit din cuprinsul sobelor mai evoluate din secolul al XV-lea – fapt explicabil dacă se are în vedere materialul din care a fost realizată camera de ardere.

Camera de ardere a fost construită din piatră de râu, de dimensiuni medii, legată cu argilă amestecată cu puţin nisip fin şi multă pleavă. Ea se păstrează pe o înălţime de 0,75 m ceea ce reprezintă aproape înălţimea sa reală. Pereţii săi, în grosime de 0,30 m, delimitau o suprafaţă de 2,30 x 1,25 m, deschisă pe latura de E acolo unde se află gura în formă de arc a sobei, aşa după cum o demonstrează baza sa de naştere, încă bine păstrată pe spaletul de sud. Câmpul părţii superioare a fost împărţit în două suprafeţe aproximativ egale gândite diferit în funcţie de destinaţia lor. Prima (1,10 x 1,20 m) era menită să reprezinte o „plită" necesară preparării mâncării iar cea de a doua (1,25 x 1,25 m) era destinată să susţină corpul camerei de încălzire şi coronamentul. La partea superioară a zidăriei de piatră, pe întregul său perimetru, a fost aşezată, uşor retrasă faţă de marginea zidăriei, o osatură din două şipci de lemn – în general semiprelucrat – alăturate (0,05 x 0,05 sau 0,05x 0,03 m), aşa după cum o demonstrează piesele de lut, cu profilatură curbă şi amprente de lemn interioare, păstrate (fig. 8/4a, 4b, 4c şi 10/3, 4). Apoi scheletul din lemn, strict necesar pentru ranforsarea componentelor lucrate din argilă crudă, a fost gândit diferit pentru zona „plitei". În acest sens, pe direcţia transversală au fost dispuse alte rânduri de şipci, unele dintre ele ranforsate cu „arce" din lut, cel puţin pe traseul de E al peretelui cu cahle, dacă nu cumva şi pe mijlocul câmpului „plitei" (fig. 9). Camera de ardere era adaptată şi pentru gătitul alimentelor şi pentru aşezarea vaselor. Una dintre ele, descoperită în stare fragmentară alături de cahle şi reconstituită, era reprezentată de un castron de mari dimensiuni – cu diametrul de 35 cm, înalţimea de 14 cm şi grosimea pereţilor cuprinsă între 1 - 1,5 cm – ce păstrează la exterior urmele (lut amestecat cu pleavă) încastrării părţii sale inferioare în grosimea „plitei" iar la interior depunerea de săruri şi calcar produsă în vasele în care apa era depozitată şi fierbe o perioadă lungă de timp (fig. 8/6 şi 9). Acest vas stătea în permanenţă pe „plită" şi era menit să ofere în mod curent apa caldă şi umiditatea necesară locuitorilor încăperii[76]. În mod firesc, trebuie să fi existat şi două „ochiuri" mai mici, necesare pentru fierberea şi încălzirea alimentelor în vase de tipul oalelor (fig. 9).

A doua parte (cea deV) a volumului reprezentat de zidăria de piatră, deşi ca tehnică constructivă şi dispunere pe orizontală poate fi interpretată ca o prelungire a camerei de ardere, din punct de vedere volumetric şi funcţional se înscrie în verticala sobei şi trebuie înţeleasă drept cameră inferioară de încălzire, chiar dacă nu conţine cahle în structura sa. Astfel înţelegând lucrurile putem vorbi de existenţa a două camere de încălzire: una inferioară şi alta superioară, volumul reprezentând efectiv camera de ardere reducându-se doar la cel acoperit de „plită".

[76] Un vas cu rosturi similare, chiar dacă de formă puţin diferită, a fost descoperit în L4 la Baia (cf. Neamţu, Neamţu, Cheptea, *op. cit.*, II, p. 241 şi fig. 104/5).

Camera inferioară de încălzire este lucrată, deci, dintru început, în aceeaşi tehnică ca şi cea de ardere, are un volum exterior de 1,25 x 1,30 x 0,80 cm, ce se termină la partea superioară printr-un profil – arcuit şi uşor retras – realizat din argilă amestecată cu pleavă şi armată cu două rânduri de şipci de lemn (fig. 8/4a).

Camera superioară de încălzire este reprezentată de o carcasă de lut, în care au fost încastrate cahle simple cu forme strict funcţionale, deosebită de sobele mai târzii în care lutul a servit doar ca liant între piesele componente. Rezultă deci că, alături de cahle, lutul a jucat un rol structural contribuind la realizara unor pereţi în grosime de 10-15 cm – aşa cum ne indică amprentele lăsate pe „piciorul" cahlelor, precum şi bucăţile păstrate din peretele sobei.

În aceste condiţii este firesc ca şi în acest caz sobarul să fi utilizat o structură din şipci de lemn menită să asigure stabilitatea pereţilor până la deplina lor uscare. Fragmentele din peretele sobei probează, prin amprentele păstrate, utilizarea acestei tehnici constructive.

Ţinând cont de faptul că unele piese s-au păstrat întregi, o bună parte au putut fi reîntregite, iar altele au rămas în stare fragmentară, în munca de individualizare, de precizare a principalelor tipuri şi de stabilire a numărului lor, am avut în vedere diametrul fundului, profilul şi adâncimea „piciorului", precum şi forma şi dimensiunile feţei (deschiderii) cahlelor.

În final am reuşit să obţinem un minimum de 245 de piese, cifra fiind foarte apropiată de numărul lor real. Dintre acestea, 147 de piese au deschiderea mare – circulară, rectangulară sau triunghiulară – mai precis cu diametrul sau înălţimea de 20 cm. Aceste piese au fost dispuse în şiruri orizontale al căror număr şi succesiune au putut fi stabilite cu exactitate conducând în final la reconstituirea în ansamblu a volumului.

O primă observaţie se referă la faptul că piesele cu deschiderea circulară (Tipurile 1 şi 2) sunt în număr de 77, dintre care 47 (cahlele-pahar) au „piciorul" de 22 cm (Tipul 1) iar 30 (cahlele-castron) au „piciorul" de numai 9,5 cm (Tipul 2). La rândul lor, cele cu deschiderea rectangulară (Tipurile 3 şi 4) sunt în număr de 22, dintre care 15 (cahlele-oală) au „piciorul" de 16 cm (Tipul 4) iar 7 (cahlele-castron) au „piciorul" de numai 10,5 cm (Tipul 3).

În sfârşit, cele cu deschiderea triunghiulară (Tipurile 5 şi 6a) sunt în număr de 48 dintre care 41 (cahlele-oală) au „piciorul" de 20 cm (Tipul 6a) iar 7 (cahlele-castron) au „piciorul" de numai 9 cm (Tipul 5).

Din parcurgerea acestor cifre se remarcă imediat numărul mai redus al cahlelor-castron (deci cu „piciorul" mai scund) în cadrul celor trei tipuri principale de cahle: cu faţa circulară, rectangulară şi triunghiulară. În mod firesc se nasc întrebările: în ce scop au fost realizate şi de ce numărul lor este mai redus? În final am înţeles că ele reprezintă **piese esenţiale**, sub aspectul indicaţiilor pe care le oferă în reconstruirea camerei superioare de încălzire, constituind soluţia aleasă de sobar în rezolvarea colţurilor volumului.

Prin dispunerea a două cahle-castron în colţuri a fost rezolvată această problemă, în absenţa unor piese tipice de colţ aşa cum le vom cunoaşte din secolul al XV-lea. Descoperirea a câte 7 cahle-castron cu faţă dreptunghiulară şi, respectiv, triunghiulară, şi a 30 de exemplare cu faţa circulară, ne arată că numărul lor real, trebuie să fi fost de câte 8 în primele două cazuri (Tipurile 3 şi 5) şi de 32 în cel de al treilea (Tipul 2).

O primă concluzie certă ce se degajă este că **volumul camerei superioare de încălzire avea patru feţe distincte şi era alcătuit din 6 şiruri orizontale de cahle**, fiecare dintre ele conţinând câte 8 cahle-castron. În mod firesc, rezultă că trebuie să avem câte un şir de cahle cu faţa rectangulară şi triunghiulară şi patru cu faţa circulară. Astfel distribuite cahlele s-a obţinut un volum, cu secţiunea pătrată (1,25 x 1,25 m) şi înălţimea de 1,40 m, uşor retras faţă de cel al camerei inferioare de încălzire.

Rămâne de stabilit succesiunea şirurilor de cahle pe verticala sobei, rosturile pieselor mai mici (Tipurile 6b şi 6c) şi modul în care ele se asociau cu cele mai mari. Şi acest lucru a fost posibil mulţumită descoperirii unor cahle întregi sau fragmentare lipite de bucăţi din peretele sobei, bucăţi conţinând amprente ale cahlelor alăturate (fig. 8/1-3).

Astfel s-a putut constata că tipurile de cahle cu faţa circulară (Tipurile 1 şi 2) se asociau în structura peretelui pe acelaşi şir cu cahlele triunghiulare de mici dimensiuni (Tipul 6c) în unele cazuri (fig. 8/2), iar în alte cazuri se alăturau cahlelor cu faţa rectangulară (Tipurile 3 şi 4) aflate pe alt şir (fig. 8/1). Un alt mod de asociere pe acelaşi şir este acela dintre cahlele cu faţa circulară (Tipurile 1 şi 2) şi cele cu faţa triunghiulară de dimensiuni mijlocii (Tipul 6b). În sfârşit, o ultimă dovadă a modului de asociere dintre piese este cea dintre cahlele cu faţa triunghiulară, de dimensiuni mari (Tipurile 5 şi 6 a), dispuse alăturat şi alternativ cu vârfurile în sus sau în jos (fig. 8/3). Acest şir de cahle cu faţa triunghiulară reprezintă partea superioară a volumului aşa după cum ne indică profilatura unor bucăţi de lut din peretele sobei.

Arătam mai sus că pe fiecare faţadă a camerei superioare de încălzire sunt dispuse 6 şiruri de cahle pe care le vom numerota de jos în sus de la 1 la 6. Succesiunea şirurilor pe fiecare faţadă a putut fi precizată. Astfel, în cel din urmă şir (al 6-lea) este reprezentat cu certitudine de 9 cahle cu faţa triunghiulară (Tipurile 5 şi 6a). Alăturat lui (deci al 5-lea) se află şirul alcătuit din câte 4 cahle cu faţa circulară (Tipurile 1 şi 2) şi 6 cahle cu faţa triunghiulară de dimensiuni mijlocii (Tipul 6b), care umplu intervalele dintre piesele mari.

Imediat următorul (al 4-lea) este şirul reprezentat de 6 cahle cu faţa rectangulară (Tipurile 3 şi 4). În sfârşit, ultimele 3 şiruri (1-3) au fost realizate din cahlele cu faţa circulară (Tipurile 1 şi 2) asociate cu cele triunghiulare de mici dimensiuni (tipul 6c), ambele fiind cele mai numeroase tipuri de cahle descoperite.

Această soluţie de reconstituire necesită un număr total de 260 de cahle care comparat cu cele 245 de piese individualizate cu certitudine constituie dovada

corectitudinii soluției propuse. Diferența este reprezentată de un număr de piese (15) care se regăsește în acele fragmente care nu au putut fi atribuite cu certitudine unui anume tip.

Ar mai fi de adăugat unele observații cu privire la peretele camerei superioare de încălzire. Am arătat în locul în care am prezentat catalogul cahlelor că piesele au conținut pe corpul lor, pe o anumită lățime, amprente de lut, care dovedeau grosimea pereților în care ele fuseseră încastrate. În funcție de aceste mărturii putem spune că primele patru șiruri de cahle (1-4) erau încastrate într-un perete cu grosimea de 0,10 m, care ajunge la grosimea de 12,5 cm pe aliniamentul șirului 5 și sfârșește cu grosimea de 15 cm pe aliniamentul ultimului șir (al 6-lea). Această realitate ne arată că volumul interior al camerei superioare de încălzire a cunoscut o ușoară retragere pentru a crea un fel de calotă.

În sfârșit, câteva cuvinte despre ultima componentă volumetrică a sobei:

Coronamentul. Având în vedere tipurile de cahle de care dispunem precum și analogiile ce se pot stabili cu coronamentele sobelor gotice timpurii, ce au existat în cursul secolului al XIV-lea, în cadrul cărora de fiecare dată sunt prezente cahlele cu fața triunghiulară[77], avem convingerea că și soba de la Târgu Neamț a fost înzestrată cu un coronament realizat din cahle cu fața triunghiulară (Tipul 6 a) dispuse câte 4 pe fiecare latură (fig. 9).

Înălțimea totală a sobei era astfel de 2,35 m.

La partea sa superioară se aflau instalate și îmbinate trei hornuri – a căror fragmente au fost descoperite alături de cahle – de formă tronconică (fig. 8/5 și 10/5). Unul dintre ele a fost reconstituit și avea diametrul bazei mari de 29 cm, cel al bazei mici de 19 cm și înălțimea de 21,25 cm. Judecând după numărul și înălțimea totală a lor rezultă că ele puteau asigura evacuarea fumului doar până în pod. Acest fapt nu surprinde deoarece această practică era frecventă în epocă urmărindu-se o mai bună menținere a căldurii precum și conservarea unor alimente.

Ca finisaj, într-o primă etapă soba a fost îngrijit sclivisită și acoperită cu un strat de angobă fină care suprapunea tencuiala din lut și pleavă a componentei de zidărie, pereții din chirpici ai camerei superioare de încălzire, precum și părțile aparente ale cahlelor. Ulterior pereții săi au fost văruiți, incendiul surprinzând soba cu acest material de finisaj.

În încheiere se impun câteva **considerații de ordin general** cu privire la locuința și soba descoperite.

În ceea ce privește locuința, constructorii au dovedit o bună cunoaștere a meșteșugului prelucrării lemnului, folosind procedee tehnice variate și potrivite în asamblarea materialului lemnos pentru a realiza în final o construcție ce se distinge atât prin soliditatea sa cât și prin programul său de arhitectură. Este o locuință amplă (52,83 m^2), cea mai mare descoperită în mediul urban de la răsărit de Carpați

---

[77] A se vedea cazul sobelor de la Buda din timpul dinastiei de Anjou sau a domniei lui Sigismund de Luxemburg (cf. Batariuc, *op.cit.*, p. 285-287 și fig. 88-90).

pentru sec. XIV – cu excepţia poate a celor contemporane din cuprinsul Curţii Domneşti de la Suceava, care însă din păcate, nu au putut fi complet cercetate pentru a fi mai bine evaluate – dacă o comparăm cu tot ceea ce s-a descoperit la Baia, în cea mai bine şi sistematic cercetată aşezare urbană din Moldova.

Ingeniozitatea constructorilor de la Târgu Neamţ este dovedită între altele şi în realizarea gârliciului dezvoltat „în şicană", ce reprezintă o adaptare perfectă la condiţiile de teren, de mediu, constructiv şi de ordin material.

La rândul său, înzestrarea locuinţei cu o instalaţie de încălzit de tipul sobei de cahle reprezintă un element de confort notabil reflectând preocupările proprietarului său în organizarea spaţiului interior şi pentru ridicarea calităţii vieţii cotidiene. Exemplarul descoperit la Târgu Neamţ şi reconstituit se înscrie în evoluţia sobelor din cahle pe plan românesc dar şi european, din punct de vedere tipologic dar şi cronologic constituind cea mai timpurie sobă descoperită până acum la răsărit de Carpaţi. Reconstituirea sa ne permite încadrarea sobei de la Târgu Neamţ în marea familie a sobelor gotice timpurii în formă de turn de cetate. Realizată din cahle simple îngrijit executate, cu forme strict funcţionale, dar şi din piatră şi lut – acesta din urmă nefiind un simplu liant, ci având un important rol structural şi plastic – soba nemţeană reprezintă o etapă importantă în trecerea de la forme simple, cu cahle-oală încastrate într-un corp din lut, la cele mai elaborare cu corpul structurat în volume distincte, ilustrate de o cameră de ardere de formă paralelipipedică, de o cameră inferioară de încălzire, urmată de una superioară şi de un coronament.

În final, nu putem decât să subliniem, încă o dată, că vestigiile locuinţei cu sobă de la Târgu Neamţ mărturisesc faptul că arhitectura medievală orăşenească de lemn din a doua jumătate a sec. XIV din Moldova nu a fost nicidecum modestă, ci dimpotrivă era comparabilă cu ceea ce se realiza în aceeaşi epocă în aşezările urbane din Europa Centrală şi Occidentală.

HABITATION DE LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XIVe SIÉCLE DE TÂRGU NEAMŢ

RÉSUMÉ

Comme suite des foiulles archéologiques de sauvetage du mois de mai 1979 on a identifié à Târgu Neamţ les vestiges incendiés d'une habitation du moyen age alignée a une vielle rue – aujourd'hui rue de la Cité – qui conduisait sous la montagne à la bien connue fortification relevée par Pierre I-er. L'habitation est du type demi-enfouillée, des grandes dimensions (58.88 m.c.), ayant une structure en bois de la qulles se sont gardé la semelle, les piliers et les planches – toutes carbonisées – qui doublées ses murs.

Les matériaux archéologiques – céramiques, pièces de ferronnerie, outils et une monnaie frappée au temps de Stéphane I-er (1394-1399) – ont permis l'encadrement chronologique du complexe pendant la deuxième moitié du XIV-ème siécle et le

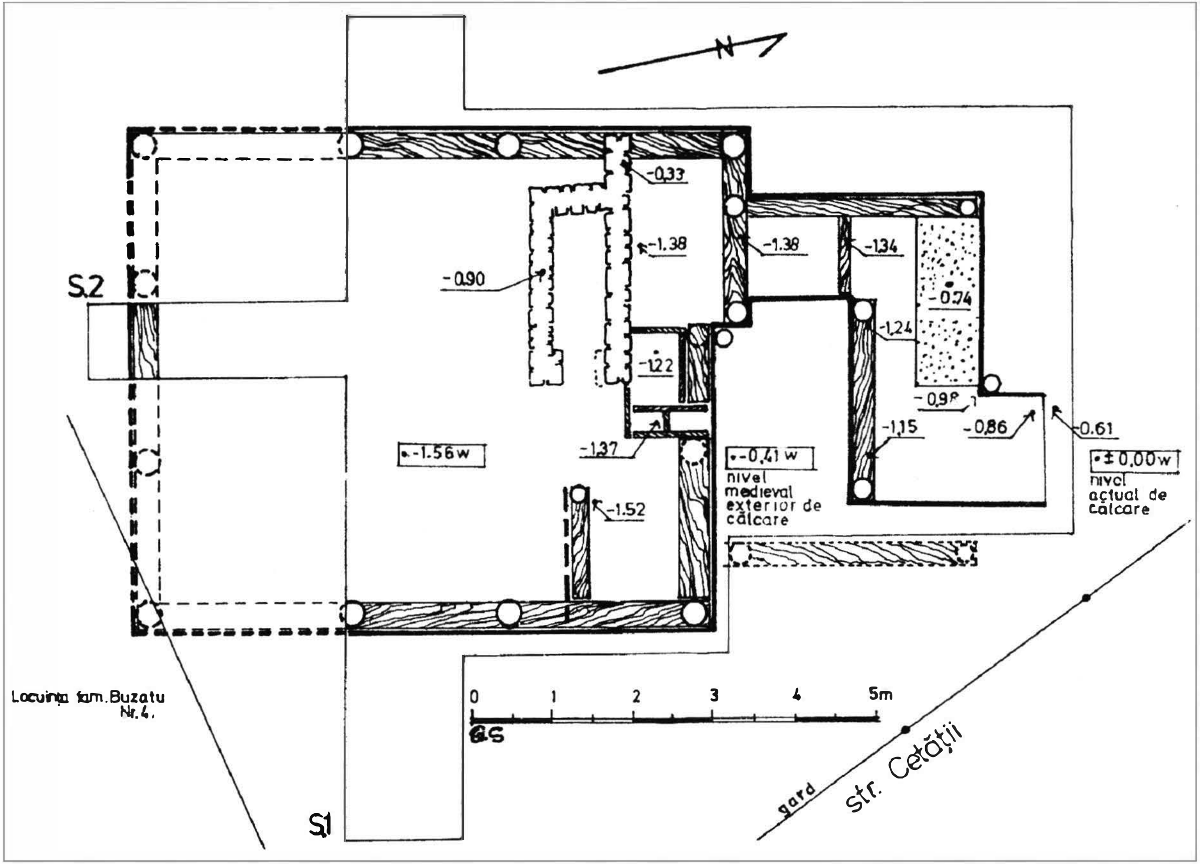

Fig. 1. Târgu Neamț. Planul săpăturilor cu propuneri de completare.

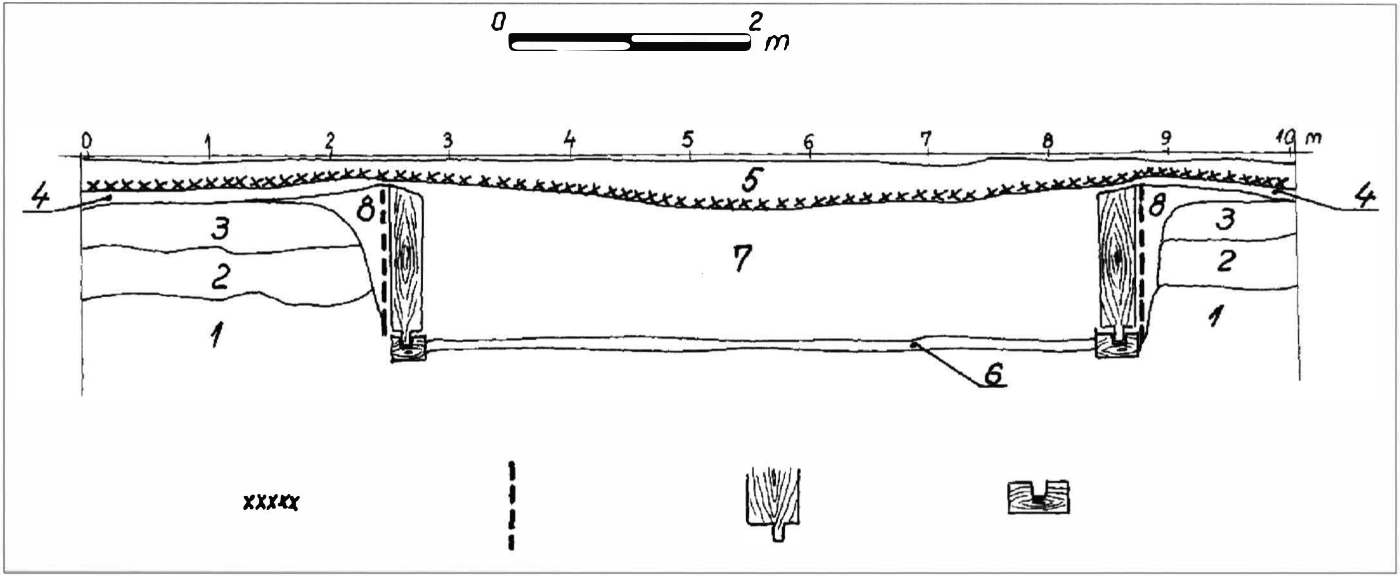

Fig. 2. Târgu Neamţ. Profilul de nord al S1.
1. Prundiş; 2. Argilă vineţie; 3. Sol galben-castaniu; 4. Sol castaniu cu materiale ceramice de sec. XIV; 5. Humus; 6. Podea din lipituri succesive; 7. Pământ castaniu cu cărbune, chirpic, fragmente ceramice din a doua jumătate a sec. XIV, cahle şi obiecte de fier; 8. Umplutură cu argilă bine compactată; 9. Cărbune; 10, Dulapi de lemn; 11. Tălpi de stejar; 12. Stâlpi de stejar.

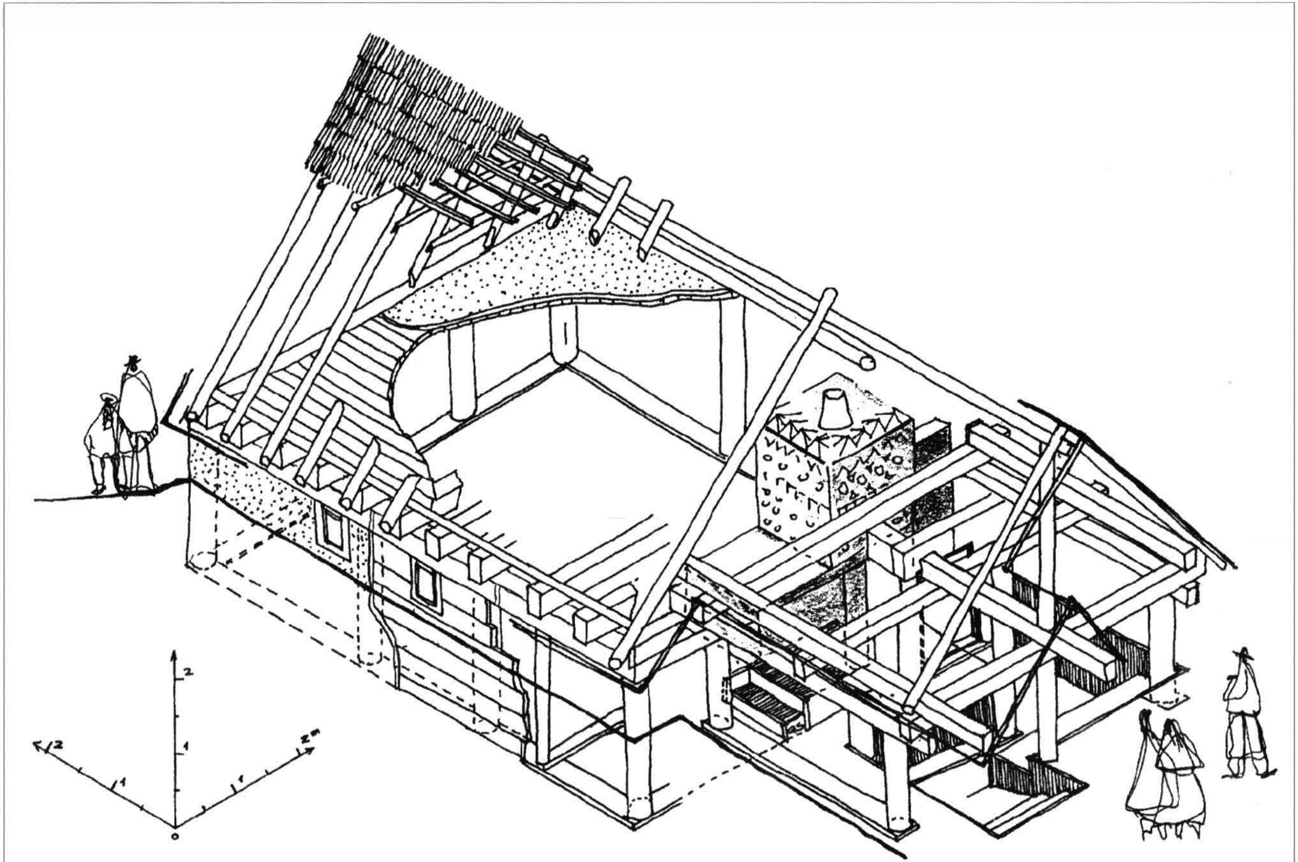

Fig. 3. Târgu Neamţ. Propuneri de reconstituire a locuinţei (Axonometrie).

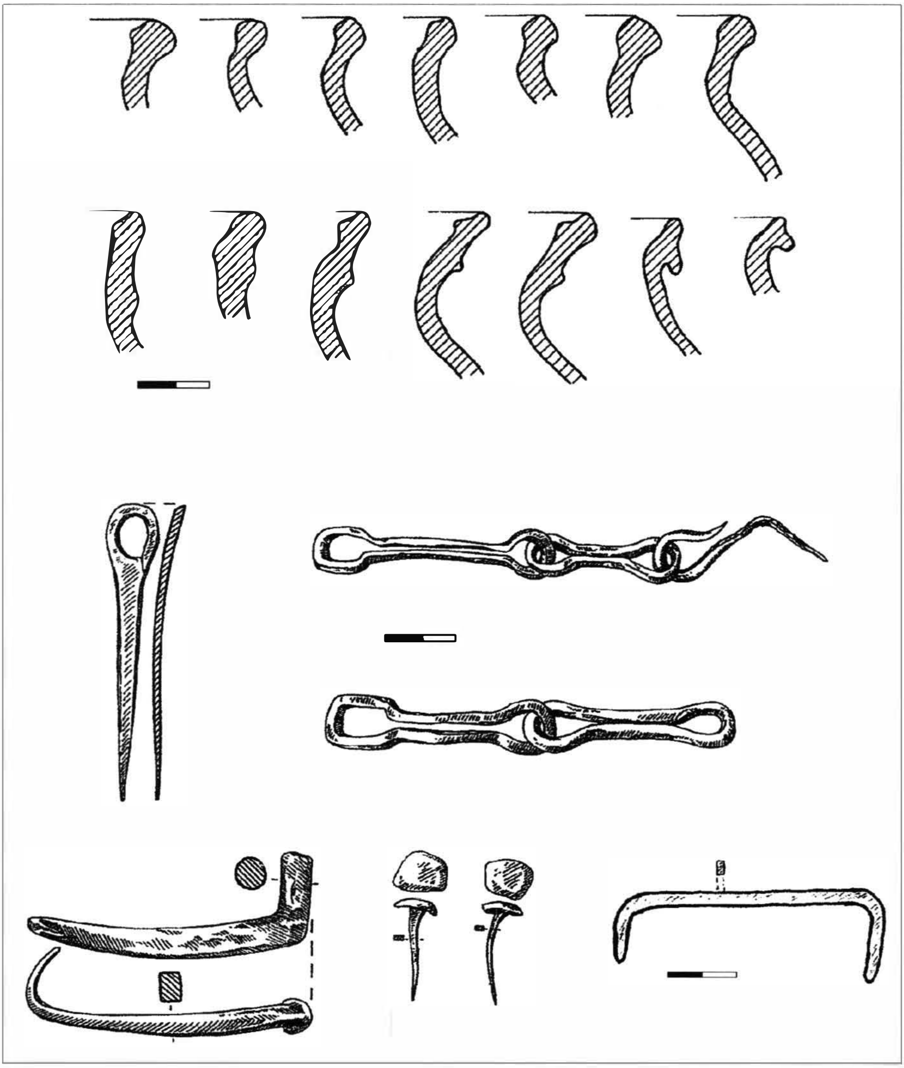

Fig. 4. Târgu Neamț. Fragmente ceramice (1-14) și piese de feronerie (15-20).

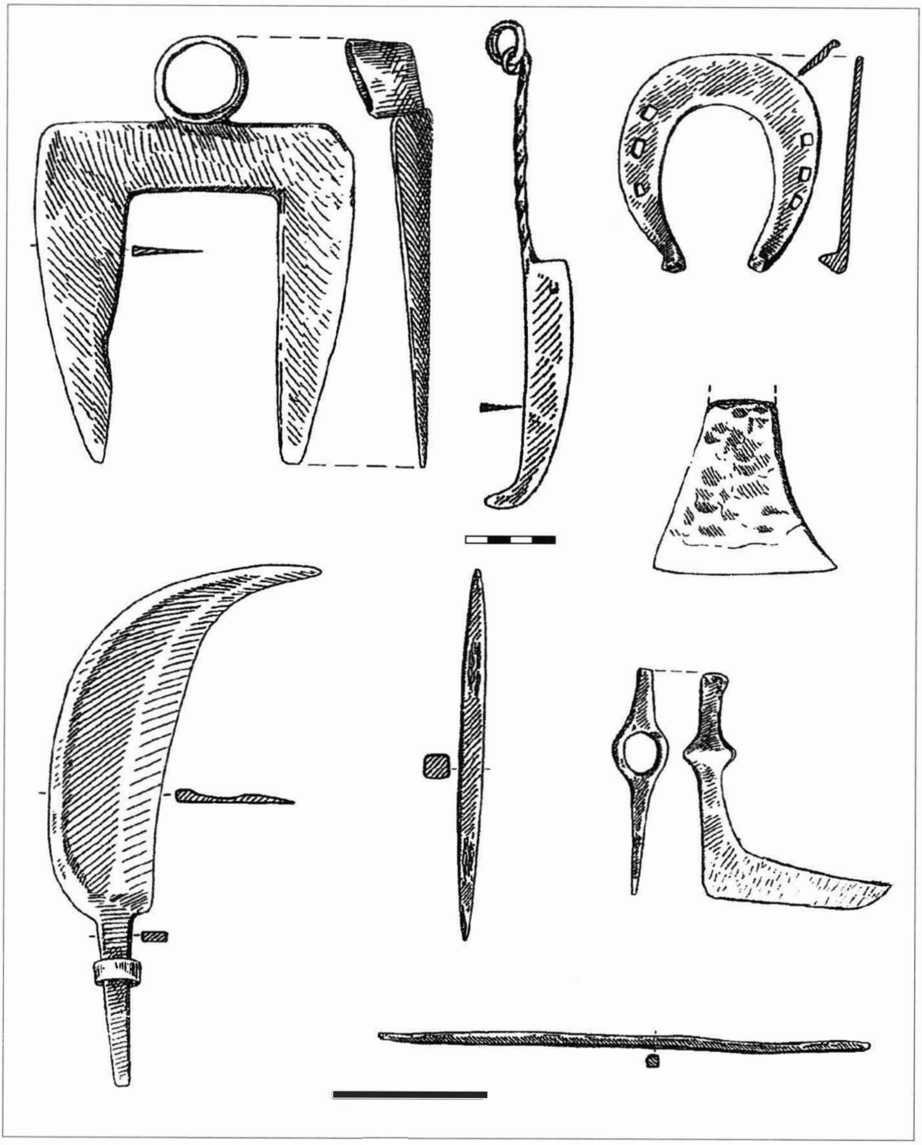

Fig. 5. Târgu Neamț. Unelte.

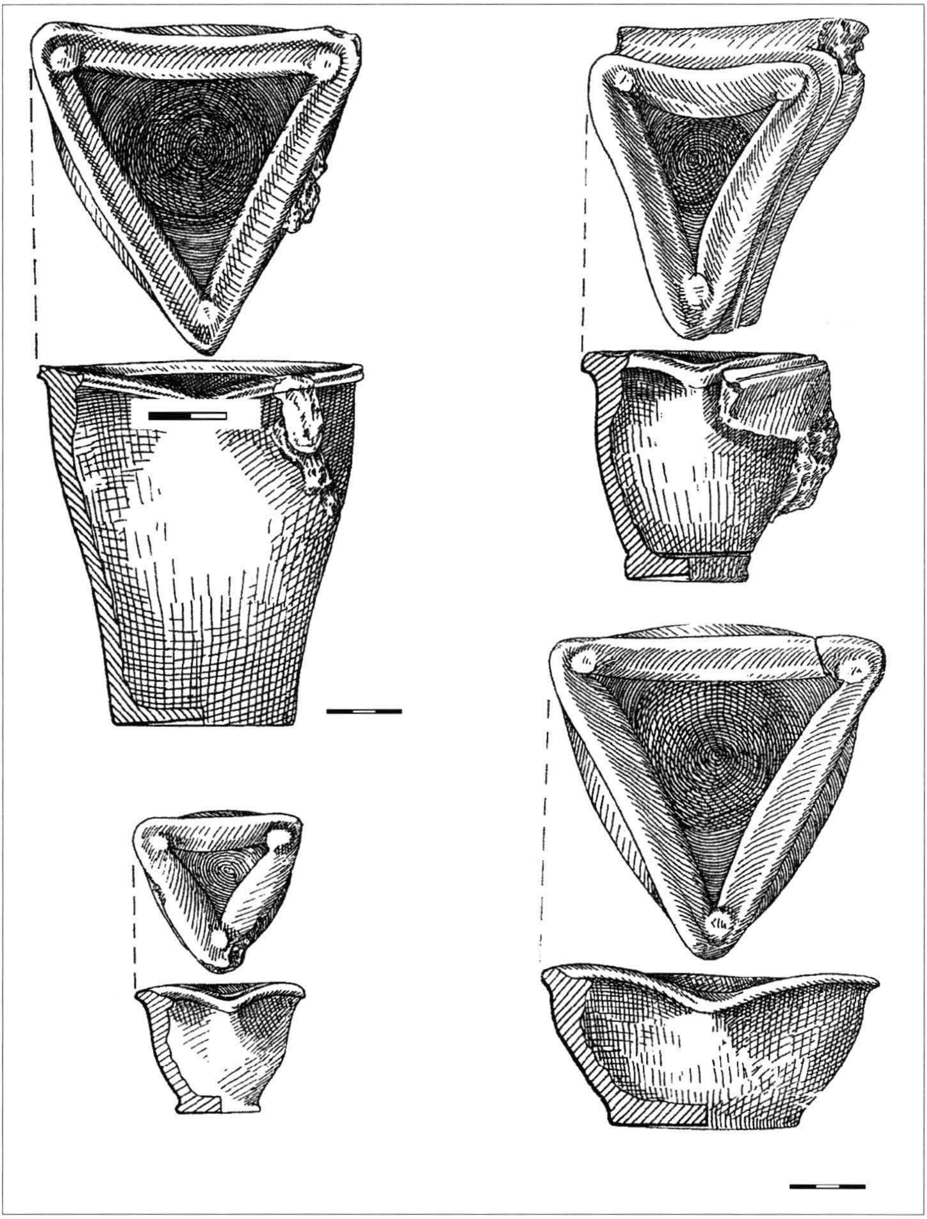

Fig. 6. Târgu Neamț. Tipuri de cahle.

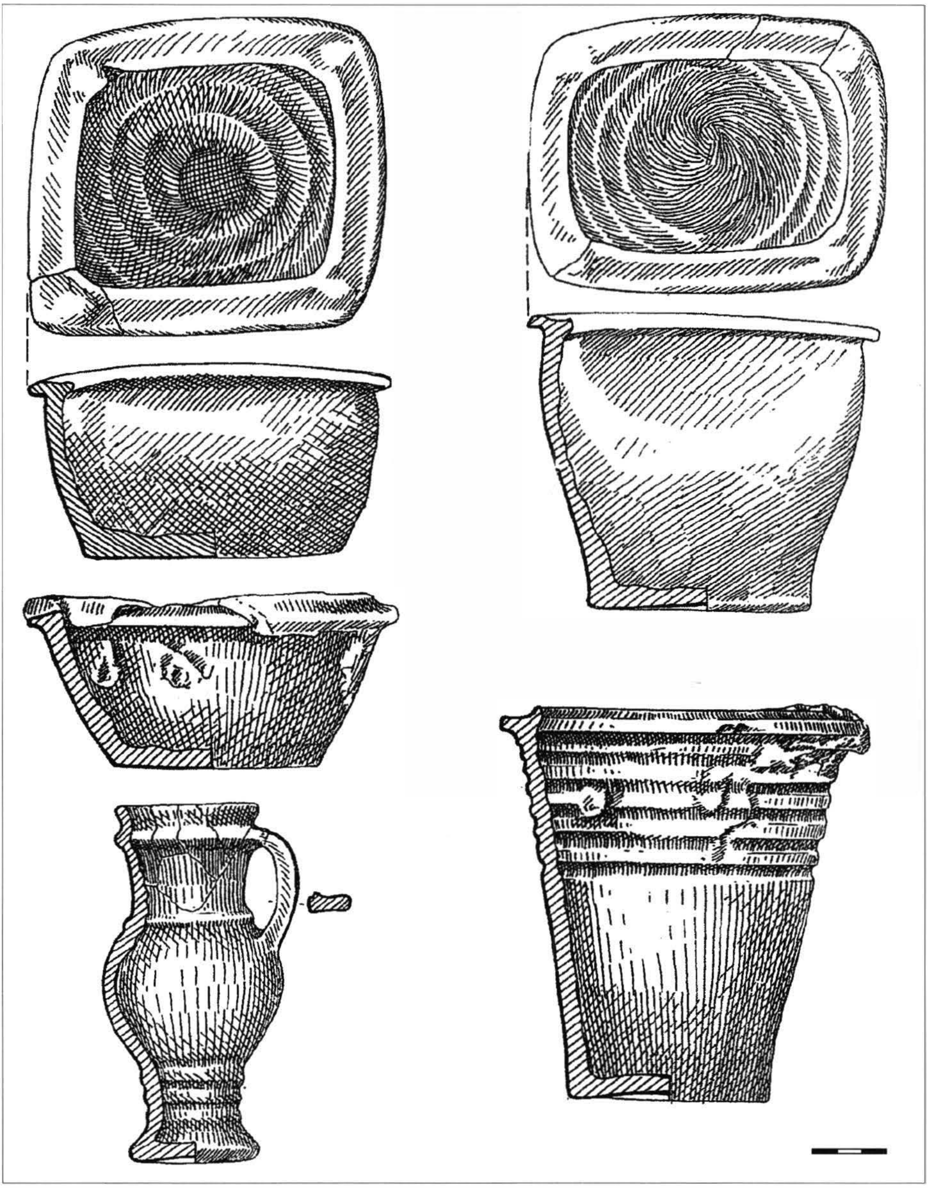

Fig. 7. Târgu Neamţ. Tipuri de cahle (1-4) şi cană cu toartă (5).

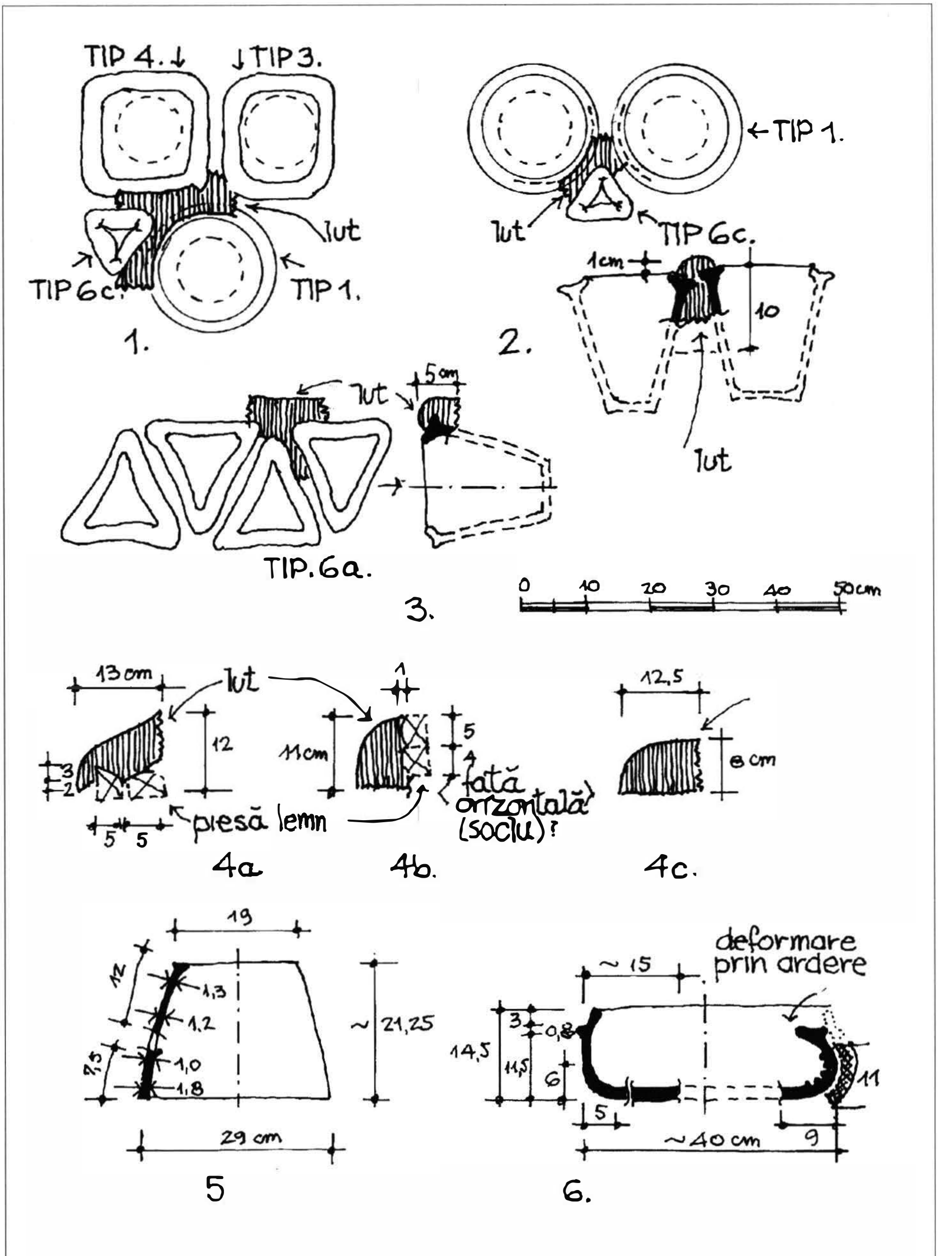

Fig. 8. Târgu Neamţ. Elemente-martor de asamblare a cahlelor în volumetria sobei (1-3), profile din peretele de lut al sobei (4a-c) şi profil de horn (5) şi castron (6).

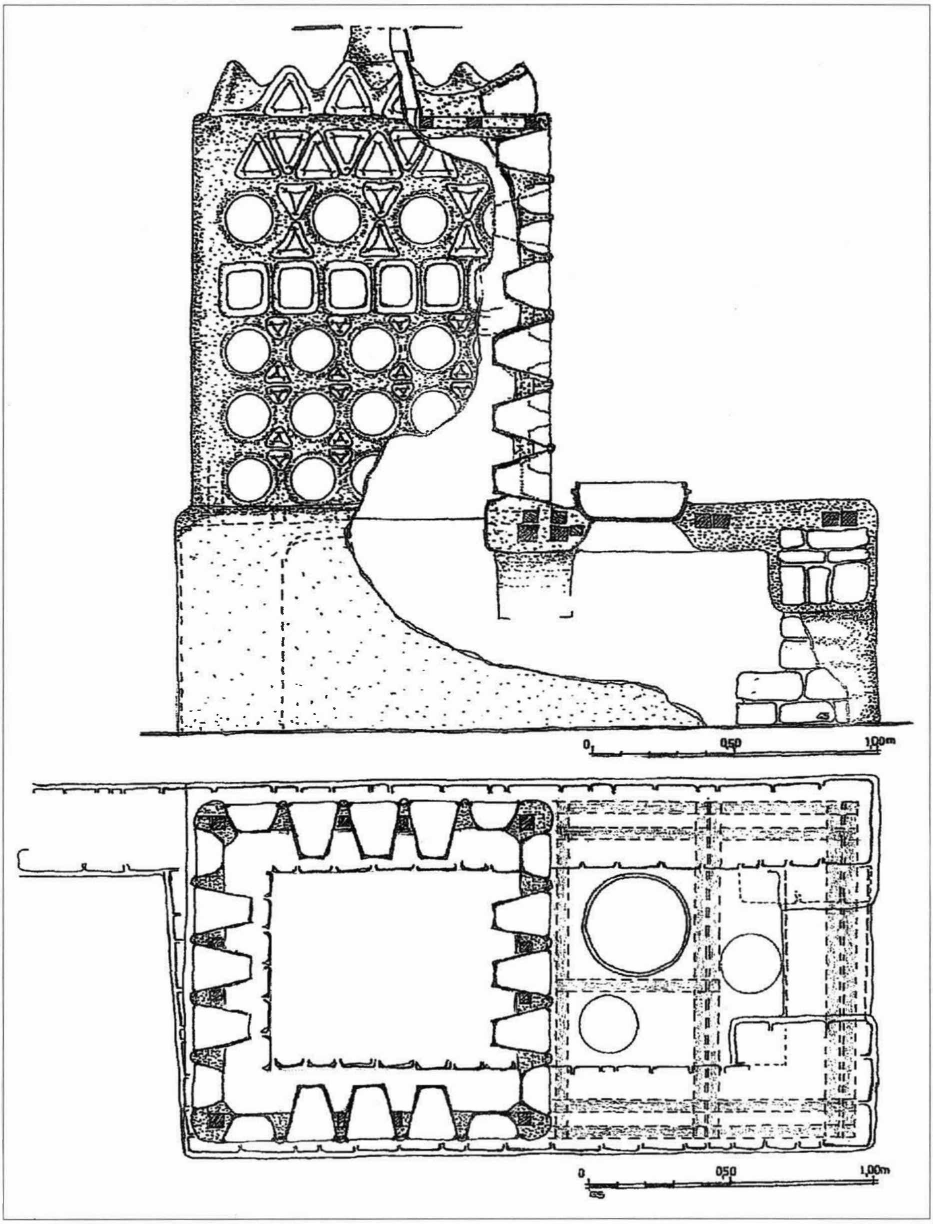

Fig. 9. Târgu Neamţ. Propunere de reconstituire a sobei: plan, vedere şi secţiune.

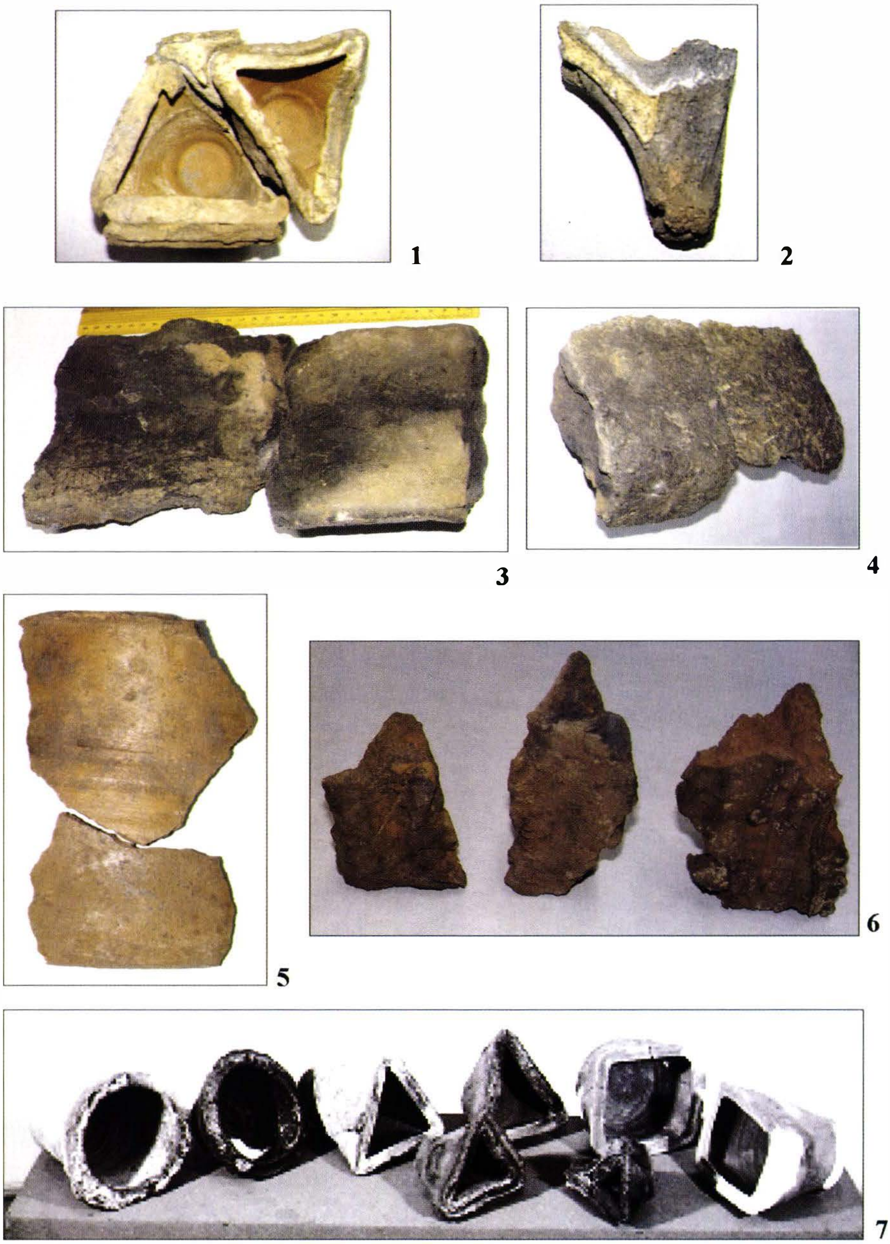

Fig. 10. Târgu Neamț. Tipuri de cahle (1, 7); fragmente din peretele sobei cu amprente de cahle (2), cu amprente de lemn (6); profile din peretele sobei (3, 4); horn (5).

moment de sa désaffection en 1395, comme suite de la campagne de Sigismond de Luxembourg de Hongrie contre le prince Stéphane I-er de la Moldavie. Dans le contexte de ces événements le roi angevin soumettra a un asseau la Citadelle de Neamţ, d'où il émettra le bien connu document du 3 février 1395.

L'habitation contenait une installation de chauffage représenté par un poêle avec des carreaux qui du point de vue typologique et chronologique s'inscrivent dans la plus ancienne série de poêle découverts sur le territoire de la Modavie, si il n'est pas même le plus ancien.

Les auteurs on reconstitué, d'une manière graphique, autant l'habitation que le poêle découvert a l'intérieur.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Târgu Neamţ. Le plan des recherches archéologiques.
Fig. 2. Târgu Neamţ. Le profil du nord de la S1.
Fig. 3. Târgu Neamţ. Proposition de reconstitution de l'habitation.
Fig. 4. Târgu Neamţ. Profils céramiques (1-14) et objects en fer (15-20).
Fig. 5. Târgu Neamţ. Outils.
Fig. 6. Târgu Neamţ. Types de carreaux de poêle.
Fig. 7. Târgu Neamţ. Types de carreaux de poêle (1-4) et broc a anse (5).
Fig. 8. Târgu Neamţ. Eléments-témoins de l'assemblage des carreaux de poêle dans la structure volumétrique du poêle (1-3), profils provenant du paroi en glaise du poêle (4a-c), profils de tuyaux de cheminée (5) et grand bol (6).
Fig. 9. Târgu Neamţ. Proposition de reconstitution du poêle.
Fig. 10. Târgu Neamţ. Types de carreaux de poêle (1,7); fragments du paroi du poêle avec empreintes de carreaux (2), avec empreintes du bois (6); profils du paroi du poêle (3, 4); tuyau de cheminée (5).

UN FRAGMENT DE CAR MINIATURAL DIN LUT DE LA RUGINEŞTI (JUD. VRANCEA)

ANCA-DIANA POPESCU

Pornind de la un fragment de car miniatural descoperit la Rugineşti sunt prezentate aria de răspândire a pieselor similare şi contextele în care ele apar la Dunărea Mijlocie şi Inferioară în epoca bronzului. Autoarea nu susţine interpretarea unor piese de lut, descoperite în spaţiul extracarpatic, drept reprezentări de care.

Carele miniaturale din lut aparţinând epocii bronzului descoperite în zona Dunării Mijlocii şi Inferioare au constituit subiectul mai multor studii publicate de-a lungul timpului[1]. Au fost discutate diverse aspecte legate de forma carelor, zona de origine, aria de răspândire sau funcţionalitatea lor. Fără să reiau în rândurile de faţă o problematică atât de complexă, doresc doar să prezint o piesă descoperită la răsărit de Carpaţi, fiind probabil un import în mediul cultural monteorean, şi câteva consideraţii privind unele piese din lut, găsite în spaţiul extracarpatic, interpretate drept modele de care.

În colecţia Muzeului de Istorie din Oneşti se păstrează un fragment dintr-un car miniatural din lut (fig. 1/1a-d). Piesa are marcajul *Rugineşti. Adjud. 14.01.1998. Pass.* şi este inedită. A fost probabil descoperită întâmplător în localitatea Rugineşti, situată pe terasa dreaptă a râului Trotuş la confluenţa cu Siretul şi a intrat în colecţia Muzeului din Oneşti în 1998 (fără nr. de inventar)[2]. Fragmentul păstrat reprezintă aproximativ ¼ dintr-un car cu patru roţi, fiind una dintre laturile înguste

---

[1] Citez doar câteva: St. Foltiny, AJA 63, 1959, 1, p. 53-58; I. Bóna, ActaArchHung 12, 1960, 1-4, p. 83-111; Gh. Bichir, Dacia N.S. 8, 1964, p. 67-86; I. Ordentlich, N. Chidioşan, Crisia 5, 1975, p. 27-44; M. Bondár, ComArchHung 1990, p. 77-91; I. Bóna, *Wagen und Wagenmodelle in den Tell-Kulturen*, în W. Meier-Arendt (ed.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 73-75; N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, 1, p. 167-168, 203-204; C. Schuster, Thraco-Dacica 17, 1996, 1-2, p. 117-137; J.A. Bakker, J. Kruk, A.E. Lanting, S. Milisauskas, Antiquity 73, 1999, p. 778-790; M. U. Vosteen, *Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde*, Freiburger Archäologische Studien 3, Rahden/Westf. 1999; M. Şandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003, p. 112-115; N. Boroffka, *Bronzezeitliche Wagenmodelle im Karpatenbecken*, în M. Fansa, St. Burmeister (ed.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 2004, p. 347-354.

[2] Îi mulţumesc încă o dată d-lui Ioan Vasiliu pentru bunăvoinţa cu care mi-a îngăduit să studiez această piesă.

S C I V A, tomul 57, nr. 1-4, Bucureşti, 2006, p. 113–128

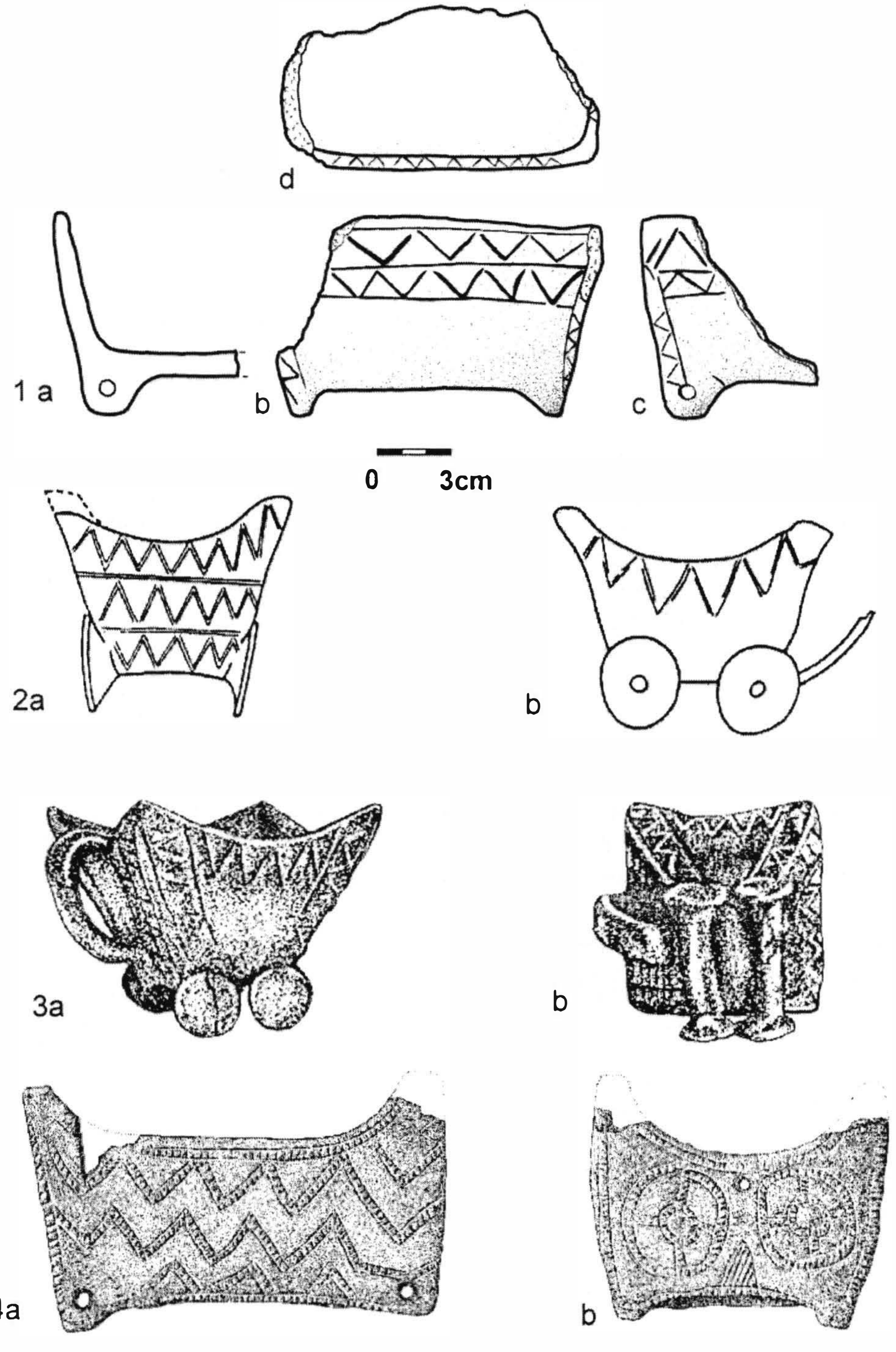

Fig. 1. Care miniaturale din lut: 1a-d Rugineşti; 2a-b Budakalász; 3a-b Szigetszentmárton; 4a-b Pocsaj (2 după Bóna 1969; 3 după Bondár 1990; 4 după Mesterházy 1976) (2-4 fără scară).

ale acestuia. Piesa întreagă era probabil de dimensiuni relativ mari, dacă ţinem seama că peretele păstrat măsoară la bază 11,6 cm. Carul avea formă rectangulară, pereţi înalţi, uşor înclinaţi spre exterior. În cele două colţuri se află câte un inel îngroşat prin care se prindea osia. Este lucrat din pastă intermediară, cu cioburi pisate în compoziţie, suprafeţele fiind zgrunţuroase. Peretele are la exterior culoare cafenie cu o pată negricioasă de la ardere secundară; fundul, atât în interior cât şi la exterior este cenuşiu-închis, culoare care se datorează tot unei arderi secundare. Jumătatea superioară a pereţilor carului a fost ornamentată cu două frize aşezate orizontal care conţineau linii adânc incizate dispuse în zig-zag. Motivul incizat în formă de zig-zag decorează muchia superioară şi colţurile caroseriei; în aceste zone s-a păstrat însă parţial.

Îmi sunt cunoscute 39 de exemplare ce pot fi considerate, într-adevăr, reprezentări miniaturale de care cu patru roţi, datorită în special faptului că au marcat locul de prindere a osiilor (fie prin inele îngroşate aflate la colţuri sub ladă, fie prin perforaţii circulare care străpung lada la extremităţi)[3]. Este posibil ca numărul lor să fie mult mai mare, dacă adăugăm şi piesele al căror aspect nu poate fi determinat în totalitate datorită gradului ridicat de fragmentare. Sunt două zone distincte în care se aglomerează cele mai multe dintre descoperiri: o primă zonă este cea cuprinsă între Someş şi Criş, carele fiind găsite în aşezări atribuite culturilor Otomani, Wietenberg, Nyírség (doar un singur exemplar); cea de-a doua concentrare se află în sud-estul Transilvaniei, în bazinul superior al Oltului, piesele fiind descoperite în aşezări Wietenberg, cu excepţia carului de la Cuciulata care provine dintr-un nivel cu ceramică amestecată de tip Glina, Schneckenberg sau cu decor şnurat[4] (fig. 2). Fragmentul de car de la Rugineşti este cea mai estică descoperire de acest fel cunoscută până în prezent.

O serie de piese ale căror pereţi la îmbinare formau un unghi drept (sau aproape drept), căpătând în consecinţă o formă rectangulară, au fost considerate reprezentări ale carelor. Piesele nu au perforaţii la extremităţi sau inele îngroşate dedesubt prin care să poată fi trecute osiile ce susţineau roţile. Menţionez în acest sens exemplarele de la Derşida (două piese fragmentare)[5], Cândeşti (o piesă întreagă şi una fragmentară)[6], Bărboasa[7]. De acelaşi tip sunt şi trei fragmente descoperite la Rugineşti în cursul săpăturilor efectuate de Radu Vulpe în anul 1933

---

[3] Cu excepţia vaselor în formă de car de la Budakalász şi Szigetszentmárton, piesele celelalte nu au fost găsite stând pe roţi, iar pentru roţile găsite în acelaşi context cu un car nu există certitudinea că aparţineau respectivei piese. Vezi, de exemplu, contextul carului de la Börzönce, cf. Bondár, *op. cit.*, p. 77-91.

[4] Bichir, *op. cit.*, p. 67-68; Idem, Dacia N.S. 6, 1962, p. 87-114.

[5] N. Chidioşan le-a publicat drept vase-cutie, cf. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980, p. 47, pl. 25/2,7. Boroffka şi Schuster le prezintă drept care.

[6] M. Florescu, Carpica 11, 1979, p. 102, fig. 22, 30/6. Piesa întreagă este publicată ca provenind dintr-un mormânt Monteoru Ic3. Din însemnările pe care Eugenia Zaharia mi le-a pus la dispoziţie, reiese că aceasta ar fi fost găsită în M.40, din inventarul căruia face parte şi o ceaşcă decorată cu motive în relief (stil Ic2). Piesele se află în colecţia Muz. Focşani.

[7] V. Căpitanu, M. Florescu, Carpica 2, 1969, p. 30, fig. 7.

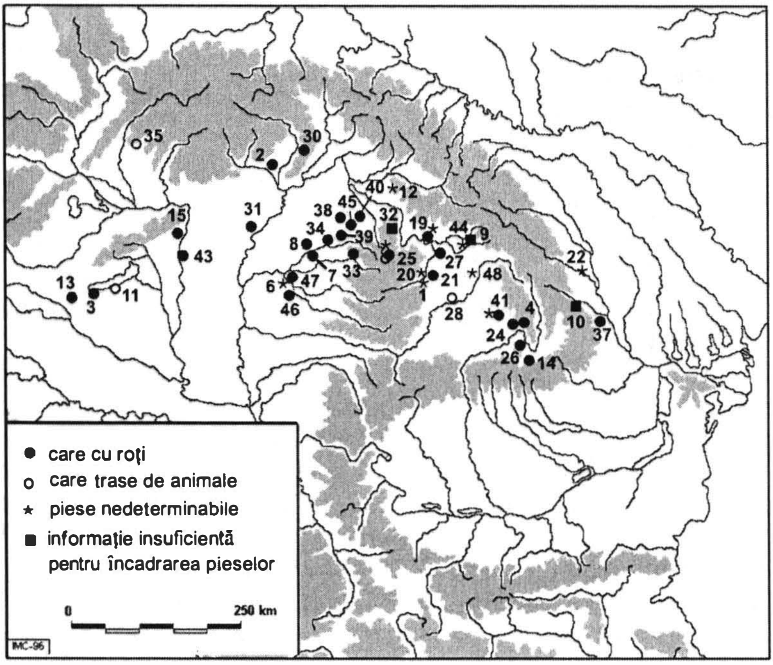

Fig. 2. Aria de răspândire a carelor miniaturale din lut (numerotarea corespunde cu catalogul descoperirilor).

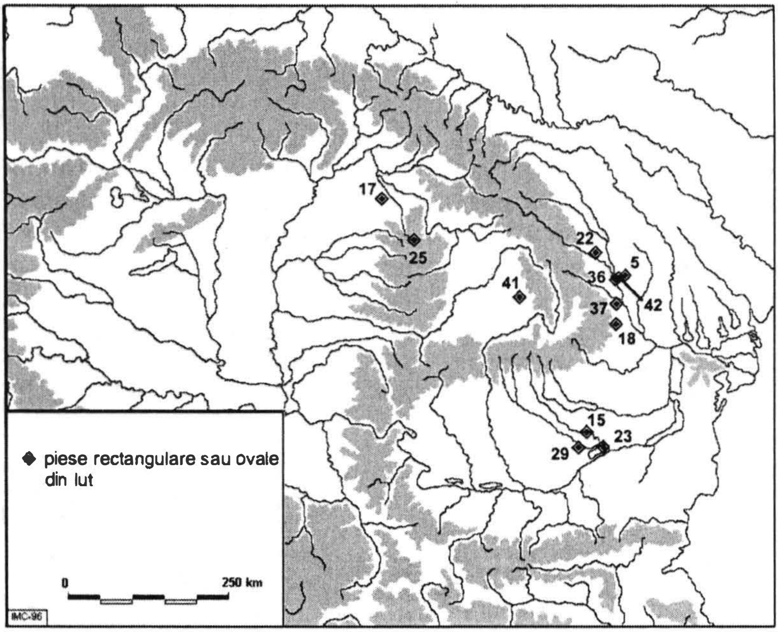

Fig. 3. Aria de răspândire a „lăzilor” din lut.

în zona *Movilei cu Bolovani*[8]. Două piese de formă rectangulară au fost descoperite pe „Cetăţuia" de la Răcătău[9] şi aparţin depunerii Monteoru (depunere cu ceramică decorată în stil Ic3-Ic2)[10]. Recipientul de dimensiuni mai mici de la Răcătău are câte o perforaţie făcută în partea mediană a peretelui lung, aproape de marginea superioară şi este ornamentat pe laturi cu linii incizate aşezate în formă de „V", iar muchiile unde se îmbină pereţii sunt crestate (fig. 4/1). Cealaltă piesă, păstrată parţial, este nedecorată. Ambele exemplare au urme de la ardere secundară. O piesă asemănătoare cu cele de la Răcătău şi Cândeşti a fost descoperită la Sohodor (jud. Bacău), localitate situată la cca 5 km NE faţă de Răcătău, unde au fost identificate materiale Monteoru (fază neprecizată)[11] (fig. 4/2). Vasul a fost supus unei arderi intense, fapt evidenţiat de schimbarea culorii mai ales în zona inferioară, la exterior şi interior, şi de suprafaţa cu crăpături fine la exterior. În cursul vechilor campanii de săpături de pe „Cetăţuia" Costişei au fost descoperite trei exemplare, două dintre ele fiind găsite în depunerea cu ceramică Monteoru Ic2-Ic1; al treilea exemplar nu are contextul precizat[12] (fig. 4/3-5). Două piese sunt decorate în manieră Wietenberg, una având forma rectangulară, cealaltă ovală. Pe fragmentul de formă ovală, mai bine păstrat, cu decor de tip Wietenberg, se văd urmele unei arderi intense, piesa căpătând, pe alocuri, culoarea gri-deschis, în timp ce culoarea iniţială a fost cărămizie (fig. 4/3). Fragmentul nedecorat provine din partea de la îmbinarea pereţilor, care este bine reliefată, iar colţul înălţat (fig. 4/4); este lucrat dintr-o pastă relativ bună, cu cioburi pisate în compoziţie, de culoare cărămizie la interior şi în jumătatea superioară la exterior, devenind negricioasă spre fund (ardere secundară la exterior). Fragmente din piese cu formă ovală au mai fost descoperite la Ciceu-Corabia[13] (fig. 5/4a-d) şi Derşida[14] (cultura Wietenberg) sau Mogoşeşti (cultura Tei)[15], fiind considerate, ca şi piesele de formă rectangulară, reprezentări în miniatură ale carelor[16]. Din cartografierea punctelor unde au fost

[8] Două dintre piese au fost publicate, vezi E. Dunăreanu-Vulpe, Dacia 7-8, 1937-1940 (1941), p. 108, fig. 3/10, 12. Informaţiile despre cea de-a treia piesă le am de la d-na Eugenia Zaharia, căreia îi aduc mulţumirile mele.

[9] Le sunt recunoscătoare d-nelor Lăcrămioara Stratulat şi Lăcrămioara Istina care mi-au oferit tot sprijinul pentru a studia o serie de materiale aparţinând epocii bronzului aflate în colecţia Muzeului din Bacău.

[10] Material inedit aflat în colecţia Muzeului din Bacău, nr. inv. 12 278 şi 13 115.

[11] Căpitanu, Carpica 14, 1982, p. 145; S. Iacobescu, Carpica 29, 2000, p. 43. Piesa este inedită.

[12] Fragmentul este foarte corodat, iar marcajul nu s-a păstrat; se vede însă bine motivul decorativ specific culturii Wietenberg care împodobeşte marginile piesei. Materialele sunt inedite.

[13] Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, p. 30, 168, Pl. 56/5, 59/5. Piesa are două găuri pentru fixat osii. Informaţia mi-a fost oferită de dr. N. Boraffka, căruia îi mulţumesc.

[14] Chidioşan, *op. cit.*, p. 47, pl. 25/9; Boroffka, *op. cit.*, p. 168.

[15] C. Schuster, T. Popa, *Mogoşeşti. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 68, pl. 21/1.

[16] Datorită formei ovale, ele ar putea fi foarte bine considerate şi reprezentări de bărci. Asocierea între barcă, vehicule cu roţi şi cai este întâlnită în reprezentările rupestre (*Rock Art*) din Scandinavia, din epoca bronzului. În articolul lui R. Forrer publicat în 1932 este ilustrat un car având caroseria în formă de barcă, lucrată din aur, aşezată pe patru roţi din bronz, găsit în mormântul reginei Ahhotep (mama faraonului Ahmose I, fondatorul dinastiei a XVIII-a, sec XVI a.Chr.). Reprezentări asemănătoare, bărci pe roţi, trase însă de cai, se găsesc pe unele situle hallstattiene, cum este şi cazul piesei de la Moritzing/San Maurizio. Cf. Forrer, *Les chars cultuels préhistoriques et leurs survivances aux époques historiques*, Préhistoire 1, 1932, 1, p. 102-104 şi fig. 21/1-2, carele naviforme fiind văzute de autor în relaţie cu ceremonialul funerar. Piesa de la Ciceu-Corabia are forma unei bărci, a

descoperite asemenea piese, rectangulare sau ovale, rezultă o mai largă răspândire a lor în spaţiul extracarpatic (situaţie ce contrastează cu răspândirea pieselor cărora li se puteau ataşa roţi), cu o concentrare maximă în aria culturii Monteoru, în contexte cu ceramică decorată în stilurile Ic2-Ic1[17] (fig. 3). Multe dintre ele prezintă urme de la arderi secundare intense în partea inferioară, la exterior şi interior, ceea ce arată întrebuinţarea deasupra focului sau folosirea lor ca recipiente în care s-a ars ceva (unele exemplare au pereţii înnegriţi în interior). Într-adevăr, forma acestor piese este foarte asemănătoare cu a celor care au locul de fixare a osiilor marcat. Însă interpretarea lor drept care numai pe baza formei nu este totuşi suficientă, din moment ce ele nu prezintă nici un indiciu că li s-ar fi putut ataşa roţi. Din punctul meu de vedere, modul în care o persoană alege să facă un obiect nu este deloc întâmplător, iar respectivul obiect avea o semnificaţie pentru el şi pentru comunitate. De aceea mi se pare firesc ca un obiect cu roţi să fi avut un înţeles diferit faţă de un obiect asemănător ca formă însă lipsit de roţi. Din acest motiv, am serioase rezerve în a vedea „lăzile" ca pe o formă diferită de reprezentare a carului, specifică spaţiului extracarpatic.

O situaţie oarecum similară se întâlneşte la Budakalász, unde a fost cercetat un cimitir aparţinând culturii Baden[18]. În M.177 a fost găsit un vas de formă rectangulară, cu marginile arcuite şi cu o toartă bine evidenţiată aşezată pe una din laturile înguste; patru roţi pline erau prinse de fundul vasului (fig. 1/2a-b). În inventarul altor morminte din acelaşi cimitir apar vase de aceeaşi formă – rectangulară, cu marginile arcuite, fără toartă – dar care au un picior-suport de mari dimensiuni în loc de roţi. Chiar dacă au formă asemănătoare, prezenţa la partea inferioară a roţilor sau piciorului le face să arate diferit şi probabil că şi simbolistica lor era deosebită. Având în vedere şi aceste decoperiri din Ungaria înclin să cred că „lăzile" rectangulare sau ovale găsite, cu precădere, în spaţiul extracarpatic, nu sunt care miniaturale.

Mai există unele piese de formă rectangulară ce nu au marcat locul de fixare a osiilor şi roţilor. În schimb, ele conţin alte elemente care sugerează „mişcarea": protome zoomorfe plasate pe una din laturi, creând impresia că respectivele animale (bovidee sau cabaline) sunt înhămate la căruţă. Din acest motiv le consider reprezentări de care, chiar dacă le lipsesc roţile; prezenţa animalelor arată „mişcare", ele deplasează vehiculul. Printre exemplarele timpurii publicate se numără cele de la Radošina[19] şi Boglárlelle[20], ambele

---

fost perforată la bază poate cu scopul de a-i fi ataşate roţi, iar pe fiecare dintre laturile lungi apare reprezentat un animal, probabil cal. Ca atare, asocierea între barcă şi car este de presupus în acest caz, iar din câte cunosc, astfel de reprezentări nu sunt totuşi ceva obişnuit în epoca bronzului din Europa.

[17] Un vas de formă rectangulară, de mici dimensiuni, asemănător acestor piese din mediul Monteoru, decorat la îmbinarea pereţilor cu crestături, iar cu impresiuni scurte, şnurate, pe marginea superioară a pereţilor, a fost descoperit în cimitirul plan de la Usatovo, într-un context considerat „de cult" (groapa de cult nr. 5), cf. V.A. Dergačev, *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Ava Materialien 45, 1991, p. 74, pl. 83/7.

[18] S. Soproni, FolArch 6, 1954, p. 29-36, 198 urm, pl. 6-9.

[19] V. Němejcová-Pavúková, J. Bárta, SlovArch 25, 1977, 2, p. 443 urm, fig. 7.

[20] I. Ecsedy, ComArchHung 1982, p. 15-29, fig. 8/9.

atribuite culturii Baden[21]. Piesa de la Radošina este, în fapt, un vas care are o toartă prinsă de muchia superioară. În acest context, nu este exclus ca piesele fragmentare descoperite la Derşida (fig. 5/2) şi Lechinţa[22] (fig. 5/1), atribuite culturii Wietenberg, să fie părţi ale unor care miniaturale trase de animale[23].

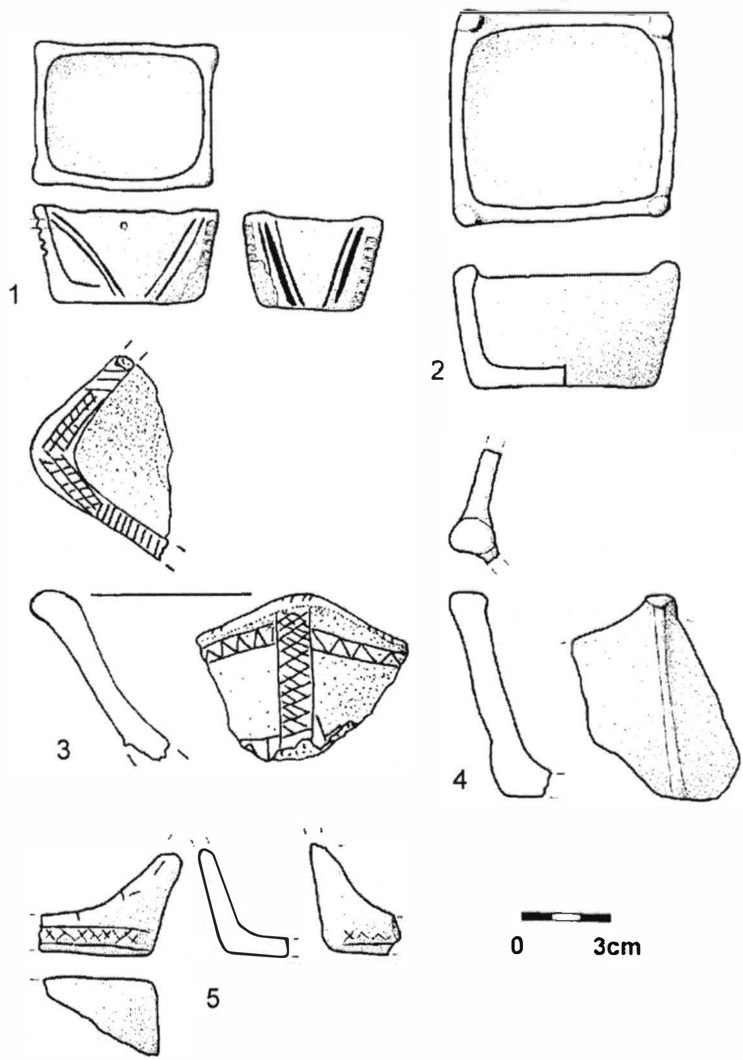

Fig. 4. „Lăzi" din lut: 1 Răcătău; 2 Sohodor; 3-5 Costişa.

[21] J. Maran, Germania 76, 1998, 2, p. 514.

[22] Bichir, *op. cit.* (supra nota 1), p. 70 urm, fig. 4/3.

[23] E posibil ca si fragmentul de car de la Sighişoara să fi avut pe latura îngustă păstrată două protome zoomorfe.

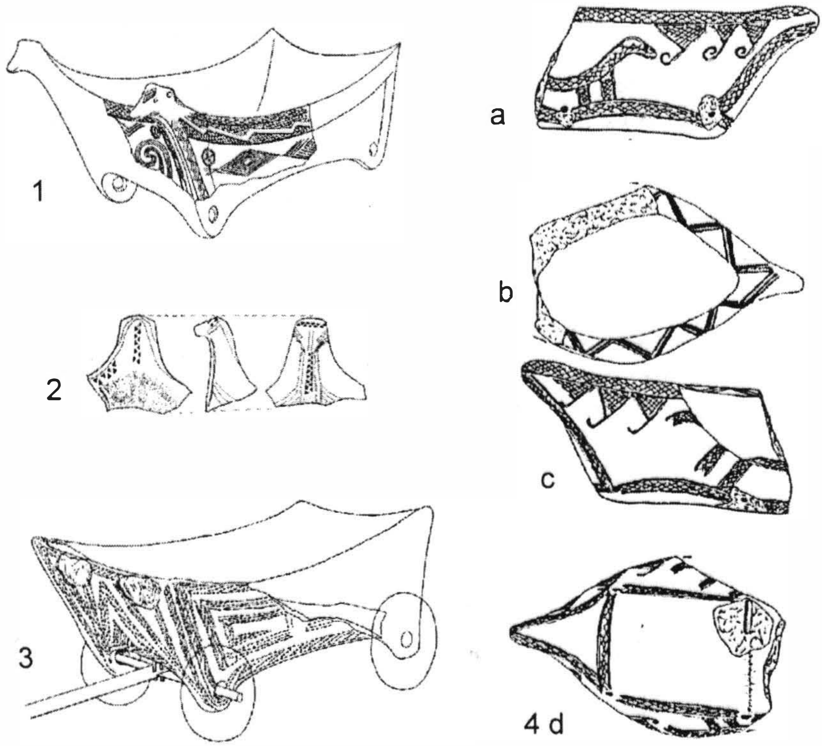

Fig. 5. Reprezentări de care: 1 Lechinţa; 2 Derşida; 3 Sighişoara; 4 Ciceu-Corabia (1, 3 după Bichir 1964; 2 după Chidioşan 1980; 4 după Boroffka 1994). Fără scară.

În consecinţă, după părerea mea, pentru a interpreta o piesă drept model de car este necesară prezenţa elementelor care să indice posibilitatea de fixare a roţilor sau protomelor zoomorfe. Piesele timpurii din cultura Baden erau în realitate vase cărora li se dădea aspectul de car prin ataşarea roţilor sau animalelor; unele dintre exemplare proveneau din contexte funerare şi este evident că forma lor deosebită avea o semnificaţie aparte[24]. La aceeaşi vreme (a doua jumătate a mileniului al IV-lea a.Chr.),

[24] Pentru interpretarea prezenţei unor astfel de piese în morminte vezi discuţia la Boroffka, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.* (supra nota 1), p. 352-353, cu trimitere la literatura pe această temă. În Scandinavia, unul dintre motivele principale ale simbolisticii epocii bronzului a fost barca, cu rol important în cadrul ceremonialului funerar. Sunt frecvente reprezentările de bărci pe obiecte de bronz din morminte, în special pe brice, amenajarea exterioară din piatră a unor morminte este în formă de barcă, numeroase desene de bărci apar pe stâncile situate pe ţărm, la graniţa dintre pământ şi apă considerată în cosmologia locală punctul de întâlnire între lumea celor vii şi lumea morţilor. În mitologia scandinavă, barca este vehiculul care asigură trecerea către celălalt tărâm. Alături de barcă, petroglifele conţin şi alte simboluri precum figuri umane, animale, vehicule cu roţi, motive geometrice (triunghi, zig-zag etc.). Vezi, C. Ballard, R. Bradley, L. Nordenborg Myhre, M. Wilson, World Archaeology 35, 2003, 3, p. 385-403; R. Bradley, A. Jones, L. Nordenborg Myhre, H. Sackett, Norwegian Archaeological Review 35, 2002, 2, p. 109-118; L.V. Grinsell, Antiquity 15, 1941,

în morminte ale culturii Novotitarovskaja din Kuban morţii erau îngropaţi împreună cu care din lemn cu patru roţi, folosite probabil în cadrul procesiunii funerare[25]. Obiceiul s-a păstrat în spaţiul nord-pontic în cursul mileniilor III-II a.Chr., fiind destul de răspândit printre înmormântările Jamnaja şi Katakombnaja[26]. În Bazinul Carpatic, majoritatea pieselor de lut în formă de car găsite în contexte mai târzii, aparţinând perioadei mijlocii a epocii bronzului, provin din aşezări şi sunt, de regulă, în stare fragmentară. O excepţie este, deocamdată, depunerea unui vas-car în mormântul unui copil (M.40) de la Nižná Myšl'a, atribuit culturii Košt'any-Otomani[27]. În această perioadă, carele nu pot fi legate în mod direct de ceremonialul funerar, cum este cazul miniaturilor din cultura Baden. E posibil însă ca simbolistica lor să nu se fi schimbat în timp, chiar dacă relaţia cu ceremonialul mortuar sau cu persoana decedată nu este foarte vizibilă. Carele miniaturale nu erau probabil doar reprezentări cu încărcătură simbolică, ci aveau şi o funcţionalitate practică. O utilizare a lor drept recipiente în cadrul anumitor ceremonii este de luat în considerare[28]. Un indiciu ce susţine folosirea lor ca vase îl constituie şi aspectul unora dintre piese pe a căror suprafaţă, mai ales pe fund, la interior şi exterior, se văd urmele arderilor secundare, cum este, de altfel, şi cazul fragmentului de car de la Rugineşti. Prezenţa vaselor-care nu este o caracteristică a epocii bronzului, asemenea reprezentări fiind cunoscute şi din perioada hallstattiană, când sunt frecvente cazanele pe roţi. Rolul de vas îl presupun şi pentru aşa-zisele lăzi de car găsite în zona extracarpatică; în fapt, forma lor este similară cu cea a caroseriei carelor, prezintă şi ele urmele unor arderi secundare repetate, iar o piesă are perforaţii în partea superioară a pereţilor, întocmai ca şi unele care, ceea ce ar indica posibilitatea de a le suspenda (fig. 4/1)[29].

---

p. 360-370; K. Helskog, Norwegian Archaeological Review 32, 1999, 2, p. 73-94; F. Kaul, PZ 80, 2005, 2, p. 135-148.

[25] A. N. Gej, *Die Wagen der Novotitarovskaja-Kultur*, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.*, p. 177-190.

[26] A. Häusler, EAZ 22, 1981, p. 581-647; idem, EAZ 25, 1984, p. 629-682; E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*, Archäologie in Eurasien 14, 2003, harta 28; A. B. Belinskij, A. A. Kamykov, *Neue Wagenfunde aus Gräbern der Katakombengrab-Kultur im Steppengebiet des zentralen Vorkaukasus*, în Fansa, Burmeister (ed.), *op. cit.*, p. 201-220, cu literatura mai veche.

[27] J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, SlovArch 47, 1999, 1, p. 27, fig. 27. Ar mai fi de amintit şi vasul dintr-un mormânt de incineraţie de la Vel'ké Raškovce (Slovacia), aparţinând culturii Suciu de Sus, pe gâtul căruia sunt reproduse care cu două roţi, trase probabil de cai; cf. V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im Slowakischen Raum*, PAS 15, 1999, p. 101, pl. 42/13.

[28] Un punct de vedere similar la Boroffka, *op. cit.*, p. 348; Schuster, *op. cit.* (supra nota 1), p. 122.

[29] Din aşezarea de la Százhalombatta-Földvár, cultura Nagyrév, îmi este cunoscut un vas de formă rectangulară de mici dimensiuni (H = 3,5 cm) care are două apucători prinse la partea superioară a celor doi pereţi mai înguşti. Forma vasului este identică cu cea a caroseriei carelor, însă este evident că nu poate fi interpretat în acest fel, cf. Meier-Arendt (ed.), *op. cit.* (supra nota 1), p. 176, nr. cat. 13.

După cum am menţionat, carul fragmentar de la Rugineşti este decorat cu motive în zig-zag. Nu cunoaştem contextul arheologic din care provine această piesă; ştim doar că în marginea dinspre râul Trotuş a localităţii Rugineşti se află un grup de movile cu structură din pământ şi bolovani[30]. Este posibil ca fragmentul de car să provină dintr-una din aceste movile. Ca urmare a săpăturilor efectuate de Radu Vulpe în 1933 în zona *Movilei cu Bolovani* a fost descoperită ceramică monteoreană, numeroase fiind fragmentele decorate în stilurile Ic2-Ic1[31]. Ori unul dintre motivele tipice stilurilor Ic2-Ic1 este zig-zagul, aşa cum se întâlneşte şi pe fragmentul de car de la Rugineşti. Pe de altă parte, constatăm că în ceea ce priveşte decoraţia carelor în general, motivul predominant îl formează liniile sau benzile incizate dispuse sub formă de zig-zag. Motivul în zig-zag ornamentează atât vasele-care din perioada timpurie a epocii bronzului, aparţinând culturii Baden, cât şi piesele mai târzii din mediile Hatvan, Otomani sau Wietenberg. Deşi carele provin din diferite contexte ale epocii bronzului, din cultura Baden până în mediile Wietenberg, Otomani sau Monteoru, interesant este că, indiferent de perioada şi zona în care au fost găsite, ele sunt decorate într-o manieră asemănătoare, ceea ce ar sugera că acest gen de piese conţine o simbolistică ce trece dincolo de timp şi „graniţe culturale"[32].

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

*Unităţi administrativ-teritoriale:
m.= megye (Ungaria); okr.= okres (Slovacia)
or. = oraş

[30] Astăzi sunt parţial distruse datorită culturilor agricole şi erodării terasei drepte a Trotuşului, după cum am putut constata în cursul unei cercetări de teren pe care am făcut-o în 2004 la faţa locului. Tumulii puteau fi identificaţi cu greu printre lanurile de porumb; în unele zone se vedeau bolovani împrăştiaţi la suprafaţă.

[31] Sunt şi fragmente ceramice decorate în stil Monteoru Ia/IIa.

[32] Acelaşi element decorativ – zig-zagul – apare şi pe reprezentările miniaturale de care din teracotă din SE Anatoliei, datate la sfârşitul mileniului al III-lea şi începutul mileniului al II-lea a.Chr, cf. E. Özgen, Anatolian Studies 36, 1986, p. 165-171. În aşezarea de la Bronocice (Polonia), într-o groapă, a fost găsit un vas (cultura Trichterbecher) decorat cu motive incizate; între elementele decorative se remarcă trei care cu patru roţi şi grupuri de câte două linii în zig-zag aşezate orizontal. Acest din urmă motiv a fost interpretat ca simbol al apei, cf. S. Milisauskas, J. Kruk, ArchKorr 12, 1982, p. 141-144; Bakker ş.a., *op. cit.* (supra nota 1), p. 784 urm. Interpretarea nu mi se pare exagerată dacă este să ţinem seama de posibila relaţie între car şi practicile mortuare, de considerare a carului ca vehicul de trecere către celălalt tărâm şi de felul în care este privită apa în mitologie, drept barieră către lumea „de dincolo", populată de spirite şi fiinţe supranaturale, sau ca element purificator. Sunt de amintit în acest context şi unele modele de care din perioada târzie a epocii bronzului (carul de la Dupljaja) şi din Hallstatt- cazane aşezate pe suporturi cu roţi, trase de păsări de apă. Asocierea între car şi păsările de apă a avut o însemnătate aparte, fiind de lungă durată în timp şi răspândită în spaţiu. Reamintesc totodată şi asocierea între barcă şi roţi, mai des întâlnită pe situlele hallstattiene. O discuţie recentă asupra carului de la Dupljaja la Şandor-Chicideanu, *op. cit.* (supra nota 1), p. 112-115; R. Vasić, *The Dupljaja Cart Again*, în P. Rogozea, V. Cedică (red.), *Festschrift für Florin Medeleţ zum 60. Geburtstag*, Timişoara, 2004, p. 155-162.

1. Aiton
com. Aiton, jud. Cluj, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Fragment dintr-o piesa patrulateră; decorat. N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, 1, p. 167, pl. 1/5 (în continuare Boroffka, *Wietenberg*).

2. Alsóvadász
Borsod-Abaúj-Zemplén m., Ungaria
Aşezare, cultura Hatvan. Car fragmentar; decor incizat (zig-zag). N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, p. 117, pl. 113/8.

3. Balatonberény
Somogy m., Ungaria
Două fragmente din acelaşi car. Decor incizat (zig-zag). Cultura Baden (grupul Boleráz). J. Makkay, JAMÉ 45, 2003, p. 63, pl. 2/3.

4. Baraolt
or., jud. Covasna, România
Car fragmentar; decorat. Atribuit culturii Wietenberg. Zs. Szekely, Aluta 17-18, 1985-1986 (1988), p. 189-196, fig. 1/1 şi 2; Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 8/8.

5. Bărboasa
com. Onceşti, jud. Bacău, România
Aşezare cu două niveluri Monteoru Ic2. Fragment piesă rectangulară găsit în apropierea unei vetre din nivelul inferior. V. Căpitanu, M. Florescu, Carpica 2, 1969, p. 30, fig. 7.

6. Békés
Békés m., Ungaria
Aşezare, cultura Otomani (Gyulavársand). Din nivelul 3: două fragmente din piese de formă rectangulară; decorate. J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeit Tell-Siedlung bei Békés*, FontArchHung, Budapesta, 1974, p. 153-154, pl. 4/1-2.

7. Berettyószentmárton
Hajdu-Bihar m., Ungaria
Descoperire izolată. Car miniatural; decor incizat. Cultura Otomani (Gyulavarsánd). W. Meier-Arendt (ed.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 198 (în continuare Meier-Arendt, *Bronzezeit*).

8. Berettyóújfalu-Herpály
Hajdu-Bihar m., Ungaria
Aşezare. Car fragmentar găsit într-o groapă deranjată de locuirea ulterioară. Cultura Otomani (faza timpurie). M. Máthé, ActaArchHung 36, 1984, p. 137-159, pl. 6/1a-c; Meier-Arendt, *Bronzezeit*, p. 206.

9. Bistriţa
or., jud. Bistriţa-Năsăud, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Piesă rectangulară. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

10. Bogdăneşti
com. Bogdăneşti, jud. Bacău, România
Aşezare Monteoru. Fragment nedecorat dintr-o piesă rectangulară. Atribuit Monteoru Ic2. M. Florescu, C. Buzdugan, ArhMold 7, 1972, p. 177.

11. Boglárlelle
Somogy m., Ungaria
Aşezare, grupul Boleráz (cultura Baden). Piesă rectangulară găsită într-o groapă; decorată. I. Ecsedy, ComArchHung 1982, p. 15-29, fig. 8/9.

12. Boineşti
com. Bixad, jud. Satu Mare
Aşezare, cultura Suciu de Sus. Fragment dintr-o piesă rectangulară, decorat. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1978, p. 73, pl. 49/30.

13. Börzönce
Zala m., Ungaria
Aşezare. Fragment de car găsit într-o groapă împreună cu ceramică Somogyvár-Vinkovci. M. Bondár, ComArhHung 1990, p. 77-91, fig. 5.

14. Braşov
or., jud. Braşov, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Fragment de car; decor incizat. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 26, pl. 19/5.

15. Bucureşti
Aşezare, cultura Glina. „Ladă fragmentară de car"; M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureştilor*, Bucureşti 2000, p. 20.

16. Budakalász
Pest m., Ungaria
Cimitir, cultura Baden. M.177: vas-car cu roţi fixate de corp. S. Soproni, FolArch 6, 1954, p. 29-36, 198-199, pl. 6/1, 7/1-2, 8/1-2 (**fig. 1/2a-b**).

17. Carei
or., jud. Satu Mare, România
Aşezare, cultura Otomani. 4 fragmente dintr-o piesă de formă ovală, considerată a fi reprezentare de car. Decor incizat. E. Puskás, StCom Satu Mare 13, 1996, p. 447-449, fig. 1-2.

18. Cândeşti
com. Dumbrăveni, jud. Vrancea, România
Un fragment dintr-o piesă rectangulară descoperit în context Monteoru IIa-IIb; piesă întregă găsită în M.40 (Monteoru Ic2). M. Florescu, Carpica 11, 1979, p. 75, 102, fig. 22/2, 30/6. Informaţii suplimentare E. Zaharia.

19. Ciceu-Corabia
com. Petru Rareş, jud. Bistriţa-Năsăud, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Două fragmente de care. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 30, pl. 56/5, 59/5 (**fig. 5/4**).

20. Cluj-Napoca
or., jud. Cluj, România
Aşezare. Fragment piesă patrulateră, presupus a fi car. Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 62/7.

21. Corpadea
com. Apahida, jud. Cluj, România
Aşezare; fragment de car, decorat. Boroffka, *Wietenberg* I, p. 167, pl. 63/9.

22. Costişa
com. Costişa, jud. Neamţ, România
a. Fragment de formă ovală, găsit în S I/1959, caroul 11, -0,40 m. Pastă de bună calitate, cu cioburi pisate în compoziţie, cu suprafeţele îngrijite, netezite mai ales la exterior. Cărămiziu-deschis; cu pete cenuşii la exterior. Decor incizat dispus pe corp şi buză, alcătuit din benzi umplute cu linii întretăiate sau în zig-zag (stil Wietenberg) **(fig. 4/3)**.
b. Fragment colţ dintr-o piesă de formă rectangulară, găsit în S XXI/1962, caroul 5, la demontarea stratului cu pietre (depunere Monteoru Ic2-Ic1). Zona de îmbinare a pereţilor (muchia) este reliefată, probabil prin ciupirea pastei, fiind înălţată faţă de pereţi. Pastă relativ bună, cu cioburi pisate mărunt şi mica în compoziţie, suprafaţa netezită în exterior. Culoare cafenie, cu pată negricioasă pe fund; nedecorat **(fig. 4/4)**.
c. Colţ dintr-o piesă de formă rectangulară. Marcajul nu s-a păstrat. Lucrată dintr-o pastă relativ bună, cu pietricele şi cioburi pisate în compoziţie; suprafeţele sunt corodate. Marginile inferioare sunt decorate cu benzi incizate umplute cu linii întretăiate (stil Wietenberg) **(fig. 4/5)**.

23. Crivăţ
or. Budeşti, jud. Călăraşi
Aşezare, cultura Glina. „Ladă" de car. C.F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei superioare*, BiblThrac 20, Bucureşti 1997, p. 76, 114, 190; M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologic pe teritoriul Bucureştilor*, Bucureşti, 2000, p. 20.

24. Cuciulata
com. Hoghiz, jud. Braşov, România
Aşezare. Car atribuit fazei Schneckenberg A. Gh. Bichir, Dacia N.S. 8, 1964, p. 67-86, fig. 1.

25. Derşida
com. Bobota, jud. Sălaj, România
Aşezare, cultura Wietenberg. 2 fragmente car din nivelul 2; un fragment car dintr-o groapă, nivelul 3; un fragment car din nivelul 4; o piesă întreagă şi 2 fragmente car din contexte neprecizate. N. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980, p. 46 urm, pl. 25/1-5, 7, 9; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167 urm. **(fig. 5/2)**.

26. Feldioara
or., jud. Braşov, România
Aşezare; ceramică Coţofeni, Wietenberg; importuri Tei (III), Monteoru (Ib-II). Două fragmente din acelaşi car. Decor incizat. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167, pl. 76/1.

27. Gherla
or., jud. Cluj, România
Aşezare cu ceramică Coţofeni, Wietenberg, Noua. Car miniatural, decorat. E. Orosz, ArchÉrt 21, 1944, 4, p. 35, fig. 20/3; Bichir, *op. cit.*, p. 67-86, fig. 4/1.

28. Lechinţa
or. Iernut, jud. Mureş, România
Context neprecizat. Fragment car. Bichir, *op. cit.*, p. 70-71, fig. 4/3 **(fig. 5/1)**.

29. Mogoşeşti
com. Adunaţii Copăceni, jud. Giurgiu, România
Aşezare. Fragment din piesă de formă ovală, găsit în locuinţa 1, lângă vatra 1. Cultura Tei (probabil Tei II). C. Schuster, T. Popa, *Mogoşeşti. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 68, pl. 21/1.

30. Nižná Myšl'a
okr. Kosice, Slovacia
Cimitir. Car decorat din M. 40. Cultura Košt'any-Otomani. J. Jakab, L. Olexa, J. Vladár, SlovArch 47, 1999, 1, p. 27, fig. 27.

31. Novaj
Heves m., Ungaria
Aşezare, cultura Hatvan. Car fragmentar. Decor incizat. I. Bóna, ActaArchHung 12, 1960, 1-4, p. 83-111, pl. 62/1-3.

32. Oarţa de Sus
com Oarţa de Jos, jud. Maramureş, România
Complex de cult (?). a. Piesă găsită în groapa B împreună cu un vas Otomani. b. Piesă găsită în groapa E împreună cu un vas Hatvan. Nu se precizează dacă cele două piese sunt întregi sau fragmentare. C. Kacsó, Thraco-Dacica 11, 1990, 1-2, p. 97; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

33. Otomani
com. Sălacea, jud. Bihor, România
Aşezare, cultura Otomani. Car nedecorat. Bichir, *op. cit.*, p. 69-70, fig. 2/1; I. Ordentlich, N. Chidioşan, Crisia 5, 1975, p. 30-31, pl. 6, fig. 4-6.

34. Pocsaj
Hajdu-Bihar m., Ungaria
Aşezare-tell. Car decorat din context neprecizat. K. Mesterházy, ArchÉrt 103, 1976, p. 223-230, fig. 1-5 (**fig. 1/4a-b**).

35. Radošina
okr. Topol'čany, Slovacia
Aşezare, grupul Boleráz (cultura Baden). Piesă de formă patrulateră, cu o toartă şi două protome zoomorfe. V. Němejcová-Pavúková, J. Bárta, SlovArch 25, 1977, 2, p. 443 urm, fig. 7.

36. Răcătău de Jos
com. Horgeşti, jud. Bacău, România
Aşezare Monteoru Ic3-Ic2.
a. Secţiunea S XIII/1973, caroul 4, la –2,40-2,60 m (posibil să fie o groapă): găsit un vas de formă aproximativ patrulateră. Pastă bună, cu slip, bine lustruită. La exterior este cenuşiu-închis cu pete cărămizii mai ales pe fund şi pe una din laturile mai lungi, iar la interior este cenuşiu-închis. Pe mijlocul laturilor mai lungi, chiar sub margine se află câte o perforaţie rotundă făcută dinspre exterior. Muchiile de la îmbinarea pereţilor sunt crestate; pe laturi este decorat cu grupuri de două sau trei linii incizate aşezate în unghi, în formă de „V". Dimensiuni: L.gura = 6,2 cm, l.gura = 4,7 cm, L.fund = 5,2 cm, L.fund = 3,6 cm, H = 3,1 cm. Muz. Bacău; inv. 13115 (**fig. 4/1**).
b. S XIV, caroul 3, la –1,60-1,80 m: vas de formă rectangulară, păstrat parţial. Are pereţii uşor înclinaţi spre exterior, laturile înguste curbate pe lăţime, muchiile de la îmbinarea pereţilor reliefate, cu colţurile foarte puţin ridicate. Pastă grosieră, cu multe cioburi pisate în compoziţie, cu suprafeţele zgrunţuroase. La exterior este de culoare brună cu pete negricioase, iar în interior este negricios. Nu a fost decorat. Dimensiuni: L.gura = 15,5 cm, l.gura = 12,6 cm, L.fund = 14 cm, l.fund = 9,7 cm, H = 7 cm. Muz. Bacău; inv. 12278.

37. Rugineşti
com. Rugineşti, jud. Vrancea, România
Trei fragmente piese de formă patrulateră. E. Dunăreanu-Vulpe, Dacia 7-8, 1937-1940 (1941), p. 108, fig. 3/10, 12. Alte informaţii: E. Zaharia. IAB; Inv. II 8052, II 8051; II 8060.

38. Sanislău
com. Sanislău, jud. Satu Mare, România
Context neprecizat. Fragment car; cultura Nir (Nyírség). T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1978, p. 27, pl. 7/15.

39. Săcueni
com. Săcueni, jud. Bihor, România
Aşezare, cultura Otomani (fazele I şi II). Fragment car, decorat. I. Ordentilich, N. Chidioşan, Crisia 5, 1975, p. 31, pl. 8, fig. 1-2.

40. Sălacea
com. Sălacea, jud. Bihor, România
Aşezare, cultura Otomani. 3 care întregi şi 2 fragmentare din nivelul 1; o „cutie" patrulateră din nivelul 1; un fragment de car găsit la interferenţa dintre niv. 1 şi 2. Ordentlich, Chidioşan, *op. cit.*, p. 27-44, pl. 1-8.

41. Sighişoara
or., jud. Mureş, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Car fragmentar, decorat. Piese de formă rectangulară (nr. neprecizat). H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 18, pl. 9/6; K. Horedt, Dacia N.S. 4, 1960, p. 124-125, pl. 11/1, 3, 9; Bichir, *op. cit.*, p. 68-69, fig. 4/2; K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schässburg*, Antiquitas R.3, 10, Bonn, 1971, pl. 17/27; 39/1-2, 4, 9-10, 12-16; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167; I. Andriţoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, BiblThrac 23, 1997, p. 30, pl. 20/8, 19; 23/5-6, 9 (**fig. 5/3**).

42. Sohodor
com. Horgeşti, jud. Bacău, România
Aşezare, cultura Monteoru. Piesă de formă patrulateră, cu colţurile înălţate şi rotunjite. Pastă bună, culoare cărămizie; datorită arderilor ulterioare piesa a căpătat o culoare cenuşie pe fund, în interior şi exterior, iar suprafaţa exterioară este crăpată fin; nedecorat. Dimensiuni: L.fund = 6,5 cm; l.fund = 5,6 cm; L.gură = 7,6 cm; l.gura = 7 cm; Gr. perete = 0,6 cm; H colţ = 4,3 cm. Muz. Bacău, inv. 11 983. V. Căpitanu, Carpica 14, 1982, p. 145; S. Iacobescu, Carpica 29, 2000, p. 43; informaţii suplimentare Lăcrămioara Istina (**fig. 4/2**).

43. Szigetszentmárton
Pest m., Ungaria
M.1: vas în formă de car cu patru roţi, decorat; cultura Baden. N. Kalicz, SovArch 2, 1976, p. 106-117, fig. 2, 4 (**fig. 1/3a-b**).

44. Şieu Măgheruş
com. Şieu Măgheruş, jud. Bistriţa-Năsăud, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Piesă fragmentară. Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167, pl. 127/4.

45. Tiream
com. Tiream, jud. Satu Mare, România
Aşezare, cultura Otomani. Car decorat. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1978, p. 60, pl. 36/26.

46. Vărşand
(ung. Gyulavarsand) com. Pilu, jud. Arad, România
Aşezare, cultura Otomani. Car decorat. J. Domokos, ArchÉrt 28, 1908, p. 66, pl. 2/5; D. Popescu, *Die frühere und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti 1944, p. 97, fig. 43/6; I. Bóna, ActaArchHung 12, 1960, 1-4, p. 84-85, pl. 61, 62/4-5, 63; Bichir, *op. cit.*, p. 68, fig. 2/2-4; Ordentlich, Chidioşan, *op. cit.*, p. 31, pl. 7/1-4.

47. Vésztő-Mágor
Békés m., Ungaria
Aşezare, cultura Otomani (Gyulavarsánd). Car decorat. Meier-Arendt, *Bronzezeit*, p. 76, 206, fig. 38.

48. Voivodeni
com. Voivodeni, jud. Mureş, România
Aşezare, cultura Wietenberg. Piesă fragmentară. M. Petică, ActaMP 5, 1981, p. 131-143, fig. 8/3; Boroffka, *Wietenberg* 1, p. 167.

A FRAGMENT OF CLAY MODEL WAGON FROM RUGINEŞTI (VRANCEA COUNTY)

ABSTRACT

This paper is concerned with the presentation of a Bronze Age clay-wagon model found at the Rugineşti village (Vrancea county), on the right bank of the Trotuş river. The archaeological context of its discovery is unknown, but it could be connected to the Monteoru culture from this area. The Rugineşti fragment represents about a fourth of a rectangular shaped four-wheeled wagon. On the lower corners there are two thickened rings for attaching the axle. The wagon was made of a relatively good quality paste, with sherds as temper, brown in colour, secondary fired both on the outside and on the inside. It was decorated with friezes filled with incised zigzag lines.

Clay wagons models occur on a large area in the Middle and Lower Danube basin, within the Baden, Somogyvár-Vinkovci, Nyírség, Hatvan, Otomani/Gyulavarsánd and Wietenberg cultures of the Bronze Age. The present author supposes the usage of these pieces as recipients of a distinctive character, connected perhaps to ritual practices. Regardless of the culture, time and area the most frequent ornament of the wagons' body is the incised zigzag.

Finally, the paper examines some clay pieces, discovered on Monteoru sites in the extra-Carpathian region, published as wagon-models. The author's view is different on this topic; she rejects the wagon-model character of these pieces which look indeed like rectangular boxes of the chariot, but they do not possess the necessary elements to consider them as such: the axle-holes/wheels or animals representations.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. Clay wagons models: 1a-d Rugineşti; 2a-b Budakalász; 3a-b Szigetszentmárton; 4a-b Pocsaj (2 after Bóna 1969; 3 after Bondár 1990; 4 after Mesterházy 1976) (2-4 no scale).

Fig. 2. The spreading area of the clay wagons models (numbers correspond with finds discoveries).

Fig. 3. The spreading area of the clay „boxes".

Fig. 4. Clay „boxes": 1 Răcătău; 2 Sohodor; 3-5 Costişa.

Fig. 5. Wagons model from: 1 Lechinţa; 2 Derşida; 3 Sighişoara; 4 Ciceu-Corabia (1, 3 after Bichir 1964; 2 after Chidioşan 1980; 4 after Boroffka 1994). No scale.

PIESELE DE METAL DIN AŞEZAREA DE EPOCA BRONZULUI DE LA ODAIA TURCULUI (JUD. DÂMBOVIȚA)

RADU BĂJENARU

Articolul prezintă şase piese de metal găsite în timpul săpăturilor arheologice din aşezarea de bronz timpuriu de la Odaia Turcului. Patru dintre aceste piese provin din nivelurile de tip Glina ale aşezării: fragmentul unui topor plat, un pumnal cu limbă la mâner, o seceră fragmentară şi o daltă. Un pumnal miniatural cu placă şi nituri a fost găsit în stratul 4 al aşezării, în asociere cu ceramică de tip Odaia Turcului, iar o altă seceră fragmentară nu are context precizat. Se discută analogiile şi contextele în care apar piese similare în spaţiul carpato-dunărean, precum şi importanţa lor pentru cunoaşterea circulaţiei pieselor de metal în bronzul timpuriu din această zonă.

Aşezarea de la Odaia Turcului este una dintre puţinele aşezări de bronz timpuriu din România ale cărei depuneri antropice măsoară peste 1 m grosime şi în cadrul cărora au putut fi identificate patru straturi succesive şi zeci de complexe de locuire. În cele 12 campanii de săpături arheologice din anii 1979-1988 şi 1995-1996[1], pe lângă un bogat inventar compus din ceramică, obiecte de piatră, lut şi os, au fost descoperite şi câteva piese din cupru sau bronz[2], piese care formează subiectul studiului de faţă.

1. Topor plat cu margini ridicate. Piesa este fragmentară; se mai păstrează un colţ cu o mică porţiune din tăiş şi dintr-o margine. Latura opusă marginii păstrate este uşor îndoită, probabil ca urmare a ruperii toporului. Are patină verde-închis neuniformă şi suprafeţe exfoliate. Dimensiuni păstrate: L=3,2 cm; l=3,2 cm; gros.=0,6 cm; greut.=35,34 gr. (fig. 1/3). Fragmentul de topor a fost găsit în Gr. 2 din S.I/1987, caroul 9, la -1,40 m adâncime, în asociere cu fragmente ceramice de tip Glina. Gr. 2 are nivelul de săpare cuprins între -0,78-0,85 m, ceea ce înseamnă că aparţine celui de-al doilea strat de tip Glina de la Odaia Turcului. De formă tronconică, groapa se adâncea până la -2,40 m, fiind intersectată de alte două gropi (Gr. 1 şi Gr. 3) săpate din stratul 4 al aşezării, care aveau fundul la -2,00 m (Gr. 1), respectiv -1,65 m (Gr. 3) (fig. 2/1).

Din punct de vedere tipologic, fragmentul în discuţie pare a avea cele mai bune analogii în seria topoarelor plate cu margini ridicate (*Randleistenbeile*) de tip

[1] Pentru informaţii privind săpăturile, stratigrafia şi descoperirile de la Odaia Turcului, vezi E. Tudor, Dacia NS 26, 1982, p. 59 urm şi R. Băjenaru, Apulum 39, 2002, p. 107 urm.

[2] Nu au fost efectuate analize metalografice pentru niciuna dintre aceste piese.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 129–142

Glina[3]. Dacă la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut se cunoşteau 5 exemplare, astăzi numărul lor a crescut la 13 (vezi Anexă, pct. A), fără ca aceasta să determine modificări esenţiale privind cronologia şi răspândirea lor[4]. Deşi din punct de vedere tipologic există anumite diferenţe între piesele în discuţie[5], toate cele 13 exemplare formează un tip unitar, mai ales dacă avem în vedere contextele din care provin.

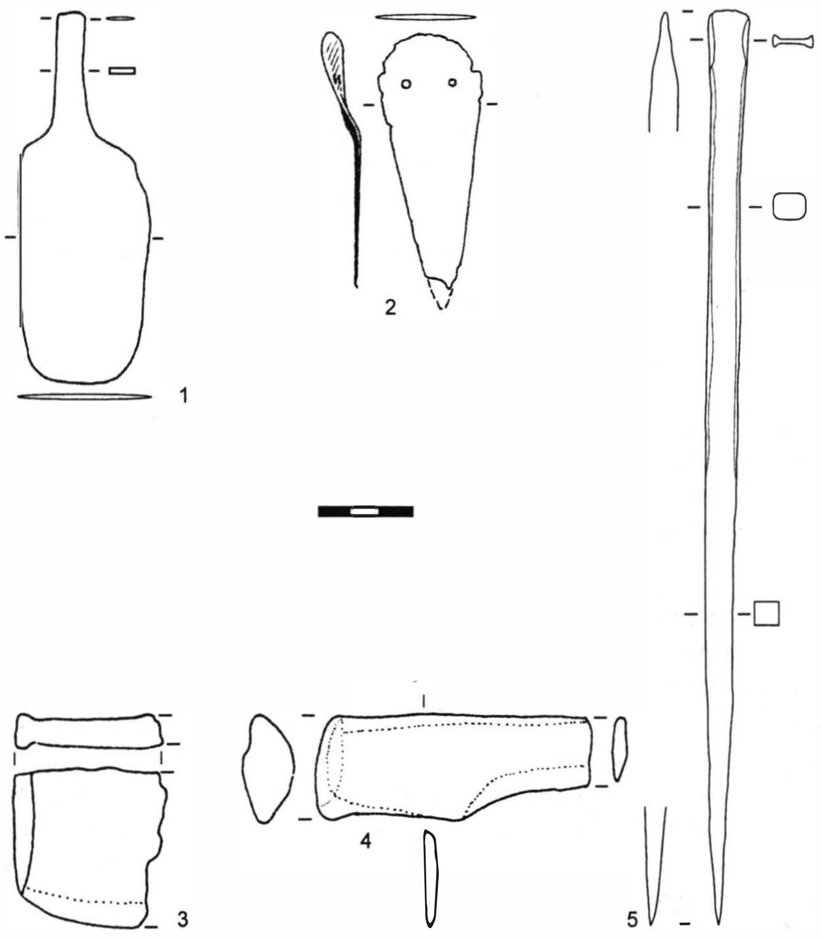

Fig. 1. Piese de metal din aşezarea de la Odaia Turcului. 1: pumnal cu limbă la mâner; 2: pumnal cu placă şi nituri; 3: fragment de topor plat; 4: fragment de seceră; 5: daltă.

[3] A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64 urm.

[4] *Ibidem.*

[5] Cele mai multe au o formă trapezoidală cu tăiş evazat (Boişoara, Prundu, Sf. Gheorghe), una din piesele de la Crivăţ şi cele de la Gemenea-Brătuleşti şi Râşnov având colţurile cefei ridicate. Remarc de asemenea apropierea tipologică dintre exemplarele găsite la Glina şi Verbicioara, prin aspectul lor pătrăţos şi margini puţin reliefate, precum şi dintre exemplarele cu laturile arcuite concav de la Crivăţ şi Râncăciov (pentru sursele fiecărei descoperiri vezi Anexă, pct A).

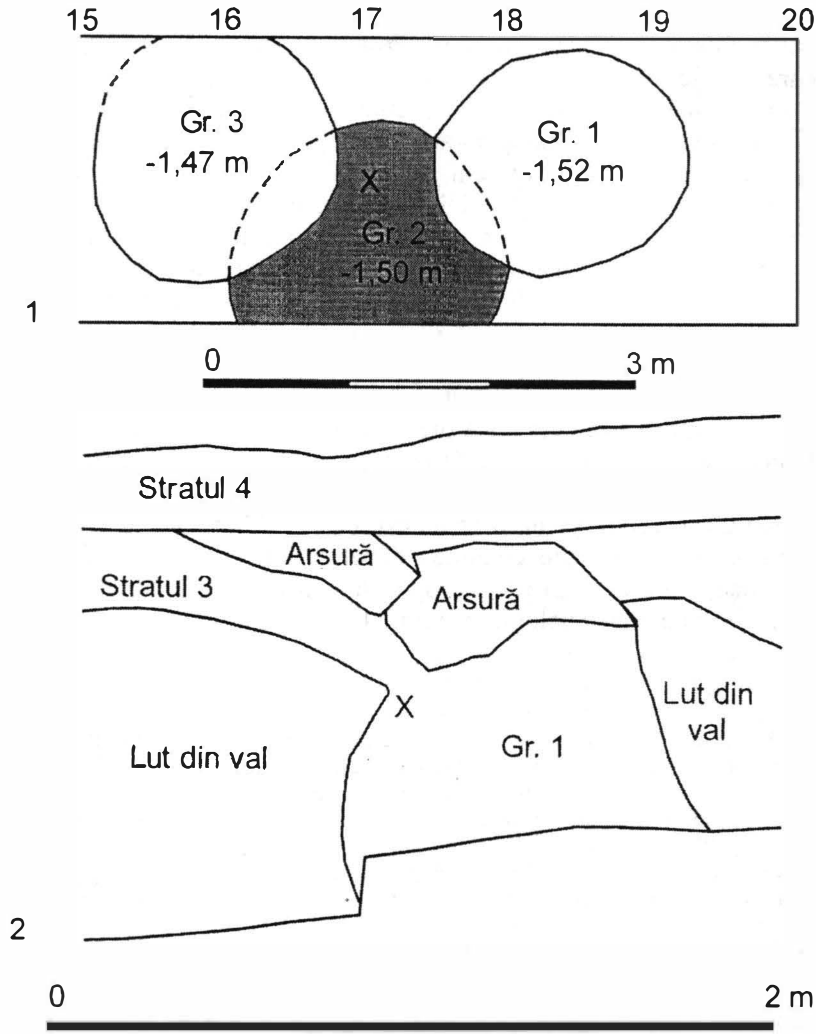

Fig. 2. Odaia Turcului. 1: plan de situaţie cu Gr. 1-3 din S.I/1987 (X=proiecţia locului în care a fost găsit fragmentul de topor plat); 2: secvenţă din profilul de vest al S.A/1996 cu Gr. 1 (X=proiecţia locului în care a fost găsit fragmentul de seceră).

Spaţiul în care sunt răspândite topoarele plate de tip Glina cuprinde Oltenia, vestul şi centrul Munteniei şi sud-estul Transilvaniei (fig. 3). Acest spaţiu corespunde în linii mari cu cel al ceramicii decorate cu găuri-buton de tip Glina, relaţie ce pare a fi susţinută şi de contextele în care au fost găsite topoarele[6]. Două piese provin din depozitul de la Râncăciov[7], patru din descoperiri izolate (unul la

[6] Vulpe, *op. cit.*

[7] Idem, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 207, fig. 1/2, 3.

Boişoara[8], două la Crivăţ[9] şi unul la Gemenea-Brătuleşti[10]), iar şapte din aşezări (Căzăneşti[11], Glina[12], Odaia Turcului, Prundu[13], Râşnov[14], Sf. Gheorghe[15] şi Verbicioara[16]). Piesele de la Crivăţ sunt descoperiri întâmplătoare în zona unei aşezări de tip Glina cu trei niveluri de locuire, relaţia lor cu aşezarea neputând fi precizată[17]. Tot descoperiri întâmplătoare sunt şi piesele de la Căzăneşti (aşezare cu fragmente ceramice de tip Coţofeni şi Glina) şi Sf. Gheorghe-Örkö (aşezare atribuită culturii Schneckenberg[18]). Din contexte cu ceramică de tip Glina par a proveni piesele de la Prundu, Glina şi Odaia Turcului. Însă în condiţiile în care nu cunoaştem poziţia stratigrafică exactă a toporului de la Glina, nu trebuie neglijat faptul că în această aşezare s-au găsit şi fragmente ceramice care pot fi atribuite unui orizont cronologic ulterior culturii Glina, orizont ce corespunde sfârşitului bronzului timpuriu sau începutului celui mijlociu[19]. Observaţia este valabilă şi pentru toporul de la Verbicioara găsit undeva la limita dintre stratul Glina şi cel Verbicioara[20]. Cât priveşte cele două piese din sud-estul Transilvniei, contextul nu poate fi precizat. La Sf. Gheorghe-Örkö s-au găsit fragmente ceramice care au analogii în mediul Glina, în grupa Odaia Turcului (ceramica de tip Năeni-Schneckenberg), precum şi în descoperiri de tip Monteoru Ic4,3/Ic3[21], iar la Râşnov există atât fragmente ceramice decorate cu şiruri de perforaţii, incizii, brâuri şi aplicaţii plastice care se apropie de repertoriul ceramic de tip Glina[22], precum şi cioburi cu bune analogii în stratul 4 de la Odaia Turcului[23].

---

8 C. Budoiaş, StVâlcene 5, 1982, p. 27, fig. 3

9 D. Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529, fig. 1/1; D. Şerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 531, fig. 2/3. Prima piesă a fost publicată de Berciu ca făcând parte dintr-un depozit care mai cuprindea un topor cu gaură de înmănuşare transversală de tip Veselinovo şi un pumnal cu nervură mediană lată. Ele au fost găsite însă la date diferite, în zone diferite ale pintenului de terasă, astfel încât este puţin probabil ca piesele respective să constituie un depozit (vezi critica descoperirii la Vulpe, PBF IX, 2, 1970, p. 35 urm, nr. 72).

10 T. Muscă, Valachica 10-11, 1978-1979, p. 116, pl. 1/2.

11 Gh. Petre-Govora, Buridava 2, 1976, fig. 3/3; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 27, fig. 3/3.

12 Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 327, pl. 36/327.

13 *Ibidem*, nr. 328, pl. 36/328; Şerbănescu, Trohani, *op. cit.* (supra nota 9), p. 529-530, fig. 2/4.

14 F. Costea, *Repertoriul arheologic al judeţului Braşov*, Braşov, 2004, p. 28, fig. 22/2.

15 M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma I. őskor*, Cluj, 1942, p. 146, fig. 305; Vulpe, *op. cit.*, p. 64-65, nr. 329, pl. 36/329.

16 Berciu, SCIV 12, 2, 1961, p. 231, fig. 1/3; idem, Dacia NS 5, 1961, p. 128, 150, fig. 1/3.

17 Pentru aşezare vezi Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529 urm.

18 Pentru aşezare vezi Z. Székely, Materiale 3, 1957, p. 149 urm; idem, StComSf.Gheorghe, 1973, p. 133 urm; Zs. Székely, *Perioada timpurie şi începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BiblThracologica 21, Bucureşti, 1997, p. 37 urm.

19 I. Nestor, PZ 19, 1928, 3-4, p. 110 urm, fig. 2/c-d; 6-7; idem, Dacia 3-4, 1927-1932 (1933), p. 226 urm, fig. 7-8.

20 Din descrierea dată de Berciu rezultă că toporul se asociază, cel mai probabil, cu ceramică Verbicioara timpurie (Berciu, SCIV 12, 2, 1961, p. 231; idem, Dacia NS 5, 1961, p. 128, 150), mai ales că la Verbicioara locuirea de tip Glina nu formează o depunere distinctă din punct de vedere stratigrafic (Berciu ş. a, SCIV 2, 1, 1951, p. 238).

21 Supra nota 18; E. Zaharia, Thraco-Dacica 11, 1990, p. 33 urm.

22 Costea, Cumidava 5, 1971, p. 737 urm, fig. 1; 2/1, 5-6.

23 *Ibidem*, fig. 2/2-3.

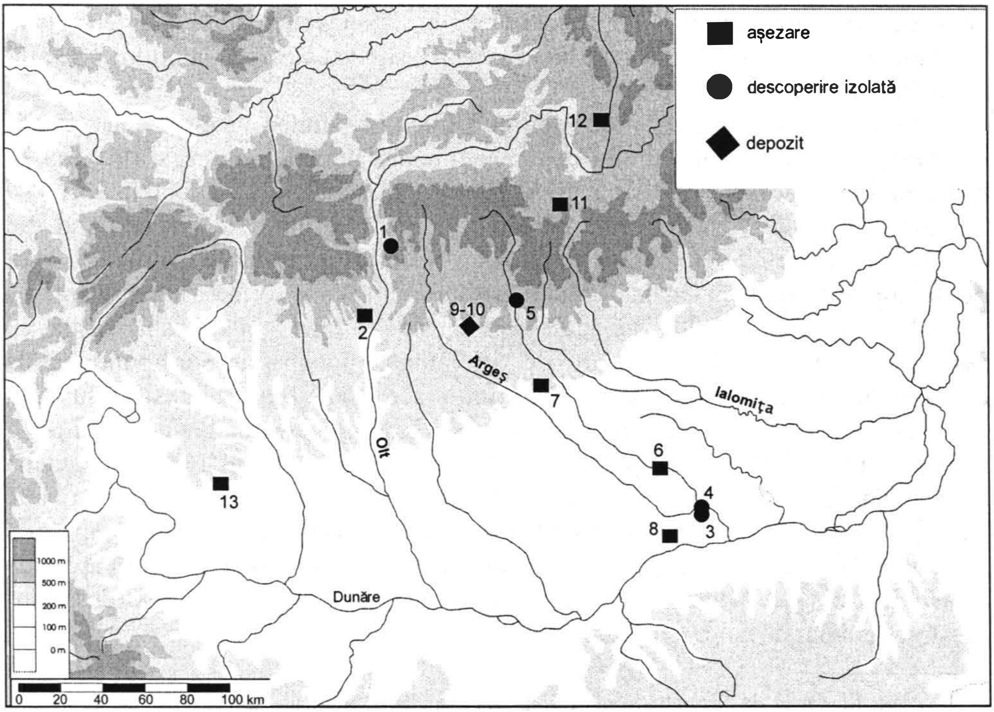

Fig. 3. Răspândirea topoarelor plate de tip Glina (numerele corespund cu cele din Anexă, pct. A).

În concluzie, se poate afirma că cea mai timpurie apariţie a toporului în discuţie are loc la un orizont cronologic corespunzător culturii Glina. Relaţia este destul de clară, fiind probată atât de aria de răspândire a pieselor, cât şi de cele mai multe contexte cu ceramică în care au fost găsite[24]. Exemplarul de la Verbicioara sugerează însă persistenţa acestui tip de topoare (într-o formă uşor diferită) şi în cadrul unor grupe ceramice ulterioare Glinei, ce caracterizează începutul bronzului mijlociu în zona respectivă.

2. *Pumnal cu limbă la mâner*. Piesa este relativ bine păstrată, cu patină verde-închis neuniformă şi suprafeţe exfoliate. Are tăişuri pe ambele laturi, vârful drept cu colţuri rotunjite, iar mânerul este aplatizat şi uşor lăţit la capăt. Lama de formă aproximativ dreptunghiulară are secţiunea lenticulară. Dimensiuni: L=7,7 cm; L mâner=2,5 cm; l mx. lamă=2,7 cm; greut.=8,32 gr. (fig. 1/1). Pumnalul fost găsit în anul 1981 în suprafaţa C.I/1' la -0,55 m adâncime, într-o zonă în care se aflau resturile Loc. 8, locuinţă de suprafaţă al cărei nivel de călcare este indicat de o vatră ce avea crusta la -0,65 m. În jurnalul de săpăură nu se face nicio referire la relaţia dintre piesă şi resturile locuinţei respective, astfel încât nu e clar dacă

[24] Practic în toate cele cinci aşezări din Muntenia şi Oltenia în care s-au găsit topoare de acest gen este prezentă şi ceramica de tip Glina.

pumnalul face parte din inventarul complexului. Este însă probabilă apartenența sa la stratul 3 (de tip Glina) în condițiile în care nivelul de călcare al stratului 4 se află la –0,50 m adâncime.

Piesa aparține categoriei de pumnale cu limbă subțire la mâner (*Griffangeldolche*)[25]. Unul dintre cele mai timpurii pumnale de acest tip provine probabil dintr-un mormânt distrus, fiind găsit la suprafața cimitirului de la Sofievka (Ucraina) în 1948[26]. La o vreme oarecum similară se plasează și pumnalul din nivelul h4 de la Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), din mediu Coțofeni[27]; spre deosebire de piesa de la Odaia Turcului, acestea au lama de formă triunghiulară.

Numărul pumnalelor de acest gen crește în mod considerabil odată cu răspândirea mormintelor tumulare de tip Jamnaja în spațiul nord-pontic și la Dunărea de Jos[28], un bun exemplu de la noi în acest sens fiind cel găsit în tumulul distrus de la Mihai Viteazu (jud. Constanța)[29]. Cea mai bună analogie pentru piesa noastră o reprezintă însă un pumnal găsit în M. 19 din tumulul 10 de la Taraclia (Basarabia)[30], mormânt de tip Jamnaja cu prag și capac din bârne de lemn. O altă piesă, aproape identică din punct de vedere al formei, provine din Ungaria, fără a avea însă context precizat[31]. În aceeași categorie se înscrie și pumnalul din așezarea de la Târpești (jud. Neamț), atribuit bronzului târziu (cultura Noua), găsit însă într-un strat deranjat de depuneri ulterioare[32].

---

[25] În literatura de specialitate piesele de acest tip apar publicate sub diverse denumiri care indică și posibila lor funcționalitate: pumnal, cuțit (Messer), cuțit-pumnal (Dolchmesser), vârf de săgeată sau vârf de lance. Plecând de la definiția dată de Gretel Gallay (PBF VI, 5, 1981, p. 4) conform căreia orice lamă cu două tăișuri (secțiune transversală simetrică) care nu depășește 40 cm în lungime se încadrează în categoria pumnalelor, înclin să atribui și piesa de față acestui tip de armă.

[26] M. Y. Videiko, în Baltic-Pontic Studies 3, 1995, p. 125, fig. 69/aq. De fapt cele mai timpurii piese de acest gen par a fi cele din Mesopotamia, din contexte Dinastic timpuriu I și II (către mijlocul mil. IV î. Ch.) – de exemplu cele găsite la Het Qasim și Tell Ağrab (M. Müller-Karpe, Jahr.RGZM 42, 1, 1995 (1996), p. 276, fig. 14/2-5). În scurt timp ele vor deveni frecvente în spațiul nord-caucazian, nord-pontic și la Dunărea de Jos (vezi infra nota 28).

[27] P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 17, pl. 8/26.

[28] Pumnalele cu limbă la mâner, lama foliformă, triunghiulară, mai rar dreptunghiulară, și secțiune lenticulară, reprezintă descoperiri obișnuite în inventarele mormintelor de tip Jamnaja și Katakombnaja (de exemplu A. M. Tallgren, ESA 2, 1926, p. 52 urm, fig. 38/3, 5; 39/1; A. Häusler. JschrMitteldtVorgesch. (Halle) 48, 1964, p. 70 urm, fig. 2; A. L. Nečitailo, *Svjazi naselenija stepnoi Ukrainy i severnogo Kavkaza v epohu bronzy*, Kiev, 1991, p. 35 urm, fig. 8). O primă încercare de tipologie a pieselor din zona nord-pontică, la S. N. Korenevskij, SovArh 2, 1978, p. 33 urm. Cele mai bune analogii ale pumnalului de la Odaia Turcului se regăsesc printre piesele grupei a 4-a (*Ibidem*, p. 42, fig. 8/6-7, 23, 57 etc).

[29] M. Irimia, SCIVA 32, 1981, 3, p. 347 urm, fig. 2/2.

[30] S. M. Agul'nikov, în *Severnoe pričernomor'e: ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88 urm, fig. 4/3; V. Dergačev, PBF XX, 9, 2002, p. 30 (nr. 82), pl. 20/B 2. Piesa este însă de dimensiuni mult mai mari (13,4 cm lungime).

[31] J. Hampel, *A bronzkor emlekéi Magyarhonban (III)*, Budapesta, 1896, pl. 225/4.

[32] S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, 1981, p. 104, fig. 215/6. În așezare s-au găsit și fragmente ceramice încadrabile în bronzul timpuriu, atribuite de către F. Burtănescu grupului Târpești (Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului*

Tot în categoria pumnalelor cu limbă subţire la mâner se încadrează şi piesa de la Crăciunel (com. Ocland, jud. Harghita), considerată a fi vârf de lance[33]. În fapt este vorba de un pumnal cu lamă foliformă găsit întâmplător într-un tumul distrus şi care a fost atribuit fie bronzului timpuriu[34], fie unei etape mai târzii, de caracter Srubnaja[35]. Dintr-un depozit de la Cugir, încadrat în seria Cincu-Suseni (Hallstatt timpuriu), face parte o piesă publicată ca vârf de săgeată, dar care tipologic poate fi inclusă printre pumnalele discutate[36]. Cazul nu este singular, mai multe pumnale de acest gen fiind găsite în depozitul de la Lobojkovka (Ucraina), depozit datat în bronzul târziu (Bronz D)[37]. Merită menţionat faptul că una dintre piesele de aici se aseamănă destul de bine cu cea de la Odaia Turcului, fiind însă de dimensiuni mai mari (13,5 cm lungime)[38].

Observăm astfel că, în funcţie de contextele în care apar, pumnalele cu limbă subţire la mâner şi secţiune lenticulară a lamei caracterizează descoperiri databile atât în bronzul timpuriu, cât şi în cel târziu. Faptul că cele din zona carpato-dunăreană sunt produse locale ale bronzului timpuriu este susţinut de tiparele descoperite în mediu Vučedol de la Sarvaš[39]. Persistenţa lor la nivelul bronzului târziu se explică prin încărcătura simbolică pe care o conţin astfel de piese[40]. De asemenea, observăm că majoritatea pumnalelor (şi aici mă refer la toate tipurile de pumnale), la nivelul bronzului timpuriu şi mijlociu, provin fie din contexte funerare fie din aşezări. În schimb, în bronzul târziu/hallstattul timpuriu, cele mai multe ne sunt cunoscute din depozite şi din descoperiri izolate. Aceasta implică o schimbare a atitudinii faţă de pumnal, în fapt o schimbare a funcţiei pumnalelor ca piese de reprezentare şi prestigiu în cadrul comunităţilor preistorice începând cu mijlocul mileniului al II-lea î. Ch.

3. Pumnal cu placă la mâner. Piesa, cu patină verde-închis uniformă, are vârful lipsă şi este uşor îndoită din vechime. Este un pumnal miniatural cu placa de prindere rotunjită, două găuri pentru nit păstrate şi lamă triunghiulară cu secţiune lenticulară. Dimensiuni: L=5,3 cm; l mx=2,2 cm; greut.=4,96 gr. (fig. 1/2). Nu se

---

între Carpaţi şi Prut, BiblThracologica 37, Bucureşti, 2002, p. 161 urm). Prin analogiile pe care le are, pare mult mai probabil ca pumnalul să aparţină acestei locuiri.

[33] Z. Székely, SCIV 6, 3-4, 1955, p. 860, fig. 9/4.

[34] Zs. Székely, *op. cit.* (supra nota 18), p. 67, fig. 91/7.

[35] A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9/BiblThracologica 1, Călăraşi, 1991, p. 159 (nr. 655), fig. 209/5, cu menţiunea că desenul este greşit, piesa neavând nervură mediană.

[36] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 91, pl. 135/4; H. Ciugudean, I. A. Aldea, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistriţa/Cluj-Napoca, 2005, p. 98 (nr. 20), fig. 8/1.

[37] A. Leskov, PBF XX, 5, 1981, p. 8 urm (nr. 4), pl. 2/19-26.

[38] *Ibidem*, pl. 2/19.

[39] *Praistorija Jugoslavenskih Zemlja. Eneolit*, 3, 1979, pl. 43/1-2; M. Kuna, Godišnjak Sarajevo 19, 1981, pl. 25/14.

[40] O discuţie sumară în acest sens, cu bibliografia, la Vulpe, Bul.Muz. T. Antonescu (Giurgiu) 2-4, 1996-1998, p. 25 urm.

cunosc detalii cu privire la condiţiile de decoperire; se menţionează doar că a fost găsit în stratul 4 al aşezării, în asociere cu ceramică de tip Odaia Turcului[41].

Piesa se înscrie în categoria pumnalelor cu placă la mâner (*Griffplattendolche*) şi nituri pentru fixarea mânerului. Pe lângă dimensiunile miniaturale, cracteristice pentru exemplarul nostru sunt secţiunea lenticulară a lamei şi forma semicirculară a plăcii de prindere. Din România mai cunosc două piese care prezintă caracteristici similare. Prima provine din nivelul 2 al aşezării Glina de la Braneţ (jud. Olt)[42], fiind practic identică cu cea de la Odaia Turcului. Cea de-a doua piesă, mai zveltă, a fost găsită în mod întâmplător la Bocşa Montană (jud. Caraş-Severin), dar pare a proveni dintr-o aşezare de tip Coţofeni[43]. Un alt pumnal, oarecum apropiat tipologic, însă cu secţiunea lamei rombică şi de dimensiuni mult mai mari (13 cm lungime), a fost găsit într-o aşezare Coţofeni sau Glina de la Căzăneşti (jud. Vâlcea)[44]. Remarc faptul ca toate piesele menţionate provin din aşezări databile în bronzul timpuriu (Coţofeni, Glina, Odaia Turcului).

Pumnale miniaturale (până în 6 cm lungime) cu placă rotunjită şi nituri nu sunt specifice doar spaţiului nostru. Pumnalul de la Odaia Turcului reprezintă de fapt cea mai estică descoperire a unui tip răspândit în aproape toată Europa Centrală şi vestică. O piesă identică face parte din inventarul mormântului 1 al tumulului 10 de la Belotić, pct. Šumar (în vestul Serbiei)[45]. Mormântul se datează de asemenea în bronzul timpuriu, la o vreme apropiată de orizontul Glina[46]. Tot dintr-un context funerar, caracteristic pentru Aunjetitz, provine pumnalul de la Matúškovo (SV Slovaciei), care măsoară 5,5 cm lungime şi care are aceleaşi trăsături tipologice ca şi precedentele[47].

Piese identice au fost găsite şi în Franţa[48], Marea Britanie[49] şi Irlanda[50], conturându-se astfel un tip de pumnal miniatural răspândit pe o arie foarte vastă, de la Dunărea de Jos la Atlantic. Acest tip (care în momentul de faţă nu numără mai mult de 20 exemplare) capătă consistenţă mai ales prin contexte şi datare, fiind

---

[41] Tudor, *op. cit.* (supra nota 1), p. 67, fig. 6/19.

[42] A. Ulanici, CAMNI 2, 1976, p. 54, fig. 18/3.

[43] Roman, *op. cit.* (supra nota 27), p. 17, pl. 8/28.

[44] Gh. Petre-Govora, SCIV 21, 3, 1970, p. 485. fig. 2/2; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/2.

[45] M. şi D. Garašanin, Zbornik Beograd 1, 1958, p. 20, fig. 2.

[46] Apropierile între pumnalele de la Braneţ, Odaia Turcului şi Belotić au fost deja menţionate de I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu. SCIVA 51, 2000, 1-2, p. 27. Piesa din M. 5 de la Mokrin la care mai fac trimitere autorii este o variantă uşor diferită, lama având o nervură mediană destul de pronunţată. Mai apropiată tipologic de piesa noastră îmi pare pumnalul din M. 168 de la Mokrin, care are placă rotunjită, secţiunea lamei lenticulară şi care măsoară 7,5 cm lungime (B. Jovanović, în *Mokrin II. Early Bronze Age Necropolis*, Beograd, 1972, p. 30. pl. 1/3).

[47] J. Vladár. PBF VI, 3, 1974, p. 30 (nr. 51), pl. 3/51. Menţionez că piesa nu este singulară în zonă, însă se apropie cel mai mult din punct de vedere tipologic de cea de la Odaia Turcului.

[48] Gallay, *op. cit.* (supra nota 25), p. 53 (nr. 148), pl. 7/148; p. 54 (nr. 157), pl. 7/157; p. 65 (nr. 180-181), pl. 8/180-181; niciuna din piese nu măsoară mai mult de 7 cm lungime.

[49] S. Gerloff, PBF VI, 2, 1975, p. 161 (nr. 247), pl. 23/247 (5,4 cm lungime).

[50] P. Harbison, PBF VI, 1, 1969, p. 8-9 (nr. 14, 20), pl. 1/14, 20 (ambele de cca. 7,5 cm lungime).

caracteristic doar bronzului timpuriu şi începutului celui mijlociu. Cele mai timpurii piese provin din contexte Glockenbecher şi Glina, iar cele mai târzii din mediul Aunjetitz.

4-5. Seceri. Din aşezarea de la Odaia Turcului provin două fragmente de seceri. Prima are o patină verde-deschis uniformă; se păstrează mânerul, lăţit şi îngroşat la capăt, şi începutul lamei. Dimensiuni păstrate: L=5,7 cm; l max.=2,1 cm; greut.=30,23 gr. (fig. 1/4). În ceea ce priveşte condiţiile de descoperire, ştim doar că a fost găsită în cursul campaniei din 1982. Cea de-a doua piesă era identică din punct de vedere tipologic cu prima, însă de dimensiuni ceva mai mici. Din ea se păstra doar o parte din mâner, de asemenea cu capătul îngroşat. Piesa a fost găsită în Gr. 1 din S.A/1996, caroul 4, la -0,92 m, groapă ce pornea de la baza stratului 3 al aşezării (-0,65 m) şi care perfora panta sudică a valului de apărare, în asociere cu fragmente ceramice de tip Glina (fig. 2/2). Din păcate a fost pierdută în cadrul laboratorului de restaurare metale al IAB.

Ambele fragmente se încadrează în categoria secerilor de tip arhaic (*Rebmesserartige Sichel* - probabil varianta Deva după tipologia elaborată de Mircea Petrescu-Dîmboviţa[51]). Din cele opt piese de acest gen care îmi sunt cunoscute[52], trei provin de la sud de Carpaţi: două la Odaia Turcului şi o descoperire întâmplătoare la Căzăneşti (jud. Vâlcea)[53], asocierea lor cu ceramică de tip Glina fiind foarte probabilă. Celelalte cinci exemplare se concentrează în jumătatea sud-estică a Transilvaniei, două putând fi puse în legătură cu aşezări de tip Wietenberg (Sighişoara[54] şi Livezile[55]). Astfel şi în cazul secerilor de cupru sau bronz reţinem orizontul Glina ca fiind cel mai timpuriu în care asemenea piese îşi fac apariţia. Ele reprezintă de fapt transpunerea în metal a cuţitelor curbe din piatră şi silex (*Krummesser*), piese foarte frecvente în cadrul grupelor bronzului timpuriu din spaţiul carpato-dunărean[56].

6. Daltă. Piesa este întreagă, bine păstrată; iniţial avea o patină verde-închis uniformă cu suprafeţe uşor exfoliate; în urma curăţării în cadrul laboratorului de restaurare metale a IAB, a căpătat o culoare auriu-închis. Dalta are un capăt ascuţit şi celălalt lăţit cu margini ridicate. Secţiunea în jumătatea ascuţită este rotundă, iar în jumătatea activă este rombică. Dimensiuni: L=19,2 cm; l tăiş=0,7 cm; gros.=0,5 cm; greut.=37,19 gr. (fig. 1/5). A fost găsită în S.A/1996, caroul 1, în colţul sud-estic, la -0.97 m, pe o dungă de arsură ce marchează baza stratului 2 al aşezării , în asociere cu ceramică de tip Glina. Prin marginile ridicate ale capătului lăţit, piesa este

---

[51] Petrescu-Dîmboviţa, PBF XVIII, 1, 1978, p. 8-10.

[52] Vezi Anexă, pct. D.

[53] Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/4.

[54] K. Horedt, Dacia NS 4, 1960, p. 129, fig. 13/1; Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 9, nr. 3, pl. 278/3; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 130/2.

[55] Boroffka, *op. cit.*, p. 233, pl. 149/7.

[56] Horedt, *op. cit.*

singulară din punct de vedere tipologic. Dălţi asemănătoare, dar nu identice, sunt cunoscute în mediu Coţofeni sau Glina (Căzăneşti, jud. Vâlcea, pct. Cărămidărie[57] şi Platformă[58]), fiind caracteristice pentru bronzul timpuriu din zona noastră.

Prin context, piesele prezentate mai sus completează imaginea asupra obiectelor de metal care circulă în bronzul timpuriu în această zonă şi indică o anumită diversitate a contactelor şi relaţiilor comunităţilor respective cu arii culturale mai mult sau mai puţin învecinate. Cel puţin patru din cele şase piese de la Odaia Turcului provin din mediul Glina, număr destul de mare comparativ cu alte aşezări de acest tip, iar pumnalul cu limbă subţire la mâner este cel de-al şaptelea pumnal ce poate fi pus in legătură cu descoperiri de tip Glina[59].

Interesant este faptul că cele şase pumnale publicate aparţin unor variante tipologice diferite. Cum am menţionat deja, pumnalul miniatural de la Braneţ sugerează contacte cu bazinul mijlociu al Dunării şi, mai departe, cu Europa Centrală, în timp ce piesele de la Căzăneşti şi Crivăţ cu spaţiul egeean; în fine, pumnalele cu limbă la mâner de la Glina şi Odaia Turcului indică legături cu spaţiul nord-pontic. De fapt, asemenea încercări, frecvente în literatura de specialitate, de a stabili zone de origine şi influenţă pentru diferite piese, sunt pur speculative şi se bazează, în cel mai fericit caz, pe un număr mai mare al pieselor respective în zonele considerate a fi de origine. În cazul de faţă, constatăm de fapt că cele mai apropiate tipare (din punct de vedere spaţial, cronologic şi tipologic) pentru pumnalele considerate a fi de origine sudică din mediul Glina, provin de la nord de aria Glina, din aşezări de tip Jigodin şi Copăceni[60], iar pentru cele cu analogii în spaţiul nord-pontic, tipare găsim către vest, în aria Vučedol[61]. Astfel, în loc de influenţe, importuri sau contacte, cred că avem de-a face mai degrabă cu o modă preluată şi răspândită de centre metalurgice, care produc piese cu o anumită semnificaţie şi încărcătură simbolică pentru persoanele şi comunităţile epocii respective.

Pentru bronzul timpuriu, pumnalul reprezintă cea mai răspândită armă din întreaga Europă, de la Atlantic până în Caucaz, astfel încât marea diversitate tipologică a acestui tip de piese apare ca firească. Se pare însă că funcţia şi semnificaţia pumnalelor sunt similare în întreg acest spaţiu, dacă avem în vedere

---

[57] Petre-Govora, *op. cit.*, p. 37, fig. 2/1.

[58] Idem, Buridava 2, 1976, fig. 1/11.

[59] Pe lângă cele de la Odaia Turcului şi Braneţ menţionate în studiul de faţă (Anexa B/5, C/3), un pumnal cu limbă la mâner provine de la Glina (Nestor, *Istoria României I*, Bucureşti, 1960, p. 91, fig. 17/5), altul, neilustrat şi nedescris, a fost găsit întâmplător într-o aşezare de tip Glina de la Brezoaele, jud. Dâmboviţa (informaţii amabile E. Alexandrescu-piesa se află la MNIR); două piese din context Coţofeni sau Glina provin de la Căzăneşti, jud. Vâlcea (supra nota 44), iar un alt pumnal găsit întâmplător la Crivăţ, jud. Călăraşi ar putea fi pus în legătură cu aşezarea de tip Glina din pct. Islaz (Berciu, *op. cit.*-supra nota 9-fig. 1/2).

[60] Este vorba de aşezările de la Leliceni, jud. Harghita (P. Roman, A. Dodd-Opriţescu, Pál János, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992, p. 158-158, fig. 80/4a-c) şi Fântânele, jud. Cuj (M. Rotea, Thraco-Dacica 14, 1993, pl. 13/9).

[61] Supra nota 39.

contextele din care provin. Cele mai multe au fost găsite în morminte (aria Glockenbecher în Europa vestică şi centrală, aria Jamnaja în Europa sud-estică şi zona nord-pontică, observaţia fiind valabilă şi pentru spaţiul egeean), un număr însemnat provenind şi din aşezări. Se remarcă lipsa aproape completă a pumnalelor din depozite, situaţie care, cel puţin pentru spaţiul nostru, contrastează cu cea a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală care provin aproape exclusiv din depozite şi decoperiri izolate. Este foarte probabil ca, aşa cum remarca Joseph Maran, cele două mari categorii de arme ale bronzului timpuriu (pumnalele şi topoarele cu gaură de înmănuşare transversală) să reprezinte simboluri cu înţelesuri diferite[62]. De fapt, prin contextele de descoperire, observăm că funcţia şi semnificaţia pumnalelor sunt similare atât în eneolitic cât şi în bronzul timpuriu, singurele diferenţe fiind de ordin tipologic[63].

Anexă:

A. Lista topoarelor plate cu margini ridicate de tip Glina:

1. Boişoara (jud. Vâlcea). Descoperire izolată în albia pârâului Boişoara (C.Budoiaş, StVâlcene 5, 1982, p. 27, fig. 3).

2. Căzăneşti (jud. Vâlcea), pct. Cărămidărie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei aşezări cu ceramică de tip Coţofeni şi Glina, precum şi dintr-o fază târzie Verbicioara (Gh. Petre-Govora, Buridava 2, 1976, fig. 3/3; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 27, fig. 3/3).

3-4. Crivăţ (or. Budeşti, jud. Călăraşi), pct. Islaz. Descoperiri întâmplătoare în zona unei aşezări de tip Glina (D. Berciu, SCIV 17, 3, 1966, p. 529, fig. 1/1; A. Vulpe, PBF IX, 2, 1970, p. 35, nr. 72, pl. 65/G; idem, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 326, pl. 36/326; D. Şerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 531, fig. 2/3).

5. Gemenea-Brătuleşti (com. Voineşti, jud. Dâmboviţa). Descoperire izolată (T. Muscă, Valachica 10-11, 1978-1979, p. 116, pl. 1/2).

6. Glina (jud. Ilfov). Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei aşezări de tip Glina (A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 327, pl. 36/327).

7. Odaia Turcului (com. Mătăsaru, jud. Dâmboviţa). Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei aşezări de tip Glina.

8. Prundu (jud. Giurgiu), pct. Botul Ursoaicei. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei aşezări de tip Glina (S. Morintz, B. Ionescu, SCIV 19, 1, 1968, p. 118; A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64, nr. 328, pl. 36/328; D. Şerbănescu, G. Trohani, SCIVA 26, 1975, 4, p. 529-530, fig. 2/4).

9-10. Râncăciov (com. Călineşti, jud. Argeş), pct. Dealul Săracului. Depozit descoperit întâmplător compus din două topoare plate de tip Glina şi un topor cu

[62] Maran, în R. M. Boehmer, J. Maran (ed.), *Lux Orientis. Archaölogie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann*, Rhaden/Westf., 2001, p. 282.

[63] Pentru cele mai timpurii pumnale din zona noastră, vezi I. Vajsov, PZ 68, 1, 1993, p. 103 urm.

gaură de înmănuşare transversală de tip Izvoarele (A. Vulpe, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 207, fig. 1/2, 3).

11. Râşnov (jud. Braşov), pct. Cetatea Feudală. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei aşezări de tip Schneckenberg; piesa (ca dealtfel întreg materialul de tip Schneckenberg) se afla în poziţie secundară, depunerea din bronzul timpuriu fiind deranjată de construcţia fortificaţiei medievale (F. Costea, *Repertoriul arheologic al judeţului Braşov*, Braşov, 2004, p. 28. fig. 22/2).

12. Sfântu Gheorghe (jud. Covasna), pct. Örkö. Descoperire întâmplătoare în zona aşezării de tip Schneckenberg (M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma 1. őskor*, Cluj, 1942, p. 146, fig. 305; A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 64-65, nr. 329, pl. 36/329).

13. Verbicioara (com. Verbiţa, jud. Dolj), pct. La Trestii. Descoperire sistematică (săpături) în cadrul unei aşezări; piesa a fot găsită la baza stratului Verbicioara şi imediat deasupra celui Glina (D. Berciu, SCIV 12, 2, 1961, p. 231, fig. 1/3; idem, Dacia NS 5, 1961, p. 128, 150, fig. 1/3; A. Vulpe, PBF IX, 5, 1975, p. 65, nr. 330, pl. 36/330).

B. Lista pumnalelor cu limbă subţire la mâner şi lama cu secţiune lenticulară, din spaţiul carpato-dunărean:

1. Băile Herculane, jud. Caraş-Severin, pct. Peştera Hoţilor. Descoperire sistematică (săpături) în nivelul h4 în asociere cu ceramică de tip Coţofeni (Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976, p. 17, pl. 8/26).

2. Crăciunel (com. Ocland), jud. Harghita. Descoperire întâmplătoare, cercetare la faţa locului Z. Székely; probabil făcea parte din inventarul unui mormânt tumular care se datează, cel mai probabil, în perioada timpurie a epocii bronzului (Z. Székely, SCIV 6, 3-4, 1955, p. 860, fig. 9/4).

3. Cugir, jud. Alba, pct. Pârâul Bugului. Descoperire întâmplătoare în 1973; piesa făcea parte dintr-un depozit databil în hallstattul timpuriu (seria Cincu-Suseni) (Ciugudean, Aldea, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II*, Bistriţa/Cluj-Napoca, 2005, p. 98 (nr. 20), fig. 8/1).

4. Mihai Viteazu, jud. Constanţa, Descoperire întâmplătoare, cercetare la faţa locului M. Irimia; probabil făcea parte din inventarul unui mormânt tumular de tip Jamnaja (Irimia, SCIVA 32, 1981, 3, p. 347 urm, fig. 2/2).

5. Odaia Turcului (com. Mătăsaru), jud. Dâmboviţa). Descoperire sistematică (săpături) în 1981, probabil într-un nivel cu ceramică de tip Glina.

6. Taraclia, Basarabia. Descoperire sistematică (săpături); făcea parte din inventarul unui mormânt tumular de tip Jamnaja (Agul'nikov, în *Severnoe pričernomor'e: ot eneolita k antičnosti*, Tiraspol, 2002, p. 88 urm, fig. 4/3).

7. Târpeşti, jud. Neamţ, pct. Râpa lui Bodai. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Noua şi, probabil, din bronzul timpuriu (Marinescu-Bîlcu, *Târpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, 1981, p. 104, fig. 215/6).

C. Lista pumnalelor miniaturale cu placă arcuită semicircular şi secţiunea lamei lenticulară, din spaţiul carpato-dunărean:

1. Belotić, Serbia, pct. Šumar. Descoperire sistematică (săpături); făcea parte din inventarul unui mormânt tumular databil în bronzul timpuriu (M. şi D. Garašanin, Zbornik Beograd 1, 1958, p. 20, fig. 2).

2. Bocşa Montană, jud. Caraş-Severin. Descoperire întâmplătoare în zona unei aşezări de tip Coţofeni (Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976, p. 17, pl. 8/28).

3. Braneţ (com. Bârza), jud. Olt. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Glina (Ulanici, CAMNI 2, 1976, p. 54, fig. 18/3).

4. Mokrin, Serbia. Descoperire sistematică (săpături); piesa făcea parte din inventarul M. 168, mormânt de tip Periam-Pecica (Jovanović, în *Mokrin II. Early Bronze Age Necropolis*, Beograd, 1972, p. 30. pl. I/3).

5. Odaia Turcului (com. Mătăsaru), jud. Dâmboviţa. Descoperire sistematică (săpături) într-un nivel cu ceramică de tip Odaia Turcului (Tudor, Dacia NS 26, 1982, p. 67, fig. 6/19).

D. Lista secerilor arhaice cu capătul mânerului lăţit:

1. Căzăneşti (jud. Vâlcea), pct. Cărămidărie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei aşezări cu ceramică de tip Coţofeni şi Glina, precum şi dintr-o fază târzie Verbicioara (Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995, p. 37, fig. 2/4).

2-3. Deva (jud. Hunedoara), pct. Cetăţuia. Depozit descoperit întâmplător compus din două seceri (dintre care una fragmentară) şi zece colane (I. Nestor, Dacia 9-10, 1941-1944, p. 165 urm, fig. 3; M. Petrescu-Dîmboviţa, PBF XVIII, 1, 1978, p. 9, nr. 1-2, pl. 18 A).

4. Jud. Braşov. Seceră ale cărei loc şi condiţii de descoperire nu se cunosc (inedită)[64].

5. Livezile (jud. Alba), pct. Obârşie. Descoperire întâmplătoare în cadrul unei aşezări cu fragmente ceramice de tip Coţofeni şi Wietenberg (N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 149/7).

6-7. Odaia Turcului (com. Mătăsaru), jud. Dâmboviţa. Descoperiri sistematice (săpături), una dintre piese provenind din cadrul aşezării de tip Glina.

8. Sighişoara (jud. Mureş), pct. Dealul Turcului. Descoperire întâmplătoare în zona cunoscutei aşezări de tip Wietenberg (K. Horedt, Dacia NS 4, 1960, p. 129, fig. 13/1; Petrescu-Dîmboviţa, PBF XVIII, 1, 1978, p. 9, nr. 3, pl. 278/3; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994, p. 233, pl. 130/2).

[64] Piesa se păstrează în colecţiile Muz. Braşov (fără număr de inventar) şi mi-a fot arătată de colegul Florin Moţei, căruia îi mulţumesc. Are capătul lăţit în ambele direcţii, iar arcuirea lamei o apropie tipologic de piesa de la Sighişoara-Dealul Turcului.

METAL PIECES FOUND IN THE EARLY BRONZE AGE SETTLEMENT OF ODAIA TURCULUI (DÂMBOVIŢA COUNTY)

ABSTRACT

The paper provides a detailed description of six metal pieces found during the excavations at the Early Bronze Age settlement of Odaia Turcului (Dâmboviţa county). In the Glina levels there were found four pieces: a fragmentary flat axe, a tongued dagger, a fragmentary sickle and a chisel. In level 4 was found a miniature dagger together with pottery of Odaia Turcului type. There is also a fragmentary sickle whose initial context is uncertain.

There is a discussion about the context in which similar pieces occur throughout the Carpathian and Danubian area, as well as about the great importance of such pieces in reconstructing the contact routes in Early Bronze Age. The flat axe and the chisel are typical artifacts for Glina settlements. The tongued dagger indicates contact relationships with the Jamnaja area; this shape is to be found in Vučedol area too, as some moulds suggest. The miniature dagger with rivets is a common shape in Central and Western Europe during the Early and the beginning of Middle Bronze Age. The sickles found in Glina settlements resemble those that were found in Wietenberg settlements of Transilvania.

EXPLANATION OF PLATES

Fig. 1. Metal pieces found in the settlement of Odaia Turcului. 1. tongued dagger; 2. miniature dagger with rivets; 3. fragmentary flat axe; 4. fragmentary sickle; 5. chisel.

Fig 2. Odaia Turcului. 1. the plan positioning of Pits 1-3 of SI/1987 (X=the projection of the spot where the flat axe was found). 2. the vertical positioning of Pit 1 on the western profile of S.A/1996 (X=projection of the spot where the fragmentary sickle was found).

Fig. 3. The occurrence of flat axes of Glina-type (the numbers are similar with Annexe A).

ÎNSEMNĂRI ARHEOLOGICE: 1. ROGOZEN III. POCALUL CAT. 165 ATRIBUIT ATELIERULUI AGIGHIOL

PETRE ALEXANDRESCU

Catalogul expoziţiei de la Berlin, *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Ausstellung der Freien Universität in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin-Preussicher Kulturbesitz*, conceput şi realizat de Alix şi Bernhard Hänsel, Berlin 1997, îmi dă ocazia să revin asupra importantului tezaur[1] de la Rogezen.

Expoziţia de la Berlin oferă prilejul unei ample discuţii privind scopul, rostul şi semnificaţia îngropării tezaurelor în epoca bronzului şi în aceea a Hallstatt-ului de început. Un amplu Catalog prezintă expoziţia, precedat de 14 studii asupra exponatelor şi a problematicii. Bernhard Hänsel îl deschide, punând bazele teoretice ale cercetarii tezaurelor. Remarc folosirea foarte *à propos* a unui text din Hesiod, *Munci şi zile*, 655 – 659 (trad. Ion Acsan), poet şi păstor beotian din jurul anilor 800 a.Chr., care oferă un solid argument interpretărilor din volum:

> "De-acolo am plutit spre Chalkis, la întreceri rânduite în cinstea
> Razboinicului Amphidamas: ci multe premii renumite,
> Preţ al izbândirii, pus-au fiii eroului; şi atunci, pot spune,
> Un imn mi-aduse biruinţa, primind un trepied cu toarte;
> Eu însumi închinat-am darul la Muzele din Helicon
> Că-întîi acolo îmi vădiră, spre-armoniosul cânt, făgaşul".

Poetul a consfinţit printr-o ofrandă victoria sa în întrecerea de la Chalkis (Eubeea), organizată în onoarea războinicului Amphidamas. Trepiedul cu toarte, pe care Hesiod l-a câştigat pentru un imn, în întrecere, el l-a oferit Muzelor din Helicon, ca recunoştinţă pentru inspiratia pe care a primit-o şi care i-a hotărât destinul său de poet. Acest pasaj din cel mai vechi poet grec, din plină epocă geometrică, motivează caracterul sacru a numeroase tezaure îngropate mai înainte sau după această perioadă. "Dacă am fi descoperit acest tezaur – observa Hänsel – , locul nu s-ar fi remarcat prin nici un fel de semn. Aceasta trebuie să fie situaţia multor depuneri, al căror loc de descoperire nu ni se evidenţiază astăzi prin nimic spectacular" (p. 16).

---

[1] Celelalte două sunt: *Rogozen* I, SCIVA 38, 1987, 3, p. 233-144. *Rogozen* II, în P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*, Bucureşti-Paris, 1999, p. 281-288 (în continuare citat Alexandrescu 1999).

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 143–158

Dintre studiile volumului, cele două care analizează valoarea votivă a depozitelor cuprinzând servicii de vase şi care interesează direct aceasta notă, sunt datorate lui Alix Hänsel, *Das metallene Tafelgeschirr im Opfer* şi Inei Czyborra, *Gefässdeponierungen – Speise und Trank für Götter und Menschen.*. În concluzie, în studiul Carolei Metzner-Nebelsick, *Vom Hort zum Heros. Betrachrungen über Nachlassen der Hortungstätigkeit am Beginn der Eisenzeit und die besondere Bedeutung des Königsgrabes von Seddin, se* observă că în Hallstattul recent obiceiul depunerii de tezaure de ofrandă se reintensifică, în cadrul unei anumite specializări: obiecte de podoabă (*Trachtaccessorien)* şi veselă de bronz.

Aşa cum scriam în studiul *Rogozen* II, consider că tezaurul de la Rogozen era un depozit votiv, împotriva interpretării lui J. Vikers, *The Rogozen Treasure,* Londra, 1989, p. 33 urm, potrivit careia am avea de a-face cu o "adunatură" de obiecte destinate topirii. Alterarea şi deformarea vaselor tezaurului de la Rogozen este o dezafectare rituală, asa cum a fost remarcat la unele tezaure din catalogul de la Berlin.

Mai întâi, câteva precizări cu privire la structura sa. Aşa cum remarcam tot în *Rogozen II,* tezaurul reprezentă un serviciu de banchet. El se compune numai din vase de băut, din care cănile reprezintă 32,21 % (53 de piese), phialele şi bolurile "achemenide" 64,185 % (87 de piese), celelalte forme fiind slab reprezentate. Există, aşadar, un raport de 1/2 între vasele de turnat şi cele de băut, raport care a fost desigur cel funcţional. Întregul tezaur a fost un serviciu de banchet şi constituie un ansamblu organic, trăsătură caracteristică a depozitele votive.

Pocalul cat. 165 (fig. 1-2) a fost atribuit atelierului geto-triball Agighiol, probabil itinerant, care producea piese de aparat din argint, uneori aurit, pentru micile curţi princiare din lumea getică şi triballă[2]. Cunoaştem câteva dintre formele pe care le producea: coifuri, cnemide, veselă etc. Unele sunt decorate într-o manieră specifică, predominind scene zoomorfe cu animale reale sau fantastice. Decorul este organizat pe frize, unde apar procesiuni de animale mergând la pas.

Pocalul cat. 165, pare sa fi avut, în ansamblul serviciului, o funcţie de cult, rituală. Motivul său central şi emblematic este pasărea unicorn, care apare numai la acest atelier şi este o creaţie a acestuia.[3] Formula canonică este aceea unei păsari de pradă magnifiate (*bird of prey*), cu trasături exagerate (picioare, ghiare, ochi, cioc), cu un enorm corn de ibex la baza ciocului[4]. Ea ţine în ghiare un iepure şi în cioc un peşte. Mica pasăre care îi face faţă aparţine aceluiaş motiv. Cele trei elemente ţinând de formula canonică, iepurele, peştele şi mica pasăre care îi face faţă, simboliza, probabil, cele trei zone ale cosmosului, în viziunea meşterilor atelierului Agighiol, şi anume pământul, apa şi aerul. Pasărea unicorn este uneori figurată izolat, pe un loc privilegiat, în decoraţia coifurilor de paradă (funerare ?), purtate desigur de principii comanditari. Ea apare pe obrăzarul drept al coifurilor de la Peretu (fig. 4) şi Detroit, aducând sub acelaşi semn atât pocalele cât şi coifurile, în relaţia lor cu ideologia aristocrtică/dinastică.

---

[2] Alexandrescu 1999.

[3] G. Kossack, *L'oiseau unicorn,* în A. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire,* Bucureşti, 2000, p. 43-60.

[4] Asupra acestui element Kossack, *op. cit,* care sugerează interesante exemple din Bronzul târziu şi Hallstatt-ul timpuriu din Italia, Europa Centrală şi de SE şi Scandinavia.

Fig.1. Rogozen. Pocalul cat. 165 (după *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, Bonn 2004, cat 232).

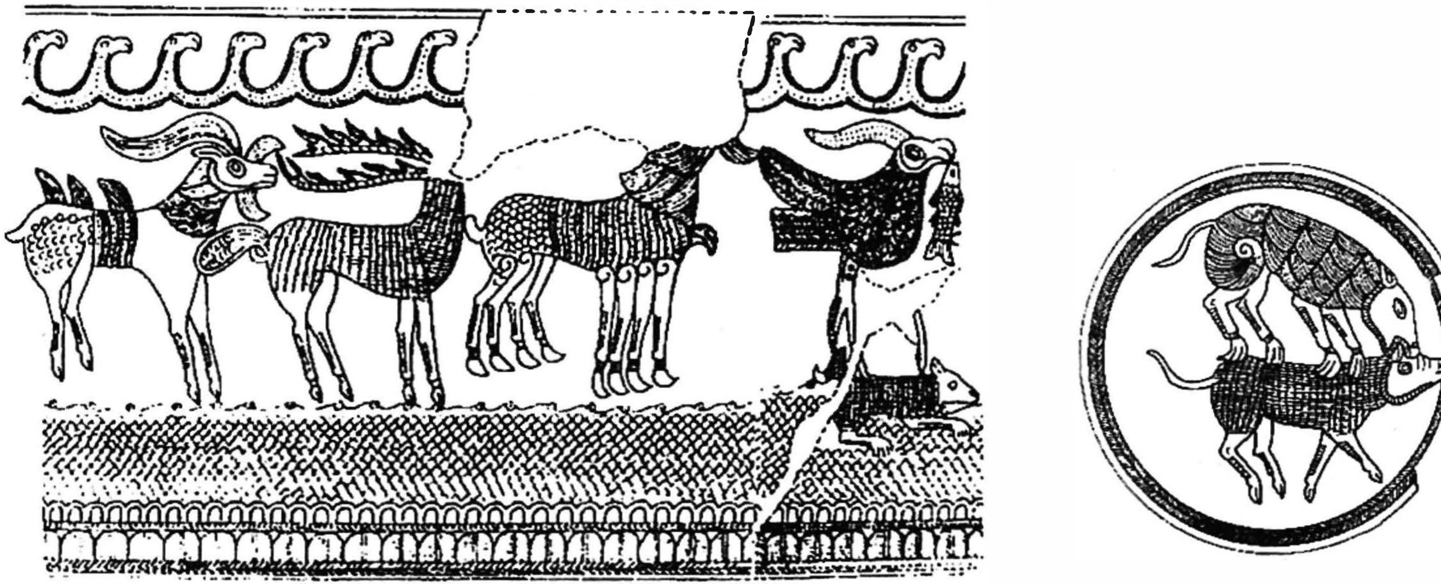

Fig. 2. Rogozen. Pocalul cat. 165, desen reconstituit (după Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*).

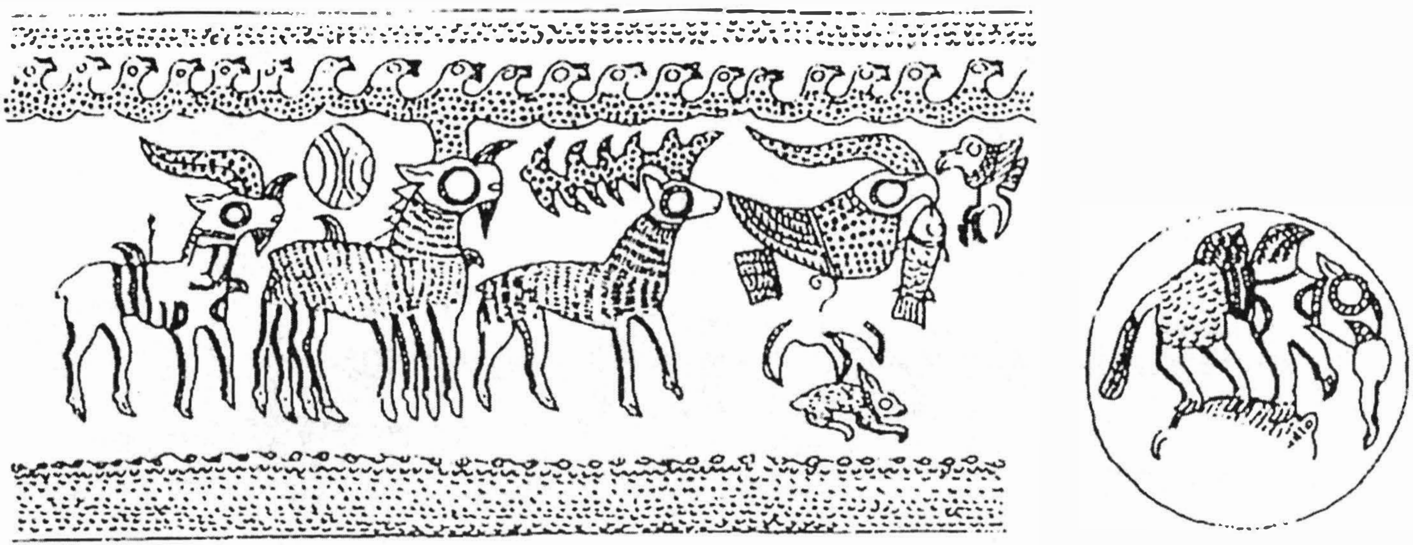

Fig. 3. Pocalul de la Metropolitan Museum of Arts din New York (după Alexandrescu).

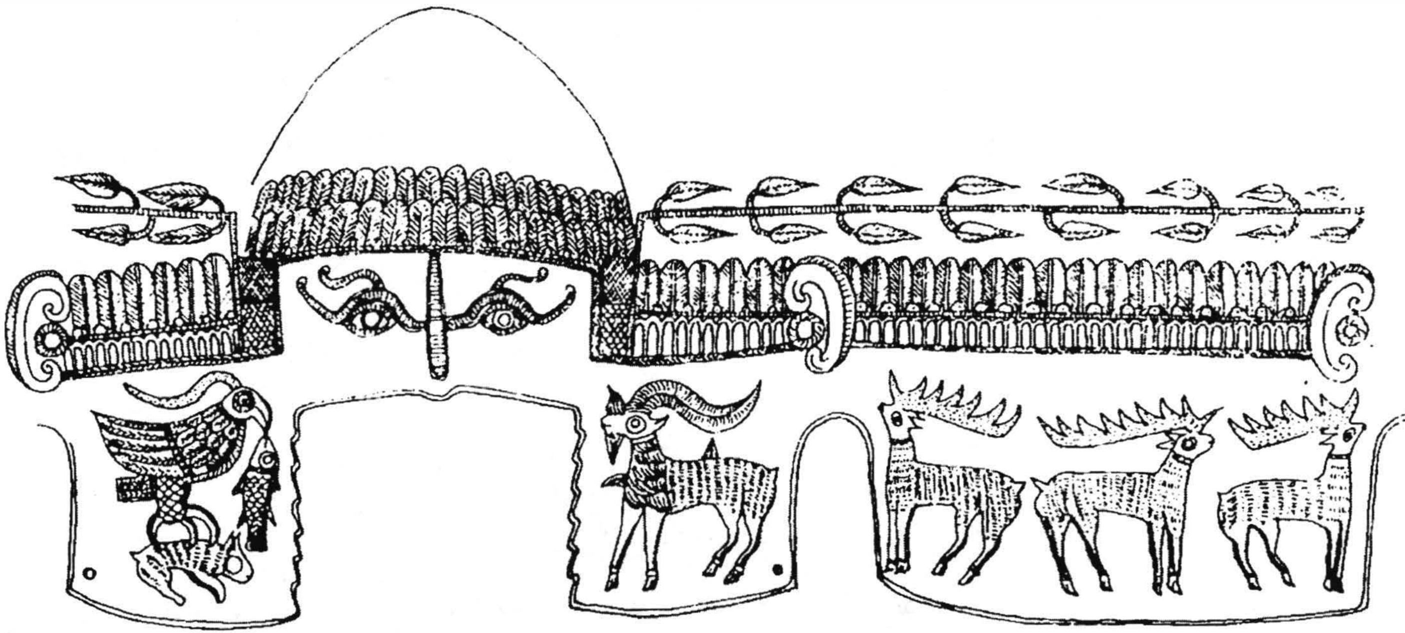

Fig. 4. Coiful de la Peretu (după Em. Moscalu, BerRGK 1989).

Pasărea-emblemă conduce, pe pocale, o procesiune de animale patrupede la pas: un cerb, un alt cerb fantastic cu 8 picioare, a cărui coroană de coarne, cu vârfurile terminate în capete de pasăre de pradă, închide partea superioară a zonei, în sfirşit un ibex.

Atrag atenţia asupra primului dintre animale şi asupra celui de al treilea. Primul din procesiune este, de regulă, un animal fantastic, şi anume un cerb cu 8 picioare. Pe pocalul de la Rogozen partea superioară a primului animal cade în lacună, împreună cu o parte din coroana de coarne, dar putem să reconstituim lacuna după pocalul de la Metropolitan Museum din New York. (fig. 3) Coarnele cerbului, monstruos mărite, sunt transformate într-o coroană care bordează partea superioară a vasului. Vârfurile au luat forma unor capete de pasări de pradă, orientate către dreapta, în acelaşi sens cu întreaga procesiune. Acest ultim element, cunoscut ca "bird-headed-antler-tines", figurează pe numeroase reprezentări scito-siberiene, începând din Dobrogea de Sud (Garcinovo, fig 5), până la graniţele Chinei, în grupul Ordos[5].

Structura simbolică a coarnelor, transformate "baroc" în arbori, în care s-au cuibărit păsările cerului, a fost bine pusa în valoare de Esther Jacobson[6]. Motivul face parte din simbolica universului theriomorf al călăreţilor nomazi. Suntem în prezenţa unor corespondenţe cu artele scito-siberiene.

Cel de doilea animal, un ibex, vădeşte anumite particularităţi interesante. Este vorba de smocurile de blană care împodobesc spinarea patrupedului. Acelaşi detaliu figurează şi la animalele altor scenele ale acestui atelier: pe pocalul nr. 1 de la Agighiol (pe spinare şi pe piept), pe pocalul nr. 2 de la Agighiol (pe piept), pe obrăzarul stâng al coifului de la Detroit (pe spinare şi pe piept), pe obrăzarul stâng al coifului de la Peretu (pe spinare, pe piept şi pe partea superioară a ciocului) etc. El apare şi pe scena de *Tierkampf*, la grifonul de pe fundul pocalului de la Metropolitan Museum din New York (pe spinare) şi pe fundul pocalului nr. 1 de la Agighiol (în aceiasi poziţie). Detaliu, cu certă valoare simbolică, se regăseşte în grupul de vase de metal din NV Iranului. Exemplific aici pocalul de aur din necropola de la Marli, mormântul 45 (fig. 6), decorat "au repoussé" în două registre, comportând un singur "personaj": un unicorn la pas. Silueta unicornului (taur dupa E. Porada[7]) este împodobită cu smocuri viguroase de blană, la nivelul articulaţiilor, pe spinare şi sub barbă. Detaliul smocurilor de blană urcă în timp în alte arte asiatice, ca, de pildă, în cea asiriană. E. Porada credea a recunoaşte un indiciu al caracterului supranatural al animalelor respective[8].

---

[5] Pentru datarea recentă a acestui grup în sec. VI-V în.C., vezi Tian Guangin şi Guo Suxin, *Maoqinggou. Ein eisenzeitliches Gräberfeld in der Ordos Region (innere Mongolei),* Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 50, 1992.

[6] E. Jacobson, The Museum for Far Eastern Antiquities. Bull. 56, 1984, p. 125-129.

[7] E. Porada, *L'art de l'Iran Ancien,* Paris, 1965, p. 95.

[8] *Eadem*,p. 94.

Fig. 5. Matriţa (după I. Venedikov şi T. Gerasimov).

Fig. 6. Marli. Pocal de aur (după E. Negahban).

Pentru a ne reîntoarce la valoarea simbolică a păsării unicorn, prezentă pe pocale şi pe coifuri, remarcăm faptul că ea figurează de data aceasta ca atribut al personajului masculin, reprezentat *in maiestate,* pe cnemida nr. 1 de la Agighiol (fig. 7). Avem deci, prin aceasta, a treia formă toreutică, cnemida, constituind ansamblul de paradă/funerar, realizat de acest atelier. Aşezat pe tron, personajul masculin ţine în mâna dreaptă pasărea unicorn, fără atribute, iar cu stânga ridică, în chip de *spendender Gott,* rhytonul. Pe cnemida nr. 1 de la Agighiol acelaşi personaj masculin apare într-o altă ipostază în partea superioară a aceleiaşi scene, în formula de *războinic-vânator-călare*, cu arcul în mâna dreapta. Este o temă frecvent figurată în arta geto-triballă. Chiar pe coiful de la Agighiol războinicul-vânator, cu suliţa în mâna dreaptă, călare, se regăseşte de patru ori, pe cele două obrăzare şi pe *couvre-nuque*.[9].

[9] Suliţa era utilizată la vînătoarea animalelor mari, în special mistreţi, ca pe centura de la Lovec (Alexandrescu 1999, pl. 28/2).

Fig. 7. Cnemida nr. 1 de la Agighiol (după D. Berciu, *Arta Thraco-getică*).

Acţiunea sacră a personajului masculin, pusă în evidenţă de atributul său, pasărea-unicorn, este dificil de interpretat, dar cred ca ne apropiem de acea divinitate anonimă sincretică, cunoscută, mai ales în cetăţile greceşti de pe coasta getică a Mării Negre, ca Theos Megas[10].

Piesele atelierului Agighiol erau destinate curţilor aristocratice/princiare. Două dintre descoperiri, cea de la Agighiol şi cea de la Peretu, aparţin probabil unor inventare funerare princiare. Celelalte sunt descoperite întâmplător (ca depozite votive). Pocalul a apărut atât în prima categorie (mormântul de la Agighiol), cât şi în cea de-a doua (Porţile de Fier şi Rogozen).

Înainte de a încheia, aş dori sa revin asupra funcţiei pe care o avea pocalul cat. 165 în cadrul ansamblurilor princiare. Cum arătam într-unul dintre studiile mai vechi.(*L'atelier Agighiol et l'Iran Préachéménide*[11]), pocalul, având o ascendenţă iraniană, era frecvent realizat în toreutica preachemenidă şi achemenidă. Forma sa se caracterizează prin buza uşor evazată, pereţii verticali sau uşor concavi, fundul plat sau prevăzut cu un brâu în relief. Decoraţia caracteristică, în special zoomorfă, era desfăşurată pe zone orizontale. Una din piesele cele mai reprezentative şi cele mai vechi este pocalul de aur descoperit în necropola de la Marli(Iranul de nord), în mormântul 45 (fig. 6). Decorul "au repoussé" este divizat în două registre paralele, comportând un singur motiv: un unicorn în mers spre dreapta repetat de trei ori.

[10] În *Histria* VII, Bucureşti, 2005 şi în studiul M. Alexandrescu Vianu, *Théos Mégas*, Dacia NS 43-45, 1999-2001, p. 73-79.

[11] În Alexandrescu 1999, p. 197 şi urm.

Fig. 8. Bolul de aur de la Hasanlu. Desen schematic (după M.T.M. Schauensee).

Fig. 9. Hasanlu. Detaliu fotografic al centrului scenei (*ibidem*).

Funcţia sacră a acestei forme de vas se regăseşte pe celebrul bol de aur, descoperit pe nivelul IV de la Hasanlu (fig. 8-9), nivel distrus în jurul anului 800 a.Chr. (Hasanlu se afla într-una din regiunile de NE ale Iranului unde se produceau asemenea vase). În fig.8, unde se regăseşte episodul central al întregii compozitii, se recunoaşte procesiunea a trei divinitati, fiecare conducând un car. În frunte se afla zeul furtunii sau al ploii, recunoscut după taurul înhamat la car din al cărui bot ţâşneşte un şuvoi de apă sau de ploaie; a doua divinitate este probabil cea a soarelui, după discul şi aripile purtate pe cap; a treia este luna, indicată de cornul de deasupra coarnelor taurului. Procesiunea divină este întâmpinată de un personaj în picioare, cu îmbracămintea şi coafura specifica unui preot (fig. 9). El oferă cu amândouă mâinile celor trei divinităţi un vas de libaţie: un pocal de forma discutată mai sus. Ne găsim, aşadar, în faţa unei importante atestări iconografice a funcţiei sacre a pocalului, conservată până în epoca ahemenidă, în varianta morfologică reprezentată pe frizele de la Persepolis.

Primul învăţat care a remarcat, în 1965, apropierea dintre pocalele atelierului Agighiol şi a celor din metal din nord-vestul Iranului preahemenid a fost cunoscutul orientalist Pierre Amiet[12]. Analiza comparativă a tipului de pocal atribuit atelierului Agighiol şi celor aparţinând grupului din NV Iranului era, pentru Amiet, revelatoare. Este vorba mai ales de varianta fără inel în jurul bazei, cu pereţii prezentând o concavitate mai pronunţată. După informaţiile noastre, această formă nu se regăseşte nici în Caucaz, nici în Anatolia, ci numai în acea zonă a Iranului preachemenid[13], de care a fost vorba mai sus. Grupul de vase de metal iraniene se datează încă destul de vag, dar concluzia prudentă a unuia dintre specialiştii implicaţi în această cercetare, mă refer din nou la Pierre Amiet[14], este demnă de reţinut: "Nous pensons être en présence des témoins d'une longue tradition, qui a dû évoluer d'une manière difficile actuellement à préciser, de la fin du IIe millénaire au VIIe s.".

Dacă examinăm raportul dintre grupul de vase iraniene, din sec. X-VII a.Chr., şi arta tezaurelor geto-triballe, mai ales în cazul atelierului Agighiol, se pune întrebarea: în ce moment şi pe ce cale au fost asimilate "pachetul" de idei şi modele iconografice formale iraniene ? Fără a dezvolta încă această temă, aş cita aici concluzia lui Georg Kossack, în analiza originii stilului scito-siberian (pe care el îl numeşte chiar scito-iranian). Regretatul savant formula o constatare *aproape vizionară*, privind pătrunderea şi impactul artei iraniene în formarea şi dezvoltarea stilurilor animaliere eurasiatice: "Noi ştim încă prea puţin despre «iranizarea» acestei vechi arii culturale [Eurasia] şi nu putem de aceea evalua cât de mare a fost contribuţia iranienilor la naşterea cercului cultural Novocerkassk, cum s-a combinat cu acela Urartu, la formarea stilului animalier scitic timpuriu şi dacă strânsa înrudire dintre Ziwijeh, Litovoi-kurgan şi mormintele de la Kelermes

[12] P. Amiet, Syria 42, 1965, p. 236.

[13] Alexandrescu 1999, p. 245 şi urm.; şi idem, *L'art des Gètes et des Triballes*, Acta Musei Nationalis Pragae, Historia 56, 2002,1-4, p. 167-170.

[14] Amiet, *op.cit.*

provine dintr-o radacină comună, care nu se lasă localizată, dar care trebuie căutată în vastele stepe dintre Tian-şan şi Altai"[15].

Este posibil ca în "pachetul" de motive iraniene regăsit în arta princiară geto-triballă, să se fi menţinut, morfologic şi funcţional, acest tip de vas impreună cu funcţia lui. Prezenţa sa în cuprinsul serviciului de banchet descoperit la Rogozen, ar putea să ne sugereze această semnificaţie.

OBSERVATIONS ARCHEOLOGIQUES 1. ROGOZEN III. LE BOISSEAU CAT. 165 ATTRIBUE A L'ATELIER «HAGIGHIOL»

RÉSUMÉ

L'important trésor découvert à Rogozen[16] est considéré par l'auteur comme dépôt sacré. Il contient le boisseau cat: 165, dont la forme et l'iconographie fait la matière de ce texte.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Rogozen. Le boisseau cat. 165 (d'après *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, Bonn 2004, cat 232).

Fig. 2. Rogozen. Le boisseau cat. 165, dessen reconstituié (d'après Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*).

Fig. 3. Le boisseau de Metropolitan Museum of Arts, New York (d'après Alexandrescu).

Fig. 4. Casquete Peretu (d'après Em. Moscalu, BerRGK 1989).

Fig. 5. Mule (d'après I. Venedikov şi T. Gerasimov).

Fig. 6. Marli. Le boisseau en or (d'après E. Negahban).

Fig. 7. Cnemide n° 1 de Agighiol (după D. Berciu, *Arta Thraco-getică*).

Fig. 8. Le boisseau en or de Hasanlu. Dessen schématique (d'après M.T.M. Schauensee).

Fig. 9. Hasanlu. Détail photografiqe du centre de la scène (*ibidem*).

---

[15] Kossack, *Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstil*, în *Skythika. Vorträge zur Entstehung des skythisch-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reiches anlässlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984*, München, 1987, p. 65 = B. Hänsel şi A. F. Harding (ed.), *Towards Translating the Past. Georg Kossack selected Studies* in *Archaeology*, Rahden/Westf., 1998, p. 95.

[16] Les deux autres sont : *Rogozen I*, SCIVA 38, 1987, 3, p. 133-144 ; *Rogozen II*, dans P. Alexandrescu 1999, p. 281-288.

2. SALMOXIS

Literatura asupra acestui subiect este veche şi vastă. Ultimele treceri critice în revistă ale problemelor se găsesc la Alexandru Vulpe[1] la Mihai Nasta[2] şi Zoe Petre[3] Nu le voi relua în aceste note, dar voi sugera câteva puncte de vedere în clarificarea dosarului.

Numele divinităţii este păstrat de tradiţie în două variante: *Zalmoxis (Salm-) şi Zamolxis.* Dintre cele două, una este metateza celeilalte, cum scrie I. I. Russu[4] Este firesc, aşadar, să revenim la comentariul lingvistic comparativ, propus de învăţatul de la Cluj, esenţial în înţelegerea funcţiei acestui personaj divin[5].

Împreună cu alţi cercetători mai vechi, I. I. Russu a propus relaţia dintre prima parte a numelui *Zamol-* cu frigianul *Zemelô,* cu acela al divinităţii greco-tracice a pământului *Semele,* mama lui Dionysos, şi cu numele vechi lituanian *Zameluks,* toate având la bază indo-europeanul *g'hem-e/ol-,* din rădăcina primară – **g'hem-* pământ, în cuvinte ca av. *zam-* , gr. χτών = pământ, lit. *zeme*, v.sl. *zemlja* = pământ ţară. Aceasta etimologie este confirmată de informaţiile din textul herodoteic.

Există în text şi referiri la un aspect uranian al divinităţii şi anume sacrificiul uman (aruncarea solului), care urma să ajungă, ca mesager, la Salmoxis[6]. Herodot adauga un element în plus pentru a întări acest al doilea aspect: "Aceşti traci, când tuna şi fulgera, trag cu săgeţile în sus, spre cer, şi ameninţă divinitatea (θεός) care provoacă aceste fenomene, deoarece ei cred că nu există alt zeu în afară de al lor"[7]. Concluziile privind aspectul zeului au fost totuşi derutate de afirmaţia lui Herodot din acelaş paragraf: "Unii din ei [este vorba tot de geţi] îi mai spun şi Gebeleizis[8]. Denumirea se întîlneşte numai în acest loc şi nu apare în nici un alt text din Antichitate. A. Vulpe[9] rezuma explicaţiile diferite care se dau[10], dintre care cea mai

---

[1] A. Vulpe, *Istoria românilor* I, Bucureşti, 2001, p. 29-437.

[2] M. Nasta, *Les rites d'immortalité dans la religion de Salmozis: syncrétismr et/ou contamination,* în *Les êtres de paroles. Hérméneoutique du langage figuré,* Ousia, 2001, p. 676-134.

[3] Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi,* Iaşi, 2004, *passim.*

[4] I. I. Russu, *Religia geto-dacilor,* AISC 5, 1944-1948, p. 61-139, p. 86 şi urm.

[5] *Ibidem,* p. 87-92.

[6] Vezi mai jos.

[7] Ph. E. Legrand, la nota 6 din textul grec, observa: " Salmoxis possédait donc, d'après eux, autres attributs, ceux qui étaient chez les Grecs l'apanage de Zeus".

[8] Urmez traducerea din *Izvoare privind Istoria României,* Bucureşti, 1964.

[9] A. Vulpe, în *Istoria românilor* I, Bucureşti, 2001, p. 432.

[10] Idem, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european,* Cluj-Napoca, 2003, p. 26 (nota 5).

ispititoare este aceea dată de C. Poghirc[11]. Numele corect ar fi fost (*Ne)beleis*, rezultat dintr-o confuzie între G si N, în manuscrisele unciale din sec. IV-VII p.Chr., data arhetipului herodoteic. Astfel **Nebeleizis* ar fi înrudit cu νεφέλη şi ar însemna "zeul cerului frumos". Am avea aşadar o întărire a caracterului uranian al divinităţii. Totuşi complicaţiile de tradiţie manuscrisă sunt atât de mari, încât este greu de a accepta aceasta ipoteză.

Dar nici dezlegarea acestei *crux phililogica* a studiilor herodoteice nu este de natură a schimba fundamental datele problemei, deoarece poziţia în text a acestui pasaj nu contribuie la clarificare. Toate indiciile conduc la părerea existentei unui Zalmoxis, stăpân al pământului şi al cerului.

Asupra indeciziei lui Herodot în a-l caracteriza pe Salmoxis θεός sau δαίμων am comentat în studiul meu anterior[12]. Aş adăuga aici că această incertitudine, motivată poate de aspectul ambigu al zeului, uranian/chthonian, a făcut ca istoricul să nu-i găsească un echivalent grec, printre divinitatile Helladei, ceea ce s-a întâmplat numai în cazul Cybelei şi al lui Pleistor (IX, 119).

Cultul lui Salmoxis era unul initiatic, misteric, de mântuire. Aflăm aceasta din mărturia lui Hellanicos din Mitylene "[Salmoxis} a fost un grec care a arătat geţilor din Tracia ritul iniţierii religioase (τελετὰς)", termenul τελετή definind, după A. Bailly, "ceremonie de iniţiere, celebrare de mistere". Dintr-un alt loc din Herodot. aflăm categoria socială căreia se adresa Salmoxis, şi anume aceea a aristocraţiei: "[Salmoxis] a clădit o casă (ἄνδρων) pentru adunările bărbaţilor, în care îi primea şi îi punea să benchetuiască pe fruntaşii cetăţilor (τῶν ἀστῶν τοὺς πρώτους), învăţându-i că nici ei nici pe ceilalţi participanţi la banchet (συμπόται) şi nici unul din urmaşii acestora nu vor muri, ci vor merge în anumit loc (ἐς χῶρον τοῦτων, unde vor trai pururi şi vor avea parte de toate bunătăţile" (IV, 95, traducerea din *Izvoare,* cu unele amendamente). "Fruntaşii cetăţilor" trebuie înţeles ca fruntaşii "triburilor", în sensul în care îi recunoaştem în faimosul banchet al lui Seuthes, relatat de Xenophon. De asemenea invitaţia se referă la un banchet, şi ca atare ne gândim din nou la pasajul din Xenophon. Caracterul aristocratic al cultului lui Salmoxis se regăseşte mai târziu în textul lui Strabo, VII, 3, 5, unde capătă un caracter regal (evoluţia cultului în intervalul dintre sec. al V-lea şi sec. I a. Chr.). De aceea el dispare odată cu regalitatea getică. "Segregatia" sociologică a cultelor şi existenţa unor zei rezervaţi numai aristocraţiei, sau chiar numai regalităţii, este atestată şi la alte populaţii, de pildă la macedoneni, la sciţi etc.

De vreme ce paragraful IV 95, este şi cel mai vechi text despre Pythagora, P. Boyancé[13] a atras atenţia asupra "banchetului ritual", în cursul căruia Salmoxis

---

[11] C. Poghirc, *Numele şi caracterul vechii divinităţi a geto-dacilor,* Studia indoeuropea ad Dacoromanos pertinenta 1, 1976, p. 27-34.

[12] P. Alexandrescu, *Natura lui Zalmoxis după Herodot,* SCIVA 31, 1980, 3, p. 343-354 = *idem, L'aigle et le dauphin,* Bucureşti-Paris, 1999, p. 293-303.

[13] P. Boyancé, *Le culte des muses chez les philosophes grecs*, Paris, 1937, p. 96, 124, 134 (nota 5).

expunea oaspeţilor săi doctrina sa asupra imortalităţii. Învăţatul francez credea a recunoaşte aici "la première et la plus ancienne allusion à ces syssities qui constituaient la plus importante de la vie pythagoricienne".

Dar banchetele nu erau proprii numai ritualului pythagoreic, iar mesele copioase erau străine ascezei pythagoreice. Exista un ceremonial pythagoreic al morţii, după Boyancé. Moartea nu era negată, ci forma dimpotrivă momentul suprem al existenţei terestre a sufletului, înainte de "marea trecere". Salmoxis pare a fi promis adepţilor săi numai că ei nu vor muri şi că vor merge într-un fel de "rai terestru", al lui Apollo hyperboreul cum crede E. Dodds[14] unde anumiţi oameni erau transportaţi fizic, fără a suferi moartea.

Aş vrea să atrag atenţia asupra "sărbătorii lui Salmoxis". Ca în multe religii de mântuire din lumea greacă, acest cult avea o festivitate ciclica. Textul pare a sugera un ciclu religios de 4 ani, cu o perioada de doliu de 3 ani, urmată de un ἄνοδος, revenirea pe pământ a personajului divin. Subliniem faptul că intervalul este diferit de ciclul anotimpurilor, nu pare a avea o legătură cu cultul fertilităţii. Este posibil ca intervalul de doliu, între dispariţia şi apariţia zeului, să fi comportat anumite prescripte religioase (alimentare, fizice etc.), dacă avem în vedere apropierea pe care Herodot o făcea între acest cult şi credinţele pythagoreice (sau orfice). Două erau episoadele acestei festivităţi Revenirea pe pământ a lui Salmoxis însemna sfârşitul perioadei de doliu, marcat de o sărbatoare, de ceremonii, de anumite practici rituale etc., care exprimau bucuria "renaşterii" personajului.

Cel de al doilea episod era probabil sacrificiul mesagerului, care avea loc tot la un interval de 4 ani,. interval inclus în acest ciclu. În ediţia monumentală a lui Ph. E. Legrand, locul este tradus astfel: "tous les quatre ans, ils [les gètes], déportent comme messagers...". Acel πεντετηρίς este, aşadar înţeles ca având o durată întreagă de 4 ani. Interpretarea aceasta diferă de aceea dată în *Izvoare...*: "tot la al cincilea an...", dar şi de alţi cercetători români. Reproduc, de pildă, comentarul lui Mihai Nasta[15]: "Il y a un décalage entre la hiéroktomie, célébrée tous les cinq ans (au terme de 4 années entières – prélude d'un cycle) et la fête de Salmoxis, qui revient chaque 4-ème année.(à l'achèvement de la troisième)". "On n'est d'ailleurs obligé de les mettre en relation"[16] şi adăuga Mihai Nasta: "on n'est d'ailleurs plus obligé de les mettre en relation[17]". Dacă interpretarea lui Legrand este acceptată, atunci este posibil ca sacrificiul să fi fost efectuat tot în timpul aceleiaşi ciclu[18]. Trebuie să notez însă că intervalul πεντετηρίς indicat de Herodot implica o explicaţie. Este vorba de o numărătoare a anilor *inclusiv cu anul de pornire, ţinând*

---

[14] E. Dodds, *Les Grecs et l'irrationnel*, Paris, 1965.

[15] M. Nasta, *op. cit.*, 105, nota 56.

[16] πεντετηρίς, cycle sacré, selon Legrand (*apud* Nasta).

[17] Nasta, *op. cit.*, p. 340.

[18] În texte intervavul este denumit πεντετηρίς Numărătoarea se făcea inclusiv anul de pornire, *cf.* Hdt V 56; Liddle-Scott-Jones, *Lexicon of Classical Greec.* Hellanikos din Mitylene (Suda) fr. 73.

cont de absența cifrei zero la greci. Iata pasajul în traducerea emendată de noi din *Izvoare privind istoria României:* "*Din patru în patru ani*, ei [geții] trimit lui Salmoxis un sol, tras la sorți, cu porunca să-i facă cunoscute lucrurile de care, de fiecare dată, au nevoie" (IV, 94). Este deci necesar de a adaoga în cadrul "sărbătorii lui Salmoxis" acest act primordial, sacrificiul uman închinat lui Zalmozis

Problematica antropologică a acestui sacrificiu s-a dezvoltat mult în ultimele decenii[19]. Ritualul ca atare nu reapare nici în textul din Strabo, VII. Față de cele discutate mai sus, Herodot afirma că această practică ține de celălalt aspect al lui Salmoxis, cel uranian, ceea ce definește această personalitate divină: dominând cele doua zone ale realului, Salmoxis era o divinitate atât a pământului, cât și a cerului. Nu mi se pare "confuză' această mărturie. Istoricul grec afirma destul de clar că geții aveau un singur zeu, cu cele două aspecte, chthonian și uranian.

2

UNE NOTICE SUR SALMOXIS

RESUMÉ

L'auteur propose une autre interprétation d'Hérodote IV, 95.

[19] Începând cu G. Dumézil, *Mit și epopee*, București, 1993, p. 464 (*apud* Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004, p. 101-107*)* care a atras atenția asupra unor texte scandinave, cu mesageri sacrificați penru a ajunge la Odin. Trecerea în revistă a diverselor idei se găsește la Zoe Petre, loc. cit.

DESPRE CONCEPTUL DE CULTURĂ ARHEOLOGICĂ ŞI DESPRE GÂNDIREA NORMATIVĂ

Pentru o dezbatere în arheologia românească de astăzi

NONA PALINCAŞ

Pornind de la observaţia că gândirea normativă şi conceptul de cultură arheologică (sau formele sale echivalente, dintre care cea mai general răspândită este aceea de *societate*) domină – cu rare şi aproape irelevante excepţii – în practica şi literatura arheologică românească de dată recentă, nota de faţă atrage atenţia asupra faptului că ambele au fost contestate încă din anii '60 şi oferă un inventar al contraargumentelor. Acestea nu sunt grupate cronologic (în ordinea în care au apărut ca probleme în cercetare), ci după postulatele pe care se sprijină modul de gândire normativ şi sunt reduse la literatura din ultimele două-trei decenii (în principal din perspectivă post-procesuală). Concluzia este că arheologia normativă/istoria culturii – respectiv tipul de arheologie dominant în România - nu ţine pasul cu dezvoltarea teoriei sociale şi a arheologiei pe plan mondial şi că ceea ce trece astăzi drept arheologie la noi tinde să decadă la rangul de pseudo-ştiinţă.

> "In any case, practical men who believe themselves to be quite exempt from any intellectual influences are, as Lord Keynes pointed out, usually the unwitting slaves of some defunct theorist".[1]

Aproape fără excepţie, publicaţiile româneşti de arheologie sunt construite pe conceptul de *cultură arheologică* şi pe modul de gândire normativ din care acesta derivă[2]. Observaţia de mai sus se referă nu numai la toată arheologia preistorică – după cum s-ar putea crede la prima vedere –, ci la *toată arheologia*: singura diferenţă este aceea că pentru epocile mai târzii se folosesc nume de etnii în locul numelor de culturi arheologice. Ea se referă totodată şi la acele scrieri care au ca obiect un "grup cultural", un sit sau o categorie de artefacte, întrucât prin modul în care este concepută analiza ele se subscriu modului de gândire normativ.

---

[1] D. Clarke, *Archaeology: the loss of innocence*, Antiquity 48, 1973, p. 18, unde J. M. Keynes este citat după *The general theory of employment, interest and money*, Londra, 1936, p. 383:

"În orice caz, oamenii practici, care se cred în afara oricărei influenţe intelectuale, sunt de regulă, cum arăta Lordul Keynes, sclavii fără voie ai unui teoretician defunct." (Acest citat, precum şi toate celelalte citate reproduse în articolul de faţă în limba română sunt traduse de autoare).

[2] Câteva excepţii există (e.g. Gh. Al. Niculescu, *The Material Dimension of Ethnicity*, New Europe College Yearbook 1997-1998, p. 203-262; M. Anghelinu, *Evoluţia gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte şi modele aplicate în preistorie*, Târgovişte, 2003; N. Palincaş, *On classification in archaeology*, New Europe College Yearbook 2001 – 2002, p. 219 – 248; eadem, *Social Status and Gender Relations in Late Bronze Age Popeşti. A Plea for the Introduction of New Approaches in Romanian Archaeology*, Dacia NS 48-49, 2004-2005, p. 39–53), însă fără efect notabil asupra modului de a gândi şi scrie în arheologia noastră.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 159–185

Interesant mi se pare faptul că arheologului român termenul de cultură arheologică i se pare atât de familiar încât nici nu mai simte nevoia să-l definească[3], în timp ce noţiunea de "concepţie normativă" îi este necunoscută[4]. Există totuşi câteva excepţii, cea mai relevantă dintre ele fiind abordarea din *Istoria Românilor*[5]. Aceasta reproduce în cuvinte proprii definiţia lui V. G. Childe (v. *infra*) - intrată în arheologia românească prin intermediul unui articol minor al lui I. Nestor[6], dar mai ales prin transmitere directă în practica arheologică - şi adaugă că o cultură nu este totuşi mai mult decât o grupare a informaţiei arheologice ce "nu implică, în mod necesar, grupuri etnice"[7]; mai menţionează şi că există şi alte accepţiuni ale termenului de cultură, dar de fapt numai accepţiunea procesualiştilor pare cunoscută la noi[8]: noţiunea de cultură ca sistem funcţional de adaptare la mediu[9]. La finele lecturii cititorul rămâne însă cu concluzia că:

- chiar dacă o cultură arheologică nu înseamnă o etnie, ea este totuşi un concept analitic util pentru arheologie[10];
- nu este clar cărei entităţi sociale îi corespunde o cultură arheologică şi dacă îi corespunde vreuneia;
- cultura arheologică este o realitate rezultată din materialul arheologic, prin urmare ea poate continua să fie unitatea analitică de bază a arheologiei[11];
- adoptarea unuia sau altuia dintre termenii de cultură utilizaţi în arheologie nu este nimic mai mult decât o chestiune de opţiune personală; cel mult, înţelegerea culturii în sens tradiţional este asociată cu o anumită problematică a cercetării, iar un alt înţeles al termenului cu o altă problematică: atâta tot.

Nota mea îşi propune să atragă atenţia asupra faptului că:

---

[3] Vezi lucrări recente precum: M. Şandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003; G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Bibl. Thracologica XLI, Craiova, 2004; G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, Constanţa, 2005; Chr. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneanu, *Zur Bronzezeit in Südrumänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, Târgovişte, f. d. [2005].

[4] Termenul apare, ce-i drept, la S. Lazăr, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova, 2005, p. 13, unde mi se pare că nu a fost îndeajuns de bine înţeles, şi la Anghelinu, *op. cit.*, p. 295-304, unde nu a fost îndeajuns criticat.

[5] A. Vulpe, în *Istoria Românilor* I, Bucureşti, 2001, p. 212. Pentru definirea termenului de cultură arheologică, afară de cazul discutat în text, v. şi încercarea Simonei Lazăr, *op. cit.*, p. 7-14.

[6] I. Nestor, în Gh. Petrescu-Sava, I. Nestor, *Două localităţi preistorice pe Teleajen: Cetăţuia de la Homorîci şi Movila de la Gura Vitioarei (Jud. Prahova)*, RPAN 2-4, 1940, p. 78-79.

[7] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 212.

[8] Pentru o trecere în revistă a accepţiunilor conceptului de cultură în arheologie în general v. N. Palincaş, *Conceptul de cultură şi diversele direcţii în arheologie*, în *Istoria Românilor* (sub tipar).

[9] Vulpe, *op. cit.*, p. 213-214.

[10] Observaţia că din datele arheologice nu se poate deduce cărei forme de organizare socială îi corespunde o cultură arheologică – dacă unui trib, unei naţiuni, unei caste, unei profesii – apare încă la Childe, *Piecing together the past*, Londra, 1956, p. 111-133. Pentru el cultura arheologică era o entitate pur arheologică (I. Hodder, *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge, 1982, p. 3).

[11] *Loc. cit.* (supra nota 10).

- Împotriva paradigmei normative s-au formulat în ultimele decenii atâtea argumente, încât ea nu mai poate fi susţinută. Ele au venit, pe rând, din partea procesualiştilor – cu începere din anii '60, odată cu scrierile lui Lewis Binford[12] – şi a postprocesualiştilor – în anii '80, în lucrările de început ale curentului, între care de importanţă capitală sunt *Symbols in action* a lui Ian Hodder[13] şi *Re-Constructing Archaeology* de Michael Shanks şi Christopher Tilley[14].
- Abandonarea gândirii normative are consecinţe asupra metodelor de bază ale arheologiei: stratigrafia, tipologia şi chorologia, aşa cum le cunoaştem, deci evitarea termenului de cultură arheologică (ca şi eventuala înlocuire a lui – cum s-a mai încercat – cu termenul de "stil") nu rezolvă problema.

Nu mi-am propus să prezint o listă completă a contraargumetelor la modul de gândire normativ, ci le-am ales doar pe cele care mi se par mai relevante: sunt de regulă argumente formulate de un sfert de secol încoace, de cele mai multe ori din perspectivă post-procesuală, şi se referă la ideile cele mai frecvente în scrierile de arheologie de la noi. Argumentele se găsesc într-un mare număr de lucrări; în afara câtorva titluri fundamentale – în sensul că au abordat pentru prima dată sau cuprinzător o problematică –, am citat aici pe cele care îmi sunt mai familiare şi pe care le-am avut la îndemână în momentul scrierii, astfel că textul acestui articol poate rămâne la fel chiar dacă în subsol ar fi fost citată o literatură diferită în proporţie de cam 75%. Nu văd însă utilitatea unei bibliografii complete, tocmai pentru că textul de faţă nu face decât un sumar inventar al unor idei deja de largă circulaţie în alte părţi ale lumii.

CULTURĂ, NORMĂ ŞI TEORIA SOCIALĂ A EPOCII MODERNE[15]

Prima întrebare pe care şi-ar putea-o pune cineva este de ce unui grup de obiecte, resturi arhitectonice, oase de oameni şi de animale etc. i s-a dat numele de *cultură*: de ce tocmai *cultură* şi nu *material* sau altceva? Anterior iluminismului, termenul de *cultură* se referea *doar* la cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. De pe la 1700 încoace însă termenul este redefinit: existenţa este împărţită în două sfere mari - natură şi cultură -, la intersecţia cărora se află omul, alcătuit dintr-un corp natural, capabil să acţioneze asupra lumii fizice, şi din minte, caracterizată în principal prin raţiune, capabilă să decidă ce este de făcut şi să pună gândirea în practică prin intermediul corpului; natura – adică ce a produs Dumnezeu prin actul

---

[12] De ex. în L. R. Binford, *Archaeology as Anthropology*, American Antiquity 28/2, 1962, p. 217-225; idem, *In the Pursuit of the Past. Deconding the Archaeological Record*, New York, 1983.

[13] Hodder, *op. cit.*

[14] M. Shanks, Chr. Tilley, *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*, Cambridge, 1987.

[15] Pentru relaţia dintre filozofia modernităţii şi condiţiile de posibilitate ale arheologiei v. J. Thomas, *Archaeology and Modernity*, Londra, 2004.

creaţiei are caracter imuabil -, cultura – adică ce produce omul[16] prin acţiunea sa ghidată de raţiune - are caracter istoric, se caracterizează prin progres. Omul ia din natura *inertă* materii prime şi le transformă, producând cultură. Astfel *cultura reflectă* gândirea şi acţiunea umană[17].

Anterior iluminismului, nu numai termenul de cultură era înţeles diferit, ci şi modul de viaţă al oamenilor care locuiau pe un teritoriu supus uneia sau mai multor autorităţi politice: modurile diferite de viaţă, adică obiceiurile, vestimentaţia, coafurile, alimentaţia, gesturile etc., erau asociate cu diferite stări sociale; lumea era în mod "normal şi evident" compusă din mai multe asemenea stări, unele superioare, altele inferioare, însă toate îndreptăţite la existenţă în aceeaşi măsură. Idealul uman era perfecţionarea individuală, dar asta însemna apropierea de modelul ideal al fiecărei stări. La sfârşitul evului mediu, creşterea generală a prosperităţii, creşterea populaţiei, eliberarea ţăranilor dependenţi, creşterea generală a mobilităţii şi odată cu aceasta a vagabondajului şi a delictelor asociate cu el pun probleme de securitate socială ce nu mai puteau fi gestionate local; lumea priveşte spre puterea centrală pentru o soluţie. Puterea centrală se adresează pentru soluţii unor oameni învăţaţi şi determină astfel apariţia categoriei sociale a intelectualilor. Aceştia transferă sarcinile lor politice în modul lor de a înţelege lumea sau, cum spune Z. Bauman, cultura devine ideologia intelectualilor[18].

"The ideology of culture represents the world as consisting of human beings who are what they are taught."[19]

În acest context social s-au elaborat mai multe teorii, dar care toate au în comun ideea că prima etapă în existenţa umană este una "naturală"; ea a fost urmată de organizarea "societăţii"; aceasta s-a făcut prin acceptarea *contractului social*, adică a unui *set de legi* ce reglementează drepturile şi răspunderile oamenilor, concepuţi ca *indivizi autonomi*. Aşadar, viaţa socială se bazează pe un sistem de reguli, regulile bune sunt cele raţionale, şi cum toţi oamenii sunt înzestraţi cu raţiune, *regulile sunt aceleaşi pentru toţi*; deci societatea bine organizată, societatea

---

[16] Sfera conceptului de cultură este neproblematică numai dacă gândim cultura ca produs al activităţii umane, adică dacă definiţia culturii pune pe primul loc pe *cel care* acţionează. Odată ce o privim ca transformare a naturii, respectiv, punem pe primul loc *rezultataul acţiunii*, se pune întrebarea dacă şi animalele au cultură (v. de ex. îndelung purtatele discuţii despre tradiţiile animalelor în materie de confecţionare a uneltelor: W. C. McGrew, *Cimpanzee material culture: what are its limits and why?* în R. A. Foley (ed.), *The Origins of Human Behaviour*, London, 1991, p. 13-24; R. A. Foley, *How useful is the culture concept in early hominid studies?*, în Foley (ed.), *op. cit.*, p. 25-38 sau Bryony Coles, despre transformarea naturii de către castori în *Working on the archaeology of non-human animal: the wider implications of research on Castor fiber, the European beaver*, comunicare prezentată la A XI-a Conferinţă anuală a Associaţiei Europene a Arheologilor, Cork, septembrie 2005. *Program and Abstracts*, p. 80; B. Coles, M. Rouillard, *Beavers in Britain's Past*, Oxford, 2006.

[17] Thomas, *op. cit.*, p. 82-84, 202-222 şi passim.

[18] Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London, 1992, p. 1-14.

[19] Bauman, *op. cit.*, p. 3: "Ideologia culturii îşi reprezintă lumea ca fiind alcătuită din fiinţe umane care sunt ceea ce sunt învăţate să fie."

sănătoasă este *societatea omogenă*. Modelul social al stărilor ierarhizate, dar cu existenţă paralelă, este înlocuit cu unul monolitic[20]. Aici îşi află originea caracteristicile de bază ale conceptului de "cultură arheologică": societatea are la bază un set *comun* de *reguli* care leagă *indivizii* între ei, iar acest fapt se *reflectă* în *cultura* sa. De aceea conceptul de cultură arheologică a mai fost numit şi *conceptul normativ de cultură*, iar istoria culturii (materiale) şi *arheologie normativă*[21].

"CULTURA ARHEOLOGICĂ" SAU VARIANTA ARHEOLOGICĂ A CONCEPTULUI NORMATIV DE CULTURĂ

Datorită impactului lucrării "The Dawn of European Civilisation"[22], definiţia culturii arheologice este de regulă citată în formularea lui V. G. Childe, deşi ea era de uz comun în literatura arheologică a anilor '20 în general, iar la unii autori contemporani cu el (S. Casson, R. C. Bosanquet, H. R. Hall, O. G. S. Crawford, R. E. M. Wheeler etc.) apare în abordări mai complexe[23]. Aşadar:

"recurrent assemblages of types, or groups of types repeatedly found associated, constitute what are termed 'cultures' [...], but only provided the assemblages illustrate more than one aspect of human behaviour."[24]

Aceasta însemna că o cultură rezultă din faptul că grupuri umane distincte au fiecare moduri specifice de viaţă[25]:

"repeated association requires no less that they shall be used by the same society, that is by persons inspired by the same common tradition of wood-working, fighting, dress, domestic architecture and burial rites"[26].

Cu alte cuvinte o societate umană are o *esenţă proprie*, se caracterizează printr-o tradiţie care constă într-un set de reguli despre cum se fac lucrurile în societatea respectivă; regulile se transmit oamenilor prin educaţie; cunoaşterea

---

[20] Bauman, *op. cit.*, 4-10.

[21] S. Jones, *Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londra şi New York, 1997, p. 119.

[22] V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, ediţia a IV-a (prima ediţie 1925), Londra, 1947, mai ales p. 93-207, 279-292, 330, unde definiţia nu este formulată explicit, dar analiza este organizată pe culturi.

[23] Jones, *op. cit.*, p. 16-17.

[24] Childe (supra, nota 10), p. 33: "ansambluri recurente de tipuri sau de grupuri de tipuri găsite în mod repetat în asociere, constituie ceea ce se cheamă «culturi» [...], dar numai dacă ansamblurile ilustrează mai mult decât un singur aspect al comportamentului uman".

[25] Jones, *op. cit.*, p. 16.

[26] Childe, *op. cit.*, p. 16: "asocierea repetată pretinde nici mai mult nici mai puţin decât că ele [artefactele – n.n.] sunt folosite de aceeaşi societate, adică de persoane care se inspiră din aceeaşi tradiţie comună a prelucrării lemnului, luptei, îmbrăcămintii, arhitecturii casnice şi riturilor funerare".

tradiţiei este indispensabilă vieţuirii în cadrul societăţii. Expresia concretă a acestei tradiţii este cultura, care este în esenţă un *fenomen conservator*[27]. Aceasta:

- este *normativă*, adică constă dintr-un set de reguli ideale, stabilite la nivelul totalităţii societăţii, despre cum se face, acţionează etc. în mod corect ;
- ea este *monolitică*, adică atât regulile însele, cât şi înţelegerea şi aplicarea lor sunt aceleaşi pentru toţi membrii societăţii;
- rezultă din interacţiune umană intensă în interiorul teritoriului unei societăţi/ariei culturii şi din interacţiune umană slabă la marginile acesteia.

De ce a fost contestat *normativismul*?

1. A concepe astfel societatea înseamnă a afirma că oamenii sunt nişte simple automate[28], nişte 'culturally determined dupes mechanistically obeying normative rules or structures'[29] ; sunt 'purtători ai culturii', care există pur şi simplu, nu este produsă activ de ei. Abordarea omului ca pe ceva pasiv în raport cu o societate care fixează regulile apare în mod explicit şi la arheologi precum F. Bordes şi D. de Soneville Bordes:

> "we have insisted on the difference between intelligence and creativity, the latter being much rarer and probably a function of the size of the population"[30].

2. Viaţa socială are, desigur, reguli. Dar cunoaşterea lor nu este suficientă pentru că mai trebuiesc cunoscute şi semnificaţiile pe care acţiunile umane le au, într-un context anume, în ochii celor implicaţi. Un exemplu, care implică şi manipularea culturii materiale, poate fi lămuritor. În evul mediu, arhiepiscopul de Canterbury avea dreptul, unic, de a umbla precedat de un purtător al crucii episcopale; aceasta era o regulă; Thomas Becket, arhiepiscop de Canterbury şi prin urmare şef al bisericii Regatului Angliei, aflat în conflict cu regele Henric al II-lea pentru supremaţia asupra bisericii, vine la o ultimă întâlnire cu regele; purtătorul crucii episcopale refuză să meargă înaintea sa cu crucea pentru că aceasta, zice el, însemna a-l ameninţa pe rege; când Thomas Becket ia el însuşi crucea, cei din jur încearcă să-l oprească cu argumentul că gestul echivalează cu o declaraţie de război la adresa regelui. Becket răspunde că, după ştiinţa sa, crucea a fost întotdeauna un simbol al păcii[31]. Acest episod, esenţial pentru evoluţia relaţiei dintre biserică şi stat în Anglia, este un exemplu de interacţiune socială în care cuiva, respectiv lui Thomas Becket, i

[27] Jones, *op. cit.*, p. 24-25.

[28] *Ibidem*, p. 107.

[29] *Ibidem* p. 117: "fraieri determinaţi cultural, care se supun mecanic regulilor normative şi structurilor".

[30] F. Bordes şi D. de Sonneville Bordes, *The significance of variability in Palaeolithic assemblages*, World Archaeology, 2/1, 1970, p. 72: "am insistat asupra diferenţei dintre inteligenţă şi creativitate, ultima fiind mult mai rară şi probabil o funcţie a dimensiunii populaţiei".

[31] Episodul este rezumat după V. Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: symbolic action in human society*, Ithaca, 1974, p. 90.

se cere să *nu* respecte o regulă, tocmai pentru că atât respectarea cât şi nerespectarea ei au o anume *semnificaţie*. De fapt, are mai multe semnificaţii şi tocmai acest lucru permite actorilor întâmplării să se folosească de ele după cum au interesul: Becket, purtând crucea, poate pretinde că poartă un semn obişnuit al slujbei sale, sau la nevoie un simbol al păcii, când de fapt transmite regelui o ameninţare. Dacă a fi un membru corect socializat al unei comunităţi înseamnă a-i respecta regulile, atunci faptul că episcopul de Canterbury a venit precedat de crucea episcopală la întâlnirea cu regele care îi contesta puterea nu ar fi atras atenţia nimănui, ar fi fost comportamentul adecvat.

3. Regulile nu sunt pur şi simplu puse în practică, ci utilizate în strategiile pe care oamenii le concep pentru a-şi atinge interesele[32]. Toate acţiunile oamenilor sunt orientate spre viitor, un viitor în care moartea intervine ca neantul de la capătul scării suprarealiştilor[33]. Două exemple de interes major pentru arheologie sunt relevante:
   - Schimbul de daruri se face, desigur, după o serie de reguli, dar principalul său element constă nu în aplicarea, ci în manipularea lor, în abilitatea participanţilor de a utiliza momentul potrivit pentru a câştiga nu numai obiecte, ci în primul rând prestigiu, ascendent asupra partenerilor de schimb, capital simbolic[34]. El nu poate fi înţeles prin reducere la regulă (sau prin constatarea distribuţiei în spaţiu a darurilor, cum ar face arheologia normativă), adică prin detemporalizare[35].

     « C'est le cas de toutes les pratiques qui, comme l'échange de dons ou les luttes d'honneur, se définissent, au moins aux yeux des agents, comme des séquences irréversibles et orientées d'actes relativement imprévisibles ».[36]

   - Relaţiile de rudenie *practicate* nu sunt acelaşi lucru cu relaţiile de rudenie *stabilite pe bază de reguli acceptate social*, cu genealogia. Şi acestea sunt supuse acţiunii strategice, astfel că la distanţă genealogică egală suntem mai îndeaproape înrudiţi cu cei cu care avem interesul să fim înrudiţi. Arborele genealogic este ca o hartă a tuturor drumurilor posibile, între care numai unele sunt practicate[37].

---

[32] P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, 1983.

[33] *Ibidem*, p. 137-138.

[34] *Ibidem*, p. 167-172, 210-211 etc; J. C. Barrett, *Agency, the Duality of Structure, and the Problem of the Archaeological Record*, în I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, Cambridge, 2001, p. 151 – 152.

[35] Barrett, *op. cit.*, p. 152.

[36] Bourdieu, *op. cit.*, p. 167: "Este cazul tuturor praticilor, care – la fel ca schimbul de daruri sau luptele de onoare, se definesc, cel puţin în ochii agenţilor, ca secvenţe ireversibile şi orientate de acte relativ imprevizibile".

[37] *Ibidem*, p. 31-33, 271-331 (pentru o discuţie asupra « parenté pratique »/ "rudenia practică" vs. « parenté officielle »/ "rudenia officială").

> « Alerté par une simple phrase prononcée en *situation réelle* (« les Untel se sont découverts très parents des Untel depuis qu'il y a un polytechnicien chez eux »), j'avais pu voir ce que toutes les sociétés et toutes les théories de la parenté s'attachent à refouler en faisant comme si les relations réelles entre les parents se déduisaient des relations de parenté telles que les définit le modèle généalogique : on est plus ou moins « parents », à distance généalogique égale, selon que l'on y a plus ou moins intérêt et que les parents considérés sont plus ou moins 'intéressants' »[38].

Care mai este atunci rolul regulilor, al normelor sociale? Cel care a elaborat cea mai complexă teorie în acest sens este Pierre Bourdieu. Aceasta este centrată pe conceptul de *habitus*, care prin definiţie reprezintă:

> "systèmes de *dispositions* durables et transposables, structures structurées prédisposées à fonctionner comme structures structurantes, c'est à dire en tant que principes générateurs et organisateurs de pratiques et de représentations qui peuvent êtres objectivement adaptées à leur but sans supposer la visée consciente de fins et la maîtrise expresse des opérations nécessaires pour les atteindre, objectivement 'réglées' et 'régulières' sans êtres en rien le produit de l'obéissance à des règles, et, étant tout cela, collectivement orchestrées sans êtres le produit de l'action organisatrice d'un chef d'orchestre"[39].

Conceptul de *habitus* înlătură diviziunea dintre minte/raţiune şi corp – axiomatică pentru concepţia iluministă asupra omului şi vieţii sociale –, pentru că în situaţiile reale de viaţă oamenii acţionează ca un tot, nu după modelul unei minţi care gândeşte şi apoi comandă unui corp care execută. Habitus-ul este creat în perioada timpurie a vieţii indivizilor pe principiul că experienţele mai vechi determină interpretarea celor mai noi. Oameni aflaţi în poziţii sociale asemănătoare vor avea habitus-uri asemănătoare, dar nu identice, pentru că este imposibil să existe fie şi numai doi indivizi în vieţile cărora experienţele să se succeadă în aceeaşi ordine. Experienţele indivizilor generează modurile lor de a *percepe* contextul acţiunii, de a-şi *gândi* poziţia şi interesele proprii, precum şi *modurile de a acţiona* (în raport cu percepţia). De aici *regularitatea* acţiunilor umane, care totuşi nu este rezultatul aplicării conştiente a nici unei reguli. Habitus-ul este "istorie încorporată"[40] şi – deoarece capacitatea de adaptare a oamenilor este limitată – nu

---

[38] *Ibidem*, p. 33: "Pus în gardă de o simplă frază pronunţată într-o *situaţie reală* («Ioneştii s-au descoperit a fi îndeaproape înrudiţi cu Popeştii de când între ei este un politehnist»), am putut să văd ceea ce toate societăţile şi toate teoriile despre rudenie se străduiesc să ascundă, făcând ca şi cum relaţiile reale dintre rude s-ar deduce din relaţiile de rudenie aşa cum sunt ele definite de modelul genealogic: suntem mai mult sau mai puţin «înrudiţi», la distanţă genealogică egală, după cum avem mai mult sau mai puţin interesul şi după cum rudele considerate sunt mai mult sau mai puţin «interesante»."

[39] *Ibidem*, p. 88-89: "sisteme de *dispoziţii* durabile şi transpozabile, structuri structurate predispuse să funcţioneze ca structuri structurante, adică să funcţioneze ca principii generatoare şi organizatoare ale practicilor şi ale reprezentărilor, care pot fi adaptate obiectiv scopului lor fără ca aceasta să presupună vizarea conştientă a scopurilor şi stăpânirea expresă a operaţiilor necesare pentru a le atinge, «reglate» şi «regulate» în mod obiectiv fără a fi cu nimic produsul supunerii la reguli, şi, fiind toate acestea, orchestrate obiectiv fără a fi produsul acţiunii organizatoare a unei şef de orchestră".

[40] *Ibidem*, p. 104-105.

poate depăşi condiţiile care l-au generat. El este mai uşor de observat atunci când condiţiile se schimbă radical: indivizii care urcă pe scara socială "nu ştiu pe ce picior să danseze", cum să se poarte, iar o schimbare radicală a regimului politic îi pune pe cei mai în vârstă în situaţia de a nu se putea adapta, pentru că modul lor de a înţelege lumea şi de a acţiona în ea nu mai este potrivit cu noua situaţie.

« En fait, les pratiques ordinaires sont d'autant plus réussies socialement, donc plus inconscientes, que les conditions de production des dispositions dont elles sont le produit sont moins éloignées des conditions dans lesquelles elles fonctionnent : l'ajustement objectif des dispositions et des structures assure une conformité aux exigences et aux urgences objectives qui ne doit rien à la règle et à la conformité consciente à la règle, et une apparence de finalité qui n'implique nullement la position consciente des fins objectivement atteintes. Ainsi, paradoxalement, la science sociale ne parle sans doute jamais autant le langage de la règle que dans le cas précisément où il et le plus totalement inadéquat, c'est-à-dire dans l'analyse de formations sociales où, du fait de la constance au cours du temps des conditions objectives, *la part qui revient à la règle dans la détermination réelle des pratiques est particulièrement réduite, l'essentiel étant confié aux automatismes de l'habitus* [sublinierea mea - N. P.]. »[41]

Consecinţele pentru arheologie sunt importante:

1. Arheologia va trebui să treacă la valorificarea situaţiilor particulare, aşa cum sunt ele întâlnite în săpătură şi pentru care este bine echipată metodologic în prezent, dar la care a renunţat de cele mai multe ori din nevoia de a scrie istorii generale ale proceselor sociale[42].

2. Unitatea de bază a analizei sociale încetează să mai fie totalitatea socială (i.e. societatea)[43]; analiza este contruită pe concepte precum *câmp, habitus şi socialitate*[44].

[41] *Ibidem*, p. 245: "De fapt, practicile curente sunt cu atât mai reuşite în plan social, deci cu atât mai neconştientizate, cu cât condiţiile obiective de producţie a dispoziţiilor din care rezultă sunt mai puţin îndepărtate de condiţiile în care ele funcţionează: ajustarea obiectivă a dispoziţiilor şi a structurilor asigură o conformitate cu exigenţele şi cu urgenţele obiective, o ajustare care nu datorează nimic regulei şi conformării conştiente la regulă, precum şi o aparenţă de urmărire a scopului care nu implică deloc stabilirea conştientă a scopurilor atinse în mod obiectiv. Astfel, în mod paradoxal, fără îndoială că ştiinţele sociale nu vorbesc niciodată atât de mult în limbajul regulii ca tocmai în cazul în care acesta este cel mai nepotrivit, adică în analiza formaţiunilor sociale, unde, dată fiind constanţa condiţiilor obiective de-a lungul timpului, *partea care revine regulii în determinarea reală a practicilor este în mod deosebit redusă, esenţialul revenind automatismelor habitus-ului* [s.m. – N. P.]."

[42] Barrett, *op. cit.*, p. 162.

[43] *Ibidem*, p. 155.

[44] Pentru o definiţie a socialităţii v. R. Fardon, *Sociability and secrecy: two problems of Chamba knowledge*, în R. Fardon (ed.), *Power and Knowledge: Anthropological and Sociological Approaches*, Edinburgh, 1985, p. 134, *non vidi, apud* M. Strathern, *The Gender of the Gift. Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*, Berkley, 1988, p. 357, nota 20. Termenul original – 'sociability' – a fost înlocuit de M. Strathern cu 'sociality' (*loc. cit.*): "a framework of knowledge about the way in which people impinge upon one another. [Sociality] makes relationship[s] visible in their culturally constituted form and also informs these relationships normatively. Thus it bears a double relationship to social action through the social and moral constitution of relatedness." ['un cadru de înţelegere a modului în care oamenii acţionează unii asupra altora. [Socialitatea] face relaţiile vizibile în forma lor cultural constituită şi de asemenea le face inteligibile sub aspect normativ. Ea are astfel o relaţie dublă în raport cu acţiunea socială prin constituirea socială şi morală a relaţiilor."

« J'appelle champ un espace de jeu, un champ de relations objectives entre des individus ou des institutions en competition pour un enjeu identique »[45].

Pentru atingerea scopurilor lor, oamenii intră în diverse relaţii unii cu alţii. Acest sistem de relaţii interumane, câmpul, se caracterizează prin acceptarea de către membrii săi a unor *scopuri* anume ca sens al acţiunii, precum şi prin acceptarea *regulilor* care guvernează acţiunea. Membrii câmpului nu conştientizează caracterul *acceptat* al scopului şi al regulilor (adică faptul că odată ce acceptarea ar înceta, ar înceta să existe şi câmpul), ci îl privesc ca pe ceva a cărui existenţă nu are rost să fie pusă sub semnul întrebării, astfel că orice câmp este caracterizat printr-o *illusio*. Câmpurile au o dinamică internă care este dată de faptul că noii veniţi încearcă să ia locul celor care domină câmpul. Acest lucru se face în numele adevăratelor valori, al adevăratului înţeles al scopului activităţii (adevărata literatură, adevărata muzică, adevărata creaţie de modă etc.); este lupta pentru monopolul impunerii distincţiei, pentru monopolul ultimei diferenţe legitime. Astfel, toate revoluţiile care au loc în interiorul câmpului sunt revoluţii parţiale. Ele nu duc la distrugerea câmpului însuşi.

Orice domeniu al practicii social poate fi analizat ca un câmp[46]. Oamenii participă la mai multe câmpuri; ca urmare câmpurile sunt legate între ele prin habitus-ul membrilor lor.

Aceste concepte au fost însă preluate din sociologie, care le-a elaborat pentru domeniul său specific de cercetare: comunităţile umane în viaţă. Cum însă cercetarea arheologică porneşte de la *resturile* materiale ale practicii sociale, adoptarea conceptelor analitice produse de sociologie – şi de alte ştiinte sociale – a transformat materialul arheologic într-un element pasiv căruia i s-au aplicat interpretări concepute în afara arheologiei. Astfel nu numai arheologia însăşi a devenit pasivă în raport cu celelate ştiinţe sociale, dar a apărut o tensiune între teoria socială (elaborată în afara arheologiei), pe de o parte, şi metodele specifice arheologiei, pe de alta, iar potentialul arheologiei în materie de contribuţie la studiul vieţii sociale a rămas nevalorificat. Deşi puţine, recent s-au făcut câteva progrese în rezolvarea acestei probleme. Un asemenea exemplu este reconceptualizarea scheletului uman – până acum recunoscut ca fiind de domeniul biologiei – în sensul integrării lui în formele de cultură materială[47].

CONTRAARGUMENTE LA CONCEPŢIA *MONOLITICĂ* PRIVIND COMUNITĂŢILE UMANE

Înţelegerea lumii şi acţiunile oamenilor sunt diferite, pentru că diferite sunt condiţiile de viaţă care le generează. Nici cele mai mici comunităţi umane nu sunt

[45] Bourdieu, *Questions de sociologie*, Paris, 1984, p. 197: "Ceea ce numesc eu un câmp este un spaţiu de joc, un câmp de relaţii obiective între indivizi sau între instituţii aflate în competiţie pentru o miză identică".

[46] Pentru conceptul de câmp, între alte lucrări ale lui Bourdieu, vezi: *Ibidem*, p. 199, 201-205; idem, *Le sens pratique*, p. 111-114 şi *passim*.

[47] Joanna R. Sofaer, *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*, Cambridge, 2005.

atât de omogene încât toţi oamenii să gândească/acţioneze identic. Cunoaşterea practică – habitus-ul – ca şi cea discursivă/raţionalizată sunt diferite de la om la om pentru că sunt produsul experienţelor individuale, iar acestea derivă din poziţiile sociale diferite, din diferitele forme de identitate (de gen, de vârstă) ale oamenilor, ca şi din succesiunea diferită a experienţelor în viaţa indivizilor. Asta face ca chiar şi atunci când legea este aceeaşi pentru toţi raportarea la ea să fie diferită: în timp ce pentru unii este firesc să profite de un drept legal, pentru alţii el este fie lipsit de interes, fie de-a dreptul o necuviinţă ("asta nu e pentru noi")[48]. Sau – după F. Barth – oamenii trăiesc:

"with a consciousness and a horizon that encompasses much less than the sum of the society [...] Somehow, people's various limited horizons link up and overlap, producing a world much greater, which the aggregate of their praxes creates, but which no one can see. It remains the anthropologist's task to show how this comes about, and to chart that larger world that ensues"[49].

INTERACŢIUNEA UMANĂ ŞI ARIA DE RĂSPÂNDIRE A "CULTURII"

Teoria socială aflată la baza conceptului de cultură arheologică spune că omogenitatea culturii rezultă din interacţiunea socială mai intensă în aria de răspândire a acesteia în raport cu zonele de margine; cu cât descreşte asemănarea cu atât descreşte şi interacţiunea; modificări în trăsăturile culturale nu sunt rezultatul inovaţiilor interne, ci doar al "influenţei" din partea altor culturi ca urmare a "contactelor culturale" sau, în cazuri unor modificări mai ample, a migraţiei unor purtători ai unei alte culturi în teritoriul culturii modificate.

Observaţii:

1. Studiile centrate pe conceptul de cultură arheologică crează cititorului, fie şi în mod implicit, imaginea unor oameni care nu călătoreau dincolo de împrejurimile imediate ale aşezării lor, cel puţin nu în condiţii normale (în lipsa unei ameninţări din partea altei populaţii, a unor catastrofe climatice etc.). Antropologia a constatat însă că în toate timpurile şi în toate comunităţile umane au existat oameni care au călătorit la distanţe mari. Scopurile erau diverse: de la procurarea de obiecte esoterice pentru prestigiul şefului local şi, mai ales, dobândirea de cunoştinţe esoterice -

[48] Ca posibile exemple v. discuţia asupra habitus-ului economic şi a legilor privind drepturile individuale ale omului la Bourdieu, *Le sens pratique*, p. 106-107, sau discuţia privitoare la şcolarizare: idem, *Questions de sociologie*, p. 264-268. Expresia tipică ce redă ajustarea speranţelor şi scopurilor la condiţiile obiective de viaţă este după acelaşi autor "c'est n'est pas pour nous" ("asta nu e pentru noi": idem, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, 1979, p. 441 şi p. 433-461.

[49] F. Barth, *The analysis of culture in complex societies*, Ethnos 54, 1989, p. 139-140: "cu o conştienţă şi un orizont care cuprinde mult mai puţin decât suma societăţii [...] Cumva, diversele orizonturi limitate ale oamenilor se leagă între ele şi se suprapun, producând o lume mult mai mare, creată de agregarea practicilor lor, dar pe care nici unul nu o poate vedea. Este sarcina antropologului să arate cum se produce acest lucru şi să descrie această lume mai largă ce rezultă."

lucrul care poate fi transportat cel mai uşor şi este de cea mai mare valoare socială – până la spionaj şi la sustragerea de sub presiunea socială internă. Omul care aduce din ţinuturi îndepărtate cunoştinţe utile pentru ai săi este privit ca erou, este asemănat cu eroii civilizatori, fondatori ai umanităţii[50]. Prin urmare ideea că un grup etnic îşi păstrează cultura prin "a bellicose ignorance of its neighbours" este naivă[51].

2. Prin definiţie, cultura arheologică este concepută ca expresia unei entităţi sociale omogene şi are, prin urmare, graniţe bine definite. În anii 1920-1960 antropologii au constatat însă pe teren că nu pot distinge între ele aşa-numitele populaţii sau triburi pe baza vreunei unităţi sau particularităţi sociale, politice sau lingvistice[52]. Modelul entităţilor sociale omogene este un ideal politic al modernităţii, fără corespondent în formele reale de organizare socială[53]. Astfel, tribul[54], conceput ca o unitate socială formată din oameni cu ascendenţă comună şi cu tradiţii comune (cultură comună) şi care, în virtutea acestui fapt, acţionează politic ca un corp comun nu a putut fi identificat nicăieri. Organizarea pe triburi a populaţiei locale din colonii, atâta cât a existat şi mai există, este rezultatul acţiunii politice a puterilor coloniale. Numai că aceste triburi nu au o origine şi o cultură/tradiţie *reală* comună membrilor triburilor şi specifică lor în raport cu alte triburi, ci au - ca şi naţiunea în cazul puterilor coloniale – o origine şi o cultură inventate, în sensul că o serie de practici locale au fost notate în scris de misionarii europeni şi prezentate apoi comunităţilor locale ca specifice fiecăreia dintre ele[55].
3. Cercetările din ultimele decenii consideră că etnicitatea este o formă de organizare socială generată de nevoia de interacţiune cu alte forme de organizare socială de acelaşi fel, deci că etniile sunt entităţi relaţionale, nu esenţiale, că ele nu există în izolare unele faţă de altele. Oamenii trec graniţele dintre etnii continuu şi în ambele direcţii, întreţin unii cu alţii relaţii vitale, care sunt posibile tocmai pentru că graniţele există; în ciuda acestor traversări graniţele se menţin[56].

---

[50] M. W. Helms, *Ulysses' Sail. An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance*, Princeton, 1988.

[51] Barth, *Introduction*, în F. Barth (ed.), *Ethnic groups and boundaries : the social organization of culture difference. (Results of a symposium held at the University of Bergen, 23rd to 26th February 1967)*, Boston, 1969, p. 9 (în continuare citată ca *Introduction*).

[52] Jones, *op. cit.*, p. 49-50.

[53] Bauman, *op. cit.*, p. 54.

[54] V. expresii de felul "triburile Gârla Mare", "triburile Monteoru", "triburile Tei", (V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, BiblThracologica XXXVIII, Bucureşti, 2003, p. 184, 186, 196).

[55] L. Vail (ed.), *The Creation of Tribalism in Southern Africa*, Londra, 1989; H. Munson Jr., *Rethinking Gellner's segmentary analysis of Marocco's Ait ʿAtta*, Man 28/2, 1993, p. 267-280.

[56] Barth, *Introduction*, p. 9-37; Hodder, *Symbols in action*, p. 13-57; Jones, *op. cit.*, p. xiii, 54-144.

4. Sub anumite aspecte, graniţele culturale sunt net delimitate când etnii învecinate se află în situaţii de competiţie – dar şi atunci numai cu privire la aspecte anume ale culturii. Aşadar, delimitările clare dintre ariile stilistice corespund cu zone asupra cărora interacţiunea umană se concentrează; graniţele stilistice se menţin pentru că membrii grupurilor le menţin (din nevoia de a-şi afirma afilierea la grup, din partea căruia aşteaptă susţinere în situaţii de conflict[57]). De fapt, grupurile etnice se definesc în primul rând prin graniţele lor şi nu prin trăsăturile culturale pe care acestea pretind că le delimitează; la graniţe sunt definite acele elemente care determină faptul de a fi membru al unui grup etnic şi modul de a semnala acest lucru[58].
5. În cazul etniilor aflate în relaţii necompetivite sau simbiotice limita ariilor stilistice nu corespunde în mod necesar cu limita dintre etnii, respectiv limitele stilistice sunt neclare[59].
6. Etnia este o formă de organizare socială şi ca urmare este supusă transformărilor: sunt situaţii în care oamenii – singuri sau în grup – renunţă la apartenenţa etnică iniţială pentru una nouă[60].
7. Menţinerea diferenţelor materiale între grupurile etnice nu poate fi înţeleasă numai în termeni de interacţiune între aceste grupuri[61]. Politica dusă la graniţe este expresia organizării sociale interne. Astfel, pentru cei aflaţi la putere în populaţia Njemps – bărbaţi mai în vârstă, poligami –

[57] Hodder, *op. cit.*, passim, e.g. p. 31, 56-57, 65, etc., fig. 8-12 etc. (şi în această situaţie şi în cele de mai jos "etc." indică faptul că referiri la problematica citată există de-a lungul întregii cărţi).

[58] Barth, *Introduction*, p. 15-16.

[59] Hodder, *Symbols in action*, p. 27-29, unde discută problema limitei în spaţiu între populaţiile Pokot şi Njemps: în timp ce în viaţa de zi cu zi, în temenii culturii materiale - îmbrăcăminte şi alte obiecte -, identităţile sunt menţinute rigid, ele nu se mai regăsesc în distribuţia spaţială: casele celor două grupuri etnice sunt amestecate în teritoriu şi s-a constatat chiar un caz în care două familii de etnie diferită locuiau fiecare în câte o jumătate din una şi aceeaşi gospodărie (*Ibidem*, p. 29). V. şi hărţile cu limitele stilistice clare vs. limite stilistice neclare în cazul populaţiilor Tugen, Njemps şi Pokot (*Ibidem*, fig. 3, 8-9, 15).

[60] Un exemplu de interes pentru arheologie este descris de I. Hodder: un grup de populaţie Maasai, rămas fără vite în urma unei lupte cu un alt grup de populaţie, se retrage în aria unui grup de vânători-culegători (Dorobo) şi adoptă nu numai modul lor de subzistenţă, ci şi întreg spectrul culturii materiale; mai târziu, când o parte din ei reuşesc să-şi cumpere din nou vite, redevin Maasai, schimbându-şi încă o dată vestimentaţia etc. (*Symbols in action*, p. 99-101). Chiar dacă mediul natural pe teritoriul României nu era atât de fragil ca în Africa, dependenţa omului faţă de natură trebuie să fi fost foarte mare în întreaga perioadă preindustrială şi, ca urmare, este de imaginat, că asemenea situaţii – complet ignorate în literatura noastră arheologică - nu au fost o raritate. Tot acolo (p. 31-32, 98-99), exemple de familii şi grupuri mai mari care trec de la o etnie la alta în schimbul unei plăţi sau pentru că puterea politică îi încurajează la asta, adoptă cultura materială a noii lor etnii de care în scurt timp nu se mai pot distinge. În unele cazuri se vede totuşi că noii adoptaţi continuă să se conceapă pe ei înşişi ca diferiţi de etnia de adopţie. Mai departe, populaţiile integrate în regatul dominat de etnia Lozi preferau să scoată în evidenţă apartenenţa la regat şi nu diferenţele etnice, astfel că din punct de vedere material erau de nedistins (*Ibidem*, p. 111, 114).

[61] *Ibidem*, p. 85.

relaţiile conflictuale cu populaţia vecină Tugen sunt indispensabile. Din luptele continue nu se câştigă mare lucru, pentru că orice jaf de o parte este compensat rapid de o expediţie organizată de partea vătămată; conflictul crează însă bărbaţilor tineri un rol social – acela de apărători ai grupului lor etnic – şi îi împiedică astfel să-i concureze pe cei mai în vârstă pe piaţa matrimonială[62].

8. Cele mai multe dintre obiectele şi trăsăturile din repertoriul unei culturi au arii de răspândire diferite: asta înseamnă că obiectele sunt utilizate de oameni în interacţiuni care nu privesc doar identitatea etnică, ci şi alte forme de identitate (de gen, de vârstă[63], personală – cum este cazul semnăturii pe obiectele de artă[64] – etc.). Din perspectiva ariei de răspândire, întotdeauna există obiecte ale căror arii stilistice fie trec de graniţele etnice[65], fie sunt mai restrânse decât acestea[66] – în funcţie de tipul de interacţiune socială în care sunt utilizate.
9. Aceeaşi arie de răspândire a obiectelor poate rezulta din interacţiuni umane foarte diferite[67].

Aşadar:

1. "simple correlations between material and non-material culture are inadequate"[68].
2. "To break prehistoric Europe up into blocks of material culture which are discussed in isolation and in terms of origin, assimilation and movements of peoples is to miss the central issue: what form of social and economic strategies led to boundary maintenance? To discuss the economies of cultures in isolation, to list separately the economic traits of each culture group, may well completely distort the picture since the very existence of cultural discontinuities suggests the likelihood of economic interdependencies between cultural entities. The economies of different contemporary and adjacent cultures in prehistoric Europe should be studied in relation to each other as interdependent parts in a total system, rather than in isolation. Internal relations and concepts and between-group social and economic interaction often combine to produce a strategy in which overt cultural distinctions play a major part in economic interdependencies."[69]

---

[62] *Ibidem*, p. 75-77 etc.

[63] *Ibidem*, p. 77-86.

[64] Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 196-221 (mai ales p. 219-221).

[65] E.g. tinerii din districtul Baringo copiau lăncile (formă şi decor) populaţiei Maasai, din cauza prestigiului războinicilor acesteia, chiar dacă urmau să lupte împotriva ei (Hodder, *op. cit.*, p. 67-68); o parte a motivelor decorative aplicate de femei pe recipientele pentru depozitat lapte (*calabashes* – în lb. engl.) trec dincolo de limitele graniţelor etnice, deşi motivistica acestor recipiente (*Ibidem*, p. 68).

[66] *Ibidem*, pentru o (altă) parte din motivele decorative utilizate pe recipientele de depozitat lapte.

[67] Idem, *The Spatial Organisation of Culture*, Londra, 1978.

[68] *Ibidem*, p. 111: "corelaţiile simple între cultura materială şi non-materială sunt inadecvate".

[69] Hodder, *Symbols in action*, p. 188: "A fragmenta Europa preistorică în blocuri de cultură materială tratate în izolare şi în termeni de origine, asimilare sau mişcări de populaţie înseamnă a rata chestiunea centrală: ce forme de strategie socială şi economică a dus la menţinerea graniţelor? A discuta economiile culturilor în izolare, a face liste separate ale trăsăturilor economiei fiecărui grup cultural poate să distorsioneze total imaginea, deoarece însăşi existenţa discontinuităţilor culturale sugerează probabilitatea interdependenţelor economice între entităţile culturale. Economiile diferitelor

CONTRAARGUMENTE LA IDEEA DUPĂ CARE CULTURA MATERIALĂ *REFLECTĂ* MODUL DE GÂNDIRE ŞI ACŢIUNILE OAMENILOR

La originea acestei relaţii dintre cultura materială şi om se află concepţia carteziană, care reduce materia la substanţă – inertă şi asupra căreia se acţionează din afară[70], precum şi conceperea, de la Renaştere încoace, a artei ca obiect, a producţiei culturale ca producţie de obiecte, de materiale[71] şi prin urmare privilegierea percepţiei vizuale în analiză[72].

Din numeroasele contraargumente la ideea unei culturi materiale pasive, care doar *reflectă* acţiunea umană am ales aici:

1. În primul rând, nu toate comunităţile umane au aceeaşi definiţie a omului[73], nu toate disting umanul de non-uman în acelaşi fel ca modul de gândire occidental modern. Acolo unde se practică schimbul de daruri, obiectele implicate în schimb sunt privite ca persoane; acolo unde schimbul de mărfuri domină economia, omul este adesea tratat ca marfă, ca obiect[74]. Etnoarheologia a consemnat cazuri de căsătorii între metalurgi şi cuptoarele lor de redus minereu; dovadă că o asemenea căsătorie nu este doar metaforică este faptul că, pe durata ei, metalurgii se separă de comunitatea umană în sens occidental, respectiv se separă de cealaltă căsătorie. De asemenea, cuptoarele şi minereul sunt tratate medical[75]. Dar poate cel mai familiar este cazul sclavilor în antichitatea europeană: oameni priviţi ca simple instrumente şi vânduţi ca orice altă marfă. Mai mult, în diverse etape ale vieţii, statutele se pot schimba: oamenii (liberi) ajung slavi, adică obiecte, sclavii, adică obiectele, eliberaţi ajung din nou oameni (liberi)[76]. În aceste situaţii a susţine că oamenii acţionează asupra obiectelor şi că obiectele reflectă acţiunea umană echivalează cu a spune că unii oameni şi unele obiecte acţionează asupra altor oameni şi altor obiecte, care, ca urmare, reflectă acţiunea primelor.

---

culturi contemporane şi învecinate în Europa preistorică trebuiesc studiate în relaţie unele cu altele, ca părţi interdependente într-un sistem total, şi nu în izolare. Relaţiile şi conceptele interne şi interacţiunile sociale şi economice dintre grupuri se combină adesea pentru a produce o strategie în care diferenţele culturale evidente joacă un rol major în interdependenţele economice."

[70] Thomas, *op. cit.*, p. 212, 234 etc.

[71] M. W. Conkey, *Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues*, în M. W. Conkey, Chr. A. Hastorf (ed.), *The uses of style in archaeology*, Cambridge, 1990, p. 8.

[72] Conkey, *op. cit.*, p. 7.

[73] Pentru o discuţie asupra concepţiei iluministe şi a celei post-moderne v. C. Geertz, *The Interpretation of Culture. Selected Essays*, New York, 1973, p. 33-54.

[74] D. Pels, K. Hetherington, F. Vandenberghe, *The Status of the Object. Performances, Mediations, and Techniques*, Theory, Culture and Society, 19/5-6, 2002, p. 10.

[75] R. Barndon, *A Discussion of Magic and Medicines in East African Iron Working: Actors and Artefacts in Technology*, Norwegian Archaeological Review 37/1, 2004, p. 21-40.

[76] I. Kopytoff, *The cultural biography of things: commoditisation as process*, în Arjun Appadurai, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge (UK) – New York, 1986, p. 64-65.

Însă chiar în cazul distincției făcute pe criteriile noastre – respectiv, prezența-absența materiei gânditoare – materialul nu reflectă pur și simplu acțiunile oamenilor care l-au produs și folosit[77]:

2. Cultura materială – ca și alte elemente ale informației arheologice – poate fi utilizată de oameni pentru a reprezenta o stare ideală a lucrurilor și nu neapărat una reală. Un exemplu relevant îl reprezintă cazul unor cimitire din Munții Nuba (Sudan), în care ritul și ritualul funerar creează/reflectă imaginea unei comunități ideale, într-o vreme în care comunitatea reală era afectată masiv de emigrare[78].
3. Cultura materială nu este pasivă în raport cu gândirea și acțiunea umană; obiectele acționează și ele. Printre cele mai interesante exemple sunt cele legate de reprezentarea socială a tehnologiilor: odată fixată în societate o imagine despre cum "trebuie să arate" un obiect anume, ea acționează asupra producției și consumului viitor, în sensul că modificarea aspectului său este respinsă de consumatori chiar și atunci când de ea depinde îmbunătățirea performanțelor tehnice ale obiectului[79]. Dacă obiectul ar fi pasiv, nu ar face altceva decât să *reflecte* gândirea umană, acest fenomen nu ar fi posibil.
4. Obiectele pot controla fizic relațiile sociale. Un exemplu lipsit de orice urmă de complexitate este cheia berlineză: o cheie ce nu permite deschiderea unei noi uși înainte ca cea de dinaintea ei să fi fost închisă. Ea controlează astfel, mai strict decât orice acțiune umană, grupul de oameni care are acces într-o clădire prevăzută cu un asemenea sistem de închidere a ușilor și le ignoră deprinderile anterioare privind mișcarea în spațiu, impunându-le modificarea, adaptarea la cerințele impuse de materialitatea cheii[80].
5. Gândirea umană nu este posibilă în abstract, ci se face cu ajutorul lumii materiale, deci implicit și cu ajutorul obiectelor[81]:
   a. De ex., în încercările contemporane de a înțelege cum funcționează mintea omului, locul central revine adesea computerului, al cărui mod de funcționare este transferat în analiză asupra minții[82].

[77] Una dintre ideile de bază ale cărții lui I. Hodder, *Symbols in action* este critica axiomei "cultura materială reflectă societatea/acțiunea umană". Câteva exemple se pot deduce din rolul materialității în crearea și menținerea diverselor forme de identitate (etnică, de vârstă, de gen), citate mai sus. În carte există multe altele. Nu o voi cita însă aici pentru a asigura o varietate a bibliografiei și a abordărilor acestei teme.

[78] Hodder, *Symbols in action*, p. 195-204 și mai ales p. 198.

[79] Singurul domeniu care pare să facă excepție de la această regulă este cel militar (Pierre Lemonnier, *Bark capes, arrowheadds and Concorde: on social representations of technology*, în I. Hodder [ed.] 1989, *The Meanings of Things. Material culture and symbolic expression*, Londra, p. 156 – 171).

[80] C. Knappett, *Photographs, Skeuomorphs and Marionettes: some Thoughts on Mind, Agency and Object*, Journal of Material Culture 7/1, 2002, p. 99-100.

[81] Geertz, *op. cit.*, p. 55-83; Pels, Hetherington, Vandenberghe, *op. cit.*, p. 3-5.

b. Naturalizarea relaţiilor sociale se face cu ajutorul lumii materiale, astfel că, spre a da un alt exemplu, dacă masculinitatea este asociată cu mişcarea rapidă, scurtă şi fermă, cu traiectoria dreaptă, tăierea, penetrarea, fierul plugului, spaţiul public etc., asocierea elementului feminin cu atributele şi obiectele "masculine" este percepută ca transgresiune, ca necuviinţă, indiferent cât de "raţională" ar fi nevoia care o determină. Lumea materială, investită de om cu semnificaţii, pare să "vorbească" minţii umane, să spună ce este "normalul" în cazul, bunăoară, al masculinului şi al femininului[83]. De aici şi respingerea de către post-procesualişti, ca superficială şi inutilă pentru analiză, a distincţiei dintre ecofacte şi artefacte[84]. Arheologia trebuie să ţină cont de faptul că omul trăieşte în lumea materială[85], să fie o "archaeology of inhabitation"[86].

> "Different agents may have arrived at the same place, but they will have seen it from a number of different perspectives which will have informed the ways in which they then acted at that place. Those actions may have left a material trace, but between the material conditions and the material trace stood the knowledgeab[i]lity of that agency. It is these inhabited conditions which the archaeologist must investigate."[87]

CONCEPTUL DE CULTURĂ ARHEOLOGICĂ ŞI METODELE DE BAZĂ ALE ARHEOLOGIEI: STRATIGRAFIA, TIPOLOGIA ŞI CHOROLOGIA[88]

Practicanţii arheologiei tradiţionale consideră că:

1. Analiza informaţiei arheologice precede interpretarea sa nu numai în ordinea scrierii textului, ci şi în ordinea cunoaşterii[89].

---

[82] Abordarea este frecventă în psihologie şi în arheologia cognitivă: pentru modelul computerului, respectiv termenul de "procesor central" v. M. Donald, *Hominid Enculturation and Cognitive Evolution*, în C. Renfrew, Chr. Scarre (ed.), *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 1998, p. 10; pentru modelul briceagului elveţian v. Leda Cosmides şi John Tooby, în S. Mithen, *The Prehistory of the Mind. The cognitive origins of art, religion and science*, 1996, p. 43; pentru mintea ca o catedrală v. *ibidem*, p. 65-72. În general, pentru rolul metaforei în extinderea cunoaşterii v. V. Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: symbolic action in human society*, Ithaca, London, 1974, p. 23-33.

[83] Bourdieu, *Le sens pratique* p. 44-45.

[84] J.C. Barrett, *op. cit.* (supra n. 34), p. 156.

[85] *Ibidem*, p. 148-161.

[86] *Ibidem*, p. 158: "o arheologie a trăirii."

[87] *Ibidem*, p. 156: "Agenţi diferiţi vor fi sosit în celaşi loc, dar îl vor fi văzut dintr-un număr oarecare de perspective diferite, care fiecare vor fi inspirat modul cum vor fi acţionat ei în acel loc. Acele acţiuni vor fi lăsat urme materiale, dar între condiţiile materiale şi urmele materiale a stat înţelegerea specifică a acelor agenţi. Aceste condiţii trăite sunt ceea ce trebuie să cerceteze un arheolog."

[88] I. Nestor, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960, p. XLII-XLIII.

[89] Idem, *Sabia de la Boiu. Contribuţie la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală*, Sargeţia 1, 1937, p. 155-156.

2. Indiferent ce punct de vedere ar aborda cineva pentru interpretarea informaţiei arheologice, acesta nu are cum să afecteze metodele de bază ale arheologiei.

Lucrurile nu stau însă aşa.

1. Nu este aici locul potrivit pentru o reproduce critica pozitivismului[90]. Mi se pare însă util de menţionat faptul că percepţia lumii înconjurătoare nu reprezintă un stadiu *pre-cultural* (întrucât ce şi cum percepem depide de cultura în care am fost socializaţi), ci doar unul *pre-obiectiv* (adică percepţia precede teoretizarea ei, exprimarea ei conceptuală, obiectivarea ei)[91].
2. Ceea ce arheologia normativă considera metodele de bază, "obiective" ale arheologiei depind de înţelegerea vieţii sociale în termeni normativi.

STRATIGRAFIA

În cazul *stratigrafiei locale* (cea a sitului) privilegierea unităţii de analiză, adică a stratului, în raport cu unităţile stratigrafice reale este, în opinia mea, legată şi de gândirea normativă a arheologului român[92]: de vreme ce anume obiecte există într-un anume strat, ele sunt caracteristice pentru întreaga locuire reprezentată prin strat, nu numai pentru un anume segment al ei, pentru o etapă anume din constituirea stratului.

Mai important este însă cazul *stratigrafiei comparate*. Ea a fost şi, de cele mai multe ori, continuă să fie coloana vertebrală a arheologiei pentru că pe baza ei se face atribuirea straturilor din situri diferite la aceeaşi cultură arheologică şi, *mai ales*, pentru că pe baza ei se stabileşte cronologia relativă, şi apoi şi cea absolută, a materialului arheologic: straturi din situri diferite sunt considerate a fi contemporane dacă au în comun un număr "rezonabil" de tipuri de obiecte. Această judecată este însă strict dependentă de concepţia normativă: oamenii contemporani folosesc aceleaşi tipuri de obiecte. Numai că:

a. în orice comunitate, unii oameni vor introduce inovaţii care vor fi apoi preluate de alţi câţiva, pentru ca apoi să fie preluate - la rândul lor - de alţii etc.[93];

b. cazul emulaţiei, fenomen social foarte larg răspândit, arată că oamenii caută să-i imite pe cei pe care îi percep ca imediat superiori din punct de vedere

[90] Pentru critica pozitivismului în arheologie v. în primul rând Shanks, Tilley, *op. cit.*, p. 29-67. Pentru săpătură ca parte a interpretării arheologice v. şi Thomas, *op. cit.*, p. 76.

[91] M. Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepţiei* (trad. de Ilieş Câmpeanu şi Georgiana Vătăjelu), Oradea, 1999, mai ales p. 254-293.

[92] Stratigrafia geologică – săpătura şi mai ales publicarea materialului pe straturi arheologice determinate prin nivele de călcare stabilite arbitrar de către analist, dar de regulă astfel încât nivelul de călcare să se întindă pe întregul sit – a dominat arheologia peste tot în lume până la abordarea revoluţionară a lui E. C. Harris (*Principles of archaeological stratigraphy*, Londra–New York, 1979). Din păcate însă impactul acesteia din urmă în arheologia noastră este extrem de redus.

[93] M. Wobst, *Style in Archaeology or Archaeologists in Style*, în E. S. Chilton, *Material Meanings. Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, Salt Lake City, 1999, p. 130-131. Observaţia sa este importantă pentru problema "originii" culturilor arheologice.

social; pentru a menţine distincţia, şi – implicit – a-şi menţine poziţia socială, cei de la vârful piramidei sociale sunt obligaţi să-şi schimbe continuu modul de viaţă, deci inclusiv obiectele, clădirile etc. pe care le folosesc. Astfel, dacă în *timpul 1* obiectele *x, y* sunt percepute ca tipice pentru cei de la vârful piramidei sociale, în *timpul 2* acestea vor fi tipice doar pentru cei imediat următori, în *timpul 3* pentru cei aflaţi imediat mai jos din punct de vedere social ş.a.m.d., pentru ca, în cele din urmă, obiectele care ajung să fie utilizate de cei aflaţi la baza piramidei sociale să iasă din uz la vârful ei[94]. Metoda stratigrafiei comparate şterge însă *timpii 1-n*, pe care îi consideră contemporani prin definiţie – adică prin concepţia normativistă care îi asigură statutul de "metodă corectă"[95].
Singura posibilitate de eliberare din cercul vicios pe care este construită datarea prin stratigrafie comparată este dezvoltarea unor metode de datare independente a materialul arheologic (i.e. dendrocronologia şi metodele fizico-chimice).

TIPOLOGIA

Două aspecte mi se par importante aici: problema scopului tipologiei şi problema pozitivismului. Ultima are implicaţii mult mai largi, dar parcă nici o altă metodă nu suferă atât de mult de pe urma sa ca tipologia.

1. Deşi nici una din 100 de lucrări nu precizează ce criterii stau la baza conceperii tipologiei, se observă că o tipologie considerată bună este cea care asigură *omogenitatea generală maximă* şi că tipurile sunt construite pe *criteriul asemănării*. Aceasta pentru că ceea ce se caută în materialul arheologic este *descoperirea normei, a regulii*[96]. Din orice tipologie construită pe aceste criterii poate rezulta o cultură arheologică[97]. De aici convingerea potrivit căreia culturile arheologice există în mod independent de corectitudinea sau falsitatea teoriei sociale care a generat în primă instanţă acest concept. Dar:

   a. *Omogenitatea generală maximă* este dependentă de dimensiunile populaţiei (în sens statistic) analizate, respectiv fie şi numai creşterea cantităţii de material cunoscut/prelucrat poate determina stabilirea altor tipuri[98].

---

[94] Pentru o descriere completă şi complexă a procesului de menţinere a diferenţei sociale v. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, 1979; pentru un exemplu din domeniul etnoarheologiei v. D. Miller, *Artifacts as Categories. A study of ceramic variability in Central India*, Cambridge, 1985, p. 184-196.

[95] Jones, *op. cit.*, p. 131.

[96] Ideea este explicită la Childe, *Piecing together the past*, p. 9-16 (mai ales p. 9-10).

[97] S. Jones, C. Richards, *Neolithic Cultures in Orkney: Classification and Inter*pretation, în A. Ritchie (ed.), *Neolithic Orkney in its European context*, Cambridge, 2000, p. 103.

[98] Problema aceasta se pune în cazul oricărei clasificări intuitive (v. de ex. comentariul lui H. M. Voorrips, *Mambrino's Helmet: A Framework for Structuring Archaeological Data*, în R. Whallon and J. A. Brown (ed.), *Essays on Archaeological Typology*, Evanston, 1982, p. 108-109). Pentru a cita

b. *Criteriul asemănării* nu numai că este arbitrar (analistul stabileşte, în mod *intuitiv*, ce înseamnă asemănător), dar considerarea asemănării este însoţită – prin efectele gândirii normative – de *desconsiderarea diferenţei*[99]; aceasta este privită ca o variaţie normală, derivată pur şi simplu din imposibilitatea practică de a produce două lucruri perfect identice. Studiile de etnoarheologie au arătat însă că diferenţa nu este mai puţin semnificativă decât asemănarea, că în practica socială oamenii folosesc atât asemănarea cât şi diferenţa pentru a-şi negocia poziţiile, a-şi apăra identitatea, a-şi declara afilierea sau, dimpotrivă, distanţa faţă de un grup anume etc. (e.g. I. Hodder discută o situaţie în care într-un sat a constatat două grupe stilistice în ceramică, în care un grup era produs de femei care învăţaseră să facă ceramică în locuri diferite, dar produceau totuşi ceramică similară, iar celălalt era produs de o femeie care învăţase să facă ceramică de la producătoarele primului grup stilistic, dar o făcea să arate diferit; diferenţa stilistică era un mod de a exprima starea de conflict dintre părţi, parte a unui conflict mai amplu între membri ai aceleiaşi familii[100]).

2. Aceeaşi tipologie este utilizată şi pentru cronologie (pe bază de stratigrafie comparată) şi pentru analiză socială. Dacă în cazul cronologiei validarea tipurilor se bazează pe o metodă independentă de tipologie – anume pe metoda stratigrafică –, în cazul analizei sociale nu există nici o garanţie că tipurile care au o logică în termenii succesiunii stratigrafice sunt şi tipuri relevante pentru relaţiile sociale[101]. La baza echivalării tipurilor utile pentru cronologie cu tipurile utile pentru analiza socială se află tot gândirea normativă: în lipsa ei transferul este nefondat. Pentru exemple referitoare la material arheologic de pe teritoriul României v. discuţia privitoare la spada de la Perşinari (odată descoperit faptul că lama a fost iniţial una de halebardă, legătura cu spadele miceniene a fost considerată imposibilă[102]; luând în considerare viaţa socială a obiectelor, legătura cu spadele miceniene devine posibilă[103]), precum şi la spada

totuşi un ex.: clasificările utilizate în volumele seriei PBF (*Prähistorische Bronzefunde*), pe de o parte, au un număr mare de variante care nu se pot încadra în tipurile considerate de bază, pe de altă parte, creşterea numărului de piese determină refacerea clasificării (cf. subîmpărţirea tipului Pădureni, stabilit de A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX, 2, 1970, p. 44-46, fig. 8/116-118, 130-133, fig. 9-11 de către N. Palincaş, *Un topor de bronz găsit în Bucureşti şi câteva observaţii asupra tipului Pădureni*, BulMuz*Teohari Antonescu* 5-6, 1999 – 2000, p. 263 – 269).

[99] Mod de gândire prezent inclusiv în lucrările mele vechi: Palincaş, *Valorificarea arheologică a probelor ^{14}C din fortificaţia aparţinând Bronzului târziu de la Popeşti (jud. Giurgiu)*, SCIVA 47, 1996, 3, p. 253.

[100] Hodder, *Symbols in action*, p. 122-124.

[101] M. J. O'Brian, R. Lee Lyman, *The epistemological nature of archaeological units*, Archaeological Theory 2/1, 2002, p. 39-40.

[102] Vulpe, *Tezaurul de la Perşinari. O nouă interpretare*, CCDJ 15, 1997, mai ales p. 276, unde orice legătură cu spadele miceniene este respinsă.

[103] Palincaş, Dacia NS 48-49, 2004-2005, p. 43-44.

miceniană din depozitul de la Drajna de Jos (care a fost datată mult mai târziu decât celelalte exemplare asemănătoare, doar pentru a o aduce mai aproape de datarea restului pieselor din depozit)[104].

3. O consecinţă majoră a pozitivismului este transferul categoriilor gândirii occidentale asupra altor grupuri umane (sau, pentru a pune problema în termeni colocviali: "O fibulă este o fibulă, ce altceva poate fi?"). Transferul este ilegitim dacă scopul este analiza socială: categoriile în care înţelegem lumea nu au nimic obiectiv, ci îşi au originea în contextul social al analistului. Lissant Bolton are observaţii relevante în acest sens:

a. Sfera conceptului de "cultură materială" a fost în principal determinată de criteriul "posibil de transportat şi de expus în muzeele occidentale" versus "prea mare pentru sau prea fragil/perisabil pentru a fi transportat şi expus". Cum decenii de-a rândul antropologia s-a îndepărtat de analiza obiectelor, graniţele acestei categorii au fost întărite.

b. Ritualurile de iniţiere *huhuru* ale femeilor de pe ins. Ambae (Vanuatu) implică utilizarea unor ţesături pictate şi a unor feluri de mâncare asociate. Un occidental ar include aceste elemente ale culturii materiale în categorii diferite, funcţie de materia primă, formă, utilizarea lor actuală occidentală etc. În Vanuatu însă ambele sunt incluse în aceeaşi categorie, în acelaşi concept; în anumite situaţii au nume diferite, dar de cele mai multe ori sunt echivalente şi *interşanjabile* şi aceasta nu pentru că oamenii nu înţeleg diferenţele ce ţin de materia primă, ci pentru că le consideră irelevante. Tot acolo există, într-o singură comunitate, 25 tipuri de textile, pe care occidentalul le-ar include intr-o singură categorie (textile), dar pe care sistemul de clasificare local le disociază tot atât de clar pe cât disociază un occidental un cearşaf de un şervet folosit la băutul ceaiului[105].

Există, desigur, situaţii în care analistul poate considera că tipurile etice (ale analistului) nu cele emice (cele ale populaţiei de analizat) sunt relevante pentru analiza sa[106], precum şi situaţii în care nu toate clasificările active într-o societate sunt conştientizate[107], însă analiza trebuie să fie explicită în acest sens.

4. Mai departe, gândirea normativă – ca dealtfel şi *doxa* savantă (adică ceea ce în analiza ştiinţifică trece drept "de la sine înţeles", drept ceva ce nu

---

[104] Palincaş, *op. cit.*, p. 44, 52.

[105] L. Bolton, *Classifying the Material. Food, Textiles and Status in North Vanuatu*, Journal of Material Culture 6/3, 2001, p. 251-268.

[106] R. Bernbeck, *Theorien in der Archaeologie*, Tübingen – Basel, 1997, p. 213.

[107] Este, de exemplu, cazul constatat de D. Miller, *op. cit.*, p. 147-148 în investigaţia sa din centrul Indiei, unde ceramica pictată roşu cu galben era folosită în manieră regulată şi coerentă în raport cu cea roşie şi cea neagră, deşi numai cele două categorii din urmă aveau nume şi reguli de utilizare, iar sătenii negau existenţa vreunei prescripţii sau semnificaţii atribuite ceramicii roşu cu galben.

poate fi conceput altfel[108]) – este cea care face ca, în una şi aceeaşi clasificare, obiectele să fie încadrate într-un singur tip. Ori, studiile asupra clasificărilor populare arată că, poate doar cu excepţia celor mai frecvent utilizate, majoritatea obiectelor sunt încadrate de oameni în categorii cu sferă imprecis delimitată (aşa-numitele "fuzzy sets"): x este mai degrabă A decât B; x e un fel de A[109]. Roy Rappaport atrage atenţia asupra faptului că deşi experţii în ritual puteau spune ce elemente, inclusiv obiecte, sunt necesare pentru un ritual anume al populaţiei Tsembaga Maring, nu puteau însă preciza nici în lipsa cărora, nici în lipsa câtor dintre ele ritualul mai putea fi considerat corect îndeplinit[110]. Asemenea întrebări trebuiesc puse înainte de a face, spre exemplu, analiza unei necropole pe baza ritualului funerar şi a deduce apoi structura socială şi de gen a grupurilor umane.

5. Gândirea normativă ignoră şi situaţiile în care unii membri ai unei comunităţi ar putea considera unele criterii mai importante, alţi membrii ai aceleiaşi comunităţi, alte criterii: femeile din districtul Baringo utilizau decorul recipientelor de lapte (*calabash*) în acţiuni simbolice îndreptate împotriva dominaţiei masculine şi pentru că bărbaţii nu acordau prea mult interes acestor recipiente[111].
   Cu alte cuvinte, ceea ce arheologia normativă concepe ca fiind tipologia corectă nu poate contribui la a deduce din ea acţiunea umană din trecut, pe de o parte, pentru că tipologiile populare funcţionează altfel decât cele savante şi, pe de alta, pentru că obiectele au semnificaţii construite cultural[112].

6. Gândirea tipologică nu se reduce la clasificarea obiectelor. Cazul cel mai important este cel al conceptualizării tipologice a timpului. Timpul tipologic

> "signals a use of Time which is measured, not as time elapsed, nor by reference to points on a (linear) scale, but in terms of socioculturally meaningful events or, more precisely, intervals between such events."[113]

Suntem cu toţii familiarizaţi cu riguroasele şi complicatele tabele de cronologie relativă şi absolută, în care diversele culturi cu fazele lor sunt

---

[108] Bourdieu, *Questions de sociologie*, p. 83, 115; idem, *Le sens practique*, mai ales p. 44-45.

[109] W. Kempton, *Category grading and taxonomic relations: a mug is a sort of cup*, American Ethnologist 5, 1976, p. 44 – 65.

[110] R. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge (UK), 1999, p. 329-330 (pentru o discuţie privind raportul dintre variabil şi invariabil în ritual v. p. 328-343).

[111] Hodder, *Symbols in action*, p. 68-69.

[112] *Supra* nota 87.

[113] J. Fabian, *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*, New York, 1983, p. 23: "semnalizează o utilizare a Timpului care este măsurat nu ca timp scurs de la, nici prin referire la puncte pe o scală (lineară), ci în termeni de evenimente semnificative în plan socio-cultural sau, mai exact, ca intervale dintre evenimente."

încadrate în căsuţe bine delimitate[114]. Autorii lor nu par deloc preocupaţi să rezerve timp (adică spaţiu în tabel) pentru transformare, pentru "trecerea de la o fază la alta" (i.e. "trecerea de la o căsuţă la alta") şi nici să conştientizeze faptul că ceea ce conţine o căsuţă – adică o etapă culturală anume – nu este mai mult decât rezultatul unei alegeri arbitrare dintr-o evoluţie continuă[115].

Discursul ştiinţific în arheologie – nu numai la noi – utilizează *timpul fizic* (conceput ca parametru al proceselor culturale, fără a fi – în acelaşi timp – el însuşi supus variaţiilor culturale[116]; este numit şi *timp cantitativ*, întrucât este definit ca succesiune de unităţi cu durată egală şi care nu poate fi influenţat de viaţa socială[117]) şi *timpul tipologic*. J. Fabian observă însă că de îndată ce renunţăm la concepţia normativă şi privim cultura pe "the specific way in which actors create and produce beliefs, values, and other means of social life"[118], timpul devine una dintre dimensiunile realităţii sociale, iar eliminarea sa din interpretare

"can only result in distorted and largely meaningless representations. The irony is that formal models, which are often presented as the most "scientific" form of anthropological discourse, try in fact to ignore the one problem, Time, which has been recognized as the greatest challenge by modern natural science."[119]

CHOROLOGIA

Răspândirea în spaţiu a tipurilor de obiecte ce alcătuiesc repertoriul unei culturi arheologice are ca rezultat determinarea ariei culturii. Deşi prin definiţie aceasta ar fi trebuit să fie dedusă din distribuţia unui cât mai mare numări de tipuri de artefacte legate de activităţi cât mai diferite, practica din toate ţările a arătat că aria culturilor era definită doar pe baza unui număr redus de tipuri de artefacte. Gândirea normativă a făcut ca tipurile cu arie de răspândire mai redusă să fie considerate irelevante în judecarea culturii, în ideea că dacă unele tipuri existau în

[114] Dintr-un mare număr de exemple posibile, v. M. Şandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 332 sau M. Gumă, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibl.Thracologica IV, Bucureşti, 1993, p. 275.

[115] J. A. Ford, *On the Concept of Types. The Type Concept Revisited*, American Anthropologist 56, 1954, p. 42 – 54; Hodder, *op. cit.*, p. 6; Jones, *op. cit.*, p. 109.

[116] Fabian, *op. cit.*, p. 22.

[117] Shanks, Tilley, *op. cit.*, p. 10-13, unde este pusă în evidenţă relaţia dintre producţia capitalistă şi "producerea" acestei concepţii asupra timpului.

[118] Fabian, *op. cit.*, p. 24: "modul specific în care agenţii crează sau produc credinţe, valori sau alte mijloace ale vieţii sociale".

[119] *Ibidem*, p. 24-25: "nu poate duce decât la reprezentări distorsionate şi în mare parte fără sens. Ironia este că modelele formale, care sunt adesea prezentate ca forma cea mai «ştiinţifică» a discursului antropologic, încearcă în fond să ignore acea problemă, Timpul, pe care ştiinţele moderne ale naturii au recunoscut-o ca fiind cea mai dificilă din toate."

arie, atunci trebuie să fi fost şi celelalte sau că cele cu arie de răspândire mai restrânsă sunt nereprezentative[120]. Principalele probleme aici sunt:

1. Aria culturii este generată în primul rând prin privilegierea – de această dată prin cartare – a asemănării şi ignorarea diferenţei (v. *supra* discuţia referitoare la tipologie).
2. Arbitrariul selectării tipurilor relevante, definitorii pentru cultură este o altă modalitate de a genera o arie culturală: dacă alte tipuri ar fi considerate definitorii, aria culturii ar arăta diferit.
3. Definirea ariei culturii în termeni de prezenţă–absenţă ignorarea aspectului cantitativ al materialului cartat. Într-un studiu asupra inventarului mormintelor TBK (*Trichterbecherkultur*) pe teritoriile de azi ale Ungariei, Cehiei şi Germaniei, S. J. Shennan a arătat cum cartarea repertoriului ceramic – tipuri de forme şi de decor – şi a unor caracteristici ale ritului şi ritualului funerar gândită în termeni calitativi (adică de prezenţă-absenţă) are ca rezultat o arie omogenă cu puţine variaţii locale, în timp ce considerarea aspectelor cantitative face ariile de nerecunoscut[121].
4. Indiferent însă dacă este considerată aria culturii sau ariile de răspândire mai restrânse decât cea atribuită culturii însăşi, ideea că aria unui/unor artefacte echivalează cu aria unui fenomen social este cvasigenerală. Şi ea este însă dependentă de gândirea normativă: dacă oamenii fac aceleaşi obiecte pentru că pun în practică aceleaşi reguli, rezultă că obiectele înseamnă aceleaşi lucruri pentru purtătorii culturii. Dar faptul că obiectelor li se conferă semnificaţii de către oameni în contextele acţiunii lor face ca aceleaşi obiecte să aibă *semnificaţii diferite* pentru oameni diferiţi. Obiectele care fac parte din aceeaşi arie de răspândire nu alcătuiesc aceleaşi configuraţii de sensuri, nu participă în acelaşi fel la construcţia contextului acţiunii sociale[122]. Materialitatea lumii este trăită diferit pentru că ea nu este decât *o parte a contextului* în care se desfăşoară vieţile oamenilor.

> "The historical significance of the material is therefore not represented by its form (the same categories of material do not have the same meaning wherever they are encountered) but lies in the diverse contexts of the social practices in which it was situated."[123]

---

[120] Deşi insistă asupra nevoii de a folosi un număr mare de tipuri de artefacte în definirea unei culturi arheologice, Childe însuşi susţine că acestea nu trebuie să se găsească în fiecare sit al culturii (*Piecing together the Past*, p. 33-34, 124). V. şi Jones, *op. cit.*, p. 108.

[121] S. J. Shennan, *Archaeological 'cultures': an empirical investigation*, în I. Hodder (ed.), *The spatial organisation of culture*, Londra, 1978, p. 136, fig. 26a-b.

[122] Barrett, *op. cit.*, p. 156. Astfel, între un tip de obiect care are semnificaţii diferite pentru grupuri locale diferite din cadrul aceleiaşi etnii şi un tip de obiect care are semnificaţie etnică pentru aceleaşi grupuri locale nu se poate distinge numai pe baza ariei lor de răspândire, nici atunci când acestea coincid.

[123] *Ibidem.*, p. 156: "De aceea, semnificaţia istorică a materialului nu este reprezentată de forma sa (aceleaşi categorii de materiale nu au aceleaşi semnificaţii în toate locurile în care apar), ci constă în diversele contexte ale practicilor sociale în care s-a situat materialul."

CONCLUZII

I. Conceptul de cultură arheologică este derivat din teoria socială normativă a epocii moderne, nu din informaţia arheologică, aşa cum cred încă mulţi arheologi la noi. Prin urmare, odată ce concepţia normativistă asupra funcţionării vieţii sociale a fost dovedită ca invalidă şi conceptul de cultură arheologică îşi pierde validitatea.

II. Abandonarea teoriei sociale normative atrage după sine şi:

1. Abandonarea problematicii analizei: teme şi concepte precum originea culturii, influenţele venite din alte culturi, sinteze etno-culturale sau numai culturale etc.
2. Reconsiderarea abordării "metodelor de bază" ale arheologiei (stratigrafia, mai ales stratigrafia comparată, tipologia şi chorologia) şi a interpretării rezultatelor lor.
3. Reconsiderarea modului de lucru pe săpătură, din perspectiva ideii că săpătura nu precede interpretarea, ci este parte din ea.
4. Reconsiderarea modului de publicare a materialului şi a observaţiilor asociate cu el. Cine se îndoieşte de aceasta, să observe faptul că din cauza concepţiei normative – respectiv a ideii că dacă există o parte a repertoriului de obiecte atunci se subînţelege că există şi celelalte – materialele arheologice provenite din aşezări nu au fost niciodată publicate *integral*, că uneori selecţia merge până la extrem[124] şi, în orice caz, se face fără criterii precizate: de ce este ales spre publicare un material anume şi nu altul şi ce parte din materialul existent a fost utilizat şi ilustrat în publicaţie. Un analist interesat nu numai de asemănare, ci şi de diferenţă, nu poate folosi materialul astfel publicat.

III. Abandonarea concepţiei normative în arheologie nu înseamnă înlocuirea ei cu *o altă teorie anume*. Înseamnă că analiştii vor trebui să-şi găsească singuri baza teoretică potrivită pentru interpretare şi să o facă explicită. Afară de săpătura pe

[124] Pentru a da un exemplu recent: G. Jugănaru, în lucrarea sa monografică despre cultura Babadag (*op. cit.*, supra n. 3), ilustrează 233 de piese (pl. 20-50) care ar trebui să acopere 'aproape cinci secole de existenţă' (*ibidem*, p. 83). Autorul este, desigur, conştient de cantitatea mare de material inedit, dar crede – după cum rezultă din introducerea cărţii – că poate publica ulterior *Catalogul descoperirilor din aşezarea de la Babadag. 1962-1995*, *Repertoriul culturii Babadag*, precum şi *Practici funerare în aria culturii Babadag* (*Ibidem*, p. 7). Deducem de aici că cele 233 de piese/500 ani, respectiv cca. 46 piese/100 ani sau, mai departe, sub 1 piesă/2 ani de existenţă umană în Dobrogea şi estul Munteniei le reprezintă atât de bine pe toate celelalte încât monografia culturii a putut fi scrisă şi trebuie să fie convingătoare pentru cititor chiar şi în absenţa publicării materialului, după cum convingător trebuie să fie ce s-a spus despre cultura Babadag chiar dacă încă practicile funerare nu au fost analizate extensiv. Situaţii similare, chiar dacă nu într-atât de exagerate, se regăsesc peste tot în lume (v. Jones, *op. cit.*, p. 131-132).

criterii stratigrafice nu mai există nici o prescripţie[125], nici o "metodă corectă". Baza teoretică poate veni de oriunde – ştiinţele sociale, artele vizuale, filosofie etc.; la fel şi problematica[126]. Odată cu asta, sfera însăşi a conceptului "arheologie" nu mai este cea familiară arheologului român. Sfera familiară nu avea nimic obiectiv, era pur şi simplu un decupaj al realităţii generat de aplicarea teoriei sociale normative. Alte teorii vor genera alte decupaje.

1. Odată cu abandonarea arheologiei normative arheologia nu va mai fi – nici în România – o ştiinţă "simplă": o disciplină în care, dacă ai învăţat trei metode de bază şi eşti îndeajuns de harnic pentru a desena mari cantităţi de material, eşti un bun arheolog; dacă, pe deasupra, mai "cunoşti" şi mult material – adică poţi spune din ce zonă şi din ce perioadă provine – eşti chiar un mare arheolog. Pierderea acestui drum sigur şi simplu către statutul de om de ştiinţă este însă generos compensată de libertatea de căutare.
2. Arheologia va trebui, şi la noi, să abandoneze ţelul reconstrucţiei trecutului "wie es eigentlich gewesen ist"[127]. Ea trebuie să descopere rolul culturii materiale în viaţa socială a oamenilor nu să îl presupună dinainte ca ştiut. Concepţia normativă a asigurat o interpretare arheologică controlabilă prin "aplicarea corectă a metodelor", dar a exclus specificul din evoluţia umanităţii, a produs o arheologie monotonă: despre culturile arheologice se spune tot timpul acelaşi lucru[128] (cum arătau ceramica, uneltele, armele, aşezările şi mormintele, pe ce arie se întindeau într-o fază sau alta, ce influenţe ale altor culturi credeau autorii că se pot constata etc.). Pentru arheologia contemporană (din afara României) scoaterea din pământ şi ilustrarea resturilor materiale din trecut nu mai reprezintă "cunoaştere", este cel mult o minusculă parte a ei. Nu cercetarea resturilor materiale în sine reprezintă obiectul arheologiei post-normative, ci înţelegerea lor în relaţie cu umanitatea. Sau, cum se întreba, din perspectivă post-procesuală, John C. Barrett:

   > "What point is there after all in the archaeological depiction of a building plan if one never understands what is involved in pushing open a door to enter a room?"[129]

3. Punerea de acord a arheologiei cu evoluţia cercetării în materie de teorie socială nu este o chestiune opţională, ci este condiţia însăşi ca arheologia

---

[125] Barrett, *op. cit.*, p. 157.

[126] Palincaş, Dacia NS 48-49, 2004-2005, p. 53.

[127] Expresie emblematică pentru concepţia lui Leopold von Ranke despre cum trebuie scrisă istoria: "cum s-a întâmplat de fapt".

[128] Jones, Richards, *op. cit.*, p. 101-102, observă că deşi cultura Scara Brae, definită de Childe, prin corectarea cronologiei, a trebuit datată cu 2000 de ani mai devreme, aceasta nu a avut nici o implicaţie asupra interpretării sale.

[129] Barret, *op. cit.*, p. 153: "Ce sens are, la urma urmei, ilustrarea arheologică a planului unei construcţii, dacă niciodată nu ajungem să înţelegem ce a însemnat să-i deschizi o uşă şi să intri într-o încăpere?"

să continue să fie o ştiinţă. Alternativa la lipsa de înnoire este decăderea arheologiei în stadiul de pseudo-ştiinţă (aşa cum s-a întâmplat cu astrologia, de exemplu[130]).

Un program de cercetare ştiinţifică decade la stadiul de pseudo-ştiinţă sau de non-ştiinţă dacă:

1. pe *durată lungă*, a progresat mai puţin decât teoriile alternative şi se confruntă cu numeroase probleme nerezolvate;
2. comunitatea celor ce îl practică fac puţine eforturi pentru a dezvolta teoria necesară soluţionării problemelor, nu este preocupată să-şi evalueze teoria în raport cu celelalte teorii şi este selectivă în privinţa confirmării, respectiv invalidării[131].

Arheologia normativă tinde să îndeplinească ambele criterii.

ON THE CONCEPT OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE AND THE NORMATIVE APPROACH. NOTES TOWARDS A DEBATE IN ROMANIAN ARCHAEOLOGY TODAY

ABSTRACT

The aim of this paper is to draw attention on the fact that the concept of *archaeological culture* and the normative thinking it is grounded in continues to dominate the Romanian archaeological literature decades after they have been seriously challenged. The first counterarguments were brought about already in the '60es by the "New Archaeology"/processualism, but this paper is confined to the most recent counterarguments from a postprocessual perspective.

This article refers to prehistoric archaeology and that of the later periods alike since the only difference between them is that the term *archaeological culture* has been replaced for the historic periods with names of the people known from written sources. What is here important is the pervasiveness of the normative thinking.

Since the *archaeological culture* is not a neutral term, derived from the archaeological evidence, but a product of the normative thinking of modern sociology, the rejection of normativism by more recent social theory implies that there is no reason to continue and maintain the concept of *archaeological culture.* The rejection of normativism also bears consequences on the understanding of the role of materiality in social life as well as on the use and understanding of the main archaeological methods: chronology (cross dating in the first place), but also typology and chorology.

---

[130] Chr. S. VanPool, T. L. VanPool, *The scientific nature of postprocessualism*, American Antiquity 64/1, 1999, p. 47.

[131] *Ibidem*, p. 47-48 (unde sunt reluate ideile lui P. R. Thagard, *Why is astrology a pseudoscience*, Proceedings of Philosophy of Science Association 1, 1978, p. 223-224.)

PIESELE DE ORFEVRERIE DIN DACIA DIN SECOLELE II A. CHR. - I P. CHR. *

DANIEL SPÂNU

Lucrarea cuprinde două volume, I – Text (*Introducere*, cap. I-XVI şi *Consideraţii finale*, 680 p.) şi II Anexe, figuri, planşe (*Catalogul descoperirilor*, 83 p.; *Bibliografie*, 33 p.; 126 figuri şi 183 planşe). Lăsând deoparte structura lucrării şi ordinea capitolelor, ansamblul de probleme ridicate de orfevreria din Dacia preromană poate fi sintetizat şi sistematizat în cinci teze principale. Aceste teze se referă la, 1. contextul cultural şi mecanismele apariţiei orfevreriei dacice; 2. formele (tipurile) reprezentative ale orfevreriei dacice şi cronologia lor; 3. destinaţia acestor piese de orfevrerie; 4. expresivitatea inventarelor; 5. iconografie, mitologie şi practici rituale.

Înainte de a prezenta conţinutul tezelor susţinute, este oportună o precizare preliminară. Titlul temei în discuţie conţine o noţiune geografică antică, şi anume aceea de "Dacia". Am considerat că dezvoltarea temei date implică precizarea acestei noţiuni geografice antice (prin recursul critic la surse literare antice în care ea a fost formulată, precum şi prin testarea valabilităţii ei din perspectiva arheologică modernă), în vederea utilizării ei ca *instrument de lucru*, şi anume ca *teritoriu aproximativ în cadrul căruia am efectuat repertorierea descoperirilor*.

Desigur, nu am pierdut din vedere descoperirile de piese de orfevrerie din spaţiile imediat învecinate Daciei (Serbia, nordul Bulgariei, Dobrogea, bazinele Prutului şi Nistrului), indiferent dacă obiectele de aur sau argint de aici se

* Teza de doctorat, realizată sub conducerea prof.dr. Mircea Babeş, a fost susţinută la data de 17 martie 2006 la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Pe lângă conducătorul ştiinţific al lucrării, din comisie au făcut parte prof. dr. Vlad Nistor, decanul Facultăţii, prof. dr. Alexandru Vulpe, dr. George Trohani şi dr. Valeriu Sîrbu. Pentru realizarea acestei teze, în special pentru realizarea documentaţiei în muzee din România, dar şi de la Viena (Naturhistorisches şi Kunsthistorisches Museum) şi Budapesta (Muzeul Naţional Maghiar) a fost de un nepreţuit ajutor sprijinul (ştiinţific, logistic şi financiar) acordat de următoarele instituţii: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" (directori prof. dr. Petre Alexandrescu şi prof. dr. Alexandru Vulpe); Fundaţia Alexander von Humboldt din Bonn; Universitatea Bucureşti – Facultatea de Istorie (prof. dr. Mircea Babeş); Institut für Prähistorische Archäologie – FU-Berlin (prof.dr. Bernhard Hänsel); Universitatea din Bochum (prof.dr. Svend Hansen); Universitatea din Viena (prof. dr. Falko Daim). Tuturor celor care m-au sprijinit în procesul de documentare şi de finalizare a lucrării de doctorat le adresez cele mai vii mulţumiri.

aseamănă mai mult, mai puţin, sau deloc, cu cele descoperite pe teritoriul "Daciei" în accepţiunea lui Ptolemeu. Toate acele descoperiri considerate ca prezentând analogii apropiate sau semnificative cu cele din Dacia au fost incluse în multiplele analize efectuate în capitolele lucrării şi au fost ilustrate (tezaurele de la Bohot, Galice, Jakimovo sau Kovin, piesele de la Goren Dăbnik şi Malăk Porovec ş.a.). In ultimă instanţă, noţiunea geografică antică "Dacia", cuprinsă în formularea titlului temei încredinţate spre studiu, s-a dovedit a fi oarecum restrictivă; tratarea răspândirii produselor orfevreriei studiate a impus depăşirea limitărilor care decurgeau din aplicarea unei noţiuni antice în cercetarea arheologică.

Expresii ca "tezaure dacice" sau "piese de orfevrerie dacică" au fost utilizate din perspectiva concentrării descoperirilor într-un spaţiu dat, şi anume orfevreria sau tezaurele *din Dacia preromană*. Prin adjectivul *dacic* am făcut referire la *numele regiunii Dacia* şi nu l-am perceput ca determinativ etnic, la fel cum, de exemplu, *tezaurele iberice* sunt tezaurele din Peninsula Iberică şi nu "tezaurele iberilor". După aceste precizări introductive, voi prezenta în continuare cele cinci teze principale susţinute în paginile dizertaţiei mele.

Teza I. Condiţiile apariţiei orfevreriei dacice

Cea dintâi teză se referă la contextul cultural în care s-a constituit orfevreria dacică şi la mecanismele concrete care au putut sta la baza acestui fenomen.

Pentru perioada de început a Latène-ului târziu cercetarea arheologică a evidenţiat atât în Dacia, cât şi în regiunile Europei centrale, două fenomene culturale caracteristice şi anume, a) încetarea organizării de necropole şi sărăcirea drastică a inventarelor funerare şi b) dezvoltarea fără precedent a formelor de habitat prin apariţia unor aşezări cu caracter protourban (oppida, respectiv dave).

Se poate considera că deprecierea reprezentării funerare sugerează diminuarea preocupării pentru exprimarea rituală a identităţii individuale; pe de altă parte, organizarea de numeroase aşezări, dar şi dezvoltarea de vaste programe constructive cu aspiraţii monumentale ar putea constitui expresia exercitării unor acţiuni colective îndeplinite de către comunităţi umane numeroase cu o organizare complexă. In aceste condiţii, singura manifestare a individualităţii (şi autorităţii) unor emitenţi sau suverani locali, perceptibilă arheologic, poate fi considerată emiterea de monede locale de tradiţie macedoneană, şi răspândirea lor regională (probabil în teritoriile unor grupe etno-politice).

O astfel de manifestare a fost însă perturbată de importarea în Dacia a unor mari cantităţi de monedă externă în prima jumătate a secolului I a.Chr., tetradrahmele thasiene, drahmele de Apollonia şi Dyrrhachium, apoi denarii republicani, toate prezentând o calitate înaltă a argintului. Cauzele sau motivele acestui aflux monetar nu au fost desluşite pe de-a întregul în cercetarea epocii dacice. Personal consider că acest fenomen, sincron *războaielor mithridatice* (în contextul cărora, de altfel, armatele romane ajung pentru prima dată la Dunărea de

Jos) ar putea ilustra o posibilă relaţie de alianţă între elemente ale elitelor locale din Dacia şi puterea emitentă romană.

Efectele acestui aflux monetar într-un mediu cultural cu o economie non-monetară sau pre-monetară nu puteau fi decât majore, pătrunderea drahmelor şi denarilor pare să fi avut ca rezultat o relativă "unificare" monetară a Daciei, contribuind la rândul ei la deprecierea exprimării simbolice tradiţionale (monetar-heraldice) a autorităţii şi prestigiului suveranilor locali emitenţi.

Dacă întrevedem în perturbarea ritualurilor funerare şi în abandonarea emisiunilor tradiţionale renunţarea la exprimarea identităţii individuale, şi dacă percepem constituirea aşezărilor-"dava" şi a fortificaţiilor din munţi ca opere colective, rămâne oare cercetarea arheologică văduvită de orice mijloc de identificare a unor elemente ale suprastructurii societăţii din Dacia preoromană? Se poate pune întrebarea dacă nu cumva, în contextul tuturor transformărilor culturale evocate, apariţia unei producţii de piese de port şi de podoabe din metal preţios nu ar putea constitui reflectarea concretă a *reconfigurării sistemului de exprimare simbolică a autorităţii şi prestigiului membrilor elitelor locale.*

Cu alte cuvinte, apariţia unei fecunde orfevrerii în Dacia preromană, utilizarea, tezaurizarea şi îngroparea produselor ei reprezintă un reflex particular al transformărilor şi fenomenelor social-culturale, istorice şi ideologice de la sfârşitul secolului al II-lea a. Chr. şi la începutul secolului următor. Astfel, orfevreria dacică nu numai că reprezintă una dintre trăsăturile caracteristice ale "culturii geto-dacice clasice", aşa cum au arătat numeroşi cercetători înaintea mea (de la Pârvan, Dorin Popescu şi Kurt Horedt până la Alexandru Vulpe şi Mircea Babeş), ci reprezintă una dintre creaţiile specifice şi originale ale unui sistem cultural-ideologic manifestat într-o conjunctură istorică şi numismatică particulară.

Elementul central al susţinerii acestei teze îl constituie ideea reciclării monedei de import ca sursă principală de procurare a materiei prime a orfevreriei dacice, şi anume, argintul. Ideea invocării procesului de reciclare a monedelor greco-romane pentru obţinerea materiei prime a orfevreriei dacice nu-mi aparţine; ea a fost demult formulată în istoriografie (Téglás o avansase la finele secolului al XIX-lea, Preda o reluase cu ocazia studierii tezaurului de la Stăncuţa ş.a.); eu am încercat să reunesc, să dezbat critic şi să sintetizez toate argumentele favorabile sau contrare acestei ipoteze (capitolul al IX-lea). Desigur, în absenţa unor analize metalografice *pertinente* şi mai ales *numeric reprezentative*, argumentele favorabile ideii reciclării nu pot fi decât de ordin conjunctural-istoric. Totuşi, asocierea în numeroase cazuri a produselor orfevreriei dacice cu monede greco-romane nu numai că este sugestivă, ci pledează pentru sincronizarea celor două cateogrii de materiale arheologice. Această sincronizare este cu atât mai sugestivă cu cât în întreaga preistorie a spaţiului Daciei preromane, obiectele de argint sunt mai degrabă rare, dacă nu chiar quasi-absente până în perioada târzie a Latène-ului.

"Munţii noştri aur poartă"... Dar argintul? Zăcămintele de galenă argintiferă sunt rare; în schimb, altădată mai bogatele zăcăminte aurifere din Munţii Apuseni

conţin un procent ridicat de argint (cca 30%), dar în condiţiile de exploatare primitivă pe care ni le-am putea imagina în Dacia preromană (şi pentru care nu avem practic atestări arheologice), separarea argintului de aur era extem de dificilă. Dacă totuşi ea ar fi fost realizată, această operaţie ar fi generat cantităţi comparabile de aur şi de argint, ceea ce contrastează însă flagrant cu evidenţa arheologică a epocii dacice, raportul descoperirilor de obiecte de aur faţă de cele de argint este de cel mult 29 la peste 800 (!). Astfel, ideea mult mai facilei reciclări a monedelor de import pentru procurarea argintului destinat orrfevreriei dacice ni se înfăţişază ca plauzibilă şi consistentă.

Teza II. Tipurile reprezentative şi cronologia lor

Cea de a doua teză susţinută se referă la caracteristicile conţinutului orfevreriei dacice şi la eşalonare cronologică a tipurilor reprezentative. In acest sens, am încercat în capitolul al V-lea să clasific şi să analizez întregul repertoriu de forme ale orfevreriei din Dacia preromană (fig. 1-6). Am realizat acest demers cu convingerea că el nu trebuie să se rezume la o simplă enumerare de tipuri; am considerat că departajarea diferitelor forme sau grupe de forme trebuie justificată şi argumentată pe criterii morfologice, dimensionale şi ponderale.

În ciuda principiului statistic *odată înseamnă niciodată*, sau a principiului juridic roman *testis unus, testis nulus*, am considerat că din repertoriul morfologico-tipologic al orfevreriei dacice nu trebuie să lipsească nici piesele cu o morfologie particulară şi excepţională, piesele unicat. Întocmirea unui repertoriu care să cuprindă totalitatea formelor orfevreriei dacice, în deplina lor diversitate, a constituit de fapt etapa pregătitoare şi indispensabilă distingerii acelor serii tipologice reprezentative sub aspectul frecvenţei numerice.

În mod surprinzător, seriile tipologice cele mai consistente numeric reunesc majoritatea celor mai masive exemplare ale întregii orfevrerii dacice. De exemplu, cel mai bine reprezentat numeric tip de fibule, cel al fibulelor cu noduri (72 exemplare), reuneşte seria tipologică de fibule care întrunesc valorile dimensionale şi ponderale cele mai ridicate; tipul brăţărilor spiralice cu plăci terminale (34 exemplare) reuneşte tocmai piesele care înregistrează valorile ponderale cele mai ridicate în cadrul întregii orfevrerii dacice (peste 400 g argint; un exemplar în colecţia Severeanu cântăreşte 639 g). Printre tipurile reprezentative ale orfevreriei dacice mai pot fi amintite fibulele cu scut rombic sau fibulele linguriţă, brăţările circulare masive cu protome terminale sau brăţările cu torsade paralele, lanţurile de zale cu pandantive, colanele cu torsadă şi sistem de închidere sau cu protome(fig. 7-8).

Paralelele cu diferite produse ale orfevreriei celtice, nord-pontice (sarmatice) sau greco-romane (cap. VI) au evidenţiat, pe de o parte, posibilele surse de inspiraţie externe, dar în acelaşi timp, ele au pus în lumină caracterul original al majorităţii tipuri reprezentative ale orfevreriei dacice. Numai în cazul cupelor de tip mastos, o formă considerată pe bună dreptate *circum-mediteraneeană*, diferenţierea între exemplarele produse local (Lupu, Turnu Severin, Sâncrăieni,

Jakimovo sau Bohot) şi cele produse *probabil* în ateliere elenistice târzii (Varna-Gara Sindel, poate Bucureşti-Herăstrău) presupune o dezbatere nuanţată.

Studiul asocierilor şi respectiv disocierilor dintre tipurile reprezentative ale orfevreriei dacice a evidenţiat două grupe distincte de inventare. Determinarea relevanţei cronologice a separării acestor două grupe, pe baza indicatorilor cronologici asociaţi (în primul rând drahmele şi denarii, dar şi cele câteva bronzuri republicane, cum este cana de tip Gallarate de la Lupu), precum şi corelarea acesor grupe cu anumite etape ale circulaţiei monetare din Dacia preromană m-au determinat să propun o interpretare proprie a cronologiei orfeveriei dacice (cap. XV). Iată concluziile analizei cronologice întreprinse:

- Perioada de efervescenţă a orfevreriei dacice poate fi plasată între începutul secolului I a. Chr. şi primele decenii ale secolului următor. Puţine sunt piesele (tipurile) care ar putea fi datate mai devreme (în cea de a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr.), sau mai târziu (după mijlocul sec.I p. Chr. şi până la cucerirea romană). Singurul tezaur care prezintă elemente de datare de la sfârşitul secolului I p. Chr. - şi anume un lot de denari imperiali cu *terminus post quem* la 87 p. Chr. - este cel de la Rovinari (fostul sat Poiana din jud. Gorj). Precizez că în toate celelalte tezaure de piese de orfevrerie asociate cu monede, acestea din urmă prezintă *termini post quem* din perioadă republicană şi cel târziu augusteică (!).

- În cadrul acestui interval, aproximat între cca 90/80 a. Chr. şi 30/50 p.Chr., se pot determina două faze distincte, cea dintâi fază este caracterizată de prezenţa în inventare a fibulelor cu noduri, a brăţărilor cu torsade paralele şi a cupelor de tip mastos, alături de care se regăsesc şi drahme de Apollonia şi Dyrrhachium sau tetradrahme de Thasos; cea de a doua fază este caracterizată de brăţările spiralice cu plăci terminale, de fibulele cu placă rombică şi de fibulele linguriţă, alături de care se regăsesc şi denari republicani târzii sau augusteici. Numai tezaurul de la Rovinari (amintit anterior) şi câteva fibule romane de la Poiana sau Ocniţa ar putea oferi elementele definirii unei a treia faze a orfevreriei dacice, care se vădeşte a fi mai degrabă săracă, de la mijlocul secolului I p. Chr. şi până la cucerirea traianică.

- Posibilitatea determinării a două faze distincte, în cadrul cărora, fosilele lor directoare se disociază în mod constant (de exemplu, fibulele cu noduri nu se asociază *niciodată* brăţărilor spiralice cu plăci terminale sau fibulelor linguriţă!), precum şi absenţa din asocierile cu piese de orfevrerie a denarilor imperiali sugerează perioade de constituire a loturilor, de tezaurizare şi de îngropare a produselor orfevreriei dacice care nu pot fi, după părerea mea, mai îndelungate de 50-60 de ani.

Din punct de vedere istoric, mai precis din perspectiva expansiunii romane în Peninsula Balcanică, perioada de efervescenţă a orfevreriei dacice corespunde, poate nu întâmplător, tocmai perioadei cuprinse între momentul primelor campanii romane în bazinul Dunării Inferioare (74 a.Chr., - C. Scribonius Curio, 72-71 a. Chr. - M. Terentius Varo Lucullus) şi momentul instalării ferme a legiunilor romane de-a lungul cursului inferior al fluviului (la mijlocul secolului I p.Chr.). Cu alte cuvinte, orfevreria dacică a fost fecundă atâta timp cât puterea romană se afla încă departe de fruntariile Daciei. Această conjunctură s-ar putea datora anumitor fluctuaţii în circulaţia monetară supraregională în bună măsură influenţată, dacă nu chiar dictată

de puterea emitentă romană (în acest sens reamintesc implicaţiile celei dintâi teze susţinute).

Teza III. Destinaţia pieselor de orfevrerie. Relativa inexpresivitate a contextelor

Cea de a treia teză este legată de problema expresivităţii contextelor în care se regăsesc piesele de orfevrerie şi de dificulatea elucidării caracterului acestora.

Analiza critică a condiţiilor de descoperire a evidenţiat o conjunctură particulară, majoritatea tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice nu provin din săpături sistematice decât în cazuri excepţionale. De exemplu, dintre cele 72 de fibule cu noduri de argint, numai trei au fost descoperite prin săpături sistematice, în interiorul unor aşezări şi anume la Tăşad şi Sighişoara-Wietenberg. Intr-o situaţie similară sunt şi fibulele cu placă rombică (un singur exemplar de argint provine din cetatea de la Tilişca), la fel se întâmplă şi în cazul colanelor masive cu torsadă şi sistem de închidere sau cu protome la terminaţii. Nici unul dintre exemplarele marilor brăţări spiralice cu plăci terminale nu a fost descoperit în atât de numeroasele situri dacice cercetate sistematic până în prezent. Numai fibulele linguriţă au fost identificate într-o proporţie sporită în contexte de locuire cercetate în mod sistematic. Totuşi, şi în acest caz, trebuie remarcat faptul că exemplarele descoperite întâmplător (tezaurele de la Hetiur, Şeica Mică sau Senereuş) prezintă dimensiuni şi valori ponderale sporite faţă de piesele identificate prin săpături sistematice.

Prin urmare, astăzi, când numeroase ansambluri arheologice ale epocii dacice au fost cercetate sistematic, este greu de acceptat faptul că identificarea majorităţii tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice în condiţii întâmplătoare se datorează unor *lacune în cercetare*. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva, quasi-absenţa tipurilor reprezentative ale orfevreriei locale în siturile cercetate din Dacia preromană nu este rezultatul unei acţiuni deliberate de excludere a pieselor de argint din aşezări. Consider că ne-am apropia mai degrabă de adevăr, decât ne-am îndepărta, dacă am accepta ideea existenţei unor practici depoziţionale care presupuneau repartizarea în afara aşezărilor a formelor reprezentative ale orfevreriei locale şi abandonarea lor prin îngropare.

Argumente semnificative în favoarea susţinerii ideii unei practici depoziţionale pot fi extrase din acele rapoarte efectuate de către arheologi cu ocazia verificării contextelor în care s-au efectuat descoperiri întâmplătoare. Deşi numărul acestor cazuri este modest (numai 10 cazuri, Bălăneşti, Bucureşti-Herăstrău, Ceheţel, Clipiceşti, Oradea-Sere, Peteni, Rovinari-Poiana, Sărăcsău, Stăncuţa şi Vedea), ele atestă faptul că îngroparea pieselor de orfevrerie s-a putut realiza în mediu natural; în aceste cazuri, la locul descoperirii nu au mai fost deloc sesizate alte materiale arheologice din perioada târzie a Latène-ului, cu excepţia pieselor de orfevrerie şi eventual a resturilor unui recipient în care acestea erau adăpostite.

În mod straniu, descoperirile realizate în mod întâmplător concentrează nu numai o mare parte a exemplarelor tipurilor reprezentative ale orfevreriei dacice, ci şi numeroase asocieri de astfel de tipuri, o conjunctură care iarăşi este rar atestată

în descoperirile realizate în mod sistematic. Se poate considera că posibilele practici depoziţionale în care au fost implicate piesele orfevreriei dacice au fost adesea precedate de constituirea unor seturi de piese din metal preţios.

Teza IV. Expresivitatea inventarelor

Evaluarea numerică a raportului dintre numarul de descoperiri (cca 350) şi cel al obiectelor (cca 850) a relevat faptul că 2/3 (66,74 %) din totalul pieselor se regăsesc *asociate* într-un număr restrâns de numai 77 de inventare (ceea ce reprezintă 21,63 % din totalul descoperirilor). Un astfel de raport exprimă preocuparea susţinută pentru asocierea într-un singur tezaur (rar mormânt) a unui număr sporit de piese. In astfel de descoperiri care reunesc două sau mai multe obiecte de orfevrerie, o frecvenţă importantă o înregistrează *perechile de fibule* şi *perechile de brăţări circulare*, asociate uneori cu câte o singură podoabă a gâtului (fie colan, fie lanţ cu pandantive).

Această conjunctură îngăduie avansarea a două observaţii. Pe de o parte, asemănarea până la identitate a fibulelor sau brăţărilor din inventarul unui singur tezaur exprimă unitatea lui tehnologică; piese din descoperiri diferite nu sunt identice. Prin urmare, tezaurele dacice *nu* constituie acumulări aleatorii de obiecte de preţ ci, mai degreabă, *seturi* de podoabe şi de piese de port constituite ca atare încă din faza de producţie, o conjunctură care indică o comunicare intimă între meşterii orfevri şi comanditari. Cu alte cuvinte, tezaurele dacice reprezintă unităţi tehnologice.

Pe de altă parte, frecvenţa asocierii de perechi de fibule cu perechi de brăţări şi cu câte o podoabă ale gâtului permite recunoaşterea în structura tezaurelor dacice a unor garnituri de port. Analizele efectuate asupra inventarelor tezaurelor dacice m-au condus la identificarea asocierii dintre o pereche de fibule cu o pereche de brăţări şi cu o podoabă a gâtului ca o *garnitură minimă completă.* Ideea garniturii minime-complete poate fi recunoscută în 40 de cazuri (din cca 77). In mai multe tezaure din interiorul arcului carpatic, această configuraţie poate fi îmbogăţită, uneori ea poate fi chiar dublată (Remetea, Sărăcsău, Mediaş, Şaeş sau Cehetel). Raritatea garniturilor de port cu piese din metal preţios în tot atât de rarele morminte ale epocii dacice (numai Tilişca sau Poiana-Movila Hârtop), raritatea evidenţei unor garnituri în aşezări (excepţie numai la Tăşad), ca şi quasi-absenţa unor garnituri de port din metale comune sunt conjuncturi care sugerează caracterul particular-simbolic al tezaurelor.

Mai mult decât atât, această *garnitură minimă-completă* poate fi recunoscută în iconografia epocii, şi anume în reprezentarea portului divinităţilor feminine înfăţişate pe falerele de la Lupu. Caracterul explicit al redării unor fibule cu noduri, al unor brăţări şi al unor podoabe ale gâtului sugerează semnificaţia particulară cu care puteau fi investite podoabele reale din metal preţios. Poate nu întâmplător, tezaurul de la Lupu, cu spectaculoasa şi reprezentativa lui iconografie, se situează tocmai în centrul arealului descoperirilor ale căror inventare oglindesc garnituri de port feminine.

În posibila corespondenţă dintre structurile inventarelor şi iconografia epocii se ascunde, poate, indiciul decisiv al decriptării semnificaţiei tezaurelor dacice - seturi de obiecte preţioase făurite şi astfel combinate pentru a întruchipa accesoriile vestimentare ale uneia sau mai multor divinităţi feminine, sau ale unor persoane umane menite legăturii cu astfel de divinităţi. Din această perspectivă, ne putem întreba dacă nu cumva însăşi modul de constituire al tezaurelor dacice nu conţine un caracter votiv.

Teza V. Iconografie, mitologie şi practici rituale

Reprezentările iconografice ale perioadei târzii a Latène-ului din Dacia ar putea fi considerate ca expresie a unei mitologii locale construite pe două principii complementare, unul feminin şi unul masculin. Principiul mitologic feminin este ilustrat fie prin tema unei triade de divinităţi feminine, ilustrată de falerele de la Lupu (ipotetic pe placa de la Săliştea, dar şi pe cupe din lut şi pe paftale la Popeşti, Cârlomăneşti sau Zimnicea), fie poate şi prin ideea de pereche de divinităţi feminine ilustrată de falerele de la Bucureşti-Herăstrău, de fibulele de la Coada Malului şi Bălăneşti, fie prin reprezentarea unui singur personaj feminin (la Galice şi poate Jakimovo). Principiul mitologic masculin este ilustrat de tema eroului-cavaler pe care o regăsim pe falere de la Surcea şi Galice sau de cea a perechii de eroi-cavaleri (la Lupu).

Semnificativ este faptul că între cele două teme cu divinităţi feminine şi respectiv masculine se poate stabili o legătură iconografică şi mitologică sugerată de asocierea reprezentărilor lor în descoperirile de la Lupu şi Galice (poate şi la Jakimovo), precum şi de posibilele analogii cu iconografia Cavalerului Trac şi a Cavalerilor Danubieni din epocă imperială, şi aceştia asociaţi unor misterioase divinităţi feminine.

Se poate pune întrebarea dacă nu cumva această complementaritate dintre componentele feminină şi masculină ale mitologiei locale nu ar putea fi recunoscută ca fundament al constituirii a două practici rituale distincte, specifice perioadei târzii a Latène-ului, de-o parte şi de alta a Carpaţilor Meridionali. Pe de o parte, cristalizarea unui ritual funerar care presupunea eroizarea defunctului prin investirea sa cu insemnele cavalerului poate fi desluşită în regiunile apusene ale bazinului Dunării Inferioare. Pe de altă parte, în regiunile intra-carpatice putem recunoaşte constituirea a unui ritual care presupunea organizarea şi îngroparea unor garnituri de port feminine (rareori în contexte funerare – la Tilişca sau Poiana – Movila Hârtop).

Diferenţierea geografică a celor două ritualuri deosebite şi prin principiile simbolizate (cel masculin şi cel feminin), sugerează că atribuirea lor unilaterală unor grupuri sociale departajate pe criteriul genului nu este probabil opţiunea cea mai judicioasă (războinici numai la Dunăre, distinse persoane feminine numai în Transilvania). Mai degrabă consider că această conjunctură ar trebui explicată printr-o manifestare diferenţiată de la o regiune la alta a modului de transpunere în

ritualuri a fondului comun ideologico-mitologic. La Dunărea de Jos, prin intermediul practicilor funerare a fost valorizată în mod pregnant acea componentă a mitologicei locale care făcea referire la eroul-cavaler prin investirea defunctului cu atributele cavalerului. In schimb, în Transilvania, unde manifestările funerare erau în genere sublimate în virtutea unor cutume comune şi altor zone central-europene, existau premisele ca exprimarea fondului mitologic să transpară în practici cu un caracter prevalent votiv, prin accentuarea simbolizării componentei mitologice feminine, exprimată în structura tezaurelor.

De altfel, intensificarea unor practici votive, exprimate prin intermediul produselor de orfevrerie, nu putea fi decât favorizată de quasi-abundenţa momentană a preţioasei materii prime rezultată în urma afluxului de drahme şi denari republicani. Astfel, istoria orfevreriei din Dacia preromană, adevereşte maxima lui Schiller, potrivit căreia *arta este fiica libertăţii* (''*Kunst ist die Tochter der Freiheit*'') ... dar, ar mai trebui adăugat, şi a prosperităţii. Practicile de exprimare simbolică, manifestate prin etalarea şi îngroparea unor bunuri de prestigiu, s-au diminuat, sau chiar au încetat, atunci când subsidiile romane s-au împuţinat sau au fost stopate, în aceiaşi epocă în care legatul Tiberius Plautius Silvanus Aelianus reuşea să-i determine pe regii nord-dunăreni să se închine în faţa însemenelor imperiale. Strălucirea orfevreriei dacice pălea în umbra Imperiului care îşi instalase ferm legiunile pe Dunărea Inferioară. Până la cucerirea traianică a Daciei, orfevreria locală şi practicile votive nu au mai cunoscut splendoarea din secolul I a.Chr., ci numai efemera lor amintire.

LITERATURA SELECTIVA

Babeş M., *Problèmes de la chronologie de la culture gèto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomăneşti,* Dacia 19, 1975C p. 125-139.

Babeş M., *Le stade actuel des recherches sur la culture gèto-dace à son époque de développement maximum (Ier siècle av. n .è.- Ier siècle n. è.),* Dacia NS 23, 1979, p. 5-19.

Babeş M., *Depozite şi tezaure,* în Petrescu-Dîmboviţa M., Vulpe A. (ed.), *Istoria Românilor* I. *Moştenirea timpurilor îndepărtate,* Bucureşti, 2001, p. 748-750.

Conovici N., *Aspecte ale circulaţiei drahmelor din Dyrrhachium şi Apollonia în Peninsula Balcanică şi în Dacia,* BSNR 77-79, 1986, p. 68-88.

Crişan I. H., *Contribuţii la problema lucrării podoabelor dacice,* ActaMN 6, 1969, 93-115.

Die Daker. Archäologie in Rumänien (catalog de expoziţie), Mainz, 1980.

Die Daker. Archäologische Funde aus Rumänien (catalog de expoziţie), Viena, 1981.

Fettich N., *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst.* ArchHung 31, Budapest, 1951.

Fettich N., *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen.* ActaArchHung 3, 1953, p. 127-178.

Floca O., *Contribuţii la cunoaşterea tezaurelor de argint dacice. Tezaurele dela Sărăcsău şi Şeica Mică,* Bucureşti, 1956.

Florescu R., Miclea I., *Tezaurele transilvane de la Kunsthistorisches Museum din Viena,* Bucureşti, 1979.

Furger-Gunti A., *Der Goldfund von Saint-Louis bei Basel und ähnliche keltische Schatzfunde,* ZSAK 39, 1982, p. 1-47.

Glodariu I., *Vase de argint în tezaurele dacice*, Sargetia 11-12, 1975, p. 19-34
Glodariu I., Moga V., *Tezaurul dacic de la Lupu*, EphemNap 4, 1994, p. 33-48.
Glodariu I., Moga V., *Der Schatzfund von Lupu*, Germania 75, 1997, 2, p. 585-596.
Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit, Frankfurt a.M., 1994.
Hachmann R., *Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, BerRGK, 71, 1990, p. 565-903.
Horedt K., *Die dakischen Silberfunde*, Dacia NS 17, 1973, p. 122-165.
Horedt K., *Die Daker in Rumänien und ihre Silberarbeiten*, Apulum 12, 1974, p. 60-70.
Horedt K., *Fragen der dakischen Latènechronologie*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 127-130.
Krämer W., *Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert*, Germania 49, 1971, p. 111-132.
Mărghitan L., *Tezaure de argint dacice*, Bucureşti, 1976.
Medeleţ F., *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrad*, Caietele "Banatica", Resiţa, 1993.
Mihailescu-Bîrliba V., *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.
Mordvinceva V., *Sarmatische Phaleren*, Archäologie in Eurasien 11, Rahden, 2001.
Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.
Popescu D., *Objets de parure géto-daces en argent*, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 183-202.
Popescu D., *Nouveaux trésors géto-daces en argent*, Dacia 11-12, 1945-1947, p. 35-69.
Popescu D., *Le trésor de Sîncrăeni*, Dacia NS 2, 1958, p. 157-206.
Popescu D., *Tezaure de argint dacice (I)*, BMI 40, 1971, 4, p. 19-32.
Popescu D., *Tezaure de argint dacice (II)*, BMI 41, 1972, 5, p. 5-22.
Preda C., *Contribuţii la problema provenienţei argintului din tezaurele geto-dace, în lumina descoperirii monetare de la Stăncuţa (r. Călmăţui, reg. Galaţi)*, SCIV 8, 1957, 1, p. 113-122.
Preda C., *Asupra descoperirii monetare de la Stăncuţa*, SCN 2, 1958, p. 239-249.
Raddatz K., *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel vom Ende des Dritten bis zum Mitte des Ersten Jahrhunderts vor Chr. Geburt. Untersuchungen zur Hispanischer Toreutik*, Madrider Forschungen 5/6, Berlin, 1969.
Roska M., *Erdély Régészeti Repertoriuma* I. Cluj, 1942.
Rustoiu A., *Podoabe dacice de argint cu miez de metal de calitate inferioară*, EphemNap 6, 1996, p. 43-54.
Rustoiu A., *Fibulele din Dacia preromană*. Bibliotheca Thracologica 22, Bucureşti, 1997.
Rustoiu A., *Die östliche Gruppe des dakischen Schmuckes. Eine Untersuchung bezüglich der interregionalen Beziehungen im vorrömischen Dakien im 1. Jh. v. Chr. - 1 Jh. n. Chr.* în Rustoiu A., Ursuţiu A. (ed.), *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. - 2 Jahrtausend n. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 191-226.
Sîrbu V., *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galaţi, 1993.
Sîrbu V., Rustoiu A., *Découvertes funéraires géto-daces du sud-ouest de la Roumanie*, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux Guerres Daciques, Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad, 1999, p. 77-91.
Spânu D., *Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v.Chr. von Lupu, Rumänien*, PZ 77, 2002, 1, p. 84-136.
Spânu D., *Die Silberschaztfunde der Iberischen Halbinsel*, Dacia NS 43-45, 1999-2001, p. 31-72.
Spânu D., *Un mormânt de epocă târzie Latène de la Dubova*, SCIVA 52-53, 2001-2002, p. 83-132.
Spânu D., *Consideraţii privind teoria "monopolului" regal dacic şi circulaţia metalelor preţioase în Dacia preromană*. Argesis 13, 2004, p. 59-97.
Teodor S., Ţau S., *Obiecte de port şi podoabă din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi (I). Fibule*, ArhMold 19, 1996, p. 57-105.
Theodossiev N., *North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries B.C.*, BAR 859, p. 2000.
Wollmann V., *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia Romană/ Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.
Zirra V.V., Spânu D., *Observaţii asupra tezaurelor de argint din La Tène-ul tîrziu*, SCIVA 43, 1992, 4, p. 401-423.

DIE GOLDSCHMIEDE KUNST IN DAKIEN IM 2. JH.V. CHR. / 1. JH. N. CHR.*

Die Problematik der spätlatènezeitlichen Goldschmiedekunst aus Dakien kann auf fünf große Fragestellungen strukturiert werden: 1. die kulturellen Zusammenhänge und die Mechanismen des Auftauchens der dakischen Goldschmiedekunst; 2. die repräsentativen Formen (Typen) der dakischen Goldschmiedekunst und ihre Chronologie; 3. die Funktion der Erzeugnisse der dakischen Goldschmiedekunst; 4. die Expressivität der Beigaben; 5. Ikonographie, Mythologie und rituelle Praktiken.

Am Anfang der Spätlatènezeit hat die archäologische Forschung, sowohl in Dakien als auch in den Gebieten Mitteleuropas, zwei kennzeichnende kulturelle Vorgänge veranschaulichen können und zwar: *a*) das Abklingen der Deponierung der Verstorbenen in organisierten Gräberfeldern und die drastische Verarmung der Grabbeigaben und *b*) die beispiellose Entwicklung von mehreren Besiedlungsformen durch das Auftauchen von Siedlungen mit fast vorstädtischem Charakter (*oppida* bzw. *dava*).

Es kann behauptet werden, daß das Zurückgehen der Darstellung durch Grabsitten, die Verminderung der rituellen Darstellung der individuellen Identität suggeriert; andrerseits könnte die Organisierung von zahlreichen Siedlungen, aber auch die Entwicklung von Bauprogramme mit monumentaler Tendenz, den Ausdruck von kollektiven Aktionen von menschlichen Gemeinschaften mit komplexer Organisation darstellen. Unter diesen Bedingungen, kann die einzige, archäologisch nachweisbare Form der Individualität (und der Macht) lokaler führenden Persönlichkeiten, die Prägung von einheimischen Münzen von makedonischer Tradition und ihre regionale Verbreitung (möglicherweise in den Gebieten ethno-politischer Gruppen) betrachtet werden.

Eine solche Ausdrucksform wurde aber durch den Einfuhr in Dakien von großen Mengen von Tetradrachmen aus Thasos, Drachmen aus Apollonia und Dyrrhachium, dann von republikanischen Denaren, alle mit hohem Silberqualität, getrübt. Die Ursachen und Gründe dieses Münzstromes sind bislang nicht genügend geklärt worden. Vesf. ist der Meinung, daß dieser, mit den mithridatischen Kriegen, synchrone Vorgang (in dessen Zusammenhang, die römischen Armeen zum ersten mal die Untere Donau erreichen), eine mögliche Bündnisbeziehung zwischen Elementen der lokalen Oberschicht und die römische Münzen prägende Macht darstellen könnte.

Die Nachwirkungen dieses Münzstromes, in einem Milieu ohne Geldwirtschaft waren bedeutend: das Eindringen der Drachmen und Denare scheint als Folge eine relative „Münzvereinigung" von Dakien gehabt zu haben, die ihrerseits an die Verminderung der traditionellen symbolischen (monetär-heraldischen) Ausdrucksform der Autorität und Prestige der einheimischen prägenden Führer beigetragen hat.

Wenn man in dem Abklingen der Grabsitten und dem Aufhören der traditionellen Münzprägung auch ein Verzichten auf die individuelle Darstellungsform sieht und wenn man das Auftauchen der „Dava-Siedlungen" und der Befestigungen

als kollektive Bauwerke betrachtet, stellt sich die Frage, ob überhaupt noch Elemente der Oberschicht nachweisbar sind. Es stellt sich weiter die Frage, ob in dem angedeuteten kulturellen Kontext, das Auftauchen von aus kostbarem Metall hergestellte Tracht- und Schmuckstücke, nicht die konkrete Spiegelung der *Neustrukturierung der symbolischen Darstellungsform der Autorität und der Prestige der einheimischen Oberschicht* bedeutet.

Mit anderen Worten, das Aufkommen einer beeindruckenden Goldschmiedekunst im vorrömischen Dakien, das Benützen, Horten und Vergraben ihrer Erzeugnisse, stellt ein eigenartiges Reflex der Umgestaltung und der sozial-kulturellen, politischen und ideologischen Vorgänge vom Ende des 2. und Anfang des 1. Jh. v. Chr. dar. Die spätlatènezeitliche Goldschmiedekunst aus Dakien repräsentiert eine der spezifischen und originallen Errungenschaften eines, in einer eigenartigen historischen (und numismatischen) Konjunktur sich darstellenden kulturell-ideologischen Systems.

Aus historischem Blickwinkel, und präziser, aus dem Blickwinkel der römischen Expansion auf der Balkanhalbinsel betrachtet, entspricht die Blütezeit der spätlatènezeitlichen Goldschmiedekunst aus Dakien vielleicht nicht zufällig, eben der Zeitspanne zwischen den ersten römischen Kriegszügen im Becken der Unteren Donau und dem Zeitpunkt der Installierung der römischen Legionen entlang des unterem Stromlaufes (Mitte des 1. Jhs. n. Chr.). Mit anderen Worten, die spätlatènezeitliche Silberkunst aus Dakien war so lange Zeit tatkräftig als die römische Macht befand noch weit von der Unteren Donaulinie sich. Diese Konjunktur könnte auch mit bestimmten Fluktuationen im Münzumlauf in Beziehung stehen, die im guten Maß vom der Münzen prägenden römischen Macht beeinflußt wenn nicht diktiert wurde.

In zahlreichen Funden kommen zwei oder mehrere Goldschmiederzeugnisse vor; eine große Frequenz wird von den *Paaren von Fibeln* und *Paaren von Armringen* dargestellt, die manchmal mit einem einzigen Halsschmuckstück (entweder Halsring, oder Kette mit Anhänger) kombiniert sind. Diese Konjunktur gestattet zwei Bemerkungen.

1. Einerseits drückt die bis zur Identität gehende Ähnlichkeit der Fibeln oder der Armringe eines einzigen Schatzfundes seine technologische Einheit aus; Stücke aus unterschiedlichen Funden sind nicht identisch. Folglich repräsentieren die Schatzfunde nicht ein nicht kontrolliertes Sammeln von wertvollen Objekten sondern, wahrscheinlicher, Sätze von Schmuck- und Trachtstücken, die als solche schon in die Produktionsphase konstituiert wurden, eine Konjunktur die auf eine intime Verbindung zwischen den Goldschmieden und Besteller hinweist. Mit anderen Worten, die spätlatènezeitlichen Schatzfunde aus Dakien repräsentieren technologische Einheiten.

2. Andrerseits, die Frequenz der Kombination zwischen Fibel- und Armringpaaren und einem einzigen Halsschmuck erlaubt in der Struktur der spätlatènezeitlichen Schatzfunden aus Dakien, Trachtgarnituren zu erkennen.

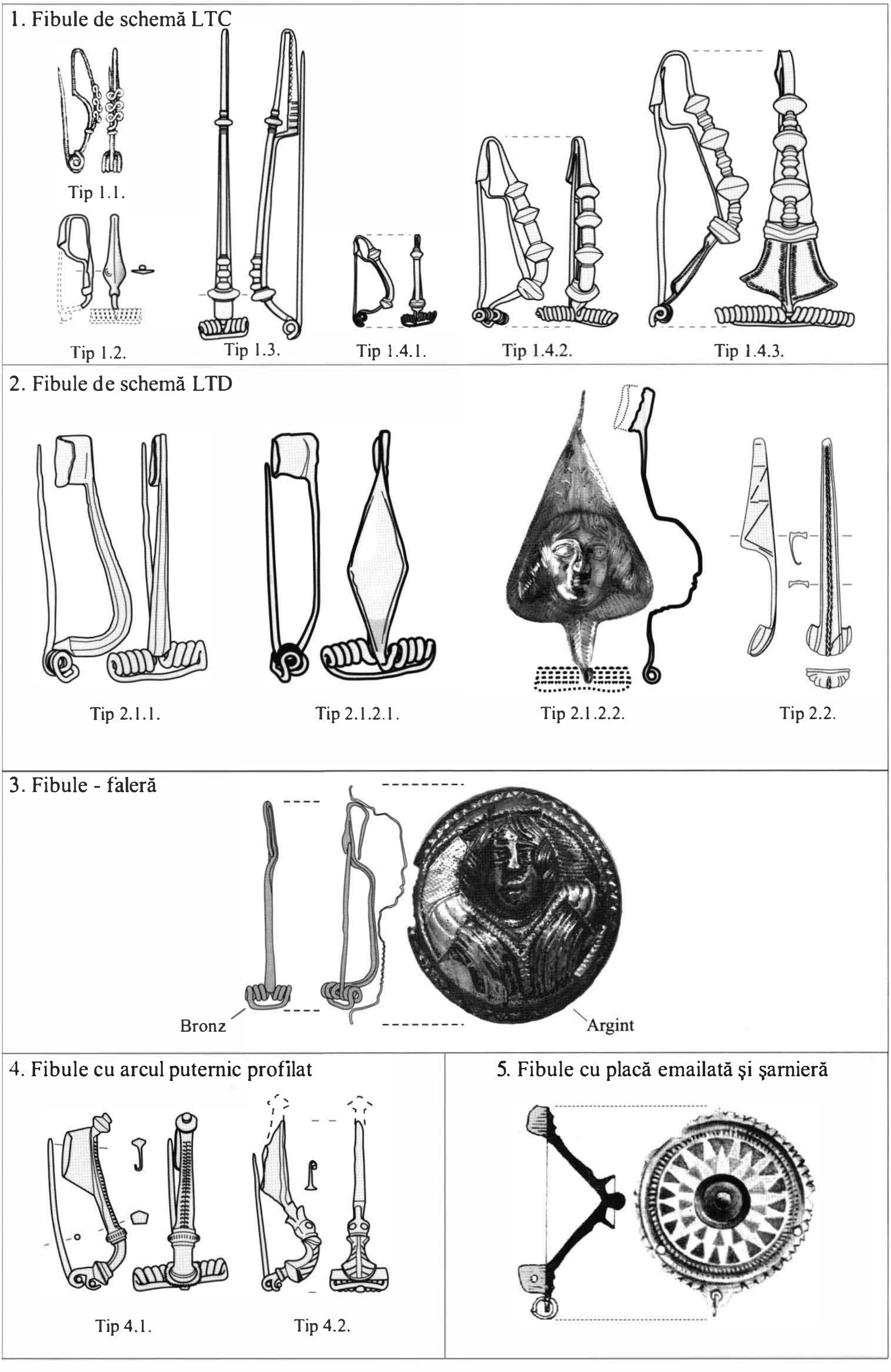

Fig. 1. Tipologia fibulelor de argint (scări diferite).

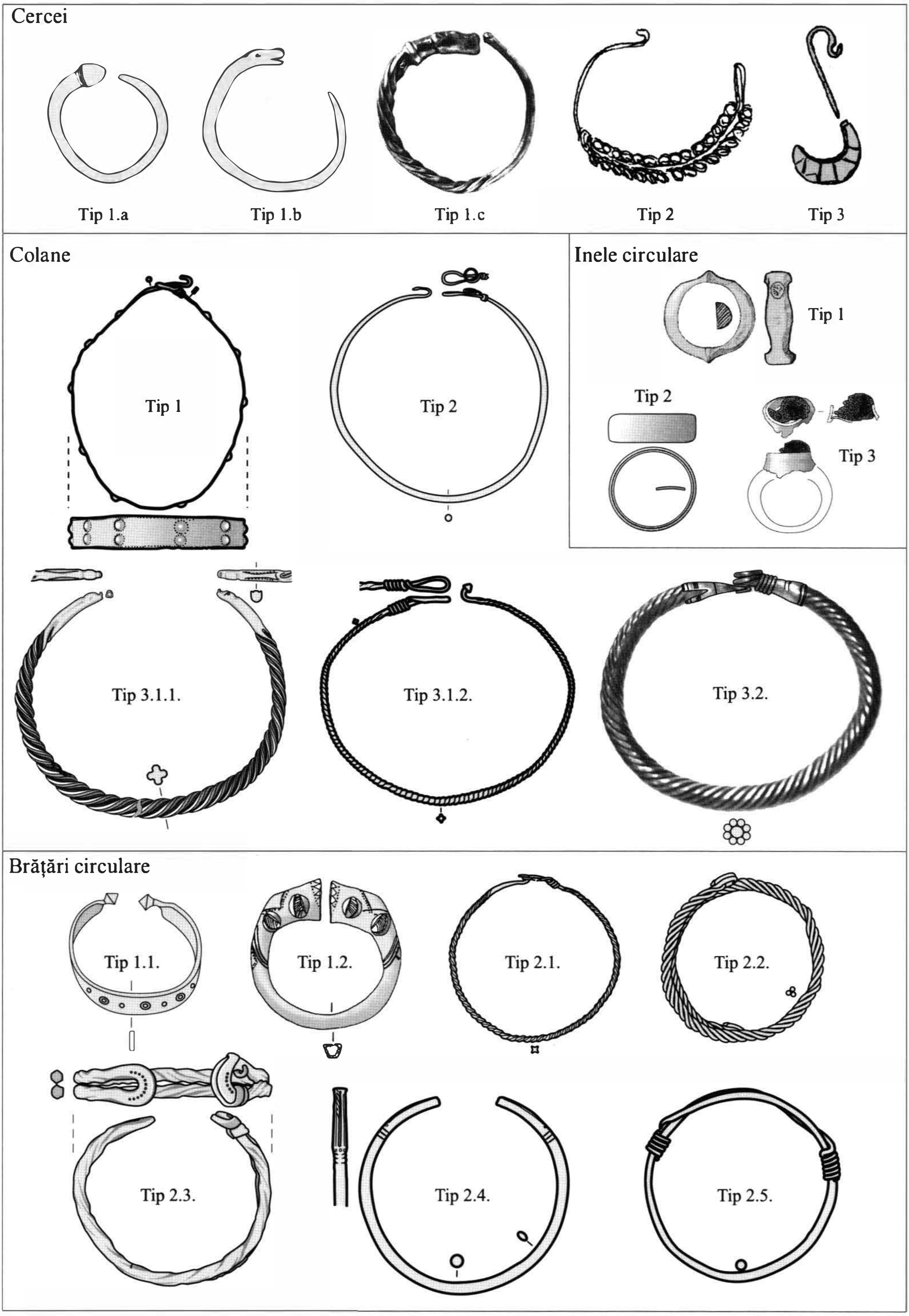

Fig. 2. Tipologia podoabelor de schemă circulară (scări diferite).

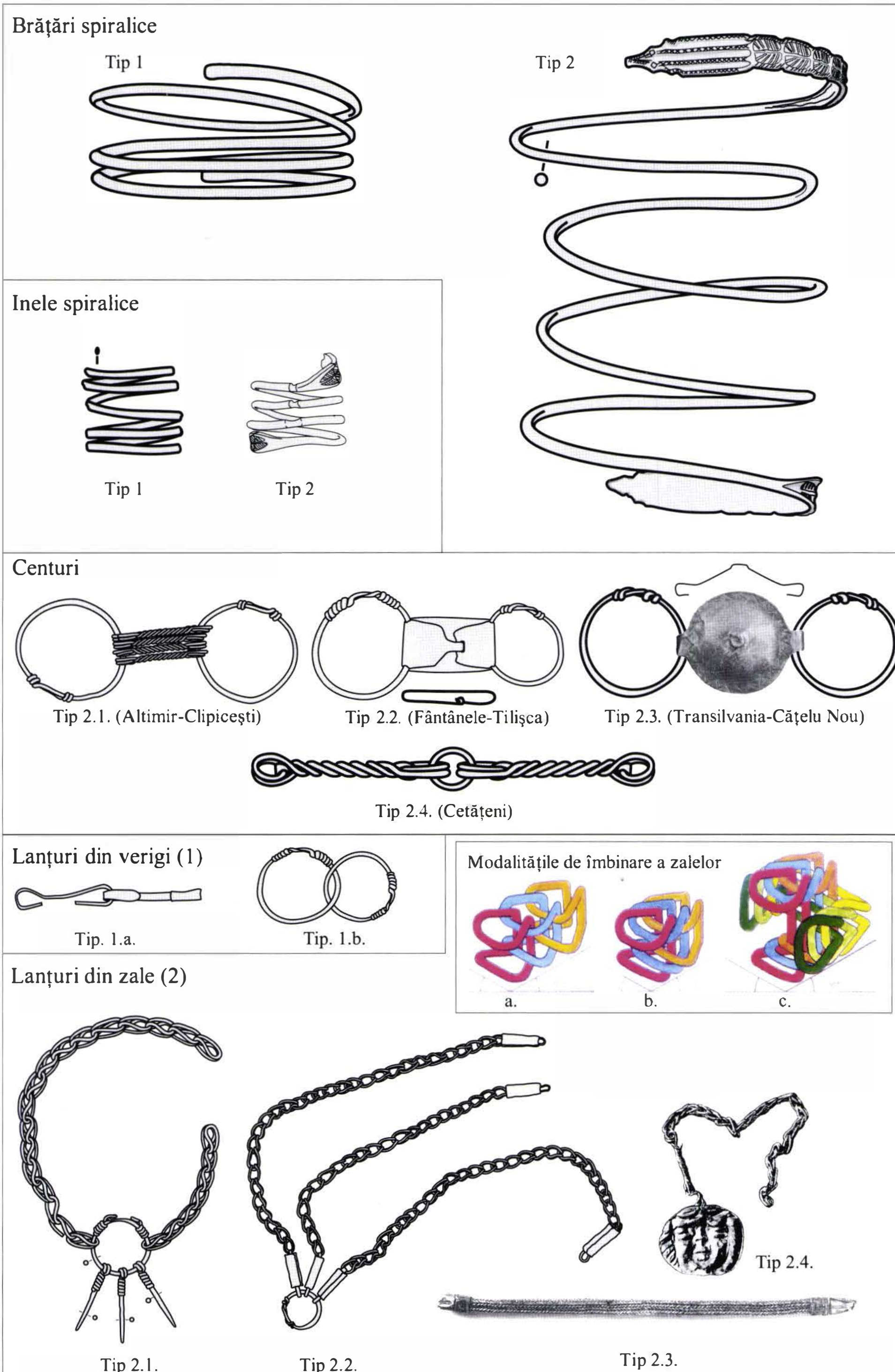

Fig. 3. Tipologia podoabelor spiralice și a pieselor cu structură modulară din argint (scări diferite).

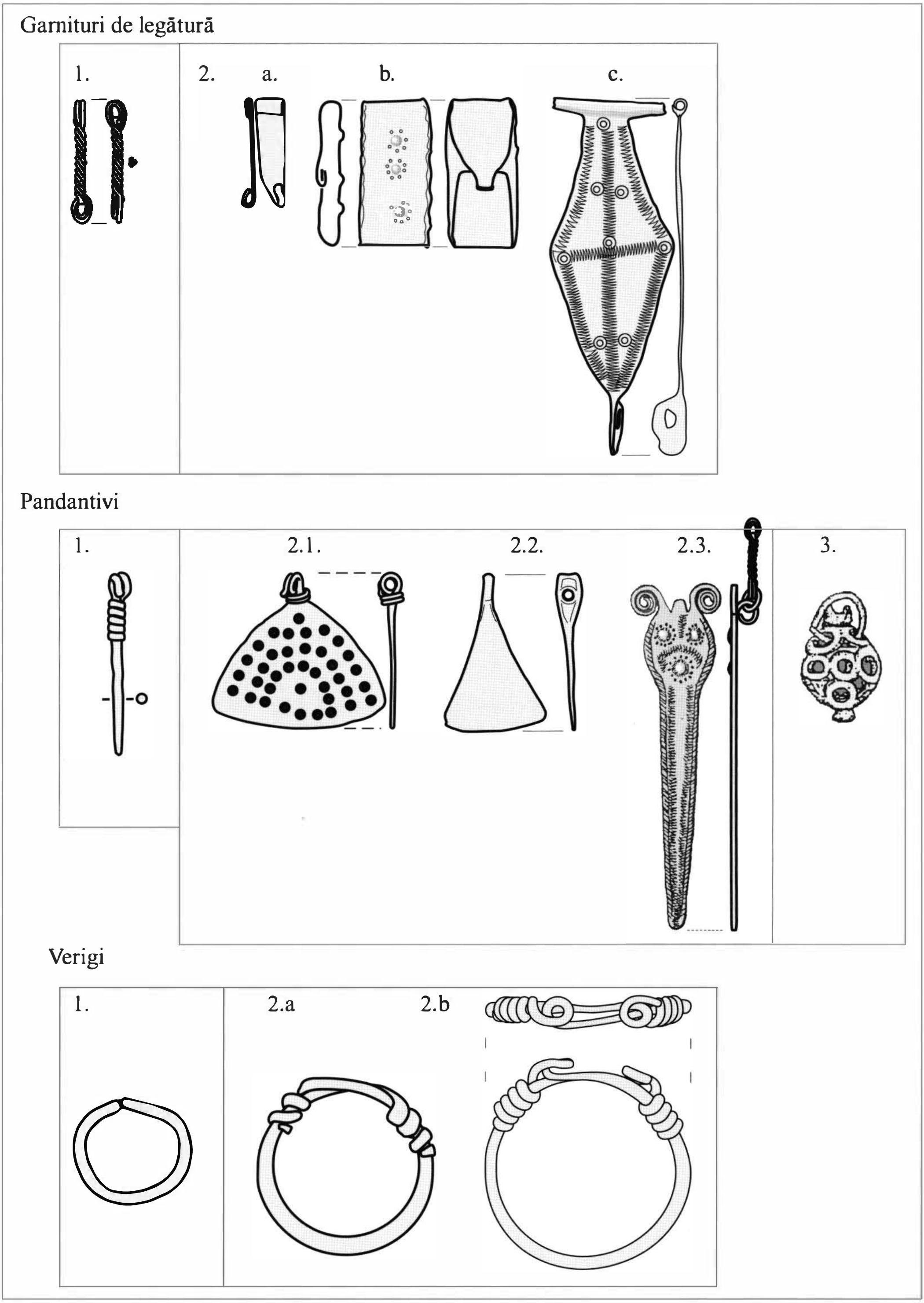

Fig. 4. Tipologia garniturilor de legătură, a pandantivilor şi a verigilor (scări diferite).

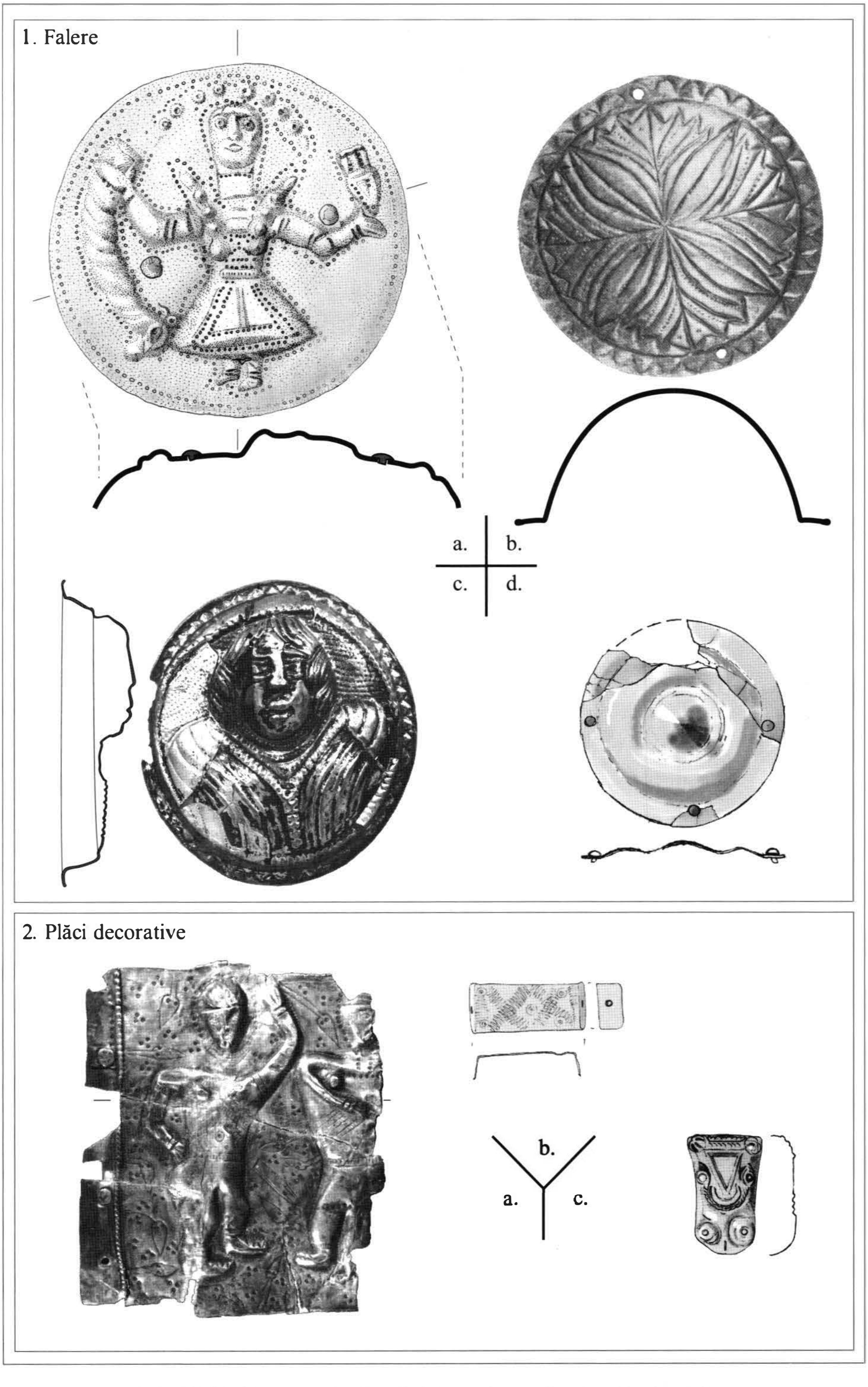

Fig. 5. Morfologia falerelor şi plăcilor decorative (scări diferite)..

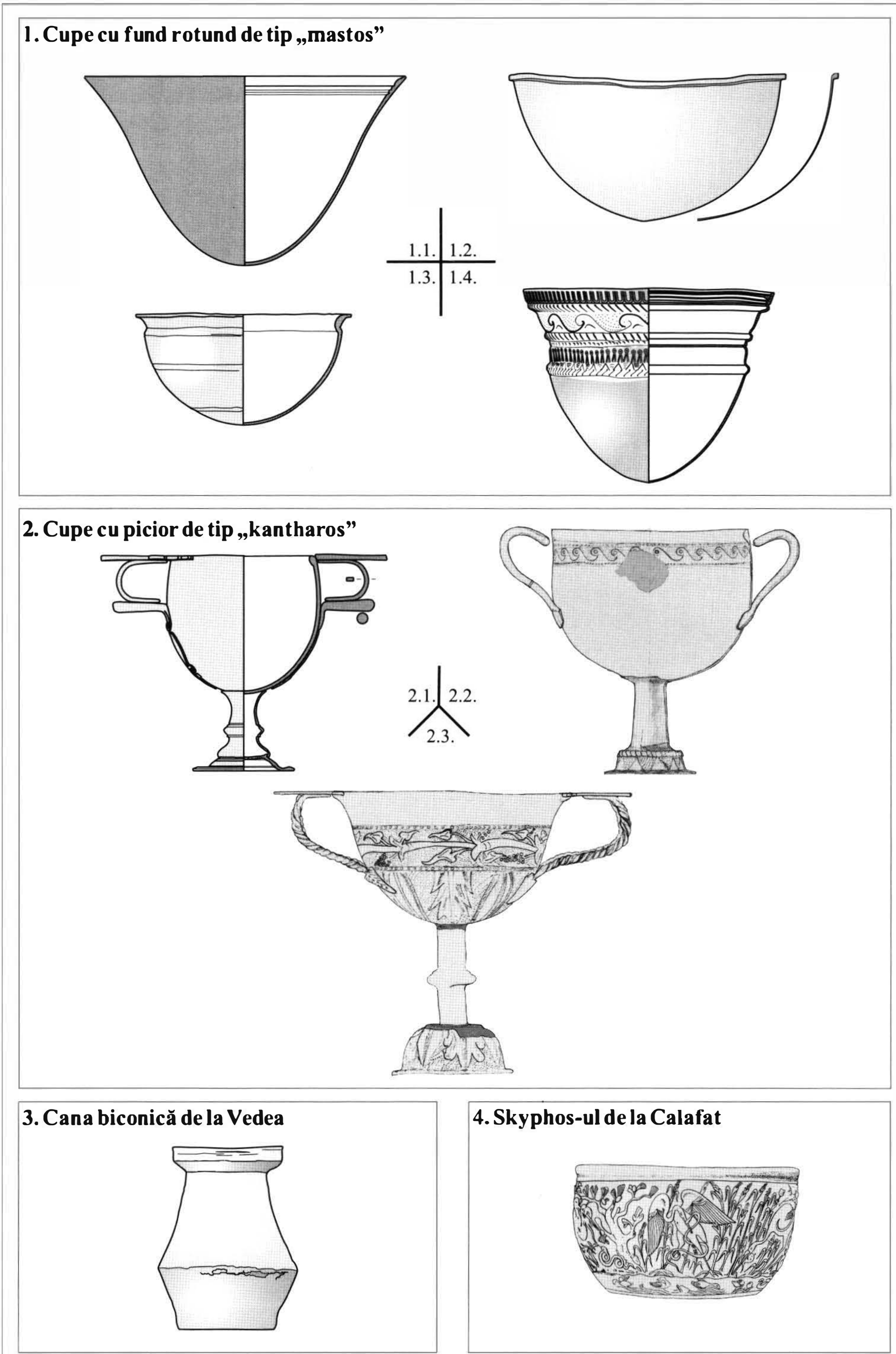

Fig. 6. Tipologia recipientelor de argint din Dacia preromană (scări diferite).

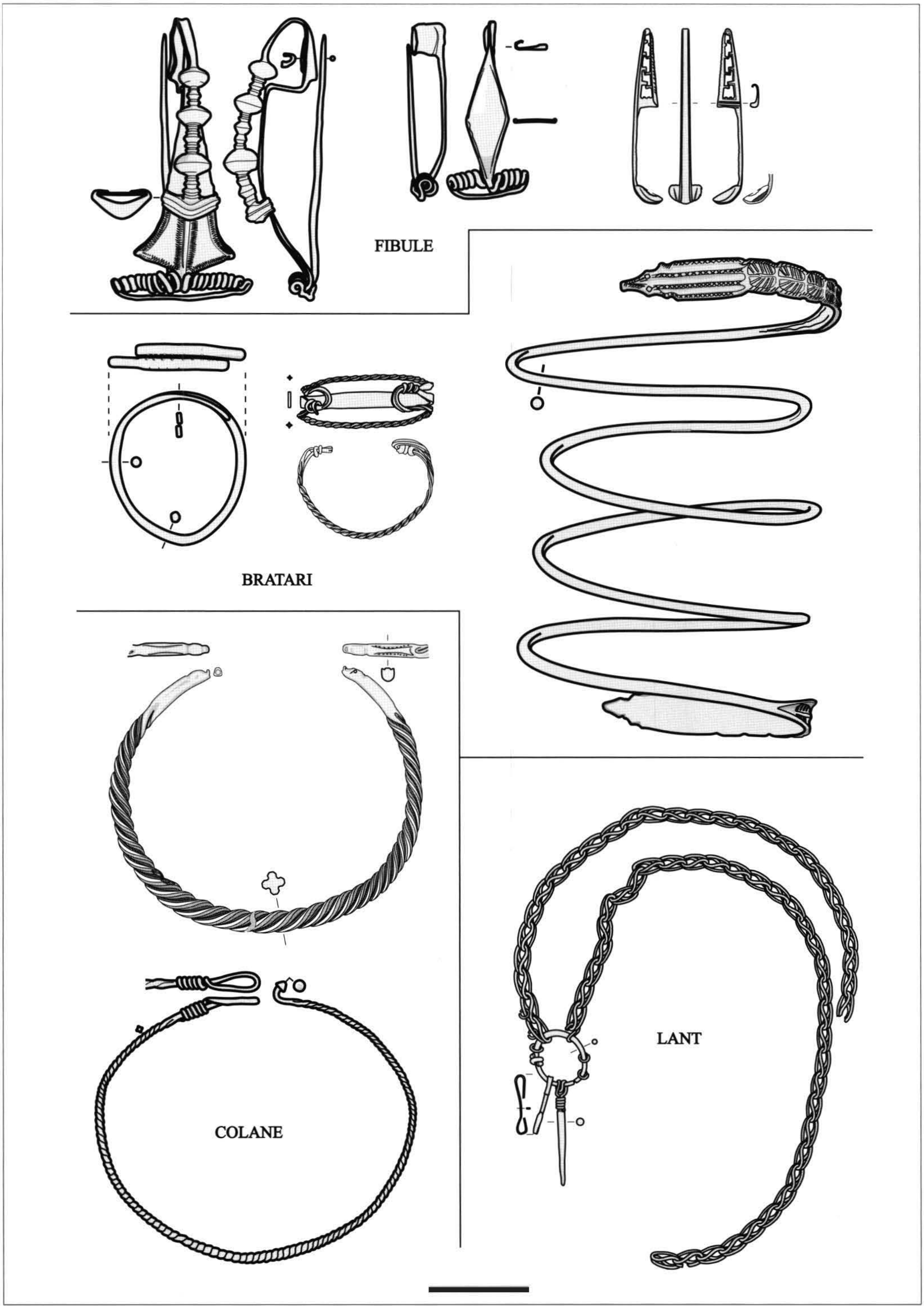

Fig. 7. Tipurile considerate reprezentative ale orfevreriei dacice.

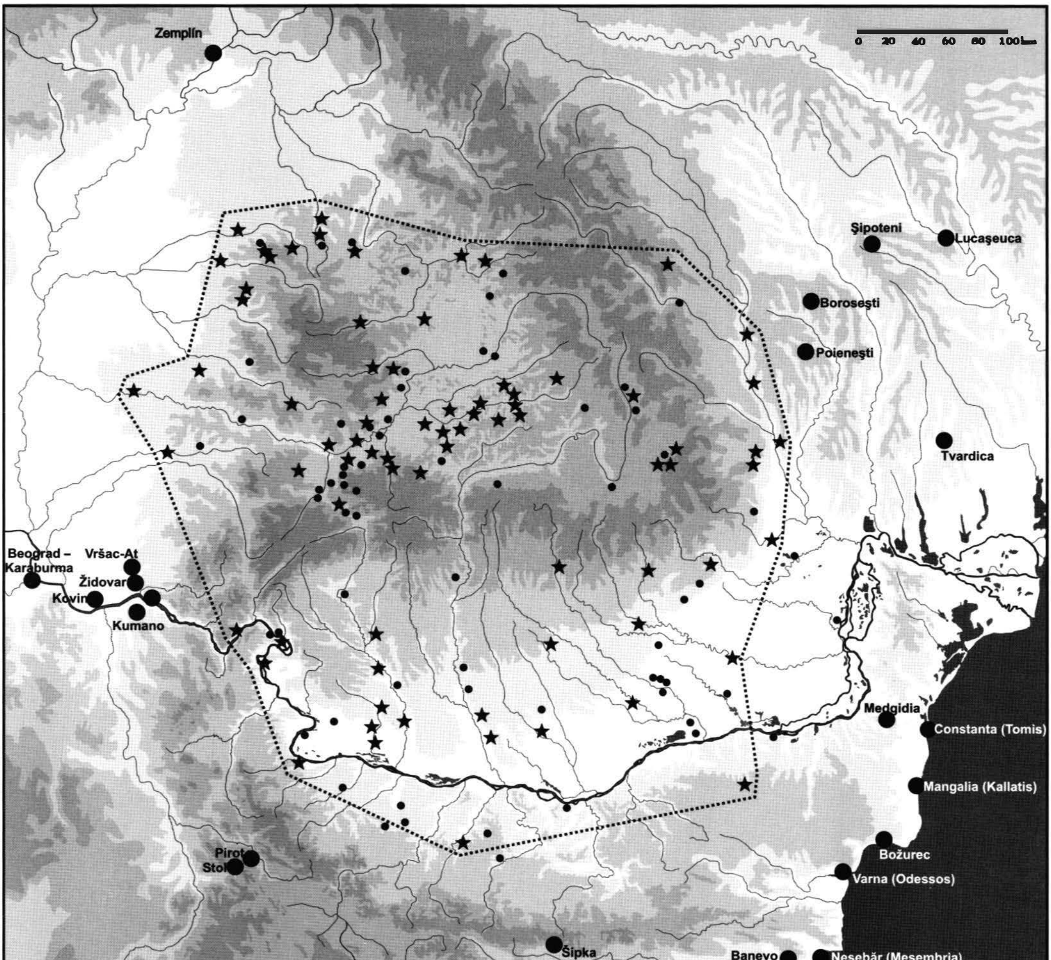

★ Localităţi în care au fost descoperite piese reprezentative ale orfevreriei dacice

• Localităţi în care au fost identificate piese cu o morfologie insuficient precizată sau considerată nereprezentativă pentru orfevreria dacică, dar care prin poziţia lor geografică pot fi incluse în arealul de răspândire al creaţiilor acesteia.

● Localităţi cu descoperiri de piese de orfevrerie atribuibile unor grupe culturale diferite de cea dacică

Fig. 8. Delimitarea arealului orfevreriei dacice.

Die ikonographischen Darstellungen der Spätlatènezeit aus Dakien, könnten als Ausdruck einer einheimischen, auf zwei (ein männliches und ein weibliches) komplementäre Prinzipien sich stützende Mythologie betrachtet werden.

Das weibliche mythologische Prinzip ist entweder durch das Thema einer *göttlichen weiblichen Triade*, wie auf den Phaleren von Lupu (hypothetisch auf der Platte von Săliştea, aber auch auf Tonpokale oder Gürtelschließen von Popeşti, Cârlomăneşti oder Zimnicea), oder *vielleicht*, durch den Gedanken der Paar weiblicher Gottheiten (wie auf den Phaleren von Bucureşti-Herăstrau, von den Fibeln von Coada Malului und Bălăneşti), oder auch die Darstellung einer einzigen weiblichen Gestalt (in Galiče und *vielleicht* in Jakimovo) dargestellt. Das männliche mythologische Prinzip ist durch das Thema des *Reiter-Helden*, wie auf den Phaleren von Surcea und Galiče oder das Thema des *Paares von Reiter-Helden* dargestellt.

Zwischen den zwei Themen mit weiblichen und männlichen Gottheiten kann eine ikonographische und mythologische Verbindung hergestellt werden, die von der Assoziation ihrer Darstellungen in den Funden von Lupu und Galice (und vielleicht auch in Jakimovo) als auch durch die möglichen Verbindungen mit der Ikonographie des *Thrakischen Reiters* und der kaiserzeitlichen *Donauländischen Reiter*, auch diese mit geheimnisvollen weiblichen Gottheiten kombiniert, suggeriert wird.

Es kann weiter die Frage gestellt werden, ob diese Komplementarität zwischen den weiblichen und männlichen Komponenten der einheimischen Mythologie, nicht als ein Fundament der Gestaltung von zwei, unterschiedlichen spätlatènezeitlichen rituellen Praktiken beiderseits der Südkarpaten erkannt werden könnte. Einerseits, die Gestaltung einer Grabsitte, welche die Heroisierung des Verstorbenen durch seine Investition mit den Zeichen des Reiters voraussetzt, kann in den westlichen Gebieten der Unteren Donau erkannt werden. Andrerseits, kann im siebenbürgischen Becken eine Sitte erkannt werden, welche die Organisierung und Deponierung von weiblichen Trachtgarnituren (nur selten in Grabzusammenhänge: Tilişca oder Poiana-Movila Hârtop) voraussetzt.

Die räumliche Differenzierung der zwei Sitten, die sich auch durch die symbolisierten Prinzipen unterscheiden (das weibliche und das männliche), könnte durch eine, von einem Gebiet zum anderen, differenzierte Darstellung der Modalität erklärt werden, in der das gemeinsame ideologisch-mythologische Fond in die Sitten eingeführt wurde. Im Gebiet der Unteren Donau, wurden durch die Grabsitten prägnant jene Komponente der einheimischen Mythologie ausgewertet, die sich auf der Heros-Reitter, durch die Investition des Verstorbenen mit den Zeichen des Reiters bezog. Zum Unterschied gab es in Siebenbürgen, wo die Grabsitten im allgemeinen, wie auch in anderen mitteleuropäischen Zonen, sublimiert waren, die Voraussetzungen, daß die Darstellung des mythologischen Fonds in vornehmlich Votivpraktiken zum Ausdruck kommt und zwar durch die Betonung der weiblichen Komponente, ausgedrückt in der Struktur der Schatzfunde.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

LUMEA FUNERARĂ ÎN MOESIA INFERIOR (SECOLELE I-III P. CHR.)*

LIANA OȚA

I. INTRODUCERE

Lucrarea își propune analiza mormintelor de epocă romană timpurie din Moesia Inferior, în principal doar pe baza materialului publicat. Cauzele acestei alegeri sunt multiple. Prima dintre ele ține chiar de numărul foarte mare al mormintelor romane timpurii descoperite până în prezent: din literatura de specialitate am strâns date asupra a 1495 de complexe. Am considerat că materialul publicat oferă un eșantion reprezentativ, pe baza căruia se poate întreprinde o analiză amănunțită, ale cărei concluzii să aibă valabilitate generală. Acolo unde a fost posibil, am căutat să completez datele publicate cu unele inedite (Histria, 2 Mai, Callatis, Enisala).

O a doua cauză derivă de fapt din cea anterior amintită. În general, materialul săpat a fost mai mult sau mai puțin bine publicat, deci problema nu era aceea de punere în circulație a unor noi complexe, care cred că nici nu aveau cum să schimbe imaginea de ansamblu, ci consta tocmai în încercarea de sintetizare a rezultatelor oferite de mormintele deja publicate. În mod paradoxal, după o serie de studii de sinteză apărute în intervalul 1961-1977, nu a mai fost întreprinsă nici o încercare de sistematizare a materialelor mereu nou descoperite. Atât în lucrările de specialitate, cât și în cele de popularizare, datorită tocmai marii cantități de material acumulate, ce necesita o analiză separată, rândurile scrise despre necropole erau parcimonioase. Mi s-a părut că ar fi binevenită o nouă încercare de sinteză, care să fie totodată și un bilanț a ceea ce s-a scris până în prezent, dar și o ocazie de evaluare a perspectivelor cercetării lumii funerare din Moesia Inferior în epoca Principatului.

În cele din urmă, trebuie să amintesc și o cauză cât se poate de practică a cantonării analizei mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior în materialul

* Lucrarea a fost susținută public la Facultatea de Istorie a Universității București, pe 23 februarie 2004, sub conducerea științifică a prof. dr. Zoe Petre. Din comisia de doctorat au mai făcut parte: prof. dr. Gheorghe Vlad Nistor, președintele comisiei, precum și prof. dr. Alexandru Barnea (Facultatea de Istorie a Universității București), dr. Alexandru Suceveanu (Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan"), dr. Lucia Marinescu (Muzeul Național de Istorie a României). Teza conține 340 pagini de text, 17 hărți, 53 figuri, 3 anexe - 2 cu grafice, 1 cu mormintele cu datare incertă.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, București, 2006, p. 201–210

publicat, şi anume ritmul susţinut al cercetărilor arheologice, sistematice sau de salvare, ceea ce face ca noile descoperiri să apară la intervale foarte scurte de timp. Aşteptarea publicării şi analiza *tuturor* mormintelor descoperite nu s-ar fi terminat, prin urmare, niciodată.

Lucrarea încearcă realizarea unei monografii funerare arheologice a unei provincii din Imperiul roman. De ce doar arheologice, este lesne de înţeles, căci volumul inscripţiilor şi monumentelor funerare este, la rândul său, enorm. Adunarea într-o singură lucrare a tuturor descoperirilor arheologice, epigrafice şi de artă reprezintă în acest stadiu al cercetărilor nu numai un demers ce depăşeşte clar limitele unui singur om, dar este o întreprindere riscantă şi din punct de vedere ştiinţific. Noile direcţii de cercetare tind spre o specializare din ce în ce mai pronunţată şi fiecare dintre cele trei domenii enunţate, arheologia, epigrafia şi arta funerară, au propriile metode de analiză. Riscam astfel să transfer, fie şi involuntar, concluziile dintr-un domeniu într-altul, în timp ce ideal ar fi, şi chiar se încearcă pentru alte epoci istorice, să se efectueze demersuri *paralele, independente, specializate*, ale căror concluzii să poată fi comparate abia la final.

Chiar şi numai arheologic, chiar şi cu cele câteva precedente din anii 1961-1977, o încercare de sintetizare şi de analiză a mormintelor de epocă romană timpurie de pe întreg teritoriul Moesiei Inferior nu a mai fost niciodată întreprinsă, din câte ştiu.

II. RITUL ŞI RITUALUL FUNERAR ÎN MOESIA INFERIOR. TIPOLOGIA MORMINTELOR

Tipurile de morminte definite de mine sunt:

I. Locul incineraţiei şi cel al înmormântării sunt identice (incinerare tip *bustum* - 58 morminte) = Alexandrescu JAa IV-VI (ruguri-morminte de suprafaţă, cu groapă de ardere în cruce; în groapă de ardere oval-alungită; în groapă de ardere în trepte) şi JAb VII (complexe de incineraţie cu ruguri în groapă de ardere circulară adâncă) = Barbu tipurile I-IV (incineraţie în groapă ovală şi uşor albiată; incineraţie în groapă dreptunghiulară mult adâncită; mormânt în trepte) = Getov tip IV (morminte de incineraţie în groapă)

Este mult mai corect să se folosească termenii de înmormântare-*bustum* (traducere pentru *Bustumbestattung*) şi înmormântare-*ustrina* (traducere pentru *Ustrinabestattung*). Termenul de "înmormântare", atrage T. Bechert (Bechert 1980, 255) atenţia, are un înţeles mai cuprinzător decât acela de mormânt, în cazul ritului incineraţiei, căci acoperă o multitudine de procese începând cu arderea cadavrului (pe loc sau la rug), urmată de înmormântarea cadavrului ars, a ofrandelor şi a altor rămăşiţe ale arderii. Între arderea defunctului şi închiderea mormântului s-au scurs cu siguranţă mai multe ore, dacă nu chiar o întreagă zi.

II. Locul incineraţiei şi cel al înmormântării nu sunt identice (incinerare la *ustrina*)

1. Resturile incinerației depuse în groapă (32 morminte) = Alexandrescu JB1 (complexe de incinerație cu arderea în afara tumulului, morminte pe sol) = Getov tip I (tumuli care cuprind şi rugul şi mormântul)

2. Resturile incinerației depuse în cutie (22 morminte) = Getov tip V varianta B (urne de piatră), tip VII (morminte de incinerație sau înhumație din plăci de piatră), tipul IX varianta A (incinerație sau înhumație în cutie cu acoperiş plan)

a. cutie construită din plăci sau lespezi de piatră

b. cutie construită din cărămizi sau țigle

3. Resturile incinerației depuse într-o urnă (135 morminte) = Alexandrescu JB3 (morminte în urnă) = Getov tip V varianta B (urne ceramice)

III. Morminte de înhumație

1. Morminte de înhumație cu defunctul depus în groapă (237 morminte) = Alexandrescu i (morminte de înhumație) = Barbu tip V-VI (mormânt simplu fără sicriu şi mormânt simplu în sicriu de lemn) = Getov tip II (morminte de înhumație secundară în tumuli, fără groapă) şi tip III (mominte de înhumație în groapă şi cutie)

Explicația răspândirii şi generalizării înhumației în Moesia Inferior este probabil de presupus atât ca influență a elementelor orientale de populație, bine atestate epigrafic, dar şi ca urmare a afluxului de populație romanizată.

2. Morminte de înhumație cu defunctul depus în cutie (95 morminte) = Barbu tip VII, IX, X, XI, XII, XIV (mormânt în țigle; mormânt construit din cărămidă; morminte din lespezi de calcar cu o singură încăpere; mormânt din lespezi de calcar cu două încăperi; mormânt cioplit dintr-un bloc de calcar; mormânt de cărămidă cu capac de sarcofag) = Getov tip III (morminte de înhumație în groapă şi cutie), tip VII (morminte de incinerație sau înhumație în plăci de piatră), tip VIII varianta A (înhumație în cutie dintr-un bloc de piatră, cu capac plan), tip IX varianta A (morminte de incinerație sau înhumație în cutie cu acoperiş plan)

a. cutii din lespezi de piatră

b. cutii din bolovani de piatră

c. cutii dintr-un singur bloc de piatră

d. cutii din cărămizi sau țigle

e. cutii din fragmente de cărămizi şi țigle

f. cutii din cărămidă combinată cu piatră

g. cutii din material neprecizat

3. Morminte de înhumație cu defunctul depus în sarcofag (95 morminte) = Barbu tip XIII (sarcofage) = Getov tip VIII varianta B (sarcofage)

O precizare metodologică, poate nu inutilă, mai ales prin prisma confuziei din literatura bulgară: prin termenul de "sarcofag" am înțeles doar monumentul cu arca realizată dintr-un singur bloc şi capacul în pantă dublă, cu acrotere. Toate celelalte tipuri care nu se încadrează descrierii menționate le-am socotit morminte de înhumație în cutie. Diferența între cutie şi sarcofag constă în special în forma şi decorul specific capacelor de sarcofag (în două ape, cu

acrotere), în timp ce prin cutii am înțeles construcții rectangulare, cu capacul plan sau cel mult în două ape, dar nedecorat.

4. Morminte de înhumație în ansamblu constructiv alcătuit din cameră funerară şi coridor, săpate în pământ, fără a fi zidite (91 morminte) = Barbu tip VIII (mormânt în firidă)

5. Morminte de înhumație cu defunctul depus în cavou (3 morminte) = Barbu tip XV, XVI (cavou cu o singură încăpere, cavou cu o singură încăpere şi vestibul)

IV. Morminte cărora nu li se cunoaşte decât ritul funerar

1. Morminte de incinerație (62)

2. Morminte de înhumație (42)

V. Morminte pentru care nu se precizează ritul funerar (cel puțin 484 de morminte sunt în această situație, datorită lacunelor publicării sau distrugerilor antice sau moderne)

a. nici un fel de detaliu asupra ritului, fiind publicat doar inventarul (407 morminte)

b. indicii de ritual, nu însă şi de rit, există pentru 77 de morminte

VI. Morminte-cenotaf (17)

VII. Nu sunt în realitate morminte

VIII. Nu este sigur caracterul funerar al complexelor

III. INVENTARUL MORMINTELOR

Nu mi-am propus o tipologie detaliată a obiectelor de inventar descoperite în mormintele de epocă romană timpurie din Moesia Inferior. Justificarea este dată de structura şi tema specifice lucrării, care analizează cu precădere ritualul funerar practicat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior în primele trei secole p. Chr. Din această perspectivă, o împărțire foarte amănunțită a pieselor de inventar după criterii de formă nu îşi are rostul, căci mobilierul funerar se circumscrie unor funcții bine definite, comprehensibile în cadrul larg al analizei de ritual, şi care pot fi identice sau diferite de funcțiile îndeplinite de aceleaşi piese în viața cotidiană. De exemplu, cănițele (indiferent de împărțirea lor tipologică - cu o toartă sau cu două toarte, fiecare cu numeroase variante) şi urcioarele (la fel, clasificate în urcioare cu o toartă sau cu două toarte, cu variante) pot îndeplini exact aceeaşi funcție în ritualul funerar, şi anume recipiente ce conțin ofrande alimentare.

Scopul a fost mai degrabă o trecere în revistă a categoriilor mari de obiecte de inventar ce se pot întâlni în mormintele datate în secolele I - III p. Chr. în Moesia Inferior:

1. opaițe (care reprezintă cel mai des întâlnit inventar funerar)
2. vase ceramice
3. vase de metal
4. vase de sticlă

5. ofrande (includerea acestei mari categorii de inventar după recipientele din ceramică, sticlă sau metal se justifică prin faptul că cea mai mare parte a sa a fost descoperită în interiorul amintitelor vase, alcătuind conţinutul lor. Aici am inclus: materii organice sau anorganice, fructe, conuri şi ouă)
6. monede
7. obiecte de podoabă
8. piese de port
9. piese de toaletă
10. obiecte de inventar cu rol de instruire (educaţional)
11. obiecte de uz casnic
12. instrumente medicale
13. piese de armament şi de echipament militar
14. care
15. obiecte legate de joc sau de petrecerea timpului liber
16. statuete
17. scaune
18. obiecte cu valenţe sacre
19. plăcuţe şi tipare
20. amenajarea mormântului şi toaleta mortuară
21. cuie
22. morminte fără inventar (329 la număr)

Trebuie însă spus că în cazul inventarelor mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior este greu de făcut o departajare absolută în ce priveşte încadrarea propriu-zisă tipologică. Cuţitele, de pildă, se întâlnesc atât în mormintele masculine, cât şi în cele feminine, în calitate de obiecte din trusa cosmetică, deci mai degrabă de încadrat printre obiectele de toaletă decât printre cele de uz casnic. Aceeaşi distincţie poate fi făcută şi pentru chei, care pot fi chei propriu-zise sau chei ale casetelor de toaletă din lemn.

Indiferent de categoria căreia îi aparţine din punct de vedere tipologic, orice piesă descoperită într-un mormânt nu poate fi considerată ca îndeplinind un rol aprioric şi imuabil prescris de regulile ritualului funerar. O discuţie, indiferent că are în vedere un singur mormânt sau o necropolă, trebuie să ia în considerare, cel puţin pentru epoca romană timpurie, *toate* caracteristicile de rit sau ritual ale complexelor funerare, pornind de la amenajarea exterioară a mormântului, tipul de înmormântare practicat şi sfârşind cu analiza obiectelor de inventar din punct de vedere numeric, al materialului din care au fost realizate, al poziţiei de depunere, tipologic şi cronologic. Din această perspectivă, mi se pare că se impune renunţarea la încercările de clasificare făcute pentru inventarele de epocă romană timpurie după modelul şi experienţa preistoriei. Poate fi citată tipologia de inventar propusă de M. Babeş (Babeş 1971, 25), care distingea la Enisala trei mari categorii de inventar, ţinând cont de funcţia fiecărui obiect în amenajarea mormântului: 1. obiecte care servesc practic la amenajarea mormântului (ca de pildă urnele), a rugului, sau la

diferite operații rituale; 2. ofrande (ceramică, mâncare); 3. obiecte de port. Impedimentul care face o astfel de tipologie inoperabilă în cazul mormintelor de epocă romană timpurie este faptul că nu ține cont de cele două momente diferite ca plasare în timp din cadrul ritualului funerar: înmormântarea defunctului şi a obiectelor pe care le purta, şi depunerea mobilierului funerar, tot proprietate personală. Unul şi acelaşi obiect poate marca momente diferite ale ritualului funerar (de pildă inele au fost descoperite la mână, deci purtate de defunct, dar şi lângă gleznă, deci depuse). Este mult mai utilă, însă doar ca punct de pornire, clasificarea, la prima vedere incompletă, propusă de T. Bechert (Bechert 1980, 257), între bunuri primare (care au fost arse sau îngropate odată cu cel decedat) şi bunuri secundare (depuse ulterior în mormânt, dar înainte de închiderea acestuia).

IV. PRACTICI FUNERARE ULTERIOARE ÎNMORMÂNTĂRII

Riturile legate de pomenirea periodică a morților sunt bine atestate de izvoarele literare. Arheologic însă, fenomenului amintit i s-a acordat prea puțină atenție, probabil şi datorită faptului că este mult mai greu de observat decât celelalte aspecte ale ritualului funerar, deoarece se desfăşoară în exteriorul gropii sepulcrale. Am preferat denumirea de practici funerare celei de rituri funerare datorită ariei mai mari de cuprindere pe care o are termenul "practici". Acesta nu implică în mod neapărat fenomene organizate, la nivel de familie sau colectivitate, ce au loc la anumite date bine cunoscute în calendarul religios roman. Am inclus, poate şi datorită faptului că cercetarea asupra fenomenului a fost practic inexistentă până acum, toate manifestările ce au legătură cu mormântul, ulterior depunerii cadavrului şi inventarului funerar în groapa complexului. Semnificația exactă a termenului "ulterior" nu se poate preciza, iar cauza este aceeaşi care m-a determinat să prefer o sintagmă neutră şi cu arie mai largă de semnificații. Cercetarea arheologică surprinde relativ puține momente din desfăşurarea ritualului funerar şi orice presupunere asupra intervalului de timp dintre închiderea complexului funerar şi diferitele practici funerare ulterioare înmormântării cred că este hazardată. Dau un singur exemplu, referitor la situațiile care pot fi interpretate drept resturi ale ospețelor funerare. Certitudinea dacă aceste ospețe au avut loc curând după înmormântare (*silicernium*), sau la un interval de nouă zile (*cena novemdialis*), şi deci constituie încă parte integrantă a *funus* (DA, s.v. *funus*, 1386), ori s-au desfăşurat după cele nouă zile, şi deci intră în categoria propriu-zisă a practicilor funerare ulterioare înmormântării, nu poate fi, în acest stadiu al cercetării, dobândită.

V. TIPOLOGIA NECROPOLELOR

I. Necropole care aparțineau unor fortificații romane şi/sau aşezărilor civile din jurul acestora (Dinogetia, Salsovia, Beroe, Sexaginta Prista, Capidava, Abrittus, Dimum, Carsium, Barboşi)

II. Necropole ale municipiilor (Noviodunum, Durostorum, Troesmis, Axiopolis, Novae, Tropaeum Traiani, Montana), şi ale singurei *colonia* din Moesia Inferior (Oescus)

III. Morminte cu caracteristici autohtone

III. 1. Necropole sau morminte plane (Enisala, Drašan, Tărgovište, Aliman, Hamcearca, Visterna)

Am folosit termenul de morminte cu caracteristici autohtone nu în dorinţa de a marca o dihotomie între roman şi autohton, aşa cum reiese uneori din literatură. Mai presus de apartenenţa etnică, ce nu poate fi rezolvată satisfăcător în acest stadiu al cercetărilor, cred că ar trebui să se renunţe la separaţia amintită, şi să se vorbească de o *populaţie provincială cu diferite grade de romanizare* trădate de caracteristicile mormintelor. Unele dintre necropolele rurale cu caracter mai pregnant roman nu este exclus să fi aparţinut populaţiei geto-dacice, dar, cel puţin în acest stadiu al cercetărilor, este vizibilă concentrarea în câteva puncte de pe teritoriul Moesiei Inferior a unei populaţii mai conservatoare sub raportul tipurilor de morminte (incineraţie în urnă sau în groapă) şi al inventarului. Inclusiv aceste grupe de populaţie trăiau sub stăpînire romană, care şi-a pus amprenta în mod vizibil, prin asocierea obiectelor de inventar tradiţionale, ca de exemplu ceramica lucrată cu mâna, cu cele produse în atelierele Imperiului.

III.2. Necropole tumulare cu caracteristici autohtone (Sredina)

III.3. Înmormântări izolate sau în grupuri mici tumulare (Pecineaga, Independenţa, Bărăganu, General Toševo, Tutrakanci, 2 Mai, Dimităr Ganevo, Kardam, Velikovo, Dălgopol)

IV. Morminte ale comunităţilor rurale cu caracter predominant roman (Arrubium, Crucea, Dulgheru, Gura Canliei, Horia, Mârleanu, Niculiţel, Mamaia, Pietreni, Neptun, Schitu, Sibioara, Urluchioi, Vadu, Apiaria, Asparuhovo, Butovo, între satele Samovodene şi Hotnica, Strahilovo, Hadžidimitrovo, Džuljunica, Krušeto, Stražica, lângă Balčik, Galata, Kokodiva, lângă Odessos, Štipsko, Goričane, Gorni Dăbnik, Kăpinovo, Kozlovec, Lizec, Mezdra, Madara, Suhindol, Lazar Stanevo, Dobri dial, Slomer, Lăžene, Momin sbor, Mogilec, Obročište, Pavlikeni, între satele Părvomajci şi Polikraište, Pčelnik, Plenimir, Carevec, Vardim, Pleven, Almus, Ljublen)

V. Necropole ale oraşelor greceşti (Tomis, Callatis, Histria, Odessos, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum)

VI. Grupă separată (Baia)

Lucrarea nu a avut un capitol de concluzii. Această alegere a fost dictată de considerentele pe care le-am expus deja, în introducere: lipsa sintezelor recente asupra mormintelor romane timpurii din Moesia Inferior, numărul mare de complexe descoperite, faptul că lucrarea mea rămâne, deocamdată, singura sinteză care are în vedere mormintele datate în secolele I-III p. Chr. de pe întreg teritoriul provinciei amintite. După ce am parcurs publicaţiile, şi după ce am redactat capitolele referitoare la rit şi ritual funerar, inventar şi tipologia mormintelor, mi-

am dat seama că ar mai fi încă foarte multe perspective din care se poate încerca o analiză. Adăugarea unui capitol de concluzii, care sugerează un demers deja încheiat, mi s-a părut că ar umbri tocmai ceea ce am intenţionat să fie această lucrare: un *început*.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RÉSEE 8, 1970, 2, p. 269-318.

P. Alexandrescu, *Necropola tumulară* în *Histria*, II, Bucureşti, 1966, p. 133-294.

A. Angelov, *Grabfunde aus der Südnekropole von Marcianopolis* (în bulg.), IzvestijaVarna 19 (34), 1983, p. 84-88.

A. Angelov, *Grabfunde in der Westlichen Nekropole von Marcianopolis*, IzvestijaVarna 21 (36), 1985, p. 55-62.

M. Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22, 1971, 1, p. 19-43.

V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22, 1971, 1, p. 47-68.

V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

E. Bârlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10, 1977, p. 127-151.

T. Bechert, *Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber*, ArchKorr 10, 1980, 3, p. 253-258.

M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanţa, 1968.

C. Chera, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17, 1984, p. 109-130.

Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1896, s.v. *funus*.

L. Getov, *Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l' époque romaine* (în bulg.), ArheologijaSofia 12, 1970, 1, p. 1-12.

C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Constanţa, 1967.

M. Irimia, *Consideraţii privind unele morminte tumulare din epoca romană descoperite în Dobrogea*, Pontica 20, 1987, p. 107-134.

T. Kovačeva, *Tombes nouvellement découvertes à Oescus* (în bulg.), ArheologijaSofia 10, 1964, 4, p. 67-71.

L. Oţa, *Necropole din Moesia Inferior în secolele I-III p. Chr.*, Apulum, 37, 2000, 1, p. 279-282.

D. Ovčarov, *Tumulus funéraire et sanctuaire thraces du III-e s. de n. ère près du village Ljublen, dép. de Tărgovište* (în bulg.), ArheologijaSofia 21, 1979, 3, p. 33-46.

A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure*, AISÉE, Bulletin, 17-18, 1987.

L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia*, Londra, 1991.

S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981.

G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9, 1984, p. 75-88.

G. Tončeva, *Tombes nouvellement découvertes aux environs d'Odessos* (în bulg.), IzvestijaVarna 15, 1964, p. 51-60.

J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Londra, 1971.

THE FUNERARY WORLD IN MOESIA INFERIOR (1st – 3rd CENTURIES A.D.)

ABSTRACT

In the present work, I am trying to make an archaeological funerary monograph for a province of the Roman Empire. I have defined eight types of structures:

I. The place of the cremation and the place of the burial are identical (*bustum* type cremation)

II. The place of the cremation and the place of the burial are not identical (*ustrina* cremation): 1. The cremation remains deposed in a pit; 2. The cremation remains deposed in a box; 3. The cremation remains deposed in an urn

III. Inhumation tombs: 1. Inhumation tombs with the deceased deposed in a pit; 2. Inhumation tombs with the deceased deposed in a box; 3. Inhumation tombs with the deceased deposed in a sarcophagus (by "sarcophagus" I meant only the monument with the arch made of one single block and a double inclined cover with acroterion. I considered all the other types that don't fit in the mentioned description as inhumation tombs in a box. The difference between a box and a sarcophagus consist mainly in the shape and the decoration specific to sarcophagus covers - double inclined, with acroterion. I meant by boxes the rectangular buildings, with a flat or at least double inclined cover, without decoration); 4. Inhumation tombs in a constructive complex consisting of a funerary chamber and corridor dug in the ground, without being built; 5. Inhumation tombs with the deceased deposed in a vault.

IV. Tombs whose only the funerary rite is known: 1. Cremation tombs; 2. Inhumation tombs

V. Tombs whose funerary rite is not specified

VI. Cenotaph-tombs

VII. These are not really tombs

VIII. The funerary character of these discoveries is not certain

Taking into account the funerary ritual of early Roman tombs from Moesia Inferior, a detailed typology of the grave goods is not necessary. For example: clay vessels belonging to different categories (jugs or beakers) could have the same function during the funerary ritual - vessels for holding liquids; the knives can be considered as household items or, in case they were discovered in female tombs, as parts of a cosmetical kit. The same item could have been used as inventory during different moments of the funerary ritual. Rings, for instance, were discovered near the hands of the deceased (meaning they were worn by the deceased), and near the ankle (meaning they were deposed).

I have also tried to establish a typology for all the manifestations linked to the tomb, after the deposing of the corpse and the funerary inventory in the pit, manifestations called post-funeral practices (Toynbee 1971, 50). I preferred this syntagma instead of funerary rites, because the term "practices" has a larger area. This doesn't necessarily imply organized events, in a family or a community, taking place at certain well-known dates in the Roman religious calendar (*Parentalia, Lemuria*). There is no exact meaning of the term "post-funeral". Not many from the unfolding of the funerary ritual are visible to archaeological research, and it is my belief that any suppositions on the time interval between the closing of the funerary complex and the various post-funeral practices are still precarious.

I have defined six types of Roman cemeteries, according to the type of site to whom they belong:

I. Cemeteries of Roman forts and/or of the nearby settlements

II. Cemeteries of Roman towns

III. Tombs with autochtonous features (by the term "autochtonous" I meant a more conservative population, taking into account the funerary ritual)

1. Flat tombs or cemeteries
2. Tumular cemeteries
3. Small groups or isolated tombs, both tumular

IV. Tombs of rural communities, with prevalent Roman features

V. Cemeteries of Greek towns

VI. Secondary tombs in a prehistoric barrow.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXV, 2005)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Prezenta serie marchează douăzeci şi cinci de ani de apariţie neîntreruptă a cronicii consacrate epigrafiei Daciei şi Scythiei Minor. De asemenea, acest an înregistrează apariţia unei culegeri epigrafice (*infra*, nr. 1097), care valorifică o mare parte a patrimoniului epigrafic înregistrat în cele 24 de serii anterioare ale cronicii noastre.

Ca şi în seriile precedente, se prezintă separat cele două arii geografice, *Dacia* şi *Moesia Inferior* (zona românească: Dobrogea); fiecare secţiune cuprinde bibliografia epigrafică şi inscripţiile nou descoperite sau revizuite. După modelul adoptat începând cu seria XIX-XX (1999-2000), prezentăm în prima secţiune şi o cronică a descoperirilor epigrafice externe privitoare la istoria Daciei.

A) DACIA

(nr. 1091-1122)

Bibliografie – Generalităţi

1091. *Corona Laurea.* Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu, Bucureşti, 2005, 552 p. (colegiul de redacţie: Crişan Muşeţeanu, Doina Benea; secretar de redacţie: Atalia Ştefănescu); pentru cronica noastră reţinem următoarele contribuţii:

– Mihai Bărbulescu, *Numen în inscripţiile votive din Dacia*, p. 85-89;

– Doina Benea, *Aurelius Goddes, magister figlinarum legionis*, p. 91-95; vezi *infra*, nr. 1116);

– Dorel Bondoc, *The officina of Ambiurus from Cioroiu Nou, Cioroiaşi commune, Dolj County*, p. 107-117;

– Dan Isac, *Inscripţii votive din Gilău (jud. Cluj). (Noi date despre cariera militară a lui P. Aelius Maximus)*, p. 247-257 (vezi *infra*, nr. 1120-1122);

– Eleonora Mancini, *La comunicazione verbale fra i Daci e i Romani*, p. 287-292;

– Carmen Mihăilă, *Dedicanţii reliefurilor votive din Dacia*, p. 319-326;

– Atalia Ştefănescu, *The Religion of the Soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, p. 501-508.

1092. Doina Benea, Ioana Hica, *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie de la Dunărea de Jos*, Timişoara, 2004, 192 p.

După *Introducere* (politica religioasă în epoca tetrarhiei şi legislaţia creştină în epoca lui Constantin şi a urmaşilor săi), Doina Benea (cap. 2 şi 3), prezintă mai întâi măsurile de desacralizare şi cu caracter antipăgân din provinciile de la Dunărea de Jos, apoi urmăreşte acelaşi proces în Dacia, inclusiv reutilizarea monumentelor (epigrafice şi sculpturale) ca materiale de construcţie. În cap. 4, Ioana Hica tratează despre reutilizarea monumentelor antice în arhitectura funerară de pe teritoriul fostei provincii Dacia (pe baza cercetărilor de la Napoca) (p. 86 şi urm.).

1093. Eduard Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane - Die Armee im Südwesten des römischen Dakien*, Timişoara, 2005, 225 p.

1094. Irina Nemeti, *Calea Zânelor. Moşteniri antice în mitologia românilor*, Cluj, 2004, 304 p.

1095. Sorin Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia eomană*, Cluj, 2005, 423 p.; cu un repertoriu al descoperirilor epigrafice şi sculpturale (p. 327-380, nr. 1-348).

1096. Raymund Netzhammer, *Antichităţile creştine din Dobrogea*, Bucureşti, 2005, 209 p. Ediţia originară: *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti, 1918 Traducere în româneşte de George Guţu; ediţie îngrijită de Alexandru Barnea.

1097. Constantin C. Petolescu, *Inscripţii Latine din Dacia*, Bucureşti, 2005, 332 p. Culegerea cuprinde trei părţi:

– I. Diplome militare (nr. 1-9: rectificări şi completări la IDR, I; nr. 10-50: diplome descoperite şi publicate ulterior);

– II. Inscripţii din Dacia Superior şi Dacia Inferior (rectificări şi completări la IDR II şi III/1-6): nr. 51-461;

– III. Inscripţii din Dacia Porolissensis (inscripţiile publicate *post CIL III*, deci începând din anul 1903, sau rectificate): nr. 462-805.

Urmează indici (nume de persoane; armata romană; organizare orăşenească; viaţă religioasă; denumiri geografice; împăraţi romani şi casa lor domnitoare; date consulare; cuvinte remarcabile; locul descoperirii inscripţiilor; conţinutul inscripţiilor) şi concordanţe bibliografice.

Îndată după apariţie, am primit scrisori din partea colegilor Radu Ardevan şi Nicolae Gudea (Universitatea din Cluj), cu o serie de observaţii şi sugestii. Astfel, R. Ardevan ne atrage atenţia asupra unor inscripţii, dintre care reţinem aici: nr. **59**, numele dedicantului din r. 2 poate fi *C. Nae(vius)*; noi am preferat lectura lui Al. Bărcăcilă, CN· AEM., dar personajul trebuia să aibă *tria nomina* (cum a sugerat R. Ardevan în ActaMN, 21, 1984, p. 105 nota 111), prin urmare *Cn. Aem(ilius) [- - -]nus* (vezi CEpR, V, 326); nr. **183**: în lucrarea sa *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998, rep. epigr. 506, R. Ardevan acceptă în partea finală a inscripţiei *ob / honor(em) q(uin)q(uennalitatis) port[u]s* (de fapt, lectura lui Al. Bărcăcilă); de asemenea, ni se atrage atenţia asupra omiterii unor inscripţii de la Napoca (reproduse acum *infra*, nr. 1117-1119). La rândul său, N. Gudea ne atrage atenţia supra unor piese din categoria *instrumentum*, omise sau prezentate eronat.

1098. Ion Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic*, Craiova, 2005, 179 p. (în care sunt cuprinse şi cele 49 planşe, cu desene şi fotografii). Pentru cronica noastră reţinem: un mic fragment de diplomă militară (vezi *infra*, nr. 1110); p. 41, nr. 1, pl. XV/11 (desen): un *mortarium* cu ştampila pe două rânduri, *ARPV / IENIV(s)* (ILD, 89); *ibidem*, nr. 2, pl. IX/1 (desen): alt fragment de *mortarium* cu ştampila *[C]LDONIT[I Evaresti]*, de un tip prezent în multe descoperiri din Dacia (vezi ILD, 144-145, 148, cu bibliografia); câţiva grafiţi ceramici (vezi pl. XVIII), înregistraţi în CEpR, XVIII, 780 şi ILD, 88.

1099. Radu Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior: Herkunft und Status*, în: *Ad Fontes !* Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freuden (hrsg. Herbert Heftner und Kurt Tomaschitz), Wien, 2004, p. 593-598. Despre aceşti colonişti, vezi şi contribuţia lui I. Piso, citată în seria precedentă a acestei cronici (XXI-XXIV, nr. 955).

1100. Idem, *Die Turanii von Sarmizegetusa*, în vol.: *"Eine ganz normale Inschrift"... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber*. Festschrift zum 30. April 2005 (hrsg. Franziska Beutler und Wolfgang Hameter), Wien 2005, p. 197-202. Vezi şi mai departe, nr. 1112.

1101. Idem, *CIL III 1596 – Ergänzung und Andeutung*, în Hungarian Polis Studies, 11, 2004, p. 107-113. Vezi *infra*, nr. 1113.

1102. Idem, *Autour de l'inscription CIL III 1474 = IDR III/2, 379*, Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, 9/1, 2005, p. 241-249. Vezi *infra*, nr. 1111.

1103. Constantin C. Petolescu, *Albata decursio,* Analele Universităţii din Craiova. Seria ştiinţe filologice, limbi şi literaturi clasice, I, 2004, p. 164-169. Articol sintetic pe baza informaţiilor lui Tacitus (Istorii, II, 89) şi Historia Augusta (*Vita Gallieni*, 8,1), a inscripţiilor de la Heliopolis (CIL III, 6693 şi 14387 ff) şi Berytus (AnnÉp 1998, 1435).

1104. Idem, *C. Statilius Crito,* StCl 40-41, 2004-2005, p. 251-254. O nouă diplomă militară (publicată de Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmusems,* Mainz, 2004, p. 71, nr. 23), datând din 20 august 127, atestă pe *C. Statilius Crito*, în calitate de prefect al cohortei *I Thracum Syriaca* din armata Moesiei Inferioare. El era fără îndoială înrudit cu *T. Statilius Crito*, istoricul şi medicul lui Traian, menţionat în două inscripţii (de la Efes şi Heraclea Salbake); vezi despre acest medic scriitor: I. I. Russu, StCl 14, 1972, p. 111-128. Prefectul menţionat acum era fără îndoială originar tot din Heraklea Salbake din Caria, prin urmare înrudit cu celebrul personaj din anturajul lui Traian.

1105. Idem, *Cariera centurionului M. Calventius Viator,* Pontica 37-38, 2004-2005, p. 195-198.

Personajul este cunoscut mai întâi dintr-o inscripţie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 7904 = IDR, III/2, 205), cu rangul de *centurio leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (pe timpul domniei lui Traian). Personajul reapare într-o inscripţie de la Gerasa, în Arabia (AnnÉp, 1915, 42): o dedicaţie către Diana Augusta, pentru sănătatea împăratului Hadrian, pusă de către *equites singulares eius*, sub ordinele lui M. Calventius Viator, centurion al legiunii V Macedonica. După părerea autorului, un detaşament din legiunea V Macedonica (din armata Moesiei Inferioare) a luat parte la războiul lui Traian contra parţilor; după război, Viator a fost detaşat în garda de *equites singulares* a lui P. Aelius Hadrianus, desemnat legat al Syriei în 117; după ce Hadrian primeşte domnia, aceeaşi gardă de corp asigură temporar protecţia noului împărat. Viator ar putea să apară şi într-o altă inscripţie de la Lambaesis, în Numidia (CIL, VIII, 2532 = 18042; ILS, 2487; vezi şi AnnÉp, 1974, 724).

1106. Idem, *Drobeta în timpul domniei împăratului Hadrian,* Drobeta, 15, 2005, p. 123-129.

Pentru a evita o invazie barbară peste Dunăre, împăratul Hadrian a decis, îndată după primirea domniei, să dezafecteze temporar podul de peste Dunăre; acesta a fost probabil restaurat în 123, cu ocazia vizitei împăratului în provinciile dunărene, rămânând poate în funcţie până în vremea războiului lui Marcus Aurelius cu sarmaţii şi populaţiile germanice de la Dunăre (anii 168-180). Cu acelaşi prilej, castrul de la Drobeta a fost pus sub autoritatea legatului-guvernator al Moesiei Superioare; din acest motiv, *cohors III Campestris,* garnizoana castrului, apare în diplomele militare din anii 132 (RMD IV, 247), 160 (CIL XVI, 111) şi 161 (RMD I, 55) printre trupele provinciei Moesia Superior.

1107. Ioan. Piso, *Sarmizegetusa,* în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 26, col. 513-518 (Sarmizegetusa Rhegia şi *colonia* romană).

1108. Idem, *La Mésie Supérieure et les débuts de Sarmizegetusa,* în vol.: *Römische Städte und Festungen an der Donau.* Akten der regionalen Konferenz Beograd 16-19 Oktober 2003, Belgrad, 2005, p. 119-124.

De reţinut aici, dintre epigrafele citate, cele două conducte de plumb cu inscripţie (CEpR XIX-XX, 856; ILD, 288); cifra de pe una dintre conducte (CXXVIII) era o însemnare a numărului de ordine în care trebuiau asamblate conductele; dar cele două nume nu sunt ale unor magistraţi municipali, ci probabil ale antreprenorilor unei firme de *plumbarii.* Vezi şi ştampilele de pe lingoul ştampilat: *infra*, nr. 1114.

Inscripţii recent publicate sau revizuite

(nr. 1109-1122)

1109. ***Drobeta.*** Bloc dreptunghiular de calcar din cariera de la Vărânic descoperit în anul 2005 cu ocazia unor lucrări de dragare în albia Dunării, la o distanţă de circa 250-300 m de malul fluviului. Dimensiuni: 1,30 × 0,67 × 0,60 m. Textul era încadrat de o ramă, acum distrusă (probabil urmare a

martelării, în vederea reutilizării ca material de construcție; cu această ocazie a fost distrus în mare parte textul din ultimele două rânduri). Litere îngrijit gravate, înalte de 4,5 cm; ligaturi: r. 2 *I* + *T*, 4 *M* + *A*, 8 *A* + *V*, 11 *N* + *D*. Expus în parcul arheologic din curtea Muzeului Regiunii Porților de Fier.

I. Stîngă, Drobeta 15, 2005, p. 130-133, fig. 1-2 (desen și foto).

D(is) M(anibus)
G(aius) Domit[ius]
Ale[x]an[der],
vet(eranus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)]
[e]x sig(nifero) v[i]x(it) a[nn(is)]
LXX. G(aius) Dom[i]-
tius Nicos-
tratus, aug(ustalis)
[c]ol(oniae) Sept(imiae) D(robetensis),
p[a]trono
secundum
[voluntatem]
[testam]e[nti]

Personajele menționate, veteranul C. Domitius Alexander și libertul său G. Domitius Nicostratus, sunt nou cunoscuți în prosopografia Drobetei. Pentru alți militari din această legiune, vezi IDR II, 36 (un centurion în activitate, care ridică piatra funerară a soției sale), 39 *vet. leg. V Mac. ex bf. trib.*, 40 *vet.*, 41 *vet. [e]x bf. cos.*, 67 *vet. cand. L. V M.*. Pentru alți augustali, vezi IDR, II, 50 *aug(ustalis) c[ol(oniae)] Drub(etensis)*, 52 *aug(ustalis) m(unicipii) H(adriani) D(robetensis)*; ILD, 56 *aug(ustalis) col(oniae) Drub(etensis)*.

Datorită faptului că numele coloniei apare însoțit de gentiliciul imperial, inscripția poate data în jurul anului 200 (vezi în acest sens și inscripția IDR, II, 5, din timpul lui Caracalla); în inscripțiile de mai târziu, gentiliciul imperial este cel mai adesea omis (vezi astfel IDR, II, 6, 13, 50, 181).

1110. Gârla Mare (jud. Mehedinți). Mic fragment de diplomă militară *(tabella I)*, descoperit în cursul săpăturilor la *villa rustica*.

I. Stîngă, *op. cit.* (vezi *supra*, nr. 1098), p. 97, pl. VI/3 și XLVI/4 (desene, cu propunere de reconstituire parțială).

Intus:

[- II Gallorum Pannon]ica
[et II Fl(avia) Commag(enorum) et II Gall(orum) Dac]ica et
[- IIII Hisp]ano-
[rum etc.

Extrinsecus:

[Descriptum et recogni]t[um ex tabula]
[aenea quae fixa est Ro]mae [in muro post]
[templum divi Au]g(usti) ad [Minervam]

După dispunerea trupelor reconstituite, micul fragment ar putea data din timpul domniei lui Hadrian (cf. ILD, 34) sau din timpul lui Antoninus Pius (cf. CIL XVI, 90 = IDR, I, 14, anul 144).

1111 (= CIL III, 1474; IDR III/2, 379). ***Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*** Monument funerar (probabil altar), dispărut. Textul transmis de Mezerzius, de la care a fost preluat de Acursius și Lazius, iar de la aceștia de Gruterus. Ultimele două rânduri (7-8) au fost gravate pe latura dreaptă („alio latere", Gruterus).

N. Gostar, Sargetia 14, 1979, p. 659-661 (care atrăgea atenția că ultimele două rânduri au fost gravate pe latura dreaptă a altarului); R. Ardevan, *loc. cit.* (v. *supra*, nr. 1102), cu o nouă lectură a ultimelor două rânduri.

Textul inscripție de pe fața altarului este următorul:

D(is) M(anibus)
Antoniae Bonosae vix(it) ann[is]
XXXVII; Aurel(io) Constantio, eq(uiti) R(omano),
dec(urioni) col(oniae) Vimin(acii), vixit annis VL;
P(ublio) Antonio Viatori, mil(iti) leg(ionis) VI
Victricis frum(entario), vix(it) ann(is) XVIIII;
P(ublius) Anto[n(ius) Super, infelix pater.

Pe una din fețele laterale, probabil cea din dreapta, s-a adăugat ulterior, după moartea personajului dedicant din textul principal:

P. Ant(onius) [Super, trib(unus) co]h(ortis) III De[l]ma[t]arum,
vix[it] ann[is] [.]XXXIIII infelix pater

În IDR III/2. 379, vârsta este reprodusă *XXXIIII*, iar Ardevan propune *[X]XXXIIII* ani; dar P. Antonius [- - -] era probabil tatăl celor doi purtători ai gentiliciului *Antonius*, morți amândoi înaintea sa; de aceea, vârsta sa ar putea fi mai degrabă *[L]XXXIIII* ani. Pe de altă parte, N. Gostar citea rangul personajului: *vet(eranus) ex b(e)n(eficiario) trib(uni) co[h(ortis)]* etc.

Inscripția ar data către mijlocul secolului al III-lea, datorită mențiunii coloniei Viminacium (Ardevan).

1112 (= CIL III, 1511; IDR III/2, 445). ***Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*** Altar funerar de calcar. Dimensiuni: 1,28 × 0,87 × 0,67 m. Textul a suferit unele deteriorări în partea dreaptă (începând cu r. 6), precum și la rândurile finale; literele din ultimul rând sunt gravate pe ramă. Textul reluat și discutat de R. Ardevan, *op. cit, supra* nr. 1100 (însoțit de un desen):

D(is) M(anibus)
M(arco) Turr(anio) Fron-
toni, dec(urioni) col(oniae),
vix(it) ann(is) XXII,
et Fanniae Maxi-
mae vix(it) ann(is) XX
et Turr[a]ni[is] Ant-
onino v[ix(it) an]n(is) XX
et Maxi[mo] d[ec(urioni)]
col(oniae) v[i]x(it) an[n(is) XXX]
[Tur]ran(ius) Iu[s]tu[s]
dec(urio) col(oniae) m[e]t(ropolis)
et Maxima ei[us]
fil(iis) posu[erunt]

1113 (= CIL III, 1596 «Daciae incertae»; IDR III/2, 249). Altar (?); dispărut. Textul ameliorat de R. Ardevan, *op. cit. supra* nr. 1101 (care consideră că piatra provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
[F]u[lg]ur[a]tor[i] pro
salute sua et su-
orum M(arcus) A[u]r(elius) De-
coratus, dec(urio)
col(oniae) Aeq(ui), flam(en)
aedil(is) et M(arcus) Aur(elius) [P]hili-
pp[ia]nus de[c(urio)] col(oniae)
A[e]q(ui) quaest(tor) [...]
v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)
Perpetuo et

Corneliano
co(n)s(ulibus) (ante diem) VIII idus
Iunias

Datare: 25 mai 237. Cei doi consuli erau *L. Marius Perpetuus* şi *L. Mummius Felix Cornelianus;* vezi: A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 66.

1114. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Lingou de plumb descoperit în 1994 în cursul săpăturilor din *forum vetus;* de fapt, este vorba de două lingouri suprapuse, care nu au putut fi desprinse. Dimensiuni totale: î = 14 cm; L = 60-51 cm, l = 20-12 cm; greutatea; 93,400 kg.

I. Piso, în *Römische Städte* (vezi *supra,* nr. 1108), p. 122-123, fig. 2 (foto).

a) Pe baza mică a lingoului s-a realizat, la turnarea acestuia, o inscripţie cu literele în relief, înalte de 3-4,2 cm: *Imp(eratoris) Tr(aiani) me(talla) Ulp(iana).*

Pe baza mare, după turnare, s-au realizat trei mărci în adâncime:

b) *Imp(eratoris) Tr(aiani) met(alla) [...];* litere înalte de 1,2 cm;

c) *C(oloniae) [U(lpiae) D(acicae) S(armizegetusae)];* î = 0,8 cm;

d) *C(oloniae) U(lpiae) D(acicae) S(armizegetusae);* î = 0,8 cm.

Ştampilele *a-b* se referă la numele producătorului: *metalla Ulpiana,* aflate probabil în Dardania (Moesia Superior). Celelalte două mărci, *c-d,* conţineau numele destinatarului, oraşul-capitală a noii provincii Dacia.

1115. *Alburnus Maior.* Altar de gresie tufitică, descoperit întâmplător (recuperat în anul 2002); profilatiri pe faţa cu inscripţie, sus şi jos. Dimensiuni: 0,56 × 0,22 × 0,21 m.

Sorin Cociş, Gelu Oloşutean, EN 12, 2002, p. 167-170 (foto, desen).

Mercu(rio)
Plator
Implei
v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito)

Dedicantul pare a mai fi atestat la Alburnus Maior: *Plator Implai* (ILD, 395).

1116 (= IDR III/6, 161 şi 163). Cărămizi ştampilate ale legiunii XIII Gemina; rectificări de lectură:

Doina Benea, *op. cit.* (*supra,* nr. 1091).

– IDR III/6, 161, ştampilă cu inscripţia pe două rânduri: *Aur(elius) Godes M(- - -) / leg(ionis) XIII G(eminae)* (litera *S* inversă). Litera stingheră de la sfârşitul r. 1 era citită de Cl. L. Băluţă *m(anu)* (dar, în acest caz, numele meşterului cărămidar ar fi trebuit să fie în cazul genitiv). D. Benea (pe baza ştampilei următoare) întregeşte *m(agister).*

– IDR, III/6, 163, ştampila *LEG XIII G / AVR· GODMFI*; în r. 2, inscripţia este răsturnată (numai *R* este „normal"). D. Benea propune lectura: *Aur(elius) God(es), m(agister) fi(glinae)*; între alte analogii, autoarea citează IDR, II, 107 (Drobeta): *in figlinis magister.*

1117-1119. Reproducem în continuare trei inscripţii de la Napoca, omise din culegerea noastră *ILD* (vezi *supra,* nr. 1097).

1117. *Napoca.* Fragment de bază de statuie imperială; înălţimea: 1,37 m. Literele scad în înălţime de la 9 la 7 cm.

C. Daicoviciu, Dacia 7-8, 1939-1940, p. 313, nr. 1, fig. 11 (foto); AnnÉp 1944, 39.

Imp(eratori) C[aes(ari)]
M(arco) Iul(io) [Phi-]
lippo [P(io) f(elici) in-]
vict[o Aug(usto)]
5 *pont[ifici]*
max(imo), [trib(unicia)]
pot(estate) c[o(n)s(uli)]

res p[ubl(ica)]
col(oniae) N[apoc(ensis)]

1118. ***Napoca.*** Frgment de bază de statuie imperială din calcar, înaltă de 1,37 m. Litere înalte între 7-6,5 cm; în r. 6, ligatura *M + A*.

C. Daicoviciu, Dacia 7-8, 1939-1940, p. 313, nr. 2 (fără ilustrație); AnnÉp 1944, 40.

Marc[iae]
Otac[iliae]
Sever[ae]
sanct[iss(imae)]
Augus[tae]
d(omini) n(ostri), mat[ri Phi-]
lippi n[obilis-]
simi Ca[es(aris)
et ca[str(orum)
resp(ublica) col(oniae) [Nap(ocensis)]

1119. ***Napoca.*** Fragment de stelă funerară decorată la colțuri cu acrotere, iar în fronton cu frunze de acant. Dimensiuni: 2,10 × 0,61× 0,24 m. Litere înalte de 5,5 cm; ligaturi: r. 2 *A + V*, 3 *A + N*, 4 *A + V* și *A + N*.

C. Daicoviciu, Dacia 7-8, 1937-1940, p. 314, nr. 3 (fără ilustrație).

D(is) M(anibus)
Aur(elius) Firmus
vix(it) ann(os) XXX
Aur(elius) Iulianus
frater
b(ene) m(erenti) p(osuit)

1120-1122. Gilău (jud. Cluj). Inscripții apărute în anul 1986, cu ocazia unor lucrări de escavare la noul sediu al primăriei din Gilău. Acum la Muzeul din Cluj.

D. Isac, în *Corona Laurea* (v. *supra*, nr. 1091), p.247-257

1120. ***Ibidem.*** Altar de gresie nisipoasă gălbuie, ușor ciobit la partea stângă cu ocazia descoperirii. Dimensiuni: 0,43 × 0,94 × 0,17 m; câmpul epigrafic: 0,21 ×0,18 m; litere înalte de 4,8-5 cm.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 248-252, nr. 1, fig. 1 (foto, desen).

Sil(vano) Dom(estico)
P(ublius) A(elius) Max[i]-
mus, s(es)q(uiplicarius)

Autorul identifică pe dedicant cu cel din inscripțiile de la Napoca (CIL III, 855) și Ciumăfaia (ILD, 582) (vezi p. 251: „Concluzia este că aproape nimic nu se opune în a-l considera pe P. Aelius Maximus, *sesquiplicarius* de la Gilău, același personaj cu cel ce va ridica inscripția de la Napoca lui I O M (CIL III, 855) și în consecință identic cu înaltul demnitar municipal de la Napoca și poate Sarmizegetusa, devenit *eques Romanus* și administrându-și averea în impozanta sa villă rustică de la Ciumăfaia" (pentru inscripția de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, vezi IDR, III/2, 14; pentru cea de la Napoca, ILD, 554).

1121. ***Ibidem.*** Altar de gresie nisipoasă gălbuie, atent finisat; capitelul este prevăzut cu un fronton triunghiular și ornat cu elemente vegetale stilizate. Dimensiuni: 0,665 × 0,22 × 0,16 m. Câmpul epigrafic (cu deteriorări): 0,33 × 0,17 m; litere îngrijite, înalte de 3-3,5 cm; în r. 2, ligatura *M+A*.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 253-254, fig. 2 (foto și desen).

He[rc]uli
M[ar]o, eq(ues)
[al(ae)] S(ilianae) mis(sicius)
sum[pt(ibus, is) s(uis) ?]

5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Trupa menţionată staţiona în castrul de la Gilău (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, p. 76-78, nr. 14). Cognomenul *Maro* mai este atestat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR III/2, 287) şi Drobeta (IDR II, 136). Pentru *missicius*, vezi: A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2], Köln – Graz, 1967, p. 78-82; I. Piso, IDR III/5, 475.

1122. ***Ibidem.*** Fragment de altar din gresie nisipoasă gălbuie; lipsă jumătatea stângă şi partea de sus (capitelul). Dimensiunile actuale: 0,75 × 0,20 × 0,20 m. Litere înalte de 5-5,5 cm.

D. Isac, *loc. cit.*, p. 253-254, fig. 3 (foto şi desen).

[D]is Pa-
[t]riis
[Au]r(elia)
[V]era
5 *[v(otum) s(olvit)] l(ibens) m(erito)*

Pentru *Dii patrii*, editorul inscripţiei se gândeşte la zeii palmirenieni (cf. IDR III/2, 18) de la Ulpia Traiana; ar mai putea fi vorba şi de zeii părinteşti ai maurilor (cf. IDR III/3, 47 de la Micia). În Dacia Porolissensis staţionau deopotrivă formaţiuni de palmireni şi de mauri.

Inscripţii externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1123-1127)

1123. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella I;* dimensiuni: 15 ×12,3 cm). *Constitutio* din anul 131 pentru armata provinciei Mauretania Caesariensis.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 153, 2005, p. 188-194, nr. 1.

Transcriem numai textul cu numele titularului diplomei, un fost pedestraş al cohortei *I Flavia Musulamiorum*, precum şi numele soţiei şi copiilor lor:

ex pedite
Diurdano Damanaei f(ilio) [Daco]
et Zispier Zurosi fil(iae) uxori eius [...]
et Decebalo f(ilio) e[ius]
et Dossacho f(ilio) e[ius]
et Comadici f(ilio) e[ius]
et Davappier fil(iae) e[ius]
et Daeppier fil(iae) e[ius]

Remarcabilă prezenţa în diplomă a tuturor membrilor acestei familii de daci: tatăl, abia lăsat la vatră, cu un nume autentic dacic (*Diurdanus:* IDRE II, 339; vezi şi AnnÉp 1997, 1753 = 1998, 1615 = 2002, 228; pentru patronimic: IDRE II, 420); soţia (foarte probabil şi ea dacă) şi copiii lor (numele *Decebalus* este destul de răspândit, dar celelalte par a fi noi în onomastica geto-dacă). În Tingitana, dacii au constituit se pare un grup însemnat (vezi IDRE II, 469-470), căci impun chiar un toponim: *Aquae Dacicae* (toate datele: C. C. Petolescu, TD 7, 1986, p. 171-172). Vezi şi diploma următoare.

1124. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella II;* 8,1 × 7 cm) privitoare probabil la provincia Mauretania Tingitana.

W. Eck, A. Panger, ZPE 153, 2005, p. 197-200, nr. 3 a.

Diploma a fost acordată unui *[ex gr]egale*, cu numele pierdut, *[- - -]re f(ilio) Daco*, din *[ala I Aug(usta) Gall]orum c(ivium) R(omanorum)*. Vezi şi diploma anterioară.

1125. ***Cossura*** (oraş puno-roman din insula *Pantelleria* din Marea Mediterană). Patru fragmente de inscripţie (două rataşabile) descoperite în anul 2001 în umplutura unei cisterne de pe acropolea oraşului.

G. Alföldy, ZPE 151, 2005, p. 193-214, fig. 1-3 (foto), 4 (reconstituire grafică), 5 (foto).

[M(arco) Appuleio M(arci)? f(ilio) Quir(ina) (cognomen, sarcină locală ?)*]*

[(sarcini locale?), *adl]ecto in V*
[decurias ab Imp(eratore) Traiano Optimo Aug(usto) (?), praef(ecto)] coh(ortis) [II]
[Ul]p(iae) Tr[aian(ae) Cugern(orum) c(ivium) R(omanorum) (?), donis donato ab Imp(eratore) Traiano]
[Opt]imo Aug(usto) [bello Dacico hasta pura et corona - - -],
trib(uno) mil(itum) leg(ionis) [II Traia]n(ae) fortis, pr[aef(ecto) alae - - -, proc(uratori)]
Aug(usti) ab ann[on(a) ad Put]eolos, praef(ecto) cla[ssis Alexandrinae (?)],
L(ucius) Appuleius M(arci) f(ilius) Q[uir(ina) In]sulanus piissimo p[atri faciund(um) curavit (?)*]*

Inscripţia pare să ateste un nou ofiţer de rang ecvestru, participant, în fruntea trupei pe care a condus-o (*cohors I Ulpia Traiana Cugernorum*), la războiul dacic al împăratului Traian şi decorat pentru virtute.

1126. Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice*, Cairo, 2005, 286 p. (planşele cu *dipinti*, p. 211-281).

Dintre fragmentele ceramice trebuie reţinute îndeosebi nr. 98, care ne informează despre o formaţiune de daci cu statut neprecizat în deşertul Berenicei în Egipt, posibil *ala* sau *cohors*. Târziu, în anul 531, un papir egiptean menţionează un *numerus* de daci la Arsinoe (vezi I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman*, Bucureşti, 1980, p. 36); este probabil vechea trupă, din care a mai rămas doar numele, aşa cum este cazul cu *cohors I Ulpia Dacorum* din Syria, devenită *numerus* în epoca târzie (vezi IDRE II, 412). Mai trebuie reţinut un important lot de nume dace: ’Αουιζίῦας (nr. 71; cf. Οὐεζινας, Cassius Dio 67, 10, 2), Δαμαναις (nr. 87; vezi IDRE II, 420), Δεκαιναις (nr. 98; vezi Strabo, VIII 3, 5 şi 11; XVI, 2, 39; vezi şi o inscripţie din Mauretania Tingitana: citată în comentariul la IDRE II, 166), Καιγιζα (Καικεισα, Καικισα·nr. 1 şi 98; cf. Κειάγισοι, nume de trib dac menţionat de Ptolemeu, III 8, 3) etc. Vezi D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte. Morphologie des nom grecs*, ZPE 143, 2003, p. 166-186.

1127. ***Abrittus*** (Moesia Inferior). Stelă refolosită în zidul fortificaţiei târzii. În fronton este redat un călăreţ în galop spre dreapta, purtând o lance în mână, iar deasupra o coroană. În câmpul inscripţiei, deasupra primului rând, este redată o căruţă cu două personaje, iar dedesubt un câine. Ligaturi.

T. Ivanov, S. Stoijanov, *Abrittus. Geschichte und Archäologie*, Razgrad, 1985, p. 42 şi 47; apud Sven Conrad, *Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004, p. 222-223, nr. 356, pl. 81; discuţie amplă: Fl. Matei-Popescu, *Un nou veteran de origine dacică de la Abrittus*, Argesis 14, 2005, p. 265-269.

T(ito) Ael(io) Dama-
naeo, vet(erano),
Atticus et
Amaranthus,
lib(erti) et her(edes) ex
t(estamento) f(ecerunt)

Discuţie asupra cognomenului veteranului, de origine dacică: vezi IDRE, II, 420 (= AnnÉp 1996, 1647); vezi şi *ostraca* de la Krocodilo (Egipt), *supra*, nr. 1126.

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

(nr. 1128-1139)

Bibliografie – Generalităţi

1128. Victor Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi, 2005; dintre studiile publicate, reţinem:

– Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, p. 269-270;
– Alexander Falileyev, *Celtic Presence in Dobrudja Onomastic Evidence*, p. 291-303;
– Marius Alexianu, *Les inscriptions bilingues privées de Tomi et de Histria*, p. 305-312;
– Roxana Curcă, Nelu Zugravu, *«Orientaux» dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique*, p. 313-329;
– Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Valentina Piftor, *Les familles d'Ancyre à Troesmis*, p. 331-337.

1129. Mihai Ionescu, Gheorghe Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța, 2005. De reținut o nouă inscripție greacă de la Callatis (p. 108-109), care menționează lucrările de fortificație efectuate în anul 172 (deja publicată în ISM, III, 99); două ștampile tegulare: *LEG(io) V M(acedonica)* (fig. VIII/1) și *Leg(io) XI Cla(udia)* (fig. VIII/2; partea finală nu este clară în fotografie).

1130. Krysztof Królezyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.)*, Poznán, 2005; vezi în special inscripțiile cu veteranii din Moesia Inferior (p. 127-154) și Dacia (p. 155-180).

1131. Alexandru Suceveanu, Mircea Victor Angelescu, *Histria. Ghid album*, Constanța, 2005, 172 p.

1132. Florian Matei-Popescu, *Despre identitatea cohortelor I Bracaraugustanorum equitata și I Bracarorum civium Romanorum*, în *Corona Laurea* (v. *supra*, nr. 1091), p. 313-318.

1133. Remus Mihai Feraru, *Everghetism și cultură în cetățile grecești din Dobrogea*, în *Corona Laurea* (v. *supra*, nr. 1091), p. 177-184.

1134. Idem, *Sărbători dionysiace în cetățile grecești din Pontul stâng*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 239-252.

1135. Mihai Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Alimanu, jud. Constanța)*, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 319-384; de reținut un bogat lot de amfore ștampilate (Thasos, Sinpe, Rhodos, Cos).

1136. Zaharia Covacef, *Ulmetum 2004 – după 90 de ani*, Pontica 37-38, 2003-2004, p. 439-443. Reluarea săpăturilor de către Muzeul din Constanța, la 90 de ani după cercetările ample efectuate de V. Pârvan (1914-1916); situația precară a sitului. Reținem referirea autoarei la două inscripții (p. 443), prezentate de Emilia Doruțiu-Boilă în *corpus*-ul publicat în 1981: ISM V, 65 se află încă între dărâmăturile de la poarta de vest, unde a văzut-o și V. Pârvan în 1913 (nu în Muzeul cetății Histria!); ISM V, 72 (inscripție funerară, pe care E. Doruțiu-Boilă nu a găsit-o în timpul periereghezei din 1976, dar care se află la poarta de sud-vest, unde a lăsat-o V. Pârvan).

Inscripții recent descoperite

1137. Noi diplome militare privitoare la armata Moesiei Inferioare (vezi inventarul diplomelor privitoare la această provincie în seria precedentă a acestei cronici, nr. 1077):
– fragment de diplomă din 14 iunie 92 (proveniență necunoscută) (P. Weiß, ZPE 153, 2005, p. 207-213, nr. 1);
– fragment de diplomă din anul 96 sau 97 (proveniență necunoscută) (P. Weiß, ZPE 153, 2005, p. 213-217).

1138. ***Tropaeum Traiani.*** Fragment de lespede de calcar gălbui, înaltă de 1,68 m și lată de 1,14 m; nu se indică lățimea. Câmpul inscripției este încadrat de un chenar dublu; dimensiuni: 1,19 × 0,89 m. În partea superioară, slabe urme ale unui fronton decorat cu două cercuri aproape șterse, având la extremități câte o rozetă (păstrată doar cea din colțul stâng de sus). Jumătatea inferioară a chenarului interior este perforată de un mare orificiu oval, având diametrul cuprins între 0,55-0,65 m.

Litere înalte în r. 1 de 10,5 cm, în celelalte de 7-7,2 cm. Inscripţia a fost semnalată de autori mai întâi în localitatea Ion Corvin de lângă Tropaeum Traiani, de unde a fost transportată ulterior (cu care ocazie a fost iarăşi deteriorată) la Mânăstirea „SfântulAndrei" din apropiere.

M. Ionescu, Al. Barnea, Octavian Bounegru, Pontica 37-38, 2004-2005, p. 175-181.

D(is) M(anibus)
C(aius) Valerius Cris-
pus Clau[dius?] ////
Terentius Iul[ianus/]
V[- - - - - - - - - -]B XIII
A[/ / / / / / / / / / / /] O?
C[- - - - - - - - - -] I
/ / / / / / / / / / / / / / / /
C / / / / / / / / / / / / E
I [/ / / / / / / / / / / /] IA
/ / / / / / / / / / / . / / / / /

1139. ***Capidava.*** Fragment de stelă funerară de calcar (despicată pe lungime, pentru a fi reutilizată ca material de construcţie; se păstrează o porţiune din partea stângă). Stela era prevăzută cu acrotere (se păstrează cea din stânga, cu trei frunze) şi fronton (pierdut în cea mai mare parte). Din registrul sculpural se păstrează un fragment de coloană, cu capitel (frunze şi rozetă) şi bază cu profile; spre dreapta, o piesă de mobilier (probabil o masă pentru ofrandă, cu un platou desupra); în continuare, parte din picioarele unui personaj – probabil cunoscutul servitor din scena banchetului funerar. Câmpul inscripţiei era cuprins într-un cadru ornat cu curpenul de viţă de vie şi struguri. Dimensiunile actuale: 1,35 × 0,30 × 0,30 m. Litere înalte în primul rând de 2,7 cm, în celelalte de 3,1 cm. Se păstrează în depozitul arheologic al cetăţii Capidava.

Ioan C. Opriş, *Un nou monument epigrafic privitor la vexillatio Capidavensium. In memoriam Radu Florescu,* Pontica 37-38, 2004-2005, p. 183-194. Lectura editorului este următoarea (vezi p. 187, nota 16):

Aur(elius [- - -]
qui [militavit [- - -]
in sa[cro comitatu - - -]
alens[es? prae-]
positu[s vexillationis]
Capid[avensium, vixit]
ann(is) [menses - - -]
dies V[- - -]
amic[o - - - et]
sibi p[os(uit) et con-]
iux V[- - - et]
Val(erius) V[- - - in]
pac[e requiescit]

Pentru întregirea din r. 5-6, vezi cele două inscripţii chiar de la Capidava: ILGR, 220: *pre(positus) e[q(uitum)] scut(ariorum) et vexillat(ionis) [C]apidabe[sium];* 221: *veteranus [- - -] vexillati[onis equitum sc]utarior[um].* Probleme deosebite pune întregirea r. 3-4; după editor: „se poate imagina o reconstituire a numelui trupei în care activează defunctul, pornind fie de la numele imperial (de genul *milites Gratianenses, Valentinianenses*) ori poate cel al garnizoanei (de genul *milites Novaenses, milites Daphnenses*)" (p. 188).

După părerea noastră, aici poate fi reconstituit numele trupei menţionată în garnizoană de *Notitia Dignitatum* (*Or.*, 39,13): *cuneus equitum Solensium, Capidava;* numele trupei provine probabil de la o localitate *Soli,* din Cilicia sau Gallia (vezi M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi*

Notitia Dignitatum, Bucureşti, 1983, p. 82); ori poate de la o *ala Solensium?* (despre o trupă cu acest nume, vezi J. Beneš, *Auxilia Romana in Dacia atque in Moesia*, Praga, 1977, p. 13, nr. 35). S-ar putea ca ethnicon-ul trupei să se fi pronunţat în latina târzie *Soalens* - - -; a se compara cu evoluţia cuvântului *sol:* prin dezvoltarea lui *o* în *oa*, s-a ajuns (în româneşte) la cuvântul „soare" (vezi H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993, p. 137 nr. 112 şi p. 178 nr. 148). Prin urmare, reconstituim în r. 2-6: *qui [militavit eques] / in sa[cro comitatu, ex So] / alens[ibus factus prae-] / positu[s vexillationis] / Capid[avensium]*. Piatra a fost ridicată de amicul defunctului, din al cărui nume a rămas în r. 8 doar prima literă, *V[- - -]*, împreună cu soţia defunctului, din al cărei nume pare a se fi păstrat iarăşi un *V* (r. 11)) şi poate şi fiul lor, *Val(...) V[- - -]*. În formula finală preferăm *[in] pace [requiescat]*.

AL 7-LEA SIMPOZION ARA (ARHITECTURĂ. RESTAURARE. ARHEOLOGIE), INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „V. PÂRVAN", BUCUREŞTI, 2006

ADRIANA PANAITE

Anul acesta simpozionul *Arhitectură. Restaurare. Arheologie (A.R.A)*, organizat de Institutul de arheologie Vasile Pârvan, a ajuns la cea de-a şaptea ediţie. ARA reuneşte anual specialişti din diverse discipline preocupaţi de cercetarea, restaurarea, conservarea şi protecţia monumentelor istorice. De la o ediţie la alta, prima defăşurându-se în 2000, comunicările prezentate în cadrul simpozionului au crescut ca număr şi s-au diversificat atât din punctul de vedere al perioadelor istorice abordate, dar şi al temelor de discuţie. Pe de altă parte, se remarcă existenţa unui grup constant de participanţi, căruia li se adaugă de fiecare dată studenţi şi tineri cercetători, semn că ARA reprezintă nu numai cadrul adecvat în care se pot prezenta rezultatele unor cercetări conexe sau se pot căuta soluţii pentru variatele probleme ridicate de cercetarea şi conservarea monumentelor, ci şi locul unde cei mai tineri cercetători pot supune atenţiei ştiinţifice proiecte diverse: de cercetare, de restaurare sau de revitalizare a unor zone sau edificii. Toate acestea demonstrează că acest simpozion a ajuns să ocupe un loc important în seria manifestărilor ştiinţifice de gen, de altfel nu prea numeroase.

Programul simpozionului a inclus comunicări, fiecare în parte urmate de întrebări si discuţii, o evocare a lui Dinu Adameşteanu, prezentări de proiecte studenţeşti, o masă rotundă şi o expoziţie, tema acestora două din urmă fiind *Monumente vii – monumente moarte*.

Alexandru Vulpe a deschis lucrările ARA printr-un cuvânt de salut adresat participanţilor, urmat de comunicarea acestuia privind cercetările arheologice de la Popeşti şi problemele ridicate de conservarea şi restaurarea monumentelor dezvelite. Importantă aşezare dacică, dava de la Popeşti oferă reale posibilităţi de restaurare şi punere în valoare a monumentelor deoarece nu este suprapusă de o locuire contemporană; deşi s-au făcut mai multe propuneri de restaurare, autorul menţionându-l pe cel întocmit pe baza studiului axonometric de Dinu Antonescu, nici unul nu a fost pus în practică. În opinia lui Alexandru Vulpe ar fi necesară măcar realizarea unei machete a monumetelor deja cunoscute şi studiate. Spre deosebire de aşezarea de la Popeşti cea de la Ibida, acoperită de o aşezare modernă, se confruntă cu probleme grave legate de distrugerea patrimoniului. Mihaela Iacob a prezentat rezultatele cercetărilor arheologice, reluate din 2001, dar şi numeroase cazuri de monumente distruse, fie că este vorba de cetatea propriu-zisă, fie de zona din jur unde se află necropola. Încă o dată s-a văzut că deşi există o legislaţie privind protecţia patrimoniului aceasta nu este respectată şi asistăm la degradarea unui sit arheologic important.

O cercetare arheologică urmată imediat de conservare şi restaurare au prezentat Despina Măgureanu şi Cristina Georgescu. În urma săpăturilor arheologice de la Cărlomăneşti au fost descoperite mai multe vetre cu şi fără decor. Studiul ştiinţific al acestora a fost prezentat de Despina Măgureanu, în timp ce problemele legate de prezervarea, conservarea şi restaurarea vetrelor au fost expuse de Cristina Georgescu. În opinia celor prezenţi acest studiu reprezintă un exemplu de cum ar trebui să se procedeze pe orice şantier arheologic.

Rezultatele de excepţie ale săpăturilor din ultimii ani de la Isaccea au fost prezentate de V. H. Baumann. Cercetările recente de aici au pus în evidenţă faza de pământ a castrului de la Noviodunum, care se datează în epoca lui Traian. Este pentru prima dată când la o fortificaţie romană din Dobrogea

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 223–225

este surprinsă cea mai veche fază de construcţie. Chiar dacă cercetarea nu este încă încheiată suntem în posesia unor noi informaţii, extrem de importante, care ne permit să înţelegem mai bine cum a evoluat sistemul defensiv de la Noviodunum.

Instalaţiile creştine din Scythia Minor au constituit subiectul lucrării prezentate de Irina Achim. Aceasta s-a referit la sanctuarele paleocreştine, alcătuind o tipologie a lor în funcţie de formă şi mărime. Concluzia la care a ajuns autoarea este aceea că tipul de sanctuar predominant în Scythia Minor este cel exedral. Această observaţie este valabilă şi pentru arhitectura creştină din provincia Illyricum.

Deşi reprezintă un domeniu bine definit, studiul drumurilor romane este rar abordat atât în cercetarea cât şi în literatura românească de specialitate. De aceea comunicarea prezentată de Cristina Crăciun şi dedicată segmentului de drum de la Durostorum la Capidava ni se pare cu atât mai importantă. Pe baza hărţilor topografice, a fotografiilor aeriene şi a informaţiilor din teren sau din scrieri ale călătorilor străini, autoarea a încercat să reconstituie cât mai exact traseul urmat de drumul de *limes* în porţiunea menţionată. Metoda de lucru folosită de Cristina Crăciun este probabil singura, alături de cercetările perieghetice şi sistematice, care ne poate oferi informaţii suplimentare pentru a avea o imagine cât mai exactă asupra traseelor drumurilor romane din Moesia Inferior.

Un studiu dedicat ceramicii sigillate orientale din Dacia a prezentat Cristina Popescu. Deşi se observă că acest tip de ceramică este importat din zona litoralului Mării Negre nu se ştie exact care era centrul (sau centrele) de tranzit prin care se făcea transferul dintr-o zonă în alta.

Mai multe comunicări au avut ca subiect monumente medievale, fie că este vorba de cele aflate într-un oraş, cum este cazul celor de la Câmpulung descrise de Gheorghe Cantacuzino, sau al celor de la Târgşorul Vechi prezentate de Andrei Măgureanu, fie de bisericile şi mânăstirile de la Suceviţa, Voroneţ, Chilieni sau Basarabi. Voica Puşcaşu a prezentat rezultatelor unor cercetări mai vechi efectuate în imediata vecinătate a zidului de incintă al mânăstirii Suceviţa dar şi la biserica satului, aflată în imediata vecinătate a acesteia. Oliviu Boldura (Voroneţ), Geanina Roşu (Suceviţa), Roland Kiss şi Peter Pal (Chilieni) s-au referit la problemele specifice ridicate de conservarea şi restaurarea picturii, precum şi la tehnicile şi materialele folosite în timpul intervenţiilor de restaurare efectuate de fiecare dintre ei.

Un semnal de alarmă a fost lansat (din nou! a câta oară?) prin comunicarea sa de către Suzana Heitel privind soarta monumentelor de la Basarabi. Bisericile medievale de aici se distrug in timp real şi trebuie intervenit rapid şi eficient înainte de a fi prea târziu. Este necesară o noua înregistrare a monumentelor, a pieselor de arhitectura, a inscripţiilor etc, precum şi un studiu de istoria artei, care nu s-a făcut până acum.

Gabriel Panasiu a prezentat câteva consideraţii privind arhitectura populară bănăţeană din perioada habsburgică. Autorul identifică mai multe tipuri de locuinţe rurale; dacă cele româneşti sunt simple, ridicate pe plan pătrat, folosind nuiele, lut, şi băşici de bou în loc de ferestre, menţinându-se până către începutul secolului XX, cele ale coloniştilor sunt mai elaborate, cu suprastructură din lemn, dar construite pe planuri preluate, fără a se putea menţiona de unde anume.

Mai multe lucrări au avut ca subiect edificii din Bucureşti; de mai mulţi ani arhitecţii prezenţi la ARA ne ajută să recompunem imaginea Bucureştiului de altă dată, a evoluţiei urbanistice a Capitalei dar, în egală măsură, atrag atenţia asupra monumentelor în pericol. Case dispărute sau case regăsite din zona străzilor Sf. Apostoli, Apolodor, Vânători şi Calea Călăraşi au fost reunite în comunicarea lui Dan Ionescu. Imobilul din strada George Georgescu, numărul 26, tipic pentru trecerea de la arhitectura rezidenţială la cea comercială, a făcut obiectul comunicării Hannei Derer. Despre un imobil de pe Calea Victoriei, considerat la 1935 o “casă nouă”, datorită faţadei cubiste, a vorbit Oliver Velescu. Săpăturile din curtea Academiei Române, determinate de ridicarea unor construcţii, au dus la descoperirea unor fundaţii mai vechi si a unor pivniţe. Aceste ruine, mai vechi decât casa Bellu, care se afla pe acest amplasament şi dărâmată în 1984, nu au putut fi cercetate deoarece, aşa cum rezultă şi din prezentarea lui Gheorghe Mănucu Adameşteanu, au fost foarte repede acoperite cu pământ, pentru a fi cercetate „cândva”, atunci când Academia Română va dispune de fondurile necesare!

Şcoala de la Maidanul Dulapului şi Şcoala Centrală de fete s-au aflat în centrul studiilor prezentate de Ioana Maria Predescu şi Simina Stan; lucrările lor au fost realizate în cadrul unui proiect mai amplu, iniţiat de Primăria Capitalei care se concentrează pe analiza arhitecturii şcolare bucureştene.

Despre problemele legate de restaurarea şi conservarea monumentelor în perspectiva schimbărilor climatice a vorbit Dan Elefterescu. Din perspectiva inundaţiilor din ultimii ani, această problemă, prea puţin luată în discuţie şi analizată, ni se pare de stringentă actualitate; este necesar un program de monitorizare al zonelor expuse unor astfel de modificări ale mediului înconjurător.

Ioan Pîslaru a vorbit despre legătura dintre muzică şi arhitectură, un subiect prea puţin abordat în literatura ştiinţifică românească.

Mihaela Adameşteanu, Zoe Petre şi Ioana Bogdan Cătăniciu au evocat personalitatea celui care a fost Dinu Adameşteanu.

Despre aşa-numitul protectorat scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest politice a vorbit Victor Cojocaru.

Irina Popescu Criveanu a expus rezultatele unei interesante cercetări privind geneza aşezării de la Ocna Sibiului.

Despre modul în care sunt puse în valoare ”monumentele moarte” în alte părţi ale Europei a vorbit Andrei Măgureanu, prezentând imagini din expoziţia permanentă, recent reamenajată, a Muzeului de Arheologie din Cracovia.

Idei în sensul valorificării „monumentelor vii” de care dispunem încă la Roşia Montană au prezentat Ştefan Bâlici şi Virgil Apostol, precum şi Claudia Apostol. Dacă primii doi au integrat monumentele de diferite epoci din această localitate într-o construcţie coerentă care se circumscrie conceptului de peisaj cultural şi care susţine indirect stoparea proiectului de exploatare minieră şi a oricărei intervenţii în zonă, Claudia Apostol a propus un exemplu punctual de cum s-ar putea pune în valoare monumentele din centrul istoric al Roşiei Montane. Atât cercetătorii, cât şi reprezentanţii firmei Roşia Montană Gold Corporation, care au asistat la discuţii, şi-au putut expune punctul de vedere. A rezultat din luările de cuvânt că proiectul minier nu este încă în faza de a fi pus în practică întrucât nu au fost obţinute toate avizele necesare, iar după aceasta urmează a fi supus dezbaterii publice şi analizat în Comisia Monumentelor. Ultimele lucrări menţionate, ca şi opiniile exprimate în legătură cu ele, au constituit punctul de plecare al discuţiilor de la masa rotundă. Ideea centrală care a dominat intervenţiile participanţilor a fost aceea a tot mai numeroaselor monumente care se distrug, în ciuda faptului că există o legislaţie în vigoare privind patrimoniul cultural. Aceasta, fie nu este respectată, fie autorităţile se implică prea puţin sau prea târziu în protejarea lor. Pe de altă parte, nu există suficient personal instruit care să intervină în timp util, deoarece nu există un învăţământ de specialitate care să formeze specialişti, învăţământ care, în noile condiţii impuse de charta de la Bologna, va fi şi mai greu de articulat.

Numărul insuficient al specialiştilor pe de o parte, o legislaţie neaplicată sau aplicată neconvingător, precum şi implicarea aproape insesizabilă a autorităţilor statului, pe de altă parte, par a pecetlui soarta monumentelor. Această tristă concluzie a discuţiilor de la masa rotundă demonstrează însă ca problemele sunt multe şi grave, dar soluţiile pentru rezolvarea lor nu trebuie căutate aici. Poate că un punct de pornire spre găsirea unor soluţii ar fi ca reprezentanţii instutuţiilor de care depind monumentele să participe la astfel de reuniuni ştiinţifice, şi, prin dialog cu specialiştii din diverse domenii, să se poată găsi soluţii concrete şi, eventual, noi modalităţi de colaborare. Aflarea unor soluţii nu se poate realiza decât prin dialog, ARA fiind unul din locurile de unde acest dialog poate avea urmări concrete.

DAN FLOAREŞ, *Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV – XVII*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis XVI, Iaşi, 2005, 358 p. cu ilustraţii.

Cercetarea fortificaţiilor Moldovei constituie o temă de un interes deosebit, abordată în ultimele decenii în studii de o mare valoare. Acestui subiect i-a fost dedicată teza de doctorat *Fortificaţiile Moldovei în secolele XIV – XVI. Cetăţi voievodale şi fortificaţii orăşeneşti*, susţinută de Lucian Chiţescu în 1972, bazată pe o minuţioasă analiză a datelor arheologice, rezultând în mare parte din cercetări personale, dar rămasă nepublicată în integralitatea ei. Recent a apărut remarcabilul volum al cercetătoarei din Chişinău Mariana Şlapac *Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, în care accentul este pus pe elementul arhitectonic, şi care se bazează pe un volum impresionant de observaţii de teren şi pe cercetări în arhive prea greu accesibile specialiştilor din România. Dan Floareş, autorul lucrării *Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV – XVII*, prezentată iniţial ca teză de doctorat, a încercat o abordare a temei propuse dintr-un unghi diferit. Elementele de originalitate şi subtilitatea interpretării în analiza informaţiei au fost subliniate, în *Cuvântul înainte*, de profesorul Victor Spinei.

Introducerea lucrării (p. 13–15) schiţează intenţiile autorului în studierea cetăţilor ca unul din simbolurile evului mediu, cu interes pentru istoria politică, socială, economică, culturală, militară, căutând să motiveze, printr-un paralelism între progresul arhitecturii ecleziastice şi al celei militare, analogiile (forţând puţin nota, după cum singur recunoaşte) cu marile etape ale artei occidentale prin referirile la fortificaţii romanice, gotice sau renascentiste. Sunt punctate intenţiile de folosire a tuturor categoriilor de izvoare scrise – narative, diplomatice, lingvistice – a rezultatelor cercetărilor arheologice, a tuturor contribuţiilor predecesorilor. Cadrul cronologic al lucrării este cuprins între perioada de început a primelor cetăţi de piatră, ultimul sfert al secolului al XIV-lea, şi decăderea acestora în cursul secolului al XVII-lea urmată de scoaterea lor definitivă din uz la începutul veacului al XVIII-lea.

În primul capitol, *Izvoarele şi istoriografia* (p. 17–31), sunt enumerate izvoarele folosite în cercetarea fortificaţiilor din Moldova, izvoarele scrise – documentare, narative şi lingvistice – precum şi, foarte succint, săpăturile arheologice care au putut elucida numeroase probleme legate de cetăţile de la est de Carpaţi. Istoriografia privitoare la cetăţi este prezentată pe perioade, începând cu menţiunile cronicarilor şi încheind cu lucrările apărute în ultimii ani.

Trebuie apreciată strădania autorului de a analiza, în cel de al doilea capitol al lucrării un aspect în general ocolit de istorici, *Terminologia medievală românească privind fortificaţiile* (p. 33–79), propunându-şi reconstituirea denumirilor vechi ale unor realităţi legate de fortificaţii. În acest scop sunt folosite textele celor mai vechi scrieri în limba română, precum şi a unor izvoare slave şi latine, cu ample citate pentru exemplificarea folosirii diferiţilor termeni şi a sensurilor acestora. Este remarcat faptul că în vechile texte nu se întâlnesc echivalenţe pentru o serie de termeni legaţi de părţile componente şi de tehnica de construcţie a fortificaţiilor, desemnate astăzi prin neologisme, lipsă explicată printr-o sărăcie a lexicului vechii limbi române în acest domeniu şi prin faptul că domeniul de preocupare al diferitelor izvoare nu era legat de arta militară. Sunt analizaţi termenii: cetate, fortificaţie / fortăreaţă, castel / coştei, curte, şanţ, val, zid, turn, contrafort, fundaţie / temelie, prisacă, parcan / pärcan, palancă, palisadă / gard, posadă, baştă / bastion, meterez. Acelaşi capitol include şi exemplificări ale menţiunii în vechile texte a termenilor pârcălab şi staroste, privind instituţiile legate de organizarea internă a cetăţilor.

Următorul capitol, *Arhitectura militară medievală din Ţara Moldovei* (p. 81–144) amplu şi având o pondere deosebită în structura lucrării, este împărţit în două subcapitole: *Evoluţia arhitectonică în context european* (p. 83–138) şi *Analiza tipologică a fortificaţiilor* (p. 138–185). Încercarea

de încadrare a construcţiilor defensive din Moldova medievală în contextul arhitecturii militare din regiunile învecinate şi din ansamblul Europei este binevenită. Modul în care diferitele perioade ale evoluţiei fortificaţiilor de la răsărit de Carpaţi sunt puse în legătură cu diferite stiluri ale artei occidentale, romanic, gotic sau renascentist, ilustrează puncte de vedere personale ale autorului. În primele două subcapitole sunt prezentate ca *„preliminarii"*, fortificaţiile de pământ (horodişti) din nordul Moldovei grupate în jurul celei de la Fundul Herţii, fortificaţii cunoscute în secolele VIII – XI numai într-o parte a Moldovei, care şi-au încetat existenţa probabil sub presiunea turanicilor. Prezenţa acestora a determinat şi lipsa fortificaţiilor est-carpatice în secolele XII – XIII şi într-o mare partea veacului următor, perioadă în care este cunoscută numai cetatea de la Bâtca Doamnei, datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea, pentru care nu este exclusă posibilitatea de a constitui un avanpost al Regatului Ungar. În restul Moldovei este remarcat un *hiatus* în perioada în care în Europa apuseană şi centrală se ridică o multitudine de castele de piatră, numite de autor „gotice", poate puţin forţat. Autorul face, pe baza bibliografiei care i-a fost accesibilă, unele consideraţii de ordin istoric şi prezintă pe larg elemente caracterizând tipologic variate categorii de cetăţi din Europa de vest şi centrală, cu referiri şi la fortificaţii din Bulgaria, într-o perioadă ce acoperă secolele XII – XIV, uneori şi o parte a secolului următor.

Înainte de a prezenta primele cetăţi de piatră şi a căuta analogii pentru ele, autorul se opreşte asupra fortificaţiilor urbane, cea care apăra oraşul Suceava în secolul al XIV-lea şi cea, mai complexă, de la Roman, datată între 1386 – 1391, cărora le caută analogii în spaţiul slav răsăritean, apusean sau central european, găsindu-le însă numai într-o perioadă cu mult anterioară, cel mai târziu în secolul al XI-lea.

Urmărirea arhitecturii fortificaţiilor medievale din Moldova în etapele evoluţiei lor este continuată în subcapitole intitulate: *„Încastelarea" Moldovei (a doua jumătate a secolului al XIV-lea). Reflexia goticului în Moldova* (p. 105–115); *Ştefan cel Mare şi adaptarea la artilerie. O „Renaştere" a fortificaţiilor* (115–130); *Secolele XVI – XVII. Sporirea decalajului faţă de Europa* (p. 130–138). Sunt prezentate caracteristicile arhitectonice ale cetăţii Şcheia, ale nucleelor iniţiale ale Cetăţii de Scaun de la Suceava şi Cetăţii Neamţului, ţinând seama de cercetările arheologice publicate şi căutându-se analogii. Nu sunt luate în discuţie fortificaţiile ridicate înaintea extinderii în zonele respective a stăpânirii domnilor Moldovei: forturile centrale de la Chilia şi Cetatea Albă, sau de la Hotin.

Analizând evoluţia arhitecturii fortificaţiilor în timpul domniei lui Ştefan cel Mare, sunt scoase în evidenţă transformările aduse cetăţilor în diferite rânduri, construirea unor noi pânze de ziduri la Suceava şi Neamţ, adausurile de la Cetatea Albă, Chilia sau Hotin, Cetatea Nouă ridicată la Roman, apoi completarea sistemului defensiv prin cetatea de la Soroca şi fortificaţia de la Orhei, precum şi prin cetăţile de pământ şi de lemn, între care cea de la Bârlad. Este subliniată importanţa adaptării cetăţilor la cerinţele militare ale vremii, uneori înaintea celor din alte regiuni, prin construirea turnurilor destinate artileriei. Prezintă interes comparaţiile cu diferite fortificaţii contemporane şi consideraţiile autorului, care dezvoltă opinii mai vechi ale cercetătorului Gheorghe Anghel, privind atribuirea ipotetică a răspândirii turnurilor circulare în această zonă, în a doua parte a secolului al XV-lea, unor arhitecţi italieni sau aflaţi sub influenţa acestora.

Sunt în general judicios formulate consideraţiile privind fortificaţiile Moldovei în secolele XVI – XVII. Este constatată stagnarea în privinţa construcţiilor defensive după refacerea cetăţii Soroca, în ultima parte a secolului al XVI-lea şi mai ales în secolul al XVII-lea şi la începutul celui următor, ca urmare a interdicţiilor impuse de Poarta otomană. Este remarcată fortificarea curţii domneşti de la Iaşi şi mai ales fortificarea mânăstirilor, unele cu incinte puternice (sunt descrise, ca exemple, incintele de la Dragomirna, Bisericani, Galata şi Cetăţuia din Iaşi, dar mânăstirea Suceviţa a fost omisă), sau elementele de fortificare a unor biserici în oraşe, toate acestea ţinând locul cetăţilor şi putând face faţă unor cete înarmate nu prea numeroase.

Subcapitolul dedicat *analizei tipologice a fortificaţiilor* (p. 138–144), care nu putea lipsi într-o prezentare a arhitecturii acestora, cuprinde, cred, unele confuzii şi incongruenţe în ceea ce priveşte clasificarea. Împărţirea în categorii, în privinţa planimetriei, este confuză iar unii termeni sunt nepotrivit folosiţi; la fel, deosebirea după materialul de construcţie (în care, după

fortificaţiile de pământ şi lemn şi cele de piatră, se propune şi o categorie „mixtă", mai greu de susţinut, rezultând din folosirea lemnului în anumite părţi ale cetăţilor de piatră sau de pământ). Este nepotrivit şi termenul „geometria componentelor" sub care sunt grupate date privind modul de construcţie a fundaţiilor şi curtinelor (al căror loc era la paragraful privind tehnica de construcţie) împreună cu o clasificare sau descriere a unor părţi componente şi amenajări interioare anexe ale fortificaţiilor. În încheierea subcapitolului este abordată succint problema comanditarilor şi a constructorilor.

O pondere importantă are în lucrare capitolul *Evoluţia istorică a fortificaţiilor din secolele XIV – XVII de la est de Carpaţi* (p. 145–185). Autorul urmăreşte modul în care cetăţile au influenţat viaţa politică şi în care ele au fost influenţate de aspectele politice, folosind în primul rând izvoarele scrise, cu specială atenţie asupra izvoarelor narative şi diplomatice străine. Locul cetăţilor în etapele istoriei statului de la răsărit de Carpaţi este examinat în cele cinci subcapitole, intitulate: *Antecedentele* (148–153); *„Încastelarea" Moldovei* (p. 153–165); *Epoca lui Ştefan cel Mare* (p. 165–175); *Secolul al XVI-lea* (p. 175–181); *Secolul al XVII-lea* (p. 181–185). Concluziile capitolului sintetizează în mod judicios modul în care fortificaţiile au urmat evoluţia politică a ţării. Apariţia cetăţilor corespunde înscrierii Moldovei în legăturile interstatale, prin omagiul depus de Petru I la Liov, în 1387. Pentru două perioade nu prea lungi, 1428 – 1431 şi 1465 – 1484, în timpul domniilor lui Alexandru cel Bun şi Ştefan cel Mare, cetăţile s-au aflat în totalitate în cuprinsul ţării. După pierderile din penultimul deceniu al secolului al XV-lea, în secolul al XVI-lea s-a mai păstrat tendinţa de a recupera cetăţile pierdute şi a le conserva pe cele păstrate. În veacul al XVII-lea, în concordanţă cu degradarea statutului politic al ţării, se observă o treptată pierdere a importanţei cetăţilor. La începutul secolului al XVIII-lea, devenind posibile baze de atac în timpul unor raiduri militare străine, acestea deveniseră primejdioase, ceea ce a determinat măsura distrugerii lor în 1717. Autorul dovedeşte o bună orientare în folosirea bibliografiei şi în interpretarea izvoarelor. Trebuie remarcat ca o reuşită modul în care sunt scoase în evidenţă diferitele problemele aflate în discuţie în istoriografie, în legătură cu care sunt exprimate uneori interesante opinii personale.

Următorul capitol al lucrării, care s-a bucurat de o atenţie apreciabilă, este intitulat *Organizarea internă a cetăţilor medievale în Moldova* (p. 189–273), fiind împărţit în două secţiuni: *Instituţiile* (p. 190–253) şi *Accesorii şi dependinţe* (p. 253–273). Trebuie remarcat că analiza instituţiilor aflate în legătură cu funcţionarea cetăţilor prezintă un interes aparte. Atenţia autorului se opreşte întâi asupra pârcălabului, urmărind originea instituţiei comparată cu modelele externe, atribuţiile militare, juridice, fiscale, diplomatice, numărul pârcălabilor, stăruind asupra pârcălabului Sucevei. Se analizează apoi menţiunile şi atribuţiile starostelui. Sunt urmărite, în continuare, datele privind garnizoana cetăţilor, obligaţiile legate de funcţionarea cetăţilor – munca la cetate, ocolul cetăţii, posada. Cercetarea tuturor acestor probleme se bazează pe o minuţioasă analiză a izvoarelor documentare şi narative, cu comentarea opiniilor exprimate în istoriografie.

A doua secţiune a capitolului completează de fapt, examinarea tipologiei cetăţilor, analiza amenajărilor de caracter defensiv ale acestora. Accesoriile şi dependinţele, în special cele legate de rolul de reşedinţă a Cetăţii de scaun a Sucevei, sunt prezentate atât pe baza observaţiilor arheologice sau arhitecturale publicate, cât şi a menţiunilor din izvoarele scrise, în special din cronici. Aceste elemente sunt: paraclisul, criptele, palatul domnesc sau camerele rezervate domnului, săli de mese, vistieria, temniţe, bănării, încăperi pentru corpul de gardă, locuinţe, magazii, depozite şi ateliere pentru armament, cisterne, sala sfatului domnesc, cancelaria, spătăria. Este vorba aşadar de anexe legate de asigurarea funcţiilor militare ale cetăţii, încăperi de locuit şi legate de traiul celor din interior, încăperi destinate cultului; în anumite cazuri, încăperi legate de funcţia de reşedinţă domnească, existente la Cetatea de Scaun a Sucevei, a căror identificare, cu titlu de ipoteză, aparţine cercetătorilor moderni.

Un ultim capitol este *repertoriul fortificaţiilor Moldovei* (p. 275–316), grupate în *cetăţi de piatră (p. 279–297) şi fortificaţii de pământ şi lemn* (p. 299–316). Ordinea obiectivelor este alfabetică, ţinând seama de denumirea fortificaţiei, nu a localităţii. Pentru fiecare fortificaţie datele sunt menţionate succint, uneori eliptic, pe rubrici. În cazul cetăţilor de piatră şi a fortificaţiilor de pământ şi lemn acestea privesc: săpăturile

arheologice, localizarea, tipul morfologic, apartenenţa, tehnica de construcţie, planul cetăţii, materialul arheologic, construcţiile adiacente sau interioare, un scurt istoric, analogii în spaţiul românesc şi în afara acestuia, chestiuni controversate, la care se adaugă uneori observaţii personale, precum şi bibliografia. Din păcate, în acest capitol, care ar fi trebuit să constituie o parte importantă a lucrării, analiza nu a fost îndeajuns aprofundată. Se poate obiecta că textele suferă din cauza schematizării excesive şi tendinţei de concentrare extremă a textului, a unor confuzii în organizarea materialului, a folosirii inadecvate a unor termeni şi a unor omisiuni. Repertoriul nu cuprinde mânăstirile fortificate, care au avut o importanţă aparte în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în special în secolul al XVII-lea, referirile la această categorie de fortificaţii fiind numai cele schiţate în capitolul privind evoluţia arhitecturală şi harta, cuprinzând 43 mânăstiri fortificate, într-o prezentare grafică destul de greu de descifrat.

Ultimul capitol, intitulat *Concluzii* (p. 317–321), cuprinde unele consideraţii de ordin general. În primul rând, evidenţierea legăturii strânse între cetăţi şi evoluţia politică a ţării: începutul lor urmează apariţiei statului, apogeul militar şi politic al ţării din timpul lui Ştefan cel Mare coincide cu un moment corespunzător el evoluţiei fortificaţiilor, treptata decădere a statutului ţării regăsindu-se şi în situaţia cetăţilor. Înţelegând studiul cetăţilor ca o secţiune prin istoria ţării, autorul scoate în evidenţă necesitatea abordării cetăţii nu numai sub aspectul de monument, cu mijloacele arheologiei, dar şi sub celelalte dimensiuni, lingvistice, politice, sociale, culturale. Privirea cetăţii din punctul de vedere al arheologului sau arhitectului, strict necesară, poate reprezenta numai o etapă de început, fiind necesar un studiu total care să includă toate diversele aspecte. Acest fel de studiu, presupunând o colaborare între istoric, istoric de artă, arhitect, arheolog, specialist în istorie socială etc, este văzut ca un ideal, lucrarea de faţă propunând cel mult jaloanele unei cercetări viitoare de amploare, de caracter multidisciplinar.

Volumul este completat cu lista privind sursele ilustraţiilor, care din păcate nu sunt reproduse în cele mai bune condiţii grafice, lista abrevierilor, bibliografia, harta fortificaţiilor şi harta mânăstirilor fortificate, precum şi cu un rezumat în limba engleză.

Pentru cunoaşterea unor aspecte importante ale istoriei noastre medievale valoarea lucrării *Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV – XVII* este de netăgăduit. Trebuie apreciat rezultatul strădaniei de a aduna, organiza şi interpreta un bogat material, acumulat prin cercetarea unei ample bibliografii şi a unui mare număr de izvoare documentare şi narative. Prin efortul meritoriu al autorului, printr-o abordare deosebită de cea a altor autori, în special prin analiza terminologiei, prin studiul evoluţiei istorice a fortificaţiilor şi cercetarea instituţiilor legate de funcţionarea cetăţilor, au putut fi completate în mod fericit lucrările dedicate până în prezent acestui subiect.

Gheorghe I. Cantacuzino

CATHERINE MORGAN, *Early Greek States beyond the Polis*, London/New York, Routledge, 2003, 326 p.

După volumul cu privire la aşezarea miceniană şi la sanctuarul de la începutul epocii fierului de pe istmul Corintic[1], C. Morgan ne oferă o utilă sinteză despre o serie de comunităţi din Grecia, constituite "beyond the polis", şi modul în care ele s-au autodefinit: "This book is an exploration of the different tiers of identity by which mainland Greek communities constitutes themselves during the Early Iron Age and Archaic period" (p. 1). Din punct de vedere geografic regiunile în special analizate (Thessalia, Phocis, Locris de Est, Ahaia, Arcadia) sunt situate la marginea a ceea ce a fost considerat "the polis world".

Lucrarea este utilă atât studenţilor, prin prezentarea unor zone mai puţin abordate de manuale de istorie greacă, cât si specialiştilor în istoria Greciei arhaice si clasice. Autoarea prezintă pe larg stadiul cercetărilor arheologice pentru zonele analizate, oferind o bogată bibliografie, plus o serie de planuri, hărţi şi ilustraţii complete.

Introducerea (p. 1-44) ne prezintă o analiză a unor termeni des folosiţi de arheologi sau istorici ai Greciei antice, dar adesea prea puţin explicaţi. Subcapitolele, "Ethnos and polis" (p. 4-10), "Ethne, ethnicity and tribalism" (p. 10-16), "Archaeology and early Greek ethne" (p. 16-18) se înscriu intr-un program de cercetare a conceptelor de *polis* si *ethnos*, inaugurat de Copenhagen Polis Centre. Acest centru, aflat sub directia lui M. H. Hansen, a început din 1993 realizarea unui inventar de *poleis* pentru lumea greacă antică, încercând să descifreze care este percepţia greaca asupra noţiunii de *polis*, şi printr-o examinare detaliată a diferitelor tipuri de surse să prezinte "what a *polis* did"[2].

C. Morgan critică prioritatea acordată în secolele XIX şi XX studierii cetăţii (*polis*) greceşti "as the most dynamic, creative and influential form of political organization in the Archaic and Classical world". În acest sens, autoarea subliniază: "It is certainly true that some Archai *poleis* have produced no evidence for any other politically salient forms of identity: Corinth is perhaps the most striking case. But there are no grounds for prioritizing these comparatively few cases over political systems like those of Achaia and Thessaly which had more complex levels of identity, were active internationally in, for example, trade, colonization and warfare, and maintained complex social interconnections with other state systems" (p. 6).

În ceea ce priveste termeni precum "ethne" şi "ethnicity", C. Morgan defineşte "ancient Greek ethnic groups not as primordial, reified entities, but as social constructs which are the outcomes of ongoing processes of identity negotiation", considerând că "ethnicity": "it is a matter of continuing choice, manipulation, and politicization, highlighting traits accorded active importance in the structuring and expression of sociopolitical relations with the community and in relation to outsiders" (p. 10).

Capitolul 2, "Big sites and place identities" (p. 45-106), prezintă o serie de ??? "big sites" (Eretria, Corint, Argos, Atena), consecinţele economice şi sociale ale dezvoltării lor în epoca fierului şi perioada arhaică, precum şi modurile de exprimare a identităţii lor. Aceste centre sunt comparate cu situaţia prezentă în Thesalia, subliniindu-se: "that there is no arheological support for a contrast between the polis as an urbanized state form and the generally

[1] C. Morgan, *Isthmia VIII. The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, Princeton, 1999.

[2] Pentru o prezentare a programului de cercetare desfăşurat de Copenhagen Polis Centre, vezi: M. H. Hansen, *The Copenhagen inventory of poleis and the lex hafniensis de civitate*, în L. Mitchell and P. J. Rhodes (eds.), *The Development of the Polis in Archaic Greece*, London, 1997, p. 9-23. Hansen indică principalul scop al cercetării desfăşurate la Universitatea din Copenhaga: "The main purpose of this investigation is to find out what the Greeks thought a *polis* was, and to compare that with what modern historians think a *polis* is."

unurbanized and thus politically backward Archaic and early Classical ethnos" (p. 46).

Capitolul 3, "Communities of cult" (p. 107-163), analizează diferite manifestări de cult în Phocis, Thessalia sau Arcadia, reliefând rolul sanctuarelor în crearea si consolidarea identităţii de grup. C. Morgan caracterizează de asemeanea sanctuarele drept "consumption centres", subliniind importanţa economică a acestora.

Importanţa construcţilor mitice sau a teritoriului pentru definirea oricărei comunităţi greceşti, a rutelor comerciale ca mijloace de interacţiune între *poleis* şi *ethne*, prezentarea războiului şi a colonizării ca două forme de mişcare a indivizilor care duc la întărirea identităţii de grup, reprezintă câteva din subiectele tratate în capitolul 4, "Territory, power and ancestors" (p. 164-205).

Trebuie menţionat în cadrul ultimului capitol, "Beyond the Polis. Political communities and political identities" (p. 206-225), analiza pe care C. Morgan o face cu privire la golful Corintic, ca zonă de "regional interconnections" (p. 213-222)[3]. Canal important de comunicare între zone de coastă şi de interior, C. Morgan indică faptul că: "in terms of human geography, the Corinthian gulf ends not at the west coast of Achaia and Aetolia, but at Ithaka and Kephallenia" (p. 218).

Reconstrucţia istoriei politice si sociale a unor comunităţi greceşti considerate până de curând drept marginale, accentul pus pe faptul că în Grecia arhaică *polis* nu reprezintă "the fundamental form of organization" sunt principalele merite ale lucrării analizate în aceste pagini. Fără nicio îndoială este o lucrare care trebuie sa figureze în bibliografia generală a celui interesat de istoria Greciei antice.

În final, nu ne rămâne de menţionat decât o critică formală la adresa editorilor acestei lucrări: prezenţa notelor la finalul lucrării, pe capitole, şi nu ca note infrapaginale. Notele conţin o bibliografie bogată şi o serie de precizări foarte folositoare, impunând consultarea lor continuă. În acest sens trebuie subliniat că este destul de dificilă pentru cititor utilizarea acestui sistem complicat iar verificarea referinţelor bibliografice este mult îngreunată.

Adrian Robu

REMUS MIHAI FERARU, *Cultura în cetăţile greceşti de pe ţărmul vestic al Mării Negre*, Timişoara, 2006, 329 p.

Lucrarea pe care o prezentăm abordează un domeniu puţin investigat în studiile despre Pontul Euxin, şi anume viaţa culturală în coloniile de pe coasta de vest a Mării Negre, de la Olbia la Apollonia Pontică. Un astfel de efort este meritoriu, deoarece, deşi bibliografia coloniilor greceşti din Pont este bogată, punctele majore de interes au fost aspectele arheologice şi domeniul relaţiilor politice.

După o scurtă introducere, autorul face o trecere în revistă a tipurilor de surse, clasate ca documente epigrafice, izvoare literare, documente arheologice, cărora ar trebui să li se adauge, în opinia noastră, sursele iconografice şi numismatice: cele dintâi pentru reprezentările unor personaje sau activităţi intelectuale, cele numismatice pentru menţionarea unor sărbători sau jocuri pe monede. Lucrarea este compusă din şase capitole: I. *Preliminarii* (p. 23-80); II. *Educaţia şi învăţământul* (p. 81-119); III. *Scriitori originari din Pontul Stâng* (p. 121-146); IV. *Manifestări culturale, spectacole, întreceri* (p. 147-189); V. *Teme literare în inscripţiile greceşti* (p. 191-233); VI. *Limba inscripţiilor* (p. 235-263). Acestea sunt urmate de un catalog de inscripţii versificate (68 de documente, p. 269-297), de o bibliografie generală, de indici şi de patru planşe, dintre care două hărţi, care constituie anexele.

După un istoric al cercetărilor şi o schiţă a evoluţiei istorice a coloniilor, primul capitol îşi propune să expună trăsăturile generale ale culturii în Orientul grec, noţiune apărută în contextul expansiunii romane, dar pe care autorul o utilizează pentru a defini ceea ce se înţelege curent prin lumea greacă antică (Grecia

[3] Pentru importanţa strategică a golfului Corintic, vezi: C. Morgan, "Corinth, the Corinthian Gulf and western Greece during the eight century BC", BSA 83, 1988, p. 313-338.

propriu-zisă, Asia Mică, spaţiul mediteraneean). Mai degrabă decât o introducere în viaţa culturală în general, acest capitol este o schiţă de istorie a educaţiei în antichitate, tributară în parte lucrării lui H. I. Marrou, între timp reevaluată. O carte recentă, cu un titlu concludent - J.-M. Pailler-P. Payen (ed.), *Que reste-t-il de l'éducation classique ? Relire „le Marrou" Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Toulouse, 2004, repune în discuţie, fără a le invalida complet, concluziile reputatului savant. Această prezentare, în opinia autorului, serveşte drept cadru general şi punct de plecare pentru studierea culturii în cetăţile vest-pontice. În cadrul următorului capitol, care analizează educaţia în Pontul stâng, autorul discută o serie de documente privitoare la instituţiile de învăţământ din Pont şi la corpul profesoral; se insistă asupra rolului pe care gimnaziul şi efebia îl joacă în formarea cetăţenilor şi în păstrarea identităţii greceşti în coloniile pontice, asupra divinităţilor onorate în gimnaziu, asupra tipului de educaţie oferită efebilor şi *neoi*-lor (militară, fizică, dar şi intelectuală). În acest context, se abordează problema călătoriei de studii pentru cei care doreau să îşi desăvârşească educaţia în centre culturale reputate. Unii dintre aceştia din urmă vor ajunge să joace un rol în lumea greacă, cum este cazul pentru scriitorii şi filozofii care sunt prezentaţi în capitolul III: Bion din Olbia (a se vedea monografia lui J. F. Kindstrand, *Bion of Borysthenes. A Collection of Fragments with Introduction and Commentary*, Uppsala, 1976), Sphairos din Olbia sau Bosfor, Demetrios, Herakleides Lembos sau Satyros - toţi trei din Callatis, Isokrates din Apollonia, sunt câţiva dintre cei menţionaţi în surse literare şi chiar în papiri. Capitolul IV este construit în jurul manifestărilor literare, spectacolelor şi întrecerilor, cu o atenţie specială acordată legăturii dintre calendar - milesian sau megarian, şi sărbători.

Capitolele V şi mai ales VI ridică o serie de probleme prin însăşi natura materiei abordate: privilegiind analiza temelor literare din inscripţiile greceşti, autorul iese din domeniul istoric şi intră în acela al comentariului de text, ceea ce destabilizează într-o anumită măsură cercetarea. Totuşi, această analiză nu este lipsită de interes, în măsura în care se pune în evidenţă circulaţia unor curente literare şi mode de versificaţie care ajung şi în Pont, integrând astfel această regiune într-un spaţiu mai larg marcat de elenism. Pe de altă parte, cum de altfel remarcă şi autorul, tocmai această universalitate a temelor abordate ne împiedică să distingem specificităţi locale. În plus, avem a face cel mai adesea cu locuri comune, legate de moartea prematură, de efemeritatea vieţii umane etc., pe care creatorii de epigrame le foloseau în funcţie de solicitant; nu trebuie să excludem nici posibilitatea existenţei unor „caiete de expresii" cu cele mai interesante turnuri, tot aşa cum pentru sculptori existau „caiete de modele", sau, şi mai evident, copierea unor epigrame aproape *mot-à-mot*, după cum în epocă tardivă la Callatis se preia un text mult mai îngrijit de la Tomis (*ISM* II 384, imitat de *ISM* III 148). În ceea ce priveşte ultimul capitol, limba inscripţiilor, el ţine de cu totul alte domenii, cel al dialectologiei în special. De aceea considerăm că trebuie tratat diferenţiat, cu mijloace specifice, într-o lucrare separată.

Ca observaţie generală, am vrea să sugerăm că, în lipsa documentaţiei, analogiile cu restul lumii greceşti nu sunt întotdeauna concludente. Extrapolările pot fi pernicioase în măsura în care un lector neglijent la context le poate cita ca achiziţii sigure, ceea ce poate da naştere apoi la o serie de interpretări inadecvate. Cât despre impactul culturii elene în rândul populaţiei indigene, acesta este greu de sesizat în absenţa unor surse consistente, dar nu trebuie exclus din start, fie şi numai dacă luăm în consideraţie prezenţa mai multor nume de origine tracică şi getică în listele efebice de epocă romană de la Odessos şi Dionysopolis. Prezenţa unor elite indigene în epigrafia unor cetăţi precum cele citate, ca şi la Olbia (sau în regatul bosporan, de exemplu) nu poate fi contestată, ceea ce justifică o anchetă mai atentă asupra participării acestora, sau a fiilor lor, la viaţa culturală a cetăţii.

În anumite puncte, în care autorul este, nu ne îndoim, tributar interpretărilor anterioare, se impun câteva observaţii. În discuţia despre „sofistul, probabil profesor de retorică" T. Cominius Claudianus Hermaphilus (*ISM* II 69), în care este menţionată „epoca de înflorire a celei de-a doua sofistici" (p. 101), ar trebui să se ţină cont tocmai de acest context, din perspectiva analizei sociale: un fenomen tipic al acestei perioade este „mariajul" între *paideia* şi elitele locale citadine. Sofistul nostru îndeplinea numeroase funcţii prestigioase în cetate tocmai în virtutea apartenenţei la o familie tomitană influentă. Ceea ce ar fi trebuit să îl pună în gardă pe autor este inscripţia următoare din corpus,

ISM II 70, care îl onorează pe fratele sofistului, fiul lui Eumenes, la rândul lui arhonte, agoranom, protector al unei asociaţii de actori şi trezorier. Termenul *archiatros* (la Odessos, IGB I² 150) nu desemnează un medic specialist, ci reprezintă un titlu acordat de autoritatea imperială unui număr limitat de practicieni. La fel, când traducem *dêmosios iatros* prin „medic public", nu trebuie să ne gândim, în termeni moderni, la o asistenţă medicală gratuită, ci la un medic angajat de cetate în mod oficial, care putea percepe diverse onorarii pe lângă salariul oferit de comunitate.

Am fi dorit, de asemenea, să regăsim în această lucrare referiri mai exacte la noţiunea de mobilitate, la relaţiile culturale pe care această regiune, desemnată drept „periferică", le întreţine cu lumea greacă, la reţelele în care Pontul era integrat, atât cât documentaţia, redusă, este drept, ne permite s-o facem. În ceea ce priveşte cazul profesorului Glaukias din Callatis onorat la Mesembria (IGB I² 307 bis şi, recent, IGB V 5087), atragem atenţia că nu poate fi vorba despre un „export al oamenilor de carte uneori până la mari depărtări"(p. 94), dat fiind că Mesembria se afla în vecinătate; putem vorbi mai degrabă de o circulaţie intra-pontică a specialiştilor, cu atât mai interesantă în acest caz cu cât se putea invoca originea comună doriană. Un alt regret este la nivelul mini-concluziilor care urmează fiecare capitol (o practică de salutat) şi al concluziei generale, care se prezintă sub forma unui rezumat/sinteză al conţinutului capitolului sau cărţii, util, desigur, dar care nu exploatează la maximum datele, într-un efort de reflecţie mai profundă asupra chestiunii dezbătute.

În încheiere, avem de a face cu o lucrare fără îndoială utilă, în care putem discerne dubla formaţie, de istoric şi filolog clasic, a autorului, ceea ce i-a permis o verificare personală a textelor analizate şi o analiză de detaliu a epigramelor funerare. În lipsa unei bibliografii actualizate, volumul exploatează *in extenso* cele câteva lucrări de specialitate accesibile în România, precum şi *corpora* de inscripţii dedicate acestei regiuni.

Mădălina Dana

The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th – 31st, 2003, edited by: dr. Crişan Muşeţeanu, in co-operation with: dr. Lucia Marinescu, Christina Ştirbulescu, Valentin Bottez, Bucharest, 2004, 492 p.

În perioada 26-31 mai 2003 Muzeul Naţional de Istorie a României a organizat cea de-a XVI-a ediţie a Congresului Internaţional de Bronzuri Antice, a cărui tema a fost: *Bronzurile antice. Tipologie, cronologie, autenticitate.* Deosebit de generoasa tematică congresului a permis abordarea unei largi problematici, de la introducerea în circuitul ştiinţific a celor mai noi descoperiri arheologice, până la reinterpretări de descoperiri anterioare prin noi analize de laborator. Actele acestuia au fost în scurt timp publicate, în condiţii grafice foarte bune şi nu putem decât să-i felicităm pentru aceasta ca şi pentru întreaga organizare a congresului pe colegii noştri de la Muzeul Naţional de Istorie a României.

Volumul *The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of The 16-th International Congress of Antique Bronzes* cuprinde lucrările prezentate în cadrul congresului şi face subiectul prezentării de faţă.

Congresul s-a bucurat de o largă participare iar simpla lectură a titlurilor comunicărilor ne oferă imaginea a ceea ce reprezintă astăzi cercetarea bronzurilor antice, cât de mult a progresat şi s-a diversificat aceasta.

Volumul cuprinde mesajele de salut ale autorităţilor române, al Preşedintelui României, Ion Iliescu (p. 9-11), Secretarului de Stat în Ministerul Culturii şi Cultelor, Ioan Opriş (p. 11-13) şi al directorului Muzeului Naţional de Istorie a României, Crişan Muşeţeanu (p. 19-21), cuvântul de deschidere rostit de Claude Rolley (p. 21-25), după care, în ordine alfabetică, contribuţiile participanţilor. Acestea, extrem de variate, pot fi grupate în mai multe categorii după cum urmează: istoric al cercetărilor;

cataloage de obiecte, obiecte analizate în context mai larg, în conexiune cu alte descoperiri şi/sau informaţii din sursele scrise; descoperiri deosebite; descoperiri izolate; analize fizice, chimice, etc; analize combinate; reinterpretări de descoperiri mai vechi; studii pe anumite categorii de materiale, pe regiuni sau pe un anumit sit arheologic. Ceea ce atrage atenţia este numărul mare de contribuţii bazate pe rezultatele analizelor fizice, chimice, optice etc, ceea ce ne demonstrează, o dată în plus, că aceste metode de cercetare sunt din ce în ce mai mult folosite, iar rezultatele lor determină noi reinterpretări şi datări ale pieselor, ca şi noi direcţii de cercetare din ce în ce mai specializate.

Cum era şi firesc, numărul cercetătorilor români la acest congres a fost numeros, însă nu putem să nu observăm că Institutul de Arheologie Vasile Pârvan a avut un unic reprezentant, Alexandru Barnea.

Dacă în cuvântul de deschidere Claude Rolley se intreba:*Unde ne aflăm astăzi?*, trecând în revistă tematica congreselor internaţionale anterioare şi punând accent pe diversificarea cercetărilor în domeniu, dar şi pe importanţa crescândă a analizelor de laborator în studiul bronzurilor antice, o încercare de analiză a cercetării româneşti în domeniu, a fost întreprinsă de Mihai Bărbulescu.

Câteva comunicări cuprind prezentarea unor obiecte de bronz din cercetări arheologice sub forma unor simple cataloage: dacă în unele dintre ele autorii se limitează la simpla enumerare a pieselor - de exemplu: comunicările prezentate de Adrian Ardeţ pentru piesele de la Tibiscum (p. 29-37), Dorel Bondoc pentru Dacia Malvensis (p. 79-85), Dan Elefterescu pentru Durostorum (p. 151-163) etc., în altele acestea sunt prezentate pe categorii sau pe criterii funcţionale - Lucia Carmen Ardeţ pentru Banat (p. 37-43), Mircea Negru şi Liana Oţa pentru cele descoperite pe teritoriul Bucureştiului (p. 323-335). Destul de numeroase sunt lucrările care se referă la descoperirile izolate: o călimară purtând ştampila *ex. Soc.* (Tatiana Cvjeticanin, p. 119-125), o statuetă de bronz a lui Hercule (Petre Gherghe, p. 183-187), o aplică – bust reprezentându-l tot pe Hercule (Adriana Pescaru, Virginia Rădeanu, E. Pescaru, p. 367-371), o statuie a unui atlet, scoasă din mare şi restaurată (Iskra Karnis, p. 243-249) etc.

O analiză a pieselor în contextul mai larg al descoperirilor dintr-un anume sit arheologic la care se adaugă informaţiile furnizate de izvoarele scrise sau analogiile cu piese similare din alte zone ale imperiului realizează Dorin Alicu pornind de la *pondera* descoperite în Dacia Romană (p. 25-29), sau Anca Cătinaş pentru un candelabru de la Potaissa (p. 97-105).

Mai multe studii au la bază criteriul regional; acestea se referă fie la piese care se află deja în colecţiile unor muzee: Margherita Bolla, figurine de plumb din Muzeul de la Verona (p. 69-79); Nadezda Gulyaeva, coifuri de bronz din Muzeul Ermitaj (p. 229-235), Pepa Loungarova, reprezentări ale lui Dyonissos din Muzeul de la Veliko Tarnovo (p. 293-301) şi altele, fie la proveninţa lor dintr-o anume arie geografică: reprezentări ale Afroditei din Moesia Inferior (Alexandra Dimitreva-Milčeva, p. 125-131), bronzurile descoperite în Austria după 1967 (Kurt Geschwantler, p. 199-217), *paterae* de bronz din Dacia Romană (Atalia Ştefănescu, p. 421-431), vase de bronz din nordul Italiei, pornind de la cele descoperite în antica Brixia (Maria Castoldi, p. 85-97) etc. Foarte interesantă este abordarea lui Moshe Fischer (p. 175-183) care a analizat peste o mie de piese de bronz din toate epocile atestate la Yavneh-Yam (Israel) încercând obţinerea unor informaţii privind influenţele culturale care au acţionat în timp asupra acestei aşezări.

Câteva piese excepţionale au făcut obiectul unor alte comunicări: un vas de bronz din Macedonia confecţionat din cinci părţi constitutive, analiza lor demonstrând că au fost confecţionate din aliaje diferite (Boban Husenovski şi Rossitsa Nenova-Merdjanova, p. 235-243), o reprezentare a Minervei şi o alta a lui Cupidon (ambele prezentate de Jacques Santrot, Claude Lambert, Jean Rioufreyt, p. 395-403 şi p. 403-407).

Analizele fizice, chimice, optice asupra unor tipuri de obiecte au avut ca rezultat obţinerea unor preţioase informaţii privind aliajul sau aliajele din care sunt confecţionate acestea, intervenţiile ulterioare asupra unora dintre ele precum şi tehnicile folosite în producerea lor: Alexandru Barnea şi Sorin Bercea (p. 43-49) despre nouă bronzuri paleocreştine, Alessandra Giumlia-Mair (p. 187-199) despre vase din tezaure antice târzii descoperite în Italia şi altele.

Mai multe comunicări se concentrează asupra studiului iconografic al pieselor care reprezintă zeităţi: Atena (descoperiri din regiunea Targovishte din Moesia Inferior analizate de Ivanka Dontcheva, p. 139-145), Lupa Capitolina (Ernst Künzl, p. 265-279), Dionysos (Pepa Loungarova), *lares* (Ivana Popović, p. 379-385); acestora li se adaugă studiul unor motive decorative, cum ar fi acela expus de Ivo Cholakov (p. 105-119), cu privire la carele de bronz din Thracia. Un interesant studiu a prezentat Piotr Dyczek (p. 145-151) care este de părere că un mâner de bronz descoperit la Novae reprezintă pe împăratul Constantin cu fiii săi.

În finalul acestei scurte prezentări atragem atenţia asupra câtorva lucrări prezentate. Studiul bronzurilor paleocreştine, prezentat de Al. Barnea şi Sorin Bercea, cuprinde informaţii deosebit de importante rezultate în urma analizelor cu raze X, realizate la Institutul de Fizică atomică; *donarium*-ul de la Biertani este compus din două piese, realizate din aliaje diferite, ceea ce ar putea însemna că şi datarea şi originea lor să fie diferită, ceea ce ar sugera ca abia la o dată ulterioară ele ar fi putut fi puse împreună. Lucia Ţeposu-Marinescu (p. 301-305) prezintă un studiu asupra unei repezentări a lui Apollo Sauroktonos în care aduce argumente pentru originea antică a unei piese considerată multă vreme o copie modernă. Valeriu Sârbu şi Liana Oţa (p. 407-421) propun o nouă reinterpretare a mormântului cu car de la Mangalia – 2 Mai. Marek Żyromski şi Jerzy Hatłas (p. 481-489) propun un alt tip de analiză a diplomelor militare, privite de această dată din perspectiva apartenenţei la categoria pieselor de bronz descoperite pe teritoriul imperiului.

Fără a ne fi referit la toate comunicările prezentate în cadrul acestui congres, credem că volumul editat de Muzeul Naţional de Istorie a României reprezintă un eveniment editorial, care merită a fi semnalat.

Adriana Panaite

Ephemeris Dacoromana XII, Fascicolo I, Roma, 2004 – *Nuove ricerche su la Romanità danubiano-balcanica I-VI D. C. Atti del convegno internazionale,* 299 p, 103 fig., 25 pl., 11 hărţi, 9 tab.

Nuove ricerche su la Romanità danubiano-balcanica I-VI D. C. este tema colocviului internaţional organizat la Roma (15-16 aprilie 2004), la Accademia di Romania (de către bursierii aflaţi acolo la momentul respectiv, între care se număra şi semnatara rândurilor de faţă), în colaborare cu Muzeul Naţional de Istorie din Bucureşti, Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie, Institutul de Arheologie Vasile Pârvan şi Ambasada României din Italia, sub patronajul Consiglio Nazionale delle Ricerche. Lucrările prezentate în cadrul acestui colocviu de cercetători din nouă ţări (Serbia, Bulgaria, Polonia, Germania, Marea Britanie, Suedia, Croatia, Slovenia, România) sunt reunite în prezentul volum, publicat cu sprijinul financiar al Ambasadei României în Italia.

Cuprinsul volumului respectă secţiunile tematice în care a fost organizat colocviul: organizare administrativă şi statut juridic în provinciile dunărene; romani, autohtoni şi barbari; aspecte ale vieţii provinciale; artă, culte şi religii în provinciile de graniţă. Acestora li se adaugă secţiunea *In memoriam*, programată în deschiderea colocviului, în care organizatorii au inclus evocările a două personalităţi ale arheologiei româneşti şi italiene, Dinu Adameşteanu şi Ion Barnea, realizate de Alexandru Barnea (p. 9-13) şi Crişan Muşeţeanu (p. 15-16).

Lucrările colocviului au fost deschise de Alexandru Barnea (p. 19-20), cel care a propus de altfel tema lui. Aceasta se vrea a fi una generală, a unei serii de colocvii cu tematici mai restrânse, care să se desfăşoare anual şi dacă este posibil la aceeaşi dată, încercându-se astfel nu numai reintroducerea Şcolii române în peisajul ştiinţific al Romei, în care academiile străine joacă un rol important, dacă ar fi să amintim aici doar Institutul Arheologic German, dar şi o colaborare şi un schimb de idei între cercetători ce provin din acelaşi spaţiu cultural, cel al Balcanilor şi se ocupă de diferite aspecte ale aceleiaşi civilizaţii, cea romană. Ceea ce se urmăreşte de fapt cu aceasta este depăşirea cadrului strict naţional în care timp de aproape cincizeci de ani s-a desfăşurat cercetarea istorică.

Trebuie menţionat aici că această idee a lui Alexandru Barnea este ceva mai veche, ea fiind propusă şi în 2003, la Bucureşti, cu prilejul lucrărilor Comisiei de istorie româno-bulgare, spre a fi dezbătută în cadrul lucrărilor viitoarei comisii. Înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă a volumului mai trebuie făcute următoarele menţiuni: în 2005, Accademia di Romania a organizat un al doilea colocviu, în această serie, dedicat cultelor tradiţionale şi orientale în provinciile dunărene – lucrările acestuia urmând a fi publicate într-un volum din Ephemeris Dacoromana -, iar în 2005, aceeaşi temă a fost discutată în cadrul lucrărilor comisiei de istorie bulgaro-române, a cărei reuniune s-a desfăşurat la Sofia, în perioada 25 septembrie – 2 octombrie; şi acestea urmează, de asemenea, a fi publicate, de această dată în revista Institutului de Tracologie al Academiei Bulgare de Ştiinţe.

Prima secţiune a colocviului a cuprins comunicările al căror subiect se referea la organizarea juridică şi administrativă a provinciilor dunărene.

Ioana Bogdan Cătăniciu (p. 25-36) a prezentat un studiu cu privire la etapele cuceririi Daciei de către romani pe baza analizei monedelor autohtone, pornind de la un tezaur descoperit de aceasta la Flămânda, pe malul Dunării, coroborat cu informaţiile din sursele scrise.

Bazată mai ales pe studiul inscripţiilor, lucrarea Adelei Bâltâc (p. 37-49) a prezentat într-o manieră sintetică informaţiile pe care le avem astăzi, privitoare la unităţile administrativ-teritoriale cu caracter rural din Moesia Inferior şi Tracia: sate propriu-zise dar şi *villae rusticae, topos/locus, canabae, komarchia, emporion*. În opinia autoarei, în cele două provincii predomină numărul de sate propriu-zise, acestea fiind însă organizate după model roman şi locuite de o populaţie romanizată în Moesia Inferior, în timp ce în Tracia, sunt mai numeroase şi îşi păstrează modul de organizare anterior ocupaţiei romane.

Acelaşi subiect a fost analizat şi de Miroslava Mirković (p. 61-68) pentru provinciile Pannonia şi Moesia. Studiul informaţiilor din sursele scrise şi epigrafice, deşi fragmentare, a condus-o pe autoare la concluzia că aceste forme de organizare, o dată ce au fost stabilite, se menţin până către sfârşitul antichităţii.

Existenţa unui municipiu de drept latin la Tropaeum Traiani este dezbătută de Romeo Cîrjan (p. 50-59). Cunoscut ca o etapă intermediară în acordarea cetăţeniei romane, dreptului latin reprezintă totodată unul din instrumentele romanizării şi al integrării comunităţilor locale în sistemul juridico-administrativ al statului roman. Acesta a fost însă insuficient studiat pentru provinciile dunărene. Fără a ajunge la o concluzie fermă, deoarece informaţiile din izvoarele scrise sunt destul de puţine, autorul presupune, pe baza comparaţiei cu alte provincii, existenţa unui municipiu de drept latin la Tropaeum Traiani.

A doua secţiune a conferinţei a cuprins studii cu privire la relaţiile între autohtoni, romani şi barbari. Despre cum se articulează acestea în perioada antichităţii târzii şi cum pot fi ele caracterizate în urma rezultatelor cercetărilor arheologice de la Iatrus a vorbit Gerda von Bülow (p.71-79). Organizarea spaţiului din interiorul fortificaţiei se modifică odată cu acceptarea barbarilor în calitate de *foederati* în interiorul graniţelor imperiului, observaţie valabilă şi pentru alte aşezări din zona de graniţă a statului roman.

Mai multe observaţii privind populaţiile care locuiau în zona Alburnus Maior au fost prezentate de Mihaela Simion şi Paul Damian (p. 81-91) pornindu-se de la ritul şi ritualul de înmormântare specific fiecăreia; rezultatele de excepţie ale cercetărilor arheologice din necropolele identificate în zona menţionată oferă ocazia unică de a cunoaşte mult mai bine care erau acestea; deşi nu există nici un semn de întrebare cu privire la zona de unde au fost colonizaţi în Dacia romană cei care se ocupau cu extragerea aurului, studiul necropolelor de la Roşia Montană permite o nuanţare a termenului general, adesea folosit, de populaţii illiro-dalmate, atâta vreme cât acesta acoperă un spaţiu geografic foarte larg locuit de populaţii diverse.

Încercarea de a atribui o caracteristică etnică materialului arheologic este întotdeauna o întreprindere riscantă. Se întâmplă însă ca astfel de studii să ducă uneori la concluzii care se susţin pe baza unor argumente solide. Este cazul studiului efectuat de către Marina Prusac (p. 93-103) asupra materialului arheologic rezultat în urma cercetărilor arheologice de la Narona, un oraş roman din sudul Croaţiei. Lipsa unor trăsături locale care să caracterizeze materialul arheologic o determină pe autoare să ajungă la concluzia că populaţia din zonă se considera pe sine ca aparţinând culturii romane; nu ne aflăm

însă în faţa unei identificări complete deoarece anumite elemente care ţin de tradiţia locală pot fi totuşi recunoscute, dacă este să ne referim la caracteristicile unor reliefuri sau la antroponimele atestate epigrafic care fac trimitere la tradiţia locală. Nu este însă mai puţin adevărat că în zona Balcanilor – teritoriu de graniţă şi totodată de exercitare a influenţei greceşti, şi unde, tocmai de aceasta romanizarea este una diferenţiată – astfel de studii ale materialului arheologic pot determina identificarea unor trăsături care ţin de specificul local al fiecărei populaţii.

Aceleiaşi întrebări legate de identitatea culturală încearcă să-i răspundă în studiul său Valery Katzunov (p. 105-109), referindu-se la impactul exercitat de prezenţa romanilor asupra populaţiilor din Thracia. Autorul este de părere că anumite trăsături ale culturii tracice s-au menţinut până astăzi, preluate fiind de către proto-bulgari, atunci când s-au aşezat pe aceste teritorii, minimalizând, într-o oarecare măsură, atât efectele romanizării cât şi ale migraţiilor din antichitatea târzie şi debutul Evului Mediu. Chiar dacă autorul face o trecere în revistă a concepţiilor dezbătute de-a lungul timpului de către istorigrafia bulgară cu privire la contribuţia tracilor, romanilor, slavilor şi proto-bulgarilor la cultura naţională, subliniind că multe din acestea răspundeau unor scopuri exclusiv politice, suntem de părere că acesta nu reuşeşte să depăşească tocmai cadrul îngust determinat de acest tip de idei tendenţiose.

Secţiunea a treia a colocviului a cuprins comunicări al căror subiect se referea la diferite aspecte ale civilizaţiei romane în provinciile dunărene. Echipa anglo-albaneză, reprezentată la colocviu de Inge Lyse Hansen (p. 113-125), care efectuează în prezent săpături în Albania redescoperă, şi pe baza ei reinterpretează dar îşi articulează totodată proiectele cercetărilor viitoare, arhiva personală şi publicaţiile arheologului italian Luigi Maria Ugolini, care a cercetat situl de la Butrint în anii ’20 -’30 ai secolului trecut. Cercetările sistematice şi de salvare din Croaţia, prezentate de Maria Buzov şi Vesna Meštrić (p. 129-143), acestea din urmă determinate de dinamica construcţiilor din ultimii ani din această ţară, au scos la lumină noi şi interesante monumente, majoritatea dintre ele datate în epoca lui Hadrian, perioadă de intensă dezvoltare urbanistică. Spitalul legionar de la Novae, unul dintre cele treizeci cunoscute în tot Imperiul Roman, are caracteristici care-i asigură caracterul de unicitate; acestea au făcut obiectul comunicării lui Piotr Dyczek (p. 159-169). Diferitele ateliere din zona oraşului Poetovio, adevărată “zonă industrială”, ca şi materialele descoperite acolo, prezentate de Marjana Tomanić-Jevremov (p. 171-183), compun imaginea unui oraş tipic roman, care cunoaşte dezvoltarea maximă în secolele II-III. Studiul asupra ceramicii de la Durostorum (Crişan Muşeţeanu, p. 145-157) a demonstrat încă o dată că ne aflăm în faţa unui centru important şi unic de producţie, situat într-o zonă în care influenţele occidentale interacţionează cu cele orientale. În studiul referitor la *villa rustica* şi *mansio*, prezentat de autoarea rândurilor de faţă (p. 185-201), ne-am propus să identificăm acele elemente care permit o definire mai exactă a celor două tipuri de construcţii, încercând astfel să demonstrăm că nu toate edificiile din afara oraşelor şi aflate de-a lungul drumurilor romane sunt doar *villae rusticae*, şi că de fapt, avem de-a face cu mai multe tipuri, fiecare dintre ele cu destinaţia sa specifică (han, loc de popas, sediu de poştă, *villa rustica, mansio, mutatio, statio* etc.).

Ultima secţiune a reunit comunicările despre artă, religie şi culte în provinciile limitrofe ale imperiului. Dyliana Boteva (p. 205-225) s-a referit la dedicanţii cu nume romane care aduc ofrande Cavalerului Trac. Analiza iconografică şi epigrafică întreprinsă de autoare are următoarele concluzii: romani şi romanizaţi dedică deopotrivă monumente Cavalerului; reliefurile dedicate de cei care poartă nume romane ies din tipicul iconografic specific tracic; unele monumente sunt dedicate Zeului, altele Eroului sau Domnului, ceea ce demonstrează romanizarea sau chiar ”elenizarea” dedicantului.

Christina Ştirbulescu (p. 227-241) a prezentat un studiu asupra unui grup de figurine din ceramică de la Durostorum, unele dintre ele reprezentând zeităţi, altele figuri antropomorfe neidentificate. Cele zece piese luate în discuţie se încadrează cronologic între a doua jumătate a secolului al II-lea şi primul sfert al secolului III-lea.

Religia militarilor de la Tibiscum este analizată de Mihai Popescu (p. 243-261). Acesta nu diferă aici de situaţia din restul imperiului, cultele tradiţionale fiind respectate. Schimbări majore apar abia din secolul al III-lea odată cu răspândirea cultelor orientale.

Ioan Carol Opriş (p. 263-275) a prezentat câteva piese creştine din Scythia Minor, folosite în timpul serviciului religios, în perioada secolelor IV-VI, precum şi două *ampullae* recent descoperite la Capidava.

Un studiu dedicat criptelor din Scythia Minor a prezentat Irina Achim (p. 277-291). Acestea au fost analizate în funcţie de mai multe criterii: tipul criptei, amplasarea lor în basilici, dimensiuni, formă etc. Concluzia autoarei este aceea că pe teritoriul Scythiei influenţele marilor centre cum ar fi Thessalonic sunt preponderente din punct de vedere arhitectural, dar nu lipsesc nici forme inedite de manifestare, probabil rezultatul unor puternice tradiţii locale în ceea ce priveşte cultul moaştelor.

Volumul se încheie cu studiul lui Zygmunt Kalinowski (p. 293-299) care încearcă să identifice elemente caracteristice "spiritului roman" în arhitectura şi fazele evolutive ale basilicilor creştine de la Novae. În opinia sa, localizarea baptisterium-ului şi a diaconicon-ului în fazele timpurii ale basilicilor ţin de o tradiţie mai veche.

Publicarea extrem de rapidă a actelor acestui colocviu, practic la câteva luni doar de la data desfăşurării lui, şi în condiţii grafice deosebite, este un lucru mai rar întâlnit. Probabil că acestui fapt i se datorează şi apariţia unui număr destul de mare de greşeli care nu au mai fost corectate înainte de predarea manuscrisului la tipografie. Cea mai gravă este aceea a schimbării sau înlocuirii unor fonturi, ceea ce face imposibil de citit orice citat din izvoare sau unele inscripţii în limba greacă, cum este cazul lucrării Dylianei Boteva. Mai multe cifre indicând notele au fost tiparite cu caractere normale, ceea ce îngreunează lectura; în plus, unele ilustraţii au legende greşite. Chiar şi aşa, credem că suntem în faţa unui volum care trebuie semnalat celor interesaţi de istoria şi arheologia romană a Balcanilor.

Adriana Panaite

VALERI JOTOV, *Văorăženieto i snarjaženieto ot bălgarskoto srednovekovie (VII–XI vek)*, Varna, 2004, 218 p. text, 52 p. catalog, 80 pl., 109 fig., 33 tab.

Lucrarea este structurată în patru mari părţi, fiecare cu mai multe capitole, precedate de o amplă introducere (p. 5–16) în care sunt precizate: izvoarele, metodologia, mediul arheologic, scopul, observaţiile morfologice, comparaţiile, caracteristicile etnice şi terminologia folosită.

Capitolul I. Arme pentru lupta la distanţă (p. 17–36) cuprinde două subcapitole: 1. Arcul. Componentele arcului; 2. Săgeţile. Tolba de săgeţi.

Capitolul II. Arme pentru lupta de aproape (p. 37–114) este împărţit în patru subcapitole: 1. Săbii. Buterole; 2. Lănci; 3. Topoare; 4. Arme de lovit: ciocane, buzdugane, cnuturi.

Capitolul III. Arme de apărare (p. 115–132) are două subcapitole: 1. Scuturi. Coifuri; 2. Armurizale.

Capitolul IV. Piese de armură şi harnaşament (p. 133–172) cuprinde trei subcapitole: 1. Zăbale; 2. Scăriţe; 3. Pinteni.

Volumul se încheie cu un capitol de concluzii (p. 173–186) după care urmează bibliografia (p. 187–200), prescurtările (p. 201), rezumat în limbile engleză (p. 202–209) şi germană (p. 210 –218), catalogul (p. 219–272) şi ilustraţia.

Fiind prin excelenţă o lucrare despre tipologia armamentului medieval din zona balcanică lucrarea lui V. Jotov se alătură altor două mari tipologii, cea a lui N.A. Kirpičnikov, referitoare la spaţiul Europei Răsăritene, respectiv Al. Ruttkay, ce are ca obiect o parte a Europei Centrale. Deşi din titlu reiese că autorul se referă doar la piesele a căror cronologie se plasează în vremea primului Ţarat bulgar, au fost incluse deliberat în lucrare o serie de obiecte, cum ar fi pintenii cu rozetă, care se datează mult mai târziu, în timpul celui de-al doilea Ţarat bulgar. De asemenea, sunt prezentate piese care din punct de vedere tipologic depăşesc cadrul cronologic fixat anterior, fapt semnalat corespunzător de către autor. Volumul reprezintă o contribuţie însemnată în peisajul arheologiei medievale, important atât prin cantitatea de materiale, cunoscute şi, mai ales, inedite, incluse, cât şi prin abordarea metodologică. Fără îndoială, nu mai trebuie să subliniem utilitatea ca instrument de lucru în stabilirea analogiilor cu armamentul descoperit pe teritoriul ţării noastre.

Condiţiile grafice de realizare a volumului sunt foarte bune, iar prezentarea catalogului este făcută într-un mod nou sub formă de tabele aflat într-o bună corespondenţă cu ilustraţia.

Adrian Ioniţă

DANIELA MARCU ISTRATE, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700* (Biblioteca Muzeului Bistriţa, Seria Historica 9), Cluj-Napoca, 2004, 546 p., 200 pl., 32 fig.

Volumul reprezintă teza de doctorat a autoarei şi se deschide printr-un cuvânt înainte al conducătorului de doctorat, prof. dr. Marius Porumb, membru al Academiei Române.

Lucrarea este structurată în opt mari capitole precedate de o scurtă introducere.

Capitolul I. Stadiul cercetărilor (p. 11–24), ce priveşte atât Transilvania, cât şi Moldova şi Ţara Românească.

Capitolul II. Tehnica de fabricaţie. Modele şi tipare (p. 25–33) se referă la: prepararea materialului; modelarea; modele şi tipare.

Capitolul III. Ateliere pentru producerea cahlelor (p. 34–47) în care sunt prezentate: atelierele de la Feldioara; Cluj-Napoca – str. Prahovei; alte ateliere urbane; ateliere rurale; ateliere din Ţara Haţegului şi cele habane.

Capitolul IV. Tipologia formelor (p. 48–54) cuprinde: observaţii generale; criterii pentru o propunere de tipologie şi tipologie.

Capitolul V. Repartiţia cronologică şi geografică a formelor principale (p. 55–78) în care sunt stabilite şapte categorii: a. cahle concave; b. convexe; c. traforate; d. cahle plăci cu aversul în acelaşi plan; e. piese speciale; f. corpuri decorative; g. diverse.

Capitolul VI. Ornamentica (p. 79–114) cuprinde 19 tipuri de decoruri: cahle decorate cu scene religioase; cu Legenda Sfântului Gheorghe (ecvestru şi pedestru); cahle decorate cu animale fantastice; cu personaje; cu medalion octogonal şi mască feminină; cu animale; cu motivul leului; cu păsări; cu motive heraldice; cu cap de bour; cu elemente arhitecturale; cu cetate; cu motive geometrice; cu vase cu flori; cu buchet de flori; cu motive vegetale (sec. XV–XVI); cu rozete; cu motive vegetale (sec. XVI–XVII); cu motive tapet.

Capitolul VII. Cahle decorate cu cavaleri. Studiu de caz (p. 115–140) în care sunt surprinse şase tipuri: cavalerul în turnir sub portal gotic; creaţii derivate din imaginea cavalerului în turnir; cahle decorate cu cavaleri, variante; husarul; cavalerul vânător; cavalerul pedestru.

Capitolul VIII. Sobe din cahle (p. 141–169) sunt cuprinse sobe din secolele XIV–XVII descoperite în 13 localităţi unele cu mai multe puncte: reşedinţa voievodală de la Cuhea; Cetatea Oradea; Vinţu de Jos – etapa mânăstirii dominicane; cetatea Lita; reşedinţa greavilor de Roşia; Vad; curia de la Racoşul de Jos; Cristuru Secuiesc – Piaţa Libertăţii nr. 47; Vinţu de Jos – etapa castelului Martinuzzi; Racoşul de Jos; Negoiu – Mânăstirea Cerna; Geoagiu-Băi; Crişan (Mânăstirea Vaca); Târgu Mureş; Alba Iulia; Cristuru Secuiesc – Piaţa Libertăţii nr. 44; Vinţu de Jos – etapa castelului Bethlen; Racoşu de Jos – etapa castelului Bethlen.

În încheierea volumului se află: un capitol de concluzii (p. 170–173); catalogul descoperirilor (p. 174–297); rezumatul în limba engleză (p. 298–320); anexe (p. 321–336) (lista localităţilor, a figurilor, a planşelor, abrevieri, bibliografie); planşele (p. 337–539); indice toponimic şi onomastic (p. 540–546).

Această lucrare despre cahlele din Transilvania vine să întregească (alături de cea a Victoriei Batariuc referitoare la cahlele din Moldova) imaginea asupra unuia dintre elementele cele mai spectaculoase ale civilizaţiei medievale – sobele din cahle. Volumul reprezintă un foarte bun instrument de lucru în studierea cahlelor de pe teritoriul României, iar condiţiile grafice de apariţie sunt meritorii.

Adrian Ioniţă

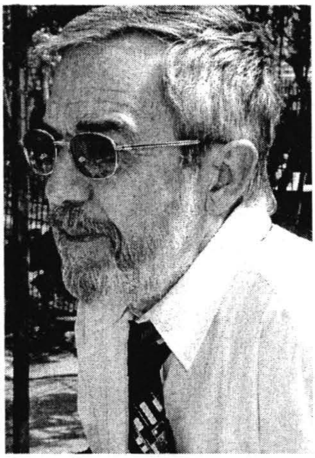

NICULAE CONOVICI

(1948 – 2005)

Spre apusul soarelui din ziua de 7 iunie 2005 pleca să se plimbe pe Câmpiile Elizee colegul, prietenul, arheologul, cercetătorul dr. **NICULAE CONOVICI.** Prea devreme, dar boala nu cruţă, iar Cel Atotputernic decide.

Născut la 13 martie 1948 în Bucureşti, din părinţi brăileni şi strămoşi din Peninsula Balcanică, a urmat în perioada anilor 1965 – 1970 Facultatea de Istorie din Bucureşti, beneficiind de ultimii ani de activitate didactică a renumiţilor profesori Ion Nestor, Dumitru Berciu, D.M. Pippidi, Emil Condurachi, Dumitru Tudor. După absolvire a fost mai întâi profesor la Şcoala din Radu Negru (jud. Călăraşi), în anul şcolar 1970 – 1971, de unde s-a transferat la Muzeul din Călăraşi, unde a activat ca muzeograf între anii 1971 – 1979. Aici, pe malul Dunării, a avut şansa să-i cunoască şi să colaboreze cu dr. Petre Diaconu, conducătorul săpăturilor arheologice de la Păcuiul lui Soare, şi cu inimosul director de muzeu Niţă Anghelescu.

Din 1979 şi până în ultima clipă a vieţii şi-a desfăşurat activitatea ştiinţifică propriu-zisă la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti devenind unul dintre cei mai reputaţi cercetători ai istoriei geto-dacilor, trecând prin toate stadiile de la simplu arheolog la cercetător ştiinţific şi conducător de doctorate.

Piscu Crăsani, Copuzu, Ţăndărei, Coţofenii din Dos, Stelnica, Satu Nou, Piua Petrii sunt doar câteva din principalele şantiere arheologice la care a participat – pe unele dintre ele chiar conducându-le – scoţând la iveală descoperiri deosebit de importante.

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 241–244

S-a preocupat de studiul monetelor elenistice şi al ştampilelor de pe amforele greceşti devenind unul dintre cei mai buni specialişti din lume în acest domeniu, beneficiind de burse acordate de Franţa, SUA, Grecia etc. In 1993 a devenit doctor în istorie cu teza *Cronologia relativă şi absolută a ştampilelor de amfore sinopeene cu nume de astinomi*. Metoda sa de cercetare, mai ales cea de interpretare, a fost mult lăudată de specialiştii români şi străini. Conexiunile pe care le făcea au dus la progresul studierii amforelor greceşti, a sanctuarelor şi zonelor sacre din lumea geto-dacilor, la o mai profundă întrepătrundere între economic, politic şi spiritual, la o mai justă înţelegere cronologică, prin urmare evolutivă, a faptelor şi întâmplărilor din lumea est-mediteraneană şi balcano-dunăreană. A publicat peste 60 de articole, studii şi cărţi de specialitate.

În afară de cercetarea ştiinţifică, a fost un apropiat colaborator al muzeelor din Slobozia, Constanţa, Brăila, Bucureşti ş.a. contribuind din plin la îmbogăţirea patrimoniului muzeal şi la prezentarea cât mai atrăgătoare a exponatelor. Scrupulozitatea sa s-a manifestat, de asemenea, în restaurarea şi reconstituirea tuturor pieselor descoperite prin săpături – este cazul cu rhytonul şi cu vatra-altar de la Crăsani, cu toate categoriile de artefacte din necropola de la Stelnica, indiferent că erau din epoca bronzului sau geto-dace, cu piesele de la Satu Nou. Iar în cetatea getică de la Coţofenii din Dos îşi punea tot felul de întrebări privind o reconstituire *in situ* a zidului de apărare alcătuit din cărămizi – deziderate pe care, din păcate, arheologia şi muzeografia din ţara noastră nu sunt încă pregătite să le realizeze.

A luptat pentru crearea Societăţii Arheologilor din România punând mult suflet şi pricepere. A fost membru, din 1993, al redacţiei revistei *SCIVA* şi redactor responsabil la revista *Materiale şi Cercetări Arheologice* (din 1996). In cadrul Institutului de Arheologie din Bucureşti a mai îndeplinit funcţiile de secretar ştiinţific (1987-1988), membru al Consiliului ştiinţific (1989-1997) şi membru în Comisia Naţională de Arheologie a României.

Dar mai presus de toate a fost deschis şi prietenos cu toată lumea muzeografilor şi arheologilor atât din România cât şi din Bulgaria, Danemarca, Franţa, Georgia, Grecia, Republica Moldova, Spania, Rusia, Turcia, Ucraina – ţări în care a urmat stagii de cercetare şi a susţinut comunicări ştiinţifice.

A fost ...din păcate pentru noi a fost ... dar continuă să fie în inima şi cugetul nostru.

Acum când află multe din tainele lumii trecute dar şi a celei ce vine - în “colaborare” cu confraţii în ale meseriei Florin Medeleţ şi Cloşca Băluţă, plecaţi şi ei la diferenţă de câteva zile – lumi pe care cu mintea sa iscoditoare se străduia să le perceapă şi priceapă cât mai veridic, nouă nu ne rămâne decât să-i spunem *Sit tibi terra levis* aşa cum îi place arheologului când mânuieşte şpaclul.

G. Trohani

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Câteva torţi ştampilate de amfore elenistice din judeţul Ialomiţa şi sud-vestul Dobrogei, SCIVA, 1975, 26/4 (în colaborare cu C.Muşeţeanu).

Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Munténie, Dacia N.S 22, 1978, p. 173-199 (în colaborare cu C.Muşeţeanu şi A. Atanasiu).

Contribuţii numismatice privind legăturile Histriei cu geţii de la Dunăre în sec. VI-II î.e.n., SCIVA 30, 1979, 1, p. 87-93.

Les relations entre les Gètes des deux rivages du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe - IIe siècles av.n.e.), în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 4-10 Septembre 1976*, II, Bucarest, 1980, p. 43-54.

Monedele din aşezarea getică de la Piscul Crăsani, SCN 7, 1980, p. 139-143;

Noi descoperiri monetare la Piscul Crăsani, CN 5, 1983, p. 39-50;

Date noi cu privire la un tezaur de monede antice descoperit în judeţul Dolj, în Thraco-Dacic 6, 1985, p. 59-74.

Aşezări fortificate şi centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec.VI î.e.n.- I e.n.), Istros 4, Brăila, 1985, p. 71-87.

Aspecte ale circulaţiei drahmelor de Dyrrhachium şi Apollonia în Peninsula Balcanică şi în Dacia, BSNR 77-79, 1986, 131-135, p. 69-88.

Un rhyton ceramic descoperit la Piscul Crăsani, Thraco-Dacica 8, 1987, p. 92-99.

Repere cronologice pentru datarea unor aşezări geto-dacice, CCDJ 2, 1986, p. 129-141.

Sanctuare şi zone sacre la geto-daci, RevIst 41, 1988, p. 205-217 (în colaborare cu G.Trohani).

Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou - "Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar, Thraco-Dacica 10, 1989, p. 115-154 (în colaborare cu M. Irimia).

Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis, Dacia N.S. 33, 1989, p. 113-123 (în colaborare cu Al. Avram şi Gh. Poenaru Bordea).

Prinosi kum vuprosa za cirkulacijata na drachmite ot Dirachion i Apolonia na teritorijata na Trakia, ArhSofia 1989, 4, p. 17-30.

Probleme ale cronologiei amforelor ştampilate sinopeene. Ştampilele din grupa a IV-a (B.N.Grakov), SCIVA 40, 1989, 1, p. 29-44.

Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis, Dacia N.S. 34, 1990, p. 113-128 (în colaborare cu Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea); versiune în limba rusă în "Grečeskie amfory", Saratov, 1992, p. 229-253.

Săpăturile arheologice în aşezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa - campania 1989, Pontica 23, 1990, p. 81-96 (în colaborare cu M. Irimia).

Timbres et autres inscriptions céramiques découvertes à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza), Dacia N.S. 35, 1991, p. 136-175 (în colaborare cu M.Irimia).

Noi contribuţii privind circulaţia drahmelor de Dyrrhachium şi Apollonia: aspectul metrologic, BSNR, 80-85, 1992, 134-139, p. 49-67.

Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezenţa bastarnilor în Dobrogea, SCIVA 43, 1992, 1, p. 3-13.

La station gétique fortifiée de "Cetatea Jidovilor" (Coţofenii din Dos, dép. de Dolj), Dacia N.S. 37, 1993, p. 79-157 (în colaborare cu V. Zirra, V.V.Zirra, G.Trohani, P. Alexandrescu, P.Gherghe, publicat în 1996).

Le plus ancien trésor de monnaies histriennes "à la roue" découvert à Histria, Sur les traces des Argonautes, în *Actes du 6e symposium de Vani (Colchide) 22-29 septembre 1990*, Paris 1996, p. 253-258 (în colaborare cu Al. Avram).

Pe marginea unei recenzii, SCIVA 47, 1996, 4, p. 369-373.

La diffusion des amphores sinopéennes timbrées sur le littoral ouest-pontique, rezumat al lucrărilor Simpozionului *Hersones v antičnom mire. Istoriko-arheologičeskij aspekt, Sevastopol, 1997*, p. 140-146 şi comunicare la *Simpozionul internaţional de arheologie pontică*, ediţia 1, Varna, 1997.

La religione dei Geto-Daci, în *Catalogue of the International Exhibition I DACI*, Milano, 1997, p. 105-115.

Problemes de la chronologie des timbres sinopéens, Pontica 30, 1997, p. 117-154.

Histria VIII, Les timbres amphoriques. 2. Sinope, Bucureşti-Paris, 1998.

Necropola getică de la Stelnica-Grădiştea Mare, jud. Ialomiţa. Raport preliminar pentru anii 1987-1996, Materiale S.N. 1, 1999, p. 99-144 (în colaborare cu Gh. Matei).

Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – Valea lui Voicu, în *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Chişinău, 1999, p. 196-211 (în colaborare cu M. Irimia).

Un astynome sinopeen mal connu:Demetrios I, în *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire/Colloque international Istanbul 25-28 mai 1994,* Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1999, p. 49-70.

Satu Nou – "Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur le Danube, în *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VIIe – IIe siècles avant J.-Chr.*, Opole, 2000, p. 69-77.

Un éponyme rhodien inconnu: Pythokritos 1, în A. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire,* Bucarest, 2000, p. 210-215.

Satu Nou - Valea lui Voicu, raport tehnic de săpătură, CCA - campania 2002, (în colaborare cu Mihai Irimia şi Anca Ganciu).

Stelnica – Grădiştea Mare, raport tehnic de săpătură, CCA- campania 2002 (în colaborare Anca Ganciu şi Gheorghe Matei).

Les problèmes actuels de la chronologie des timbres sinopéens, în *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediteranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute of Athens, September 26-29, 2002* (Jonas Eiring and John Lund ed.), Aarhus University Press [Monographs of the Danish Institute at Athens 5], 2004, p. 99-102.

Păcuiul lui Soare, Petre Diaconu şi viaţa mea, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* Călăraşi/Brăila, 2004.

Sur la diversité des timbres sinopéens sur amphores et sur tuiles, în *Epigrafía Anfórica*, Collecció Instrumenta 17, 2004, p. 21-44.

Les timbres amphoriques étrangers trouvés a Sinope (I), Anatolia Antiqua 12, 2005, p. 105-122 (în colaborare cu Yvon Garlan).

The Dynamics of Trade in Transport Amphoras from Sinope, Thasos and Rhodos on the western Black Sea Coast: a Comparative Approach, în *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c.400-100BC*, Aarhus University Press, 2005, p. 97-118.

Timbres, dipinti et sgrafitti amphoriques découverts à Satu Nou - Valul lui Voicu entre 1990 et 2000 (în colaborare cu M. Irimia), în manuscris.

Les timbres amphoriques de la collection Ion Mititelu, (în manuscris).

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiei Istorice, Bucureşti
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Musei Napocensis, Cluj
AIIACluj	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj
AIIAIaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologiei, Iaşi
AISÉE	Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AVA	Allgemeine und Vergleichende Archäologie des DAI, Bonn
AnthropKorr	Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellscchaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig
ArchErt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchKőzl	Archaeologiai Kőzlemények, Budapesta
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi
ArheologijaSofia	Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej Sofia, Sofia
AUB	Analele Universităţii din Bucureşti, Bucureşti
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BOR	Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române
DID	*Din istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965 - 1971
DIR	*Documente privind Istoria României*, 32 vol., Bucureşti
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti
CAMNI	Cercetări arheologice. Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CIL	*Corpus Inscriptiones Latinarum*, 17 vol., 1956 -1863 sqq
CN	Cercetări Numismatice, Bucureşti
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, 2006, p. 245–246

Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti
EAZ	Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
IPH	Inventaria Prehistorica Hungariae, Budapesta
IGLR	Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV - XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
IBAD	Izvestiija na Bălgărski Arheologičeski Institut, 1915
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej, Varna
JahresschriftHalle	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
JAMÉ	Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MNIR	Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
MuzIst	Muzeul de istorie, Bucureşti
PAS	Prähistorische Archäologie Sudosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, , München
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Berlin
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RevBistriţei	Revista Bistriţei, Bistriţa
RevIst	Revista de Istorie, Bucureşti
RMM-M	Revista Muzeelor şi Monumentelor, Seria Muzee, Bucureşti
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti
SCN	Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti
SlovArch	Slovenská Archeógia, Nitra
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti
StComSatu Mare	Studii şi Comunicări, Satu Mare
TIR	Tabula Imperii Romani
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Achäologie und Kunstgeschiehte, Basel

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
TRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂŢII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., Şos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77-19, Bucureşti, România, Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86, Fax: 4021-335 02 96, E-mail: office@orionpres.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: mirceababes@yahoo.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor,** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni**, 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor,** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-gheografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică,** 1999, 842 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica,** 2001, 254 p.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacré,** 2005, 551 p. 124 pl., 75 fig., 15 pliante.

ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii meridionali şi Dunărea inferioară în secolele IX–XIII,** 2005, 228 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD),** 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 57, nr. 1–4, Bucureşti, ianuarie–decembrie 2006, p. 1–246